

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 15

ЧЕРНІВЦІ
2012

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей “Історичні науки”. – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 2010. – №3. – С.11).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвець М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Юрій М.Ф.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
к.і.н., асист. Дробіна Л.М. (секретар),
д.і.н., проф. Кожолянюк Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.

*Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича.*

П 35 **Питання історії України.** Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2012. – Т.15. – 192 с.

У збірнику висвітлюються різні аспекти української історії: українського козацтва 20-30 рр. XVII ст., української політичної еміграції I половини XVIII ст., скаутського руху, подій Першої і Другої світових воєн, визвольних змагань 1917-1921 і 1944-1960 рр., радянської колективізації 30-х рр. XX ст., післявоєнного відновлення тоталітарної системи, соціальної політики різних урядів, дисидентського руху, сучасного розвитку освіти та ін. Низка статей присвячена історичному минулому Буковини і Хотинщини, виділено рубрики праць молодих науковців, подано кілька розвідок із спеціальних та допоміжних історичних дисциплін, вміщено окремі документи, рецензії та інформацію про наукову діяльність кафедри у 2011 р.

Для науковців, викладачів, учителів історії, краєзнавців, студентів, учнів старших класів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

The collection of scientific works covers various aspects of Ukrainian history such as Ukrainian political emigration at first part of the 18th century, Scouting, the events of the World War I and II, liberation movements in 1917-1921 and in 1944-1960, Soviet collectivization in 1930s, postwar reconstruction of the totalitarian system, social policy of different governments, the dissident movement, the modern development of education, etc. A number of articles are devoted to the historical past of Bukovina and Khotyn district. The collection also includes singled out works of novice scientists and few analysis in the field of special and auxiliary historical subjects, there are also published some papers, reviews and information about the Department's research activity in 2011.

The collection is for scientists, lecturers, teachers of history, local historians, students, high school students, for anyone interested in national history.

ББК 63.3 (4 укр)

*Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів,
погляди яких не в усьому поділяє.*

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. Яценюк Галина (Чернівці) Особливості взаємостосунків українського емігрантського уряду з гетьманським урядом Івана Скоропадського (1709-1720 рр.)	7
2. Скорейко Ганна (Чернівці) “Людина зі зброєю”: еволюція сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві XIX ст.	12
3. Білецький Борис (Чернівці) “Пласт” як складова Всесвітньої організації скаутського руху (До 100-річчя від дня заснування)	19
4. Королько Андрій (Івано-Франківськ) Російська окупація Покуття в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.)	24
5. Філоретова Лариса, Гребенюк Олена (Кіровоград) Прорахунки української влади у сфері військового будівництва в період національно-визвольних змагань	33
6. Тимошенко Юрій (Київ) Спортивне життя в радянській Україні в 1920-ті роки	36
7. Білан Сергій (Київ) Розселення хуторів в Україні у 30-х рр. XX ст.	41
8. Мизак Нестор (Чернівці) Українці у польській армії генерала В. Андерса (1942-1945 рр.)	46
9. Льницький Василь (Дрогобич) Відновлення органів радянської адміністрації у Дрогобицькій області УРСР у 1944-1952 рр.	53
10. Герегова Світлана, Шеремета Ярослава (Чернівці) Жіночий фактор в українському правозахисному русі (70-ті роки XX століття)	59
11. Дробіна Лілія (Чернівці) Формування державної системи соціального страхування військових інвалідів в Україні	65
12. Мельничук Галина (Чернівці) Сучасні тенденції розвитку освітньої сфери як складової гуманітарної політики України	71

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

1. Федорук Андрій (Чернівці) Адміністративно-урядницька політика князя Володислава Опольського в “земли Шепинскої” (70-ті роки XIV ст.)	75
2. Богачик Тамара (Чернівці) Північнобессарабські повітові центри у дореформений період (1812-1868 рр.)	81
3. Добржанський Олександр, Добржанський Сергій (Чернівці) “Руська бесіда” – арена румунсько-українського протистояння та спроби налагодження діалогу в другій половині 90-х рр. XIX ст.	87
4. Ботушанський Василь (Чернівці) Янку Флондор (1865-1924) у світлі історичних джерел	91
5. Чайка Галина, Гунчак Тетяна (Чернівці) Український еміграційний фольклор першої хвилі з Буковини	100
6. Мустеца Василь (Чернівці) Опір ОУН післявоєнним радянським перетворенням на Буковині (на прикладі Кіцманського району Чернівецької області)	105

7. Чура Василь (Львів) Ставлення Чернівецького обкому КПУ до зародження українських “неформальних” спілок у другій половині 80-х рр. XX ст.	113
8. Суровцев Олег (Чернівці) До питання про антисемітську пропаганду румунської влади в Північній Буковині у 1941-1944 роках (на матеріалах газети «Visovina»)	117

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

1. Возний Ігор (Чернівці) Кераміка другої половини XIII-XVII ст. із сільських поселень Сіreto-Дністровського межиріччя за матеріалами археологічних розвідок	121
2. Фесенко Дарія (Львів) Розписи монастирської церкви Різдва Богородиці в Горече (Чернівці)	125
3. Галик Володимир (Дрогобич) Іван Труш – кореспондент та автор портретів Івана Франка	135
4. Гуйванюк Микола (Чернівці) Українська літературна інтелігенція у політичному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст.: за матеріалами щоденної газети „Діло” (1890-1914 рр.)	141
5. Гаврилюк Олександр (Луцьк) Пам’ятки українського сакрального мистецтва західноукраїнських земель в умовах міжвоєнної Польщі: збереження та охорона	145

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

1. Ковалець Тарас (Чернівці) Військові ради запорозьких козаків у 20-30-х роках XVII ст.	151
2. Гучко Оксана (Чернівці) Становлення акушерства, зародження й розвиток середньої медичної освіти на Буковині (кінець XVIII ст. – 1940 рр.)	156
3. Полич Мар’яна (Тернопіль) Життєвий і суспільно-політичний шлях Лонгіна Цегельського в контексті боротьби за національну ідею та незалежність України	160
4. Шилюк Олег (Чернівці) Радянізація західних областей України через призму бібліотечної справи (1939-1940-і рр.)	167
5. Левіна Юлія (Чернівці) Структурно-організаційне оформлення органів інформаційного впливу радянської влади в Чернівецькій області (1940-1941 рр.)	170
6. Чобанюк Ігор (Чернівці) Розвиток пенсійного забезпечення в західних областях України (середина 1950-х – 1960-ті рр.)	175

ДОКУМЕНТИ

1. Ботушанський Василь (Чернівці) Віденські архіви про буковинські справи	182
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Яценюк Фадей (Чернівці) Ботушанський Василь. Нариси з історії Православної Церкви Буковини (кінець XVIII – початок XX ст.) – Чернівці: Технодрук, 2012. – 166 с.	186
---	-----

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 2011 р.	188
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	191
------------------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

1. Yatseniuk Galyna (Chernivtsi) The Main Features of Interrelations Between Ukrainian Emigrants' Government and Government of Hetman Skoropadskyi (1709-1720)	7
2. Skoreyko Hannah (Chernivtsi) “Man With a Weapon” in Austrian Empire”: Evolution of Perception of War and Army in West Ukrainian Society in 19th Century	12
3. Beletskyj Borys (Chernivtsi) “Plast” as the Component of the World Scout Organization Movement (Dedicated to 100th Anniversary Since the Day of Creation)	19
4. Korol'ko Andriy (Ivano-Frankivsk) Russian Occupation of Pokuttya During World War I (1914-1917)	24
5. Filoretova Larisa, Grebenuk Olena (Kirovograd) Miscalculations of Ukrainian Power in the Field of Military Building	33
6. Tymoshenko Yuriy (Kyiv) Sports Life in Soviet Ukraine in 1920s	36
7. Bilan Sergey (Kiev) The Resettlement of Villages in Ukraine in 1930s	41
8. Myzak Nestor (Chernivtsi) Ukrainians in the Polish Army of General V. Anders (1942-1945)	46
9. Ilitskyj Vasil' (Drohobych) Restoration of Soviet Administration in Drohobych Oblast of USSR in 1944-1952	53
10. Herehova Svitlana, Sheremeta Yaroslava (Chernivtsi) Feminine Factor in the Ukrainian Human Rights Movement (70's of the 20th Century)	59
11. Drobina Lilia (Chernivtsi) Forming of The State System of Disabled Veterans' Social Security	65
12. Melnychuk Galyna (Chernivtsi) Modern Tendencies of Educational Sphere as Part of Human Policy in Ukraine	71

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYN SHCHYNA)

1. Fedoruk Andrij (Chernivtsi) Administrative and official political of duke Wolodyslav Opolski In “zemlia Shepynska” (the 70 of XIV c.)	75
2. Bohachyk Tamara (Chernivtsi) North-besarabian District Centres in Pre-Reform Period (1812-1868)	81
3. Dobrzhanskiy Oleksandr, Dobrzhanskiy Sergii (Chernivtsi) “Ruska besida” as the Arena of Romanian and Ukrainian Confrontation and Attempt to Dialog in Second Part of 1890s	87
4. Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi) Yanku Flondor (1865-1924) in Historical Sources	91
5. Chaik Galyna, Gunchak Tetiana (Chernivtsi) The Ukrainian Emigration Folklore of The First Wave from Bukovina	100
6. Mustetsa Vasil (Chernivtsi) Resistance OUN postwar soviet transformation in example Kitsman, Chernivtsi region	105

7. Chura Vasyl (L'viv) Chernivtsi Regional CPU Committee's Attitude Towards the Rise of National and Democratic Societies in the Second Part of the 1980s	113
8. Oleg Surovtsev (Chernivtsi) To the issue about Anti-Semitic propaganda Romanian authorities in Northern Bukovina in 1941-1944 (based on newspaper «Bucovina»)	117

SPECIAL AND AUXILIARY HISTORICAL SUBJECTS

1. Vozny Ihor (Chernivtsi) The Ceramics of the Second Part of 13th – 17th Century from the Villages at Siret and Dnister Interfluve on the Base of Archeological Exploration	121
2. Fesenko Daria (L'viv) The Frescoes of the Nativity Monastery Church in Horeche (Chernivtsi)	125
3. Halyk Volodymyr (Drohobych) Ivan Trush as Correspondent and Author of Ivan Franko's Portraits	135
4. Huyvanyuk Mykola (Chernivtsi) Ukrainian Literary Intellectuals in Politics Galicia late XIX – early XX Century: Based Diary "Dilo" (1890-1914 years)	141
5. Gavryliuk Aleksandr (Luts'k) The Monuments of Ukrainian Sacral Art of the West Ukrainian Territories Under Conditions of Interwar Poland, Their Preservation and Protection	145

WORKS OF NOVICE SCIENTISTS

1. Kovalets' Taras (Chernivtsi) The Military Councils of Zaporozhian Cossacks in 20-30s of the 17th Century	151
2. Guchko Oksana (Chernivtsi) The Formation of Obstetrics, Development of Secondary Medical Education in Bukovina (the end of 18th – 1940)	156
3. Polych Maryana (Ternopol') Vital, Social and Political Way of Longin Tsegelskiy in the Context of Fight for National Idea and Ukrainian Independence	160
4. Shlyuk Oleh (Chernivtsi) The Process of Sovietization in Western Ukraine Through the Prism of Libraries' Work (1939-1940)	167
5. Levina Yulia (Chernivtsi) The Structural and Organizational Official Registration of Information Influence Body of Soviet Authority in the Chernivtsi Region (1940-1941)	170
6. Chobaniuk Ihor (Chernivtsi) Soviet System of Pension Providing System at the Territory of Western Ukraine in Second Part of 50-s – 60-s of 20th Century	175

DOCUMENTS

1. Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi) Viennese Archives About Bukovinian Events	182
--	-----

REVIEWS

Yatsenyuk Fadey (Chernivtsi) Botushanskyi Vasyl. The Sketches from the History of Orthodox Church of Bukovina at the End of 18th and Beginning of 20th Century. – Chernivtsi: Tehnodruk, 2012. – 166 p.	186
--	-----

INFORMATION ABOUT SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE HISTORY OF UKRAINE'S DEPARTMENT OF THE YURIY FED'KOBYCH CHERNIVTSI NATIONAL UNIVERSITY IN 2011	188
--	------------

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	191
--	------------

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) „17/18”

Галина Яценюк
(Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАНТСЬКОГО УРЯДУ З ГЕТЬМАНСЬКИМ УРЯДОМ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО (1709–1720 рр.)

У статті на основі джерел та опублікованих праць зроблено спробу проаналізувати політичні взаємини між гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом та гетьманом Лівобережної України Іваном Скоропадським.

Ключові слова: гетьман, Лівобережжя, еміграція, козацтво, “мазепинці”.

Діяльність уряду української політичної еміграції, поділяється на декілька періодів. Пропонована стаття охоплює два найбільш активні етапи в плані політичної діяльності емігрантів. Зокрема, протягом 1709-1714 рр. український емігрантський уряд перебував у місті Бендери у володіннях Туреччини. Цей період носить назву “бендерський”. Наступний етап діяльності еміграційного уряду – “європейський”, який тривав з 1715 р. до 1720 р. Саме в ці два періоди гетьман-емігрант Пилип Орлик намагався максимально змінити політичну ситуацію в Україні, але зрозуміло, що без допомоги українських гетьманів йому не обійтись. Зважаючи на це, досить важливим є з’ясувати, як же склалися в цей час взаємовідносини між гетьманом-емігрантом та гетьманом, який правив безпосередньо в Україні, насамперед з гетьманом Лівобережжя Іваном Скоропадським?

Щодо позиції І. Скоропадського існують дві версії: за однією з них, він був “щирим мазепинцем” та допомагав емігрантам, за другою – “московським підніжком”. Слід зазначити, що гетьманом України він став одразу після переходу Івана Мазепи на бік шведського короля в 1708 р. Важливо з’ясувати, чому людина, якій довіряв Мазепа, не підтримала його планів, мало того, зайняла його посаду, хоч і за наказом російського царя Петра I?

Адже саме за гетьманування І. Мазепи І. Скоропадський досить швидко почав підніматись по службі. Мазепа дбав і про наділення його маєтностями. В 1688 р. він дістає гетьманський універсал на села Вихвастів і Боровицю зі слободою Дроздавицею, млин на р. Смечі і другий на Снови¹. Це дозволяє припускати, що між ним і гетьманом були близькі стосунки.

Відомий і той факт, що Мазепа, перебуваючи в таборі шведів, відправив окремий універсал І. Скоропадському. Можемо тільки здогадуватися про те, що Іван Скоропадський був учасником Ма-

зепоного задуму, хоча немає конкретних джерел. Але в записах Д. Крмана є відомості, що в 1709 р. до шведсько-українського табору в Бендерах прибуло російське посольство з умовами від царя, “між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце Мазепи... Він виправдовувався перед Мазепою за те, що прийняв титул Гетьмана, запропонований царем, обіцяв бути вірним своєму Гетьманові і привести йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода”².

М. Андрусак теж наводить ряд доказів, які свідчать про те, що І. Скоропадський був однодумцем Мазепи. Це підтверджують такі факти: протягом гетьманування І. Мазепи І. Скоропадський виконує різні важливі дипломатичні місії (у 1693 р. – до царя, у 1703 р. – до запорожців) та займає різні посади при генеральному уряді, дістає пост стародубського полковника. Саме в цей час відбувається розрив Мазепи з царем та українсько-російська війна. Через різні стратегічні помилки шведського командування І. Скоропадський опинився у московському таборі і прийняв від царя Петра I посаду гетьмана України з метою рятувати те, що ще не було втрачено. Хоч новий уряд Скоропадського мав репрезентувати усе те українське козацтво, що ставилось вороже до змагань Мазепи, все ж у близьких до Мазепи колах вважали глухівського гетьмана за свого³. Це підтверджує і М. Костомаров: “І справді, хоч офіційно ставився він (І. Скоропадський) вороже до змагань Мазепи, оставався з ним, а потім з його послідовником Гетьманом Пилипом Орликом, надалі в близьких зносинах. Навіть обраний гетьманом, він ніколи не називав Мазепу “зрадником”, як було прийнято в офіційній мові, а уживав назви “бувший гетьман” або “пан антецесор”. Ці дрібні риси дають промовисту характеристику нового гетьмана та його моралі”⁴.

Однак як би не підтримував І. Скоропадський плани І. Мазепи, коли настав вирішальний момент, він не приєднався зі своїм полком до військ гетьмана. Л. Мельник стверджує, що стародубський полковник не пішов до гетьмана тільки тому, що був відрізаний російськими військами від нього⁵. Цікаву версію подає Т. Коструба, стверджуючи, що майбутній гетьман не послухав свого суверена, бо йому було відомо, що Петро I має намір призначити його гетьманом України, і він почав уникати зносин з Мазепою⁶.

Загалом вибором Скоропадського цар був задоволений: він бачив, що перехід Мазепи на бік шведів не мав наслідків, яких можна було побоюватися. Другого дня після виборів Петро I писав до своїх: “Оголошуємо вам, що після перебіжчика – злодія Мазепи тутешній народ провів елекцію нового гетьмана, де всі, як єдиними устами, вибрали Скоропадського, стародубського полковника. І так

проклятий Мазепа, крім себе самого, нікому лиха не заподіяв, бо народ й імені його чути не хоче – і з цим надзвичайним вчинком вітаю вас”⁷⁷.

Перед новообраним гетьманом поставало ряд труднощів, зумовлених політикою царату. Про це засвідчує лист князя Голіцина до канцлера Головіна, у якому фактично подано політичну програму російського уряду стосовно керівництва України. “Задля нашої безпеки, – писав Д. Голіцин, – треба насамперед посягти незгоди між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносом. Треба, щоб у всіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі їхні справи будуть нам відкриті”⁷⁸.

Згідно з традицією, Скоропадський 28 липня з табору під Решетилівкою звернувся до Петра I з проханням затвердити “статті”. Цар відмовився, посилаючись на воєнні обставини. Після Полтавської катастрофи Скоропадський знову звернувся до Петра I з проханням підтвердити права та вольності України і ще з такими проханнями: 1) щоб українські козаки в містах залишалися під командою своєї старшини, а не московських офіцерів (Петро відмовив); 2) щоб повернули Україні гармати, що їх взято в Батурині (відмовлено); 3) щоб московські воеводи не втручалися у внутрішнє управління України (Петро обіцяв, що накаже воеводам “не интересоваться” внутрішніми справами України); 4) щоб не обтяжували населення постійно московських військ. У цілому відповідь царя зводилася до того, що “український народ з ласки царя має стільки вольностей, як ні один народ на світі”⁷⁹.

Петро I для нагляду за діяльністю І. Скоропадського призначив стольника Ізмайлова, брутальну людину, і дав йому дві інструкції – таємну й офіційну. Офіційно йому доручалося: по-перше, разом з гетьманом у зв’язку зі “зрадою” Мазепи наглядати за запорожцями, щоб “весь Малоросійський край був у тишині й в покорі до великого государя”; по-друге, посилено спостерігати за низовиками і не дозволяти їм збирати навколо себе в Січі “вольнолюбивих”, а разом із І. Скоропадським і київським воеводою “викорінювати” їх; по-третє, у випадку приїзду до гетьмана іноземних послів, неодмінно приймати їх разом, а листи при них переписувати і копії присилати великому государеві; по-четверте, без ради й указу царського не допускати обрання нових старшин; по-п’яте, попереджувати призначення на будь-які ранги поляків та інших іноземців; по-шосте, слідкувати за тим, щоб володар булави нікого з полковників і полкової адміністрації ні за які провини не карав смертю без дозволу на те сюзерена. Пункти 7, 9, 10 передбачали різні покарання “мазепинцям”, визначали порядок сплати податків у державну казну і на російських військовослужбовців, а 8-м пунктом пропонувалося побажання його ц. в., щоб гетьман мав постійну свою резиденцію в Глухові⁸⁰.

Останнє, зрозуміло, робилося також в інтересах Росії, бо гетьманська резиденція переносилася із зруйнованого О. Меншиковим Батурина ближче до кордонів з Росією.

Таємні ж настанови склалися з трьох пунктів, які передбачали насамперед нагляд за всіма діями І. Скоропадського і старшин, щоб “ніякої зради і бунту народу не було”, унеможливлювалися міжнародні зв’язки гетьманського правління з Туреччиною, Кримом, Польщею, Швецією, Доном. Крім того, вся фінансова система Гетьманщини мала перебувати під контролем резидента. 30 липня цар офіційно спеціальною грамотою сповістив гетьмана про призначення йому “на допомогу” А. Ізмайлова⁸¹. Отже, призначення резидента поклато початок знищення гетьманської влади.

Для того, щоб повернути козацькі полки від Мазепи, Петро I обіцяв амністію старшині, що повернеться, але після Полтавської катастрофи цю амністію скасував. Таких козацьких старшин, як Чуйкевич, Максимович, Зеленський, Кандиба, Кожуховський, Гамалія та інші “мазепинці” було заслано в Сибір, а маєтки їх конфісковано. Не враховуючи прав і вольностей України, Петро I сам призначав полкову та сотенну старшину. На полковників Стародубського, Чернігівського, Ніжинського полків були призначені росіяни; призначав він на різні посади й іноземців: сербів, німців, волохів; роздавав маєтки, конфісковані у “мазепинців”, росіянам та іншим чужинцям. Призначені поза волею гетьмана, усі ці “державці” не рахувалися з ним, а визнавали тільки владу царя. Вони переселяли з Росії кріпаків і тим запроваджували кріпацтво, якого в Україні не було. Жодні скарги на них не мали наслідків. Так, гадяцьким полковником призначено серба Милорадовича; прилуцьким – Гната Галагана, який допоміг зруйнувати Січ; новгород-сіверським – колишнього священника Лисовського. Багато українців, також оминаючи гетьмана, діставали посади та маєтки безпосередньо від царя. Значення та влада гетьмана сходили нанівещь⁸².

Навіть сам І. Скоропадський боявся конфіскації, але канцлер Г. І. Головін його запевняв: “Царское Величество, Всемолюстивый наш государь, на Вашу верность есть надежен”⁸³.

26 травня 1709 р. Петро I видав спеціальну грамоту І. Скоропадському, згідно з якою той мав розшукувати і карати тих козаків, які воювали на боці Мазепи і Карла XII: “якщо хтось із зрадників буде переховуватися в Малоросії, їх ловити і приводити до полковників і сотників, а ті до царя”⁸⁴.

У цій важкій ситуації гетьман Скоропадський, проявляючи лояльність до царя та його політики, все ж, як зазначає Д. Дорошенко, намагався здійснити “тяжке завдання: рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини”, надсилаючи цареві листи з проханням відновити старі “правила й вольності”, стаючи на захист прав окремих станів країни.

Однак А. Ізмайлов не довго протримався біля І. Скоропадського, бо вже 13 вересня 1710 р. цю по-

саду зайняв Ф. Протасєв. Безпосередньо Протасєв перебував біля І. Скоропадського до квітня 1722 р., поки не була утворена І Малоросійська колегія. Однак, незважаючи на таке важке становище, в якому опинився І. Скоропадський, він продовжував підтримувати стосунки з прихильниками Мазепи, насамперед з гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом. Відомо, що перед початком походу на Правобережжя Пилип Орлик написав листа до І. Скоропадського: “Не розписуючи широко про те, як батьківщина наша стала на порозі доброї надії і прагне стати вільною державою, бо думаю, що до цього часу дійшла вже вістка до Вашої Милості Мосць Пана. Остає мені лише їхати до Стамбула для докінчення справи, а ВММ Панові одного треба бажати – відкідати, те що грозить нашому народу, і Батьківщину нашу кине в руїну, якої не сила буде вже поправити, й лишить лише горе нащадкам: бо або їх викинуть із їх осель, або стогнатимуть у тяжкій північній неволі. Прошу отже, щоби тепер мені допомогли.” Далі Орлик говорить, що він може “Богом освідчитись, що лише для добра справи підняв Гетьманство”... “А якщо Вас зупиняє знак влади (гетьманська булава), який я ношу, то будьте певні, що я для загального добра, передам його Вам, як старшому, знаючи про правдиву християнську совість ВММ Пана”¹⁵. Не пропонував би Орлик булаву І. Скоропадському, якби не був упевнений, що той його не зрадить. Скоропадський у відповідь просив Орлика, щоб він зі своїм військом протримався якнайдовше. Підозрюючи І. Скоропадського у таємних зв’язках з П. Орликом, царські шпиги, щоб вислужитися і удостоїться царської ласки, шлють на нього доноси. Так, бургомістр Гроєвський писав: “І. Скоропадський з сотником Безносим пили за здоров’я Орлика, і Безносий говорив: Орлик у Бендерах гетьманом, і треба думати, що буде скоро у нас знову паном”. А. Петрушевич стверджував, що І. Скоропадський через своїх посланців брав участь у створенні Пилипом Орликом Конституції 1710 р.¹⁶ Про донос на гетьмана Голіцин доповів Петру І, але той сказав, що вірить гетьману, а не доносам. Можливо, це робилося для того, щоб перед війною з Туреччиною не провокувати колотнечу в Україні. Та як би прихильно не ставився І. Скоропадський до П. Орлика, він не підтримав його, коли той був безпосередньо на території України в березні 1711 р., а, як уже говорилося, за наказом Голіцина відправив своє військо разом з частиною царського війська під командуванням генерала І. Бутурліна вигнати татар і запорожців зі Слобожанщини. Отже, він разом з І. Бутурліним, котрий очолював вісім полків російської армії, поблизу Кам’яного Затону (район впадання р. Кам’янки в Дніпро) за наказом царя знищив Січ, побудовану нещодавно запорожцями. Це змусило козаків черговий раз шукати нове місце мешкання в межах території, підвладної кримському ханові. Зрештою, козаки розмістилися в урочищі Олешки біля Кардашинського лиману, на південь від впадання Інгулу в Дніпро (на території сучасного м.

Цюрупинська Херсонської області).

Однак уже взимку 1711-1712 рр. становище запорозьких козаків під владою хана значно погіршилося, і вони дедалі активніше через гетьмана І. Скоропадського “шукають” ласки і прихильності царя, просять “вибачити” їм за скоєне. І просять, щоб він звернув увагу на їхні прохання і дозволив їм повернутися. Вони висловили також сподівання, що цар видасть їм спеціальну грамоту, яка захищатиме їхні права і визначить майбутній статус. Проте реальної підтримки ні від гетьмана, ні від Петра І козаки не дочекалися. Навпаки, деякі царські сановники вважали, що цим хитрі низовики прагнули одержати продовольчі запаси й “оставаться на своем постоянстве”.

О. Прицак вважає, що гетьман Іван Скоропадський не забував за своїх давніх товаришів – мазепинців, які перебували в еміграції, і як міг, старався їх “притулити в Україні”. Незважаючи на доноси своїх-таки земляків (Забіли, Лисовського, ченця Дамаскіна), саме за його сприяння була реабілітована частина козацької старшини, яка разом з Мазепою перейшла 1708 р. на бік Карла XII¹⁷. Однією з репресованих стала дружина (а незабаром вдова), колишнього ніжинського полковника (племінника І. Мазепи) І. Обідовського – Ганна. Певний час вона перебувала в Полтаві під вартою. В березні 1710 р. цар через І. Скоропадського дозволив їй переїхати до Глухова й жити там “без караулу”. Станом на 1712 р. у резиденції перебувало чимало “изменнических родственников”, яких утримували на спеціально відведеному “польском дворе”. Тут були дружини й діти старшин Чуйкевича, Новицького, Максимовича, Зеленського, Покотила, Г. Гамалії, Гречаного та інших. Царський уряд вирішив перевести їх під нагляд до Москви як “колодників”. При цьому хитромудрі сановники з Росії утримання заарештованих значною мірою поклали на них самих. З цією метою вони мали посилати за продуктами в Україну своїх людей.

Ставлення царату до запорожців було значно гірше, а заходи – жорстокішими. Наприклад, 1713 р. двох з них Федора Несталія та Івана Куценкова (Куценка) за рішенням Сенату заслано в Сибір¹⁸. Незважаючи на відмову царя прийняти козаків у 1712 р., К. Гордієнко самочинно призначив уманським полковником свого прибічника – “січового товарища” Поповича, якому з Січі був надісланий і відповідний пернач. Також він спробував встановити власне керівництво в містечках Калниболот і Городище під Корсунем, для чого послав туди загін з кількох сотень чоловік, розповсюджував там свої “листи” на захист “гультяїв”. Тоді ж кримський хан розпочав воєнні дії проти кабардинських черкесів і примусив близько 3 тис. січовиків виступити на його боці. У 1713 р. внаслідок підписання Росією чергового договору про мир із Туреччиною її південний кордон пройшов між річками Орель і Самара. Через це запорозька торгівля, вихід її на територію Російської держави значно звузилися. Зменшився й приплив на Січ втікачів – основного

джерела поповнення місцевого козацтва. Відірвана від земель Запорожжя, Олешківська Січ була малоприсадною для життя. Річка Конка з вузьким річищем і піщаними берегами, що тут протікала, нічим не нагадувала низовикам могутнього Дніпра. Невисока церква також не сприяла піднесенню козацького духу. Особливо пригнічувала низовиків свідомість того, що татари, яких православні називали поганцями – ворогами святого хреста, тепер їх самих примушували воювати на боці “бусурманів”. Так, у липні того ж року І. Скоропадський сповістив барона П. Шафірова про новий напад кримчан і “гультяйства запорожского” з ватажком Алістратенком під містечком Царичанка на березі Орелі й захоплення ними кількох тамтешніх женців. На це той 9 серпня відповів, що царські послани вже неодноразово звертали увагу вищої влади Оттоманської Порти на неприпустимість, “за учиненієм мирних договорів” між Росією і Туреччиною, подальших збройних нападів на “малоросійські” міста. Однак султан і візир з цього приводу обмежувалися лише погрозами низовикам. Боротьба козаків, яка супроводжувалася перемогами антиросійських партій, поступово згасала. Окремі з них у складі невеликих груп поверталися в рідні місця. В 1714 р. замість “непримиримого” К. Гордієнка кошовим отаманом було обрано, прихильника зверхності Московії Івана Малашевича. Він звернувся до царського уряду з проханням дозволити йому з військом повернутися назад¹⁹.

У 1714 р. повернулися з еміграції, отримавши за посередництвом єрусалимського патріарха асекурацію (гарантію) щодо своєї безпеки, життя і волі, полковник Д. Горленко зі старшинами Гамалією та Кандибою. Невдовзі повернулися також Д. Бутович – зять Горленка, І. Максимович і М. Ломиковський. Горленко привіз із собою гетьманські клейноди, котрі передав Скоропадському. Коли старшина прибула до Глухова, Скоропадський звернувся з листом до царя, “просячи собі монаршого указу, як з ними поступити”. 19 травня 1715 р. гетьман отримав лист від Головніна. Канцлер писав: якщо Горленко повернеться, то гетьман має поселити його і старшину, яка прибула з ним, у їхніх маєтках. У березні 1715 р. Скоропадський звертався з листом до київського митрополита Йосифа Крюковського, у якому просив про зняття прокляття з названих вище старшин, накладеного на них церквою. Однак досить скоро Д. Горленка змусили переїхати до Москви, де йому було наказано жити безвиїзно, і там він перебував до смерті Петра І²⁰. Родинні маєтки його сім’ї давно забрали Іван Ілліч і Анастасія Марківна та брат останньої Іван Маркевич і зять Ксендзеровський. При цьому ігнорувалася та обставина, що брат гетьманши свого часу перебував “при противной стороне его царского величества”, але згодом став полковим суддею, а зять був у Мазепи слугою.

Масове повернення українських емігрантів на територію України було спричинене тим, що в 1714 р. Карл XII за наказом султана покинув тери-

торію Туреччини, а оскільки він був протектором гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, то останній зі своїм урядом змушений був іти за шведським королем.

В зв’язку з цим прямий зв’язок між П. Орликом і І. Скоропадським був втрачений.

Під час переходу Пилипа Орлика з його оточенням з Бендер до Швеції Петро І, боячись того, що гетьман-емігрант наблизився до кордонів України, 1716 р. наказав І. Скоропадському, щоб той вирушив проти Орлика. Туди ж був направлений і генерал-лейтенант Сулима²¹.

Щодо становища на території України, то воно теж не було з легких. Так, у 1714 р. в Україні був невржай, і гетьман І. Скоропадський просив царя зменшити кількість російського війська в Україні, підкреслюючи цю обставину. В 1716 р. Скоропадський з таким же проханням звертається до О. Меншикова, а в 1717 р. – до Головніна. В 1718 р. І. Скоропадський віддає Києво-Видубецькому монастирю село Ярославки, яке належало колись йому. В цьому ж році гетьман отримав лист від Г. Головніна, в якому той підтверджує чинність практики доносів: “Якщо хтось із малоросійських мешканців буде бачити за кимось підозрілі дії, або потерпить від генеральної старшини чи полковників якусь образу, то нехай нічого не боїться, а зразу доносить про все царю...”²².

Окрім практики внутрішніх доносів, Петро І не переставав слідкувати за діями емігрантів та їх союзників. Так, у 1718 р. був заарештований в Петербурзі голландський резидент Деб’є, якого звинувачували в тому, що він вів підозрілі справи з російським підданими, противниками Петра І, і відправляв доноси на царя своєму уряду. Петро І наказав його заарештувати та відібрав усі папери, сказавши Деб’є, що звільнить його лише після того, як той вкаже, з ким із прихильників політики І. Мазепи та П. Орлика він спілкувався. Деб’є пообіцяв, але назвав не всіх. Тому за вимогою Петра І Деб’є був відкликаний в Голландію. Петро виправдовував свої дії тим, що посол втручався у внутрішні справи Росії і тим дав привід для застосування додаткових заходів безпеки²³.

Незадовго до цього восени 1717 р. Петро І відвідав Францію. Результатом цієї поїздки стало підписання Амстердамського договору між Росією, Францією та Пруссією. Згідно з цим договором, країни, які його підписали, мали охороняти домовленості, які б припинили Північну війну²⁴.

В 1722 р. гетьман І. Скоропадський знов просить у царя зменшення контингенту розміщених в Україні російських полків та переведення в Сєвську провінцію одного з двох російських полків, що стоять при ньому. На ці бажання Скоропадський отримав коротке “быть по старому”: це було останнє прохання такого змісту²⁵. Цар не просто не виконав прохання гетьмана, а навпаки, в січні 1721 р. видав указ, згідно з яким на території Гетьманщини мало розквартируватися 10 драгунських полків на “вінтер-квартири”: в містах гетьманського володіння

поставити 10 драгунських полків, а коней тримати в сараях місцевих жителів”²⁶.

Кожний наступний рік приносив якість нове обмеження гетьманської влади, автономії України. Гетьманщину царат дедалі частіше визначав вже навіть не як “Малоросію”, а “Малоросійський край”. Проте навіть за таких умов під постійним наглядом і тиском з боку вищих російських сановників І. Скоропадський прагнув проводити зовнішню політику в інтересах українського народу. Гетьман як досвідчений державний діяч неодноразово виступав за об’єднання Правобережжя та Лівобережжя під єдиною булавою, прагнув підпорядкувати Слобожанщину, що номінально перебувала під керівництвом царських воєвод. Він наполегливо відстоював кожне місто чи містечко, що якимось чином прагнули відібрати з його юрисдикції. Так, м. Котельва до Полтавської битви належало до Гадяцького полку, а потім було прилучено до Охтирського полку. І. Скоропадський, а згодом і Д. Апостол клопотали перед урядом Росії повернути місто до Гетьманщини, але марно.

І. Скоропадський, незважаючи на обмеження, провадив власну, певною мірою, незалежну політику. Це викликало неабияке невдоволення у царського резидента. Тому 1720 р. у Державну колегію іноземних справ він подав донос, в якому звертав особливу увагу на те, що гетьман порушує попередні статті-угоди, надані Б. Хмельницькому та І. Самойловичу, і без царського дозволу листується з іноземними монархами, іншими урядовими особами, “шкідливими державі”, стверджує, що “до гетьмана приїжджають із Польщі посланці від гетьманів коронних”. Ф. Протасьєв скаржиться на те, що гетьман не дає йому читати листів, які привозять іноземні посли, а переповідає їх зміст тільки на словах. Далі Ф. Протасьєв закидав І. Скоропадському таке: незважаючи на заборону роздавати землі “зрадникам”, він продовжує це робити. Від себе ж Протасьєв додав список підписаних державними канцлером і підканцлером, кого з осіб “верных и доброжелательных” можна призначити на різні посади в старшинській адміністрації.

14 листопада 1721 р. Петро I видав грамоту, у якій дорікав лівобережному керманічу, що той і досі не поліпшив функціонування підпорядкованої йому військової установи, а також наказував утворити в Глухові ще й судову канцелярію на чолі з генеральним суддею Іваном Чернишом (Чарнишом). Коли останній не виконає такого розпорядження протягом місяця, “по крайній мере в два”, з нього передбачалося стягнення значного штрафу²⁷.

Щоб підірвати довіру до І. Скоропадського в Москві й Петербурзі, резидент Ф. Протасьєв доносив у Колегію закордонних справ, що гетьман не дотримується указу Петра I з 1709 р.: “Пан гетьман багато сіл, які відписані від зрадників, без опису роздавав”.

Проти такого донесення Скоропадський нічого не міг заперечити, бо й справді воно так було, але резидента брала злість з того, що ті маєності

роздавалися в українські руки, а не росіянам. Цей донос прискорив рішення Петра I про ще більше обмеження автономних прав України, тому 27 квітня 1722 р. був виданий указ про введення в Україні І Малоросійської колегії. Вона складалася з 6 російських офіцерів від тих полків, що стояли в Україні, на чолі з російським бригадиром Степаном Вельяміновим. У своєму указі цар пояснював причини такого нововведення: “в Судах Генеральних чиняться заради хабарів великі неправди; полковники відбирають несправедливо землі від козаків; під Вашими [І. Скоропадського] Універсалами підписуються канцеляристи...”²⁸.

Цій Колегії було надано права вищої судової апеляційної установи. Разом з цим передано справи України від Колегії закордонних справ у керування Сенату, якому підлягали внутрішні справи Росії. Щодо І. Скоропадського, то він ще в 1718 р. їздив до Росії з проханням зменшити чисельність російських військ в Україні та щоб полковниками призначали українців, але ця поїздка й благання були безрезультатними, і все залишилося, як і було.

Вдруге І. Скоропадський їздив до Росії в березні 1722 р. Він формально протестував проти призначення йому Малоросійської колегії, але від цього протесту справа не змінилася, протест залишився тільки як історичний документ. На той час гетьману було вже 76 років. З Москви повернувся він зовсім хворим і за короткий час 3 липня 1722 р. помер²⁹.

Отже, як бачимо, незважаючи на те, що І. Скоропадський перейшов на бік Петра I, він за весь час свого гетьманування намагався допомагати українським політичним емігрантам. Зрозуміло, що проводити активні дії він не міг, але найбільша його заслуга в тому, що незважаючи на заборону царя, він все-таки дозволяв повертатись тим козакам, які не хотіли перебувати у володіннях Туреччини. Також важливо й те, що між гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом і гетьманом Лівобережжя Іваном Скоропадським до 1714 р. спостерігалось активне листування, яке, на жаль, припинилось, як тільки П. Орлик покинув володіння Туреччини і змушений був виїхати до Швеції. Однак І. Скоропадський намагався продовжувати співпрацю з іншими представниками емігрантського уряду.

Після смерті І. Скоропадського Петро I продовжив свій курс на повну ліквідацію гетьманства та переслідування української політичної еміграції. Внутрішнє становище України погіршувалося з кожним роком, а намагання козаків відновити свої права нічого не дали. Що ж до самого Пилипа Орлика, то він продовжував вести дипломатичну боротьбу, спрямовану на звільнення України від впливу Росії. Та період 1722-1724 рр. був не надто сприятливим, оскільки гетьман-емігрант опинився в Солониках і йому не дозволялося виїжджати звідти. І все ж він намагався підтримувати зв’язок з Україною і її правителями до кінця свого життя.

¹Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках (студія політично-адміністративних і соціально-економічних відносин в Україні в XVII-XVIII ст.). – Новий-Йорк: ЗДА, 1968. – С. 67.

²Томашівський С. Словацький висланик на Україні (1708-1709 рр.) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. 23. – С. 336-338.

³Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським та Карлом XII // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 5.

⁴Костомаров М. Мазепа. – М.: Республіка, 1992. – 334 с.

⁵Мельник Л. Г. Наступ царату на державний суверенітет (XVIII ст.) // Розбудова держави. – 1998. – №1-2. – С. 93-97.

⁶Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722). – Львів: Хлібороський шлях, 1932. – Ч.3. – С. 13.

⁷Біднов В. Церковна Анафема на гетьмана Івана Мазепу // Мазепа. – Варшава, 1939. – Т. II, кн. 6. – С. 44.

⁸Мельник Л. Г. Наступ царату на державний суверенітет. – С. 95.

⁹Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722). – С. 15.

¹⁰Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: НАНУ Інститут історії України, 1998. – С. 60-61.

¹¹Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Під ред. Мельника Л. – К.: УЗМН, 1997. – С. 28-31.

¹²Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках. – С. 164-165.

¹³Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т.75. кн. 1. – С. 88.

¹⁴Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. / Під ред. Сохань П. С., Смолій В. А., Апанович О. М. – К., 1998. – Т.1. – С. 44-45.

¹⁵Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722). – С. 25.

¹⁶Петрушевич А. Филипп Орликъ. Посльдній польській гетьманъ України. 1709-1742 г. – Львовъ: Типографія Стефана Гучковського, 1872. – С. 18.

¹⁷Пріцак О. Рід Скоропадських (історично-генеологічна студія). – Львів, 1938. – С. 7.

¹⁸Гуржій. О. Гетьман Іван Скоропадський. Родинні справи // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С. 98-104; № 2. – С. 144-145.

¹⁹Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна // Україна крізь віки: у 15-ти т. – К.: Альтернатива, 1999. – Т. 8. – С. 40.

²⁰Мельник Л. Г. Гетьман Іван Скоропадський // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 55.

²¹Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозців, та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: Український письменник, 1994. – С. 15.

²²Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – С. 38-39.

²³Левин Д. Б. О неприкосновенности дипломатических представителей и их персонала. – М.: Юридическое издательство министерства юстиции СССР, 1946. – С. 50-51.

²⁴История дипломатии / Под. ред. В. Потемкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т.1. – С. 269.

²⁵Грушевський М. По катастрофі. Розквартирування російських полків на Україні // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т. 78, кн. 4. – С. 5-25; Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана И. Скоропадского, воискъ, всепресветлейшого его императорского величества,

запорозских обох сторон Днепра гетмана оказий и церемоний, також и в канцелярии войсковой отправляемых дел, начавшихся в 1722, и в том же году законченных Николаем Ханенком. – М.: В Университетской типографии, 1858. – С. 7.

²⁶Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – С. 40.

²⁷Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: НАНУ Інститут історії України, 1998. – С. 68-69.

²⁸Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – С. 45.

²⁹Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках. – С. 163-165.

*Галина Яценюк
(Черновці)*

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УКРАИНСКОГО ЭМИГРАНТСКОГО РУКОВОДСТВА С ГЕТМАНСКИМ РУКОВОДСТВОМ ИВАНА СКОРОПАДСКОГО (1709-1720 рр.)

В статье на основе архивных источников и опубликованных работ сделано попытку проанализировать политические взаимоотношения между гетманом-эмигрантом Филиппом Орликом и гетманом Левобережной Украины Иваном Скоропадским.

Ключевые слова: гетман, Левобережье, эмиграция, казачество, “мазепинцы”.

*Galyna Yatseniuk
(Chernivtsi)*

THE MAIN FEATURES OF INTERRELATIONS BETWEEN UKRAINIAN EMIGRANTS' GOVERNMENT AND GOVERNMENT OF HETMAN SKOROPADSKYI (1709-1720)

In this article based on sources and published works was made an attempt to analyze the political relations between the hetman-immigrant Pylyp Orlyk and hetman of Left-bank Ukraine Ivan Skoropadskyi.

Keywords: Hetman, Left Bank, emigration, Cossacks, Mazepa's partners.

УДК 94 (477) „17/18”

*Ганна Скорейко
(Чернівці)*

“ЛЮДИНА ЗІ ЗБРОЄЮ” В АВСТРИЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ СПРИЙНЯТТЯ ВІЙНИ І АРМІЇ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ XIX ст.

У статті аналізуються уявлення про армію та війну в суспільному сприйнятті на західноукраїнських землях крізь призму зовнішньополітичних та внутрішніх факторів.

Ключові слова: війна, рекрутчина, національна гвардія, вояки, офіцери, армія, Головна руська рада, повстання, Юрій Федькович.

Запровадження військової повинності в усій Європі та й у Австрії певною мірою посилювало інтеграцію приєднаних народів у суспільно-політичне життя Габсбурзької монархії, військова служба своєрідним чином сприяла трансформації “спільноти підданих” у “спільноту громадян”. Армія мала стати тим соціальним інститутом, метою якого було творення нового індивіда “солдата-громадянина”, як стверджував Жан-Поль Берто. Військова повинність ставала ефективним соціальним перетворенням, що сприяло становленню європейської модерної держави. Перед всіма європейськими монархами стояло одне завдання – перетворити підданих у свідомих громадян імперії, здатних у будь-яку мить стати на захист ніби власної батьківщини. Військова служба в національній армії являлася ідеальним способом перекроювання старого феодального суспільства на єдиний імперський лад. Стандартизація державних обов’язків ідеально випробовувалася в армії нового зразка, сформованій з патріотів, а не найманців.

Для західноукраїнських земель ця проблема стала відразу після включення Галичини, а згодом Буковини до складу Австрійської імперії. Звична краю польська шляхетська система була відмінена, натомість прагматичний австрійський уряд вбачав у нових землях, окрім природних ресурсів, ще й людський, так необхідний для поповнення армії. Окремо слід підкреслити триєдину мету австрійського уряду: армія міняла систему цінностей рекрутованих на службу вояків, для яких лояльність до держави, державних символів і державних інститутів була значно вищою, ніж корпоративні інтереси; армія пропонувала абсолютно нові форми військової підготовки, що, в свою чергу, піднімало самооцінку кожного вояка зокрема, і ефективність регулярної армії в цілому; армія давала можливість здійснювати постійний державний контроль за різними суспільними рекрутованими групами. Загальновідоме твердження австрійського імператора Йосифа II, що військова служба – чудовий тигель для виплавки корисних підданих.¹

Проблема сприйняття війни у західноукраїнському суспільстві, яке формувалося українцями-русинами, поляками, румунами, німцями, євреями та іншими менш чисельними народами у часи Австрійської імперії, залишається маловивченою. Традицією радянської історіографії було зауважувати більше на антивоєнних мотивах у діяльності та творчості видатних діячів культури та суспільного руху, зокрема Юрія Федьковича, В. Стефаніка, О. Маковея² та ін. Сьогодні ця ідея популярна серед представників гуманітарного спрямування, але все частіше вчені звертаються до особистісних та загальносуспільних тенденцій. Прикладом може служити праця І. Зимомрі.³ Значну увагу дослідники приділяли окремим епізодам участі українського народу у війнах Австрійської імперії, як, наприклад, Д. Адаменко, М. Лазарович, С. Попик, В. Запольський.⁴ М. Гуйванюк досліджує парамілітарий рух на західноукраїнських землях.⁵ Але в цілому

трансформація уявлення про патріотизм, “людину війни” та її місце у суспільстві вітчизняною наукою глибоко не вивчається.

Абсолютно нове звучання у європейській системі цінностей слово “війна” отримало з подачі французів: 20 квітня 1792 року в ході франко-австрійської війни яacobінци закликали народні маси на боротьбу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, і це мало просто вражаючі наслідки – народ вийшов зі зброєю в руках захищати вітчизну і революцію, а найпопулярнішим стало слово “патріот”. Декрет Законодавчих зборів від 11 липня 1792 року “Вітчизна в небезпеці!” зобов’язав все доросле придатне до служби чоловіче населення вступити до лав революційної армії.⁶ Це був перший унікальний, але як виявилось, абсолютно очікуваний і стійкий інструмент побудови нового суспільства, який швидко перейняли уряди в інших державах.

У австрійській традиції він був дещо вдосконалений співвідносно до поліетнічного і поліконфесійного складу населення і дав свої результати. Не тільки галицькі українці та поляки через армію набиралися “австрійськості”, але й консервативні місцеві євреї поступово втягувалися у загальноімперські проекти. Відомо, що раввини мусіли підтримувати громадські повинності на користь держави, у своїх проповідях наголошували на важливості виконувати обов’язок перед вітчизною, і навіть дозволити євреям, що відбували військову службу, у суботу носити зброю.⁷

Але несподіваним наслідком стало формування нового типу взаємовідносин громадянина і держави: якщо держава вимагає виконання обов’язку, то мусить і на себе брати певні зобов’язання. Якраз цього на початку XIX ст. не сталося, і наполеонівські війни стали великим випробуванням для стійкості австрійської військової конструкції: поляки проявили гідний поваги патріотизм, але у складі французької армії. У 1809 році Франко-Галицька армія по суті взяла під свій контроль Галичину, а місцеві українці із зачудуванням спостерігали за тим, як 3-тисячний російський корпус Голіцина зайняв частину краю і поступово витіснив поляків, відновлюючи австрійські символи влади.⁸ Звісно, що це була демонстрація військових можливостей російської армії, в першу чергу, перед Наполеоном, і Росія отримала частину Галичини – Тернопільський округ, Австрійська імперія мусіла змиритися з територіальними і політичними втратами.

Свою участь у війні проти Наполеона галицькі українці пов’язували із долею 9-го Галицького полку. Він був створений ще у 1725 році і рекрутувався з німців, а у 1802 році переведений у Галичину і його склад поповнювали рекрути із середовища українського селянства. Ця традиція зберігалася впродовж всієї історії полку, тому він вважався суто українським. У 1805 році частина полку брала участь в обороні Меммінгену, але програла битву французам і потрапила в полон, а інша частина брала участь у битві під Аустерліцем, де австрійці теж зазнали поразки. Впродовж 1806-1815 років

полк перекидали на різні фронти європейських баталій і тільки у 1812 році на короткий час він зупинявся біля Львова.⁹ Величезні втрати на чужих полях, під командуванням чужих офіцерів і за чужі інтереси, які подає суха статистика, імовірно не додавали патріотично-піднесених похвал українців щодо імператора та імперії. У всякому випадку не збереглося документів, які б це засвідчили.

Вже після Віденського конгресу сформувалася доволі збалансована система взаємовідносин під назвою “Європейський концерт”, яка, залишаючись формою гегемонії великих держав, вперше ефективно обмежила свободу дій держав (у тому числі і великих держав) на міжнародній арені, в першу чергу, описаний Томасом Гоббсом “природний стан війни всіх проти всіх”. Однією з основ Європейського концерту став принцип підтримання балансу сил, відповідальність за це покладалася на великі держави. Хоча анексії і контрибуції, як і раніше, були формами міжнародної практики, правителі великих держав вже не розглядали як реальну мету розчленування і ліквідацію якої-небудь великої держави, що належить до “клубу обраних”. Наприклад, поразки Росії в Кримській війні, Австрії – у війні 1866 р., Франції – в франко-прусській війні не привели до зникнення цих держав з політичної карти або навіть до їх виключення з клубу великих держав. Безперечно заслуга Європейського концерту полягала в тому, що в період існування цієї системи були сформульовані і прийняті всіма цивілізованими країнами нормативні акти про мирне вирішення міжнародних суперечок і про закони і звичаї війни.¹⁰

Австрійська імперія зайняла належне місце у цій найвпливовішій п’ятірці і поступово відновлювала свій вплив, в тому числі й через потужний фактор сили, що визначався чисельною регулярною армією. Проте у першій половині XIX ст. утримання багатотисячного війська лягало неймовірним тягарем на бюджет. А вже запропонована військова система передбачала не тільки державну монополію на військо, але й на фінансову систему, яка найчастіше не справлялася із викликами щодо постійного поглинання значних коштів на озброєння, обмундирування, харчування армії. Непомірні тягарі на економічно відсталих західноукраїнських землях викликали соціальні вибухи, які, в свою чергу, придушувалися за допомогою війська. Таким чином військові команди тут асоціювалися не з патріотизмом, чи священним обов’язком служіння своїй вітчизні, а з насильством, поборами, езекуціями.

Нові уявлення про військову людину як захисника народу запропонував революційний 1848 рік. “Весна народів” стала блискучою сторінкою в історії формування політичної свідомості всіх народів, що замешкували західноукраїнські землі, але виявилось, що вони не були готовими до компромісу поміж собою задля перемоги над системою. Серед найгостріших суперечностей щодо політичних та культурних справ стала організація національних

гвардій. 26 квітня в Кракові спалахнуло стихійне повстання, викликане арештом групи польських іммігрантів на австрійському кордоні. Повсталі озброїли національну гвардію і почали сутички з урядовими загонами. Губернатор Стадіон віддав наказ про артилерійський обстріл міста і оточив Краків військами. Незабаром повстанці були змушені капітулювати. Національна гвардія і Національний комітет були розпущені, хоча за проектом конституції Австрійської імперії передбачалося введення демократичних свобод. Це викликало новий сплеск ліберального руху в Галичині. Центром революції стала польська Народна Рада у Львові, під керівництвом якої в містах і містечках провінції була створена ціла мережа революційних органів управління та відділення національної гвардії.

Лібералізація політичної системи призвела також до національного руху серед галицьких русинів. На чолі русинського руху стала уніатська церква. Була сформована перша русинська політична організація – Головна руська рада, яку очолив єпископ Григорій Яхимович. Вперше чітко були артикульовані основні потреби руського (українського) народу: автономна провінція, школа, мова, культура, церква. Серед нових суспільних явищ на хвилі революційного піднесення постала руська військова справа – при раді був сформований особливий полк стрільців за зразком національної гвардії. Більше того, тут використовувалася муштра, “муштрунок” мав бути “по руски”¹¹, а коли майже всі повітові ради вже сформували місцеві підрозділи гвардії, пропонувалося, щоб правила муштри були уніфіковані і витримувалися всіма гвардійцями.¹²

Принагідно слід зауважити, що велика вага при цьому надавалася патріотичному духу. У протоколі засідання Головної руської ради від 28 червня 1848 р. зафіксовано: “Внесено, аби ся гвардія народна, если ся має завести, заводила зь людей, котры ся переймили духомь рускимь” (тобто українським. – Г.С.).¹³ Це був перший досвід формування військових підрозділів у відносно мирних умовах.

Немаловажну роль відіграла історична мінувшина, яка підживлювала патріотичні прояви серед галицького люду. Наприклад, вже 2 липня 1848 р. Дрогобицька рада внесла пропозицію, щоб у газеті “Зоря галицька” було вміщено малюнки давньоруських воїнів та князів, зображення руських прапорів, що мало стати історичною та моральною основою для формувань національної гвардії.¹⁴ Патріотизм тут став домінуючою рисою, але він був спрямований проти поляків, а не проти зовнішніх ворогів. На одному із засідань зачитували антипольський жарт: “польска бедна глудна й хлудна, дже – скенты свою пиху – до цесаря – шо дасть ести, одее й загрее”.¹⁵

Імовірно, саме антипольське спрямування українського руху змушувало ініціаторів національної гвардії вдаватися до рефлексій давньоруської доби, яка давала добру поживу для патріотизму, а часи Галицько-Волинського королівства поставали як

основа утвердження ідеї самостійності руського (українського) народу і навіть визначали територіальний простір автономної провінції. Натомість у військових справах руських (українських) національних гвардій майже не спостерігається козацька тематика. Все ж у історичній пам’яті галичан утвердився архетип козака як частини польської спільноти: “...рицарство руское Козаки били хоронителями Польщі, а с нею і прочей Європи от ярма татарського і турецького”.¹⁶ Подібні патріотичні настрої панували у польських підрозділах національної гвардії, які підживлювали свій бойовий дух спогадами про славні часи перемог на чолі з королем Собеським.¹⁷ Але, як виявилось, принцип добровільності тут порушувався – часто до польської гвардії записували силоміць.¹⁸

Звернення до польського та українського патріотизму як необхідного, але делікатного у громадському інформаційному просторі інструменту, належить блискучому публіцисту о. Василеві Подолинському. У своєму “Слові перестороги”, звертаючись до поляків, він зауважував: “Край може бути могутнім тільки тоді, коли має у своїх кордонах якнайбільше мешканців, готових добровільно боронити їх в кожному випадку, а мешканці краю будуть готові добровільно, без примусу захищати край лише тоді, коли з втратою вітчизни вони втрачають і своє духовне та матеріальне буття. Тому наймогутнішим є той край, де мешканці, незважаючи на внутрішні перешкоди і заборони, наприклад, з боку своїх керівників, добровільно горнутья до оборони своєї вітчизни. А щоб народ надихати таким духом, треба конче зробити його вільним настільки, наскільки може бути вільною людина без шкоди для іншої, треба зробити його вільним тілом і душою та нагодувати його освітою”.¹⁹ Подолинський закликав до поміркованості та толерантності, яка мала забезпечити гармонію співіснування польського та українського народів, а не взаємного поборювання.

Отже, революція 1848 р. в Австрії, на відміну від Французької зразка 1792 року “розвела” патріотичні сили на антагоністичні позиції, а імперська армія виступала інститутом насильства щодо революційних здобутків. Французька формула “патріот-революціонер-захисник” тут не мала шансів на існування.

Ще однією проблемою всього революційного суспільства Галичини 1848 року – і українського і польського – став австролоялізм, який найяскравіше проявився в сприйнятті революційних подій у Італії. Замість підтримки справедливих вимог італійських держав, що підняли збройне повстання проти австрійського панування, галичани з тривогою стежили за воєнними діями австрійської армії фельдмаршала Радецького, що зрештою розгромив італійську національну гвардію.²⁰ Ганебне перемир’я викликало обурення італійської громадськості, але водночас повернення італійських володінь Австрії було сприйнято із значним піднесенням в середовищі галицьких революціонерів. Зокрема, по всій Гали-

чині було відправлено богослужіння за полеглих в Італії воїнів за участі членів Головної руської ради, уніатського і католицького духовенства, а Унівська повітова рада навіть призначила матеріальну допомогу вдовам “полеглих на полі слави в Італії”.²¹

Уже у вересні 1848 р. польсько-руські суперечності в Галичині почали набирати гостроти і від словесної перепалки подекуди переходили до бійок між українськими та польськими патріотами. У місцевих газетах Рада (польська) народова майже відкрито проводила підготовку громадської думки щодо польського виступу, і Головна руська рада мусіла приймати рішення щодо адекватної відповіді. Однак з’ясувалося, що власні підрозділи національної гвардії були все ще не структуровані, не мали дозволу використовувати зброю для самозахисту, не виробили єдиного правового поля щодо функціонування. Селяни з усіх куточків Галичини просили дозволити створення загонів самооборони, але руські (українські) лідери доволі байдуже сприймали ці прохання і основні свої надії покладали на урядові війська: “аби войско нас не опускало”.²² Події другої половини жовтня 1848 р. вже нагадували зведення з поля підготовки до війни: українсько-польські конфлікти перейшли із площини усних дебатів у площину прямих зіткнень.

Тим часом правно-державні відносини в Австрії не могли налагодитись через повстання угорців проти Австрії. 6 жовтня 1848 р. мало відійти з Відня урядове військо на Угорщину, щоби “здавити ребелію Мадярів”, але розлючений натовп повісив австрійського міністра оборони графа Лятура. Наслідком революційних подій у Відні стало проголошення надзвичайного стану.

Політична криза мала своїм наслідком барикадні бої у Львові: 1 листопада містом рознеслася новина: солдати-артилеристи поранили національного гвардійця. Виникли заворушення, під час яких урядові війська відкрили вогонь по натовпу на Галицькій площі у Львові. У відповідь польська гвардія стала “на барикади” і не допускала війська до середмістя. Центр міста зайняли робітники і ремісники, озброєні рушницями, сокирами, шаблями, навіть косами. Тоді командуючий австрійського війська Вільгельм Гаммерштайн наказав артилерії стати на Високому Замку і бомбардувати Львів. Як писав Іван Франко: “Бомбардування було страшним нещастям для Львова. Згоріла Ратуша разом з судовою регістратурою та частию бухгалтерії, далі театр, будинок головної школи... Страту в людах становила 55 осіб убитих і 75 ранених”.²³

Вже 2 листопада повстанці прийняли умови капітуляції: гвардія мала бути розпущена, відзнаки польських орлів зняті, барикади знесені, академічний легіон роззброєний. В краї було оголошено воєнний стан з метою нейтралізувати польські революційні спротиви.²⁴ На барикадах Львова тоді спільно бились, відстоюючи демократичні вимоги, і українці, і поляки, і євреї.²⁵

Однак Головна руська рада не тільки заявила про свою лояльність до австрійського уряду, але

підтримала відправлення руського (українського) корпусу в Угорщину і всі зусилля направила, щоб “піддержати на душі” закарпатських русинів в умовах придушення угорської революції: “щоби не вважали військо наше яко ворога свого, але вибавителя от тероризму оугорского”.²⁶

Батальйон руських (українських) гірських стрільців був створений для захисту краю на галицько-угорському пограниччі від можливого проникнення військових загонів повсталі Угорщини. Свого часу В. Щурат, досліджуючи обставини виникнення цього формування, виявив не тільки масове зголошення добровольців, але й визначив її остаточну чисельність – 1410 вояків.²⁷ Цікаво, що озброєння було надано військовим командуванням, а от одностороні забезпечили пожертвування українців і складок, у тому числі за участю представників єврейського населення. Тут використовувалися популярні в той час національні (синьо-жовті) кольори. Батальйон брав участь у національних маніфестаціях, зокрема під час святкування перших роковин скасування панщини у Львові 15 травня 1849 р.²⁸

Під час його презентації на засіданні Головної руської ради 8 червня 1849 р. прозвучало віршоване привітання А. Могильницького “Русин-вояк”, написане спеціально для його стрільців, де, до речі, вперше було звернуто увагу на звитяжні перемоги Б. Хмельницького під Корсунем, Жовтими Водами, Зборовом.

У Головної руської ради виникла ціла окрема стаття розходів, пов’язана з виготовленням прапорів для стрільців, створення батальйонного духового оркестру: “но аби си забезпечити, щоби песни народне гралися – абы мы славы свои за Царя зь другими не делили (...), що за рукою песнею воинь рускій тужит. За родиною”.²⁹

Спробу Головної руської ради домогтися дозволу на формування другого стрілецького батальйону зірвав намісник Галичини Голуховський, який переконав центральні органи влади у Відні в недопустимості збільшення корпусу, наснажуваного національними, по суті сепаратистськими ідеями, який мав би стати неначе збройною репрезентацією народу. Сформований же перший батальйон, вирушивши до Угорщини зі Львова 6 вересня 1849 р., зміг взяти участь лише у параді російського війська в м. Кошицях після придушення угорського повстання, а в січні 1850 р. його розформовано.³⁰

Дух і запал батальйону руських (українських) стрільців зразка 1849 р. надихав деяких українських лідерів до пошуку нових моделей воєнізованих організацій, але аж до 90-х рр. XIX ст. в українському суспільстві домінували пацифістські настрої.

Листопадові події 1848 року у Львові тільки на короткий час зблизили українців та поляків. Вже невдовзі суперечки відновилися і кожен народ в іншому вбачав свого ворога. Австрійський уряд скористався із цієї розірваності і, обіцяючи в майбутньому реформувати національні гвардії, звів цю тему спочатку в правове поле, а згодом про неї не прийнято було навіть говорити. Навпаки,

доводилося вирішувати проблему роззброєння населення, яке мало на руках чимало зброї, що ставало небезпечним для влади в умовах політичної та соціальної нестабільності. На західноукраїнських землях це проявилось у воєнізованих загонах польських революціонерів та українських опришків.

Особливо гостро це проявилось в Карпатах, де гуцули традиційно носили зброю не тільки для самозахисту та полювання, але й для відстоювання своїх споконвічних прав на землю і пасовища. Восени 1848 р. тут вибухнуло повстання під проводом Лук’яна Кобилиці. Увівши війська у неспокійні села Буковини, уряд розпорядився використати сприятливу ситуацію для вилучення зброї у місцевого населення, що робило його безборонним проти сваволі і безчинства дідичів та орендарів. Але державна машина вже запрацювала на повну – людина зі зброєю могла бути тільки на службі у царя.

Таким чином австрійський уряд абсолютно в душі часу крок за кроком послідовно здійснював політику захисту держави та благополуччя її “головних клієнтів” від локальних рухів³¹ – чи то національного, чи політичного, чи соціального характеру, повністю монополізуючи військову справу. Після розправи з усіма революційними рухами державна машина запрацювала в напрямку відновлення прямого правління, а, отже, імперська армія стала не стільки фактором військової загрози сусідам, скільки запорукою стабільності всередині країни.

Це значною мірою визначило ставлення суспільства до вояцтва. Природно, що особливою пошаною користувалися офіцери. Можливість зробити військову кар’єру в австрійській армії стала доступна для всіх етносів, що входили до імперії. Перепороною вже не могла стати ні етнічність, ні конфесійність, ні соціальне походження. Залишався тільки єдиний ценз – освіта. Тому західноукраїнське суспільство розділилося в сприйнятті “людини зі зброєю”. Українське, польське та румунське селянство залишалося в своїй масі неосвіченим, а, отже, могло поповнювати військо тільки в результаті рекрутських наборів, в першу чергу рядовий склад піхоти, життя якої вважалося найважчим у армії. Представники інтелігенції та міщанства вважали за успіх зробити офіцерську кар’єру, але мусіли мати міцний матеріальний тил, бо платня у армії була не надто високою. Тому переважна більшість офіцерського складу, особливо вищого ешелону, була представлена вихідцями із давніх австрійських дворянських родин. Слід зауважити, що австрійська військова адміністрація ревню стояла на сторожі честі та гідності своїх офіцерів, незалежно від їх походження. Більше того, вважалося недостойним не тільки для офіцерів, але й для солдатів живити образи національних, чи релігійних почуттів.³²

Яскраві замальовки буднів армійського офіцера та австрійської армії 1852-1859 років залишилися у листуванні, літературних творах та записках Юрія Федьковича. Як відомо, батько доклав всіх зусиль, щоб 18-річний юнак, який так і не визначився у

житті, отримав кадетство. Уявлення про військо у молодого хлопця були доволі схематичні. Як писав його біограф Осип Маковей: “Він міг знати тільки се, що мусить служити цілих вісім років у службі такій, де ще карали буками, або пускали засудженого “улицю” з голими плечима, по котрих два ряди вояків били прутами, і де старші при всякій нагоді носили при собі тростинки та палиці. Свідомість сього не могла дуже заохочувати його до військової служби”.³³ Отже, армія і військова справа в очах молодого покоління 50-х рр. XIX ст. не була вельми привабливою.

Неодмінною умовою для кадетства була освіченість, яку слід було підтвердити на іспиті, а найбільшим випробуванням стала муштра. Як писав Федькович у своїх оповіданнях, простіше проходили її ті вояки, які хоч трохи розуміли німецькі команди. Але переважна більшість рядового складу не була освіченою, тому велику роль відіграла взаємопідтримка земляків, що розуміли німецьку мову.³⁴

Полки формувалися за територіальним принципом, а, отже, деякий час служба проходила на батьківщині, зокрема у Чернівцях. Але невдовзі 41 буковинський полк відправили до Банату, потім до Арделу. Такі передислокації значно розширювали уявлення вояків про свою державу. Вони спостерігали різні господарські моделі, різний рівень розвитку Галичини, Буковини, сербських, семигородських земель. До речі, використання підрозділу для каральних цілей “за бунт” волоських селян, які не хотіли платити податки, Федькович не вважає драматичною сторінкою своєї біографії. Навпаки, стверджує, що це значною мірою розважало вояків, було волею, відпочинком “позаяк того уже у війську й воля”.³⁵

Ще однією стороною військової служби була освіта, яку здобували всі бажаючі через спілкування, читання книг, знайомство з різноманітними цікавими людьми. Для українського селянина такий спосіб самоосвіти був чи не єдиний з усіх можливих. Отже, військова справа стала, хай вимушеною, але звичною для солдата та офіцера участю у вирішенні державних справ. Чи у себе на батьківщині, чи в чужих краях імперії “людина зі зброєю” користувалася повагою і мала особливий статус. Це, в свою чергу, підвищувало самооцінку вояків, які по завершенню служби зберігали позитивні враження і користувалися повагою у суспільстві. Яскраву замальовку про такого галицького ветерана Івону Мегегу зустрічаємо у записках Карла Еміля Францога: “Цього пана Цісаря я особисто не знаю... Але на золотій медалі, яку він мені надіслав, і яку я ношу отут на грудях, він виглядає ще краще... Я ще раз поїду до Відня (...), піду у золотий дім, де мешкає пан цісар (...), і увійду до кімнати, де сидить цісар. (...) мовлю до нього “Я твій старий Івона, якому ти надіслав медаль, бо він прикрив твої скарбниці своїм тілом, коли ці прокляті гусари, ці цигани, ці бунтівники з Галичини вогнем проклали собі шлях до Угорщини, і який сьогодні, хоч вже й

старий товстун, кожної миті готовий віддати своє життя за тебе і твій дім”.³⁶

Роздуми старого ветерана при доволі велелюдному зібранні, сприйняті з повагою, дають підстави стверджувати, що австрійський уряд, здійснюючи політику взаємодії з населенням без видимої національної чи конфесійної преференції, отримував бажану загальну підтримку в середовищі в першу чергу колишніх вояків, а через них – і серед широких народних мас. Образ ворога тут зафіксувався на основі старих кривд, завданих поляками, а верховним гарантом спокою залишався цісар.

Однак остаточну модель австрійська армія отримала тільки після поразки в австро-пруській війні 1866 р., де було поховано міф про всемогутність імперії, що прагнула зібрати всі німецькі землі довкола себе. Після цього у Європі повторювали, що разом із скорострільною зброєю австрійців переміг прусський вчитель.³⁷ Справді, досвід Пруссії показав, що неосвіченість у армії стала надзвичайно рідкісним явищем, рекрутська повинність стосувалася абсолютно всіх верств населення, що мало своїм наслідком абсолютно новий тип армії – дисциплінованої, але разом з тим із високим рівнем усвідомлення вояками свого обов’язку і службових обов’язків.

Це підштовхнуло Австрійську імперію до цілого ряду кардинальних змін внутрішнього облаштування імперії, в першу чергу запровадження Конституції із гарантуванням всім народам вільного національного розвитку та економічного процвітання. В справі комплектування армії держава перейшла до загальної військової повинності, що стало відповіддю на виклики часу. Зберігаючи територіальний принцип формування військового складу, австрійський уряд забезпечував стійку етнічну структуру полків. Таким чином, полки повторювали етнічний склад своїх країв. Наприклад, у 9-му, 10-му, 15-му, 40-му, 45-му, 58-му Галицьких полках та 24-му Галицько-Буковинському служили русини та поляки, в 41- Буковинському – русини, румуни і німці.³⁸ Саме австрійська армія другої половини XIX ст. стала, з одного боку, плавильним котлом, де остаточно формувалася австрійський патріотизм представників всіх народів імперії, що базувався на усвідомленні причетності до найвпливовішого державного інституту в імперії. З другого боку, саме тут здобували необхідний бойовий досвід і підготовку лідери національно-визвольних рухів кінця XIX – початку XX ст. Загальне піднесення мілітарних настроїв у Австрійській імперії кінця XIX ст., очікування великої війни в Європі як способу вибороти власні держави – все це неодмінно призвело до третьої після наполеонівської доби і “весни народів” хвилі національно орієнтованих військових формувань, які знайшли своє втілення в парамілітарних гуртках та товариствах. “Людина зі зброєю” вже сприймалася не тільки як солдат цісаря, та захисник імперії, але й потенційний солдат своєї нації. В той же час популярності набирала антивоєнна течія в суспільних рухах.

Зародившись ще у XVIII ст. у середовищі інтелектуалів, ідеї пацифізму стали популярними у другій половині XIX ст. в культурних колах. А вже у прокламації Е. Арно на міжнародному конгресі миру, що відбувся в 1902 р., з'явився заклик до мирного розв'язання будь-яких міжнародних конфліктів. У європейській пресі все популярнішим ставало обговорення концепції пацифізму як доктрини, що відмовляється від війни і всякої форми насильницького дії як способу вирішення конфлікту, особливо при міжнародних справах.³⁹ Частина західноукраїнського суспільства перебувала під впливом цих пацифістських настроїв, але вже початок XX століття показав різочі розбіжності між прихильниками і противниками війни. Як відомо, Перша світова війна не залишила вибору нікому.

¹ Петровский-Штерн Й. Николай I и еврейская рекрутчина: новые контексты / Й. Перовский-Штерн // Русский сборник: Исследования по истории России. – М., 2009. – Т. VII. – С. 208

² Погребенник Ф. Осип Маковей: Критико-біографічний нарис. – К.: Вид-во худ. літ., 1960. – 133 с.

³ Зимомря І. Австрійська література: моделі рецепції тексту. – Дрогобич – Тернопіль, 2009. – 216 с.

⁴ Лазарович М. Українські січові стрільці. Національно-політична та культурно-просвітницька діяльність / В. Лазарович. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 180 с.; Попик С. Українці у Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – Київ-Чернівці, 1999. – 236 с.; Адаменко Д. Украинцы в Австро-Венгерской армии. //; Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність уживання національної назви "українці" // Україна в минулому / НАН України, Ін-т укр. археографії, Львів. від-ня. Вип. 5: 3б. з нагоди 75-літнього ювілею І. Л. Бутича. – Київ – Львів, 1994. – С. 172-180.

⁵ Гуїванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900-1914 рр.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 254 с.

⁶ Соколов Б. В. Войны эпохи Великой Французской революции (1792-1815 годы) // <http://www.bibliotekar.ru/encW/100/66.htm>

⁷ Петровский-Штерн Й. Николай I и еврейская рекрутчина: новые контексты / Й. Перовский-Штерн // Русский сборник: Исследования по истории России. – М., 2009. – Т. VII. – С. 208

⁸ Вандаль А. Наполеон и Александр I. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – Т. IV. – С. 239.

⁹ Кобилецький І. До участі галицьких українців у наполеонівських війнах // ЗНТШ. – 1902. – Кн. I. – Т. XIV.

¹⁰ Земляной С. Что такое европейский концерт // <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=67&tek=6017&issue=171>

¹¹ Головна Руська рада: Протоколи засідань і книга кореспонденцій / за ред. О. Турія. – Львів, 2002. – С. 55.

¹² Головна Руська рада: Протоколи засідань і книга кореспонденцій / за ред. О. Турія. – Львів, 2002. – С. 49.

¹³ Головна Руська рада: Протоколи засідань і книга кореспонденцій / за ред. О. Турія. – Львів, 2002. – С. 41.

¹⁴ Там само. – С. 45.

¹⁵ Там само. – С. 43.

¹⁶ Заярнюк А. Ідіоми емансипації: «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX ст.. – К.: Критика, 2007. – С. 83.

¹⁷ Там само. – С. 75.

¹⁸ Там само. – С. 51.

¹⁹ Подолинський В. Слово перестороги / Переклад з польської Ф. І. Стебля // <http://litopys.org.ua/perestor/sloworus.htm>

²⁰ Энгельс Ф. Как Австрия держит в своих руках Италию // http://www.k2x2.info/filosofija/sobranie_sochinenii_tom_13/p11.php

²¹ Головна Руська рада: Протоколи засідань і книга кореспонденцій / за ред. О. Турія. – Львів, 2002. – С. 61.

²² Там само. – С. 62.

²³ Франко І. Задушні дні у Львові // Збір. Творів.: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 41. – С. 534.

²⁴ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. – Львів, 1926. – С. 44-46.

²⁵ Історія Львова в документах і матеріалах – Київ: Наукова думка, 1986. – с. 114-115.

²⁶ Головна Руська рада: Протоколи засідань і книга кореспонденцій / за ред. О. Турія. – Львів, 2002. – С. 85.

²⁷ Щурат В. Галицько-українські стрільці 1849 р. // Свобода. – 1915. – 25 черв.

²⁸ Стеблій Ф. Василь Щурат – дослідник минулого Галичини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006-2007. – Вип. 15. – С. 735.

²⁹ Головна руська рада... – С. 128.

³⁰ Стеблій Ф. Василь Щурат – дослідник минулого Галичини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006-2007. – Вип. 15. – С. 736.

³¹ Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства (1990-1992 гг.). – М.: Территория будущего, 2009. – С. 175.

³² Петровский-Штерн Й. Николай I и еврейская рекрутчина: новые контексты / Й. Перовский-Штерн // Русский сборник: Исследования по истории России. – М., 2009. – Т. VII. – С. 210.

³³ Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С. 81

³⁴ Там само. – С. 84.

³⁵ Там само. – С. 85.

³⁶ Францоз К. Е. Українська: Культурологічні нариси / Пер. З нім. П. Рихла. – Чернівці: Книги XXI, 2010. – С. 51.

³⁷ Анненков М. Н. Война 1870 года. Записки и впечатления руського офіцера. – Спб., 1971. – С. 38.

³⁸ Прищепа С. В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. Ч. 2 // Сержант. – 2001. – № 3. – С. 11.

³⁹ Пацифизм в истории. Идеи и движения мира. – М.: ИВИ РАН, 1998. – С. 114-115.

*Анна Скорейко
(Черновці)*

**“ЧЕЛОВЕК С ОРУЖИЕМ”
В АВСТРИЙСКОЙ ИМПЕРИИ:
ЭВОЛЮЦИЯ ВОСПРИЯТИЯ ВОЙНЫ
И АРМИИ В ЗАПАДНОУКРАИНСКОМ
ОБЩЕСТВЕ XIX В.**

В статье анализируются представления об армии и войне в общественном восприятии на западноукраинских землях сквозь призму внешнеполитических и внутренних факторов.

Ключевые слова: война, рекрутчина, национальная гвардия, вояки, офицеры, Главная русская рада, восстание, Юрий Федькович.

Hannah Skoreyko
(Chernivtsi)

“MAN WITH A WEAPON” IN AUSTRIAN EMPIRE: EVOLUTION OF PERCEPTION OF WAR AND ARMY IN WEST UKRAINIAN SOCIETY IN 19TH CENTURY

The idea about army and war in society perception in West Ukrainian lands through the prism of external and internal factors is considered in the article.

Key words: war, conscription, national guard, soldiers, officers, Man Rus council, rebellion, Yuri Fedkovych

УДК 796.03 (498.6) 452. XX

Борис Білецький
(Чернівці)

“ПЛАСТ” ЯК СКЛАДОВА ВСЕСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СКАУТСЬКОГО РУХУ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ)

У статті зроблена спроба дослідити історію зародження та розвиток «Пласту» як національної скаутської організації України в контексті вітчизняної історії ХХ-поч. ХХІ ст.

Ключові слова: Скаутинг, пласт, таборування, ідеї «Пласту», інтернаціоналізація скаутизму, орлікада.

Важливу роль у розвитку Української держави, її національному та культурному відродженні, вихованні національно свідомих та високо-інтелектуальних громадян відіграють громадські організації. Чільне місце серед них належить молодіжним організаціям. Проблема виховання особистості з активною життєвою позицією, соціально компетентної, орієнтованої на здоровий спосіб життя і самовдосконалення актуалізується у Конституції України, в Законах України “Про освіту”, “Про позашкільну освіту”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, “Про об’єднання громадян України”, у Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ ст.) та ін. До цих проблем прикута увага багатьох науковців. Серед них – насамперед такі, як О. Вацеба, Ю. Жданович, О. Вінничук, Ю. Луцький, І. Піддубний, Б. Савчук, І. Шумський¹ та ін.

В цьому контексті заслуговує на увагу досвід діяльності, набутий українською молодіжною організацією “Пласт” як складовою Всесвітньої організації скаутського руху, який вимагає свого вивчення, узагальнення та застосування у практиці виховання підростаючого покоління – будівничих Української держави, їх нової генерації.

Туристично-краєзнавча діяльність Івана Франка та його однодумців дали значний поштовх для подальших народознавчих подорожей, надали їм організованих форм і сприяли масовому залученню до цих процесів учнівської, студентської молоді,

інтелігенції, вчених, громадськості. Вона стала своєрідним єднальним містком Наддніпрянщини і Наддністрянщини, молодь яких все більше залучалася до подорожування, пізнання рідного краю, що, по суті, стало важливим феноменом у розвитку пізнавального туризму, а, значить, фізичного і духовного гарту молоді, важливим інструментом патріотичного виховання підростаючого покоління через створення різних молодіжних організацій. Саме вони послужили фундаментом, основою пластунського руху в Україні².

З історії відомо, що попередником скаутського руху в Україні була таємна юнацька організація Кам’янець-Подільської бурси “Запорозька Січ” (1895–1900) на чолі з “полковником” Ісаєю Сулковським. Опікуном організації був художник Д. Жудін. Учасники організації плекали козацькі традиції, прибирали собі псевдоніми козаків – історичних або літературних героїв, виробляли дерев’яну “зброю”, особливої уваги надавали фізичному гарту і життю серед пригод. Кожен відділ мав свою відзнаку – гілку дерева, котру носив на шапці. Таким чином, є підстави стверджувати, що деякі ознаки, характерні для скаутингу, виявлялися вже заздалегідь, ще до появи скаутингу як явища і на українських землях.

Серйозним поштовхом для дальшого його розвитку та для виникнення системи патріотичного виховання молоді стало заснування 1907 р. англійським генералом Робертом Бейденом – Пауеллом експериментального скаутського табору на острові Броуксі на Темзі під Лондоном для 20 хлопчиків з різних соціальних сімей. Девізом скаутів був заклик “Будь готов!”. Хлопчики практикувалися у слідознавстві, тренували спостережливість, в’язали “морські” вузли, вчилися розкладати вогнище та заряджувати пожежам, оволодівати навичками таборування та життя у “дикій” природі, ввечері слухали захоплюючі розповіді про подорожі, морські традиції, прапор тощо. Результати цього експерименту нині відомі як Всесвітній скаутський рух, перший досвід якого було узагальнено в посібнику “Scouting for boys” – “Скаутинг для хлопців” Бейденом – Пауеллом. Про його популярність засвідчує переклад цього бестселера 35 мовами народів світу. Однією з фундаментальних основ скаутського руху, декларується у Конституції Всесвітньої організації скаутського руху, є “Концепція цілісності природного світу”³.

Уже 1908 р. перші загони скаутів виникають у країнах Західної Європи, 1909 – в Росії, де першими скаутами стали ліцеїсти Царського Села.

Перший активний сплеск до поширення власне скаутського руху у світовому масштабі припадає на 1911-1912 рр. Після виходу в світ книги Роберта Бейдена – Пауелла “Скаутинг для хлопців” (1908) потрібен був деякий час для широкого ознайомлення світової громадськості з її змістом і оцінки її основних ідей для виховання молоді.

Після появи скаутського руху інформація про нього з’являється на сході і заході України, в обох її

частинах, розділених поміж Російською та Австро-Угорською імперіями. Перші скаутські осередки – український і польський – одночасно виникають в обох її частинах, у сучасних Донецькій і Львівській областях відповідно. Цікаво, що вони були першими і для своїх народів, тобто український і польський скаутинг зародилися саме в Україні.

У 1909 р. в Бахмутському повіті на Катеринославщині (нині м. Артемівськ Донецької області) гімназист, а згодом лікар Антон Гончаренко створив першу бой-скаутську дружину (роту) в Російській імперії. Восени, роз'їхавшись по школах, його скаути організували аналогічні відділи на Катеринославщині та Харківщині – у Луганську, Ізюмі, Слов'янську. В своїй діяльності вони керувалися книгою “Юный разведчик” (“Скаутинг для хлопців” у російському перекладі). Влада намагалася перетворити новий рух на мілітарну структуру під проводом інспектора народних шкіл Бахмутського повіту. Вона розвинулася у відносно велику організацію, об'єднувала у своєму складі гімназистів, реалістів та молодших дітей робітників і будувалася на більш демократичних засадах, ніж російський скаутинг⁴.

Напередодні і в роки Першої світової війни процес творення скаутських організацій в підросійській Україні набуває масштабних розмірів. У 1911-1914 рр. у Києві існував гурток скаутів, заснований лікарем А. Анохіним, який характеризувався як туристичне товариство для пізнання Києва та його околиць, а по суті виховання молоді за системою Сеток – Томпсона. Серед членів гуртка – брати Богацькі, професор Щербина, дослідник археологічних пам'яток стародавнього Києва, та ін. Відділи бой-скаутів за англійським зразком і методами почали творитися з 1914 р. під час Першої світової війни заходами Київської навчальної округи при гімназіях міста Києва. Їх очолив згаданий уже А. Анохін. Вони мали проросійський характер, велика увага в них приділялась фізичному вихованню. Скаути допомагали переносити хворих вояків із санітарних потягів на вокзали до шпиталів. 27 квітня 1915 р. “розвідники” зустрічали і проводжали потяг імператора Миколи II під час його відвідин Києва. 1915 р. у Києві діяло дві дружини. А. Анохін видав підручник “Спутник юного разведчика”. У 1915 р. в Києві виник перший загін “юних розвідниць”.

За часів Російської імперії скаутські загони існували переважно при школах, крім названих українських міст, в Одесі, Катеринославі, Бахмуті, Олександрівську (Запоріжжі), Харкові, Житомирі та ін⁵.

Паралельно тривав процес творення скаутових організацій в західноукраїнських землях. У листопаді 1909 р. львів'янин Андрій Малковський здійснив переклад польською мовою книги “Скаутинг для хлопців”. 1911 р. вона вийшла друком під назвою “Скаутинг як система виховання молоді”. Ставши великим прихильником нового руху, популяризуючи його, А. Малковський у березні – квітні 1911 р.

провів у Львові перший скаутський вишкіл, а з листопада цього ж року почав видавати часопис “Skaut”, який швидко набував популярності серед молоді⁶.

Перша українська скаутська організація в західноукраїнських землях виникла при філії Академічної гімназії у Львові, яку в 1911 р. заснував студент Львівської політехніки Іван Чмола в складі львівського військово-спортивного товариства “Січ”. До її складу увійшли учні Академічної гімназії, студенти Львівського університету, Торговельної школи, Головної державної семінарії, жіночої семінарії, Українського педагогічного товариства та семінарії сестер василянок⁷.

Організатором іншого скаутського осередку у Львові став син Івана Франка – Петро. У грудні 1911 р. він створив пробний таємний гурток при філії Української академічної гімназії у Львові, куди увійшли учні її старших класів. Згодом він легалізувався. Його діяльність проводилася на основі англійського скаутського підручника Бейден-Пауелла. На початку квітня 1912 р. П. Франко створив перший український дівочий скаутський гурток при жіночій семінарії Українського незалежного товариства, юнки якого належали також паралельно і до гуртків І. Чмоли. Гуртки, організовані П. Франком, уже навесні 1912 р. переросли в досить широку пластову організацію, яка нарахувала у своєму складі близько 120 чоловік. На відміну від гуртка І. Чмоли, який мав військово-спортивне спрямування, П. Франко одним з головних напрямів роботи свого гуртка вважав фізичну підготовку⁸. Саме П. Франку належить ідея назвати скаутів пластунами за аналогією з назвою розвідників-пластунів у війську українських запорозьких козаків⁹.

При Українській академічній гімназії у Львові, в головному її корпусі, було засновано ще один скаутський осередок, але вже цілком легальний. Очоловав його викладач Олександр Тисовський. Свій перший скаутський гурток з дозволу дирекції гімназії О. Тисовський заснував на базі четвертого гімназійного класу 12 квітня 1912 р. На відміну від І. Чмоли та П. Франка, які на заняттях у своїх гуртках головну увагу зосередили саме на змістовній частині відповідно військового та фізичного виховання і недостатньо її приділяли іншим моментам, О. Тисовський дотримувався “букви” бейден-пауеллівської ідеї. Складений О. Тисовським план діяльності осередку становив синтез загально-скаутської теорії та способу життя українського козацтва. Як свідчать новітні архівні дані, 18 червня 1912 р. він прийняв екзамен учасника та присягу українських пластунів, яку склали 40 юнаків і юнок¹⁰. Офіційним початком “Пласту” вважають 12 квітня 1912 р.

Пластові гуртки виникали також і в інших містах Галичини. У Станіславі перший пластовий гурток було засновано 1911 р. в українській гімназії під опікою вчителя Г. Кичуна та семінариста М. Шкабрія, який організував пластові заняття ще восени

1911 р. Відділи “Пласту” існували в Галичині в усіх українських і багатьох польських гімназіях¹¹.

Головним ініціатором створення пластової організації на Буковині виступило студентство Чернівецького університету, згуртоване в товариствах “Січ” і “Студентський союз”. У січні 1914 р. їх активні члени створили ініціативну групу, яка розгорнула широку роботу серед шкільної молоді, що дозволило уже в лютому поточного року розпочати роботу гуртка прихильників “Пласту”. В кінці березня відбулися організаційні збори, на яких було прийнято рішення про заснування “Буковинського II полку Українського Пласту ім. І. Богуна”, його першим головою став О. Гундич. Відбувається бурхливе зростання “Пласту”, який на початок Першої світової війни мав близько 800 членів¹².

На відміну від Галичини, довоєнний “Пласт” на Буковині не мав такого промілітарного спрямування, як у галичан. Буковинці мали тісні контакти зі Львовом і брали участь у двох довоєнних пластових з’їздах. Перший пластовий з’їзд відбувся у Львові у 1913 р. під керівництвом П. Франка. На ньому були прийняті статут і план діяльності “Пласту”, складені О. Тисовським, та вимоги до трьох пластових іспитів, пластові організаційно-структурні засади і проект одягу англійського зразка. Другий пластовий з’їзд відбувся у 1914 р., в якому взяли участь представники 30 організацій краю. На ньому була створена осередня пластова управа, на яку поклалися функції центральної пластової влади.

Поряд з Чернівцями найбільш дієві пластові організації працювали в Кіцмані, Вижниці, Вашківцях та інших місцевостях¹³.

Найголовнішим напрямом діяльності “Пласту” були туристичні походи та створення мандрівних і постійних таборів, де молодь набувала фізичного та військового вишколу, підвищувала свою національну свідомість.

Першим таким табором став підготовчий табір, організований І. Чмолюю в Карпатах (Говерла) влітку 1912 р. за участю близько 30 пластунів і пластунок з різних гуртків “Пласту”. Він по суті став першим пластовим мандрівним табором. А в 1914 р. П. Франко поклав початок постійним пластовим таборам. Для координації пластовим рухом було утворено Верховну пластову раду. З початком Першої світової війни пластуни влилися в загони Українських січових стрільців¹⁴.

Щодо Буковини, то тут після відступу російських військ члени “Буковинського полку” намагалися самостійно відновити пластову працю та організувати кілька заходів національного характеру в Народному домі Чернівців. Але тоді розгорнути її не вдалося і вся пластова діяльність на деякий час зупинилася. Таким чином, Перша світова війна на кілька років перервала роботу “Пласту”.

В умовах, коли Перша світова війна наближалася до закінчення, Лютнева демократична революція, що відбулася в Росії (1917), привела до розвалу Російської імперії та створила передумови для від-

новлення і становлення пластового руху в Україні.

В часи національно-державного відродження України, що стало можливим завдяки згаданим обставинам, починаючи з 1917 р., українські скаути організаційно виділилися із складу загально-російської організації і перейшли на національне українське становище. Всі вони створювалися на британський зразок. Ще в 1916-1917 рр. Ю. Гончарів – Гончаренко, дружинний першої скаутської організації на теренах сучасної України у Бахмуті, під час служби у війську організував цілком українську скаутську дружину в Ізмаїлі нинішньої Одеської області. Один із перших українських скаутських загонів виник за ініціативою В. Плюща, бой-скаута першого ступеня, та інших скаутів у березні 1917 р. під назвою “Перший український загін бой-скаутів м. Чернігова”¹⁵.

Паралельно діяли український бой-скаутський загін у Києві та гімназіях Білої Церкви, заснований Є. Слабченком у травні 1917 р. У 1918 р. скаутські відділи виникли у Вінниці, Каневі, Ржищеві та Києві, пізніше у Фастові, Житомирі, Катеринославі, Кам’янці-Подільському, Харкові, Одесі тощо. Вони носили назву “Українські бой-скаути” (УБС). На чолі їх стояли такі відомі діячі, як О. Яремченко, М. Мороз, І. Лоський, О. Гайдовський, О. Попович, Ю. Липа та ін.¹⁶

В деяких місцевостях українізація скаутингу відбувалася за допомогою пластунів Галичини в лавах УСС та січових стрільців армії УНР. Загони скаутів у Білій Церкві допомагали організувати Є. Слабченкові співзасновник “Пласту” у Галичині І. Чмола та М. Левицький.

Розбудовуючись, український скаутинг створив свої координуючі органи – у Києві діяла “Всеукраїнська Скаутова Рада”.

Українське керівництво прихильно ставилося до цього руху і всіляко його підтримувало. Влітку 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав розпорядження про створення скаутських організацій при середніх школах. Як форму фізичного і морального виховання молоді в УНР сприймав пластовий рух Симон Петлюра.

Слід зазначити, що ідеї українського “Пласту”, характерні для західноукраїнських земель, галичани намагалися поширити по всій Україні. У 1918 р. вони почали засновувати пластові організації на Поділлі.

Ця вся робота скеровувалася Павлом Богацьким, який був начальником комісії для військових юнацьких шкіл, “Січей” і “Пласту” в Україні. У 1919 р. старшини українського війська – галичани і надніпрянці – утворили товариство “Мати – Січ”. Січова Рада працювала над організацією відділів “Молодої Січі” як формою фізичного і морального виховання української молоді в Українській Народній Республіці. Вони діяли переважно в школах і в суті своїй були скаутськими – пластовими організаціями.

На весну 1920 р. гуртки пластунів були засновані в двох гімназіях і в реальній школі. Крім того, по

школах були пластуни – самітники, що залишилися після розпаду гуртків, та гуртки без провідників. На нараді керівників, переважно студентів, які ознайомились з пластовою роботою в школах, обговорювали питання організації Пластової Ради. Серед них – буковинець Зазуляк, наддніпрянець Васильчук, галичанка Кекешівна, галичанин Фільц та ін. Вони організували Головну пластову раду в складі: Зазуляк – голова, Васильчук – керівник хлоп'ячих організацій, Кекешівна – дівочих, Зборовець – скарбник, Фільц – секретар¹⁷.

Внаслідок поразки української національно-демократичної революції і встановлення радянської влади в Україні – УСРР – ця діяльність припинилася – скаутинг на території України було заборонено. Чільні діячі українського скаутингу змушені були емігрувати.

Що ж до західноукраїнських земель, то у повоєнні роки тут скаутський рух відновлюється і відбувається його становлення у рамках “Пласту”. В цей час пластовий рух набуває масовості. Цьому серед іншого сприяли вихідці з центральних та південно-східних земель, які доклали значних зусиль для розбудови “Пласту” на Волині, в Галичині та на Закарпатті¹⁸, а також поява першого українського підручника “Життя у ”Пласті” за редакцією О. Тисовського¹⁹.

У 1921 р. пластовий рух в Галичині і на Буковині не тільки відновив свою діяльність, а й набув значної масовості. З 1922 р. почали організовуватися літні і зимові пластові табори, що діяли під час зимових і літніх канікул. Почала діяти Верховна пластова рада, яка з 1924 р. отримала назву Верховна пластова команда²⁰. В таборах “Пласту” найефективніше досягалось поєднання гармонії душі і тіла. Спільне перебування у таборі протягом місяця зближувало пластунів, формувало їх колектив, а бесіди і пісні при вогнищах і зустрічі з цікавими людьми розвивали у них почуття спільності завдань, дружби, товаришкості, взаємодопомоги.

Табори були відпочинково-виховні й інструкторські, поділялися на вікові групи, а також хлопчачі і дівочі та змішані. В Галичині діяли гуртові, курінні, поштові, окружні, крайові і міжрайонні табори, в яких брали участь пластуни і пластунки не тільки з Галичини і Волині, а й Закарпаття. У 1929 р. тут діяло 13 пластових таборів місцевого і 7 крайового значення, в яких проходило фізичне, моральне і національне виховання близько 2 тис. пластунів – вони навчалися життю через гру, спорт, туризм, духовне самовдосконалення. В них виховували глибокий патріотизм, почуття особистої і національної честі, обов'язок допомогти іншим, почуття правдивої пластової дружби.

Коригуючи свою діяльність, охоплюючи нею все більше людей, Верховна пластова команда на чолі з професором С. Левицьким не тільки розширила і урізноманітнила спектр заходів, а й запровадила цілу низку новацій (створювались нові типи таборів, практикувались багатоденні походи-зустрічі, культурно-просвітницькі заходи

тощо). Важливу роль у консолідації і зростанні авторитету пластового руху відігравали зльоти пластунів, які почали практикуватися з 1924 р.²¹

Але чим більша була активність пластунаського руху, тим з більшою підозрою ставилися до “Пласту” польські власті. У вересні 1930 р. владою було прийнято ухвалу про заборону “Пласту”. Відтоді він працював у підпіллі²².

Повоєнне відновлення та становлення “Пласту” на Буковині відбувалося у складних умовах. Усе національне життя українців було замкненим у вузько територіальних межах, а будь-яка спроба налагодити культурно-освітню діяльність зустрічала опір з боку румунської адміністративної влади. Коли 1921 р. учні Чернівецької гімназії спробували відновити діяльність “Пласту”, влада не дала на це дозволу. Лише 1928 р. з деяким послабленням національних утисків буковинські студенти відновили зв'язки з Галичиною. Влітку 1930 р. учасники буковинського “Пласту” побували на Косівщині. Ним опікувалися члени студентського товариства “Чорноморе” Б. Сірецький, Л. Гузар, В. Антонюк, які розробили план розвитку організації в краї. У травні 1931 р. 70 студентів Чернівецького університету об'єдналися в Перший пластовий курінь, що мав назву “Довбуш”, а потім “Верховинці”, який очолив Б. Сірецький, на базі якого в 1933-1934 рр. створили Пластовий кіш²³.

Його члени у чотирьох гуртках досить успішно опанували пластову теорію та закріплювали її на практиці на околицях Чернівців. На базі цього куреня з числа студенток, що вийшли з нього, було утворено Другий пластовий курінь старших пластунок “Ясні зорі”. Водночас був створений Третій пластовий курінь старших пластунів імені Івана Мазепи, який фактично репрезентував пластову ідею в краї.

Ідеї “Пласту” поширювалися також серед шкільної молоді. Навесні 1931 р. з числа учнів Чернівецької гімназії під керівництвом Б. Сірецького було створено пластовий курінь, що нараховував 30 членів. Незабаром при ньому виник гурток новаків, який очолив П. Войновський. Але це були часи, коли активно розгорталася діяльність румунської скаутської організації “Стража церій”, якою опікувався сам король і яка фактично відтіснила українську організацію “Пласту” на задній план, залишаючи її в тіні.

В такому стані пластові осередки проіснували до 1934 р., коли їх охопила глибока криза, викликана тим, що багато членів осередку по закінченні навчання роз'їхалися або вступили до війська. Спроби реалізувати “Пласт” чи створити його окрему секцію при спортивному товаристві “Довбуш” не увінчалися успіхом²⁴.

Прихід в Галичину і на Буковину радянської влади відзначався рішучим наступом на скаутський рух. Його активісти були фізично знищені (І. Чмола, П. Франко, В. Пашницький, О. Степанів, М. Ясениця та ін.)²⁵.

З того часу “Пласт” переніс свою діяльність

в діаспору. Там було створено шість крайових організацій пластунів: у Канаді, США, Австрії, Аргентині, Великобританії, Німеччині, а пізніше ще і в Польщі, Чехословаччині, Бразилії, Франції²⁶.

Лише з проголошенням незалежності України стало можливим відновлення діяльності “Пласту” в рідному середовищі (1990-і)²⁷.

Відновивши свої структури, дотримуючись традицій, закладених в перші десятиріччя існування “Пласту”, організація перебуває поза школою і є елітарною. Як і в попередні роки, виховання пластунів здійснюється через гру, спорт, туризм. За деякими даними, на час відновлення діяльності “Пласту” нараховувалося приблизно 130 різних ігор, які використовувалися пластунами²⁸. Їх коло з часом розширювалося, появлялися нові ігри, які сприяли патріотичному вихованню молоді.

Серед таких можна назвати Орликіаду. Це інтелектуально – мистецьке змагання, що проводиться організацією щороку в кінці жовтня – на початку листопада на визначену тему з українознавства. Воно зародилося у 1962 р. в США серед української діаспори. З 1993 р. це змагання проводиться і в Україні. Присвячується воно пам’яті Пилипа і Григорія Орликів – відомих політичних діячів, активних борців за незалежність України. У контексті рекреаційно – туристичної діяльності Орликіада розглядається як подієвий ресурс, що сприяє розвитку дитячо-юнацького туризму²⁹.

Україна нині є складовою Всесвітньої скаутської організації. Вона в ній представлена Національною організацією скаутів України, куди її офіційно прийняли в липні 2008 р., на 38-й Всесвітній скаутській конференції в Кореї.

На 2008 р. в Україні у складі цієї організації діяло 130 осередків пластунів у 24 областях, які нараховували близько 10 тис. членів. Очолив її один із великих українців, що увійшов у світову еліту і став посередником між Україною і західним світом, Богдан Гаврилишин, який сам пройшов гарт через “Пласт”³⁰.

Йдучи назустріч століттю українського “Пласту” і відзначаючи 155-ліття Роберта Бейдена-Пауелла, пластуни – українські скаути – 22 лютого 2012 р. створили Опікунську раду цієї організації – дорадчий орган “Пласту”, яку очолив почесний її голова Богдан Гаврилишин, а координатором стала депутат Верховної Ради України Леся Оробець³¹.

У рамках святкування 100-літнього ювілею “Пласту” – Національної скаутської організації України – проводиться в різних її регіонах ціла низка заходів. В Україні у квітні 2012 р. проводився марафон, девізом якого було “100 заходів по всій Україні”. В Івано-Франківську відбулася прес-конференція з нагоди святкування 100-ліття “Пласту” та відкрито експозицію “Пласт – 100 років великої історії”. Проведено конкурс крайових вишколів. У Львові проведено скаутський ярмарок “Пластова кооператива”. Чернівецькі пластуни до 100-річчя “Пласту” заклали цій сквер, який обіцяє стати новою візитівкою міста³². Проводилося

багато інших заходів.

Святкували ювілей українського “Пласту” на заході і на сході, півночі і півдні України, а також далеко за її межами. Цьому ювілею було присвячено прес-конференцію, яка проведена 17 квітня 2012 р. в інформаційній залі УНІАН (Київ), а в Криму – Окружний Пластовий з’їзд. В далекій Антарктиді, за даними газети “Свобода”, один із піків назвали “Пік 100-ліття “Пласту””. 12 квітня 2012 р. в Івано-Франківську урочисто відкрито перший у світі пам’ятник “Пластунам, що не зламали своїх присяг” в присутності близько 300 пластунів з Івано-Франківська, Коломиї, Львова, Тернополя, Києва, Луцька та Чернівців. Кошти на пам’ятник збирали пластуни з Донеччини і Дніпропетровщини та Франківщини, українські студенти з Оксфорду та пластуни з Лондона.

На початку квітня парламент Канади привітав українців зі святкуванням 100-ї річниці “Пласту” – українського скаутингу.

Урочистості з нагоди 100-річчя українського скаутингу, призначені на серпень 2012 р., відбулися під час Ювілейної міжкрайової пластової зустрічі, яка була проведена у Львові. Місцем такої зустрічі обрали Львів не випадково, адже саме тут 1911 р. при Академічній гімназії, як відомо, було засновано перші українські пластові (скаутські) гуртки, а 12 квітня 1912 р. відбулася перша пластова присяга на вірність Богові й Україні.

Ювілейний захід, участь у якому взяли понад 2 тисячі пластунів із восьми країн світу – України, Канади, США, Австралії, Аргентини, Польщі, Великобританії й Німеччини, відбулася на майдані біля пам’ятника Кобзареві.

Ювілейна міжкрайова пластова зустріч – це завершальний етап святкування 100-ліття “Пласту”. Початковий – крайові табори в першій декаді серпня, загалом їх було 26, що є абсолютним рекордом за всі роки крайових таборів³³.

Ювілейна міжкрайова пластова зустріч не тільки підвела підсумки своєї столітньої діяльності, а й накреслила шляхи її дальшого розвитку, що ведуть до формування громадянського суспільства в Україні.

Таким чином, Український “Пласт” як органічна частина світового братства скаутів втілює єдність національного, міжнаціонального й універсального характеру. Він покликаний виховувати щирих, активних патріотів, сильних тілом, духом і мораллю, справжніх борців за волю України, будівничих громадянського суспільства в нашій державі.

¹ Вацеба О. М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Ів.-Франківськ: Лідея – НВ, 1997; Жданович Ю. М. Організаційно-педагогічні засади виховного процесу у скаутській організації пласт. Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. / Інститут проблем виховання АПН України – Київ, 2004; Луцький Я. Національне виховання української молоді Галичини в 20-30 рр. ХХ ст. у „Пласті” // Людина і політика. – 2002. – №2; Піддубний І. З історії студентського

руху на Буковині у міжвоєнний період // Буковинське віче. – 1998. – №1; Савчук Б. Український Пласт. 1911-1939. – Ів-Франківськ: Лілея – НВ, 1996; Трохим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (др. пол. XIX – перша пол. XX ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001; Шумський І. І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920-1939). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001.

² Білецький Б. Туристично-краєзнавча діяльність Івана Франка / Б. Білецький, З. Чебан / Наук. вісник Чернівецького ун-ту: ім. Ю. Федьковича: Зб. наук. праць: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2011. – Вип. 583-584. – С. 102-108.

³ Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту й маркетингу/ О. Ю. Дмитрук, С. В. Дмитрук. – К.: Альтерпрес, 2009. – 58 с.

⁴ Скаутсько-пластовий рух у Кам'янці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kp-os.com.ua/fakti/77-skautsko-plastovij-ruh-u-kamjanci> [Дата перегляду: 26.09.12].

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Смаль І. Географія туризму та рекреація: Словник-довідник/І. Смаль. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2010. – 208 с.

⁸ Там само.

⁹ Скаутсько-пластовий рух у Кам'янці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kp-os.com.ua/fakti/77-skautsko-plastovij-ruh-u-kamjanci> [Дата перегляду: 26.09.12].

¹⁰ Там само.

¹¹ Ерстенюк М. Пласт// Довідник з історії України/ М. Ерстенюк. – К.: Генеза, 2001. – С. 582.

¹² Устінова Т. Історико-педагогічні аспекти діяльності скаутської організації “Пласт” // Фізична культура та спорт у навчальних закладах східноєвропейських країн. Перша міжнародна науково-практична конференція. – Чернівці, 2010. – С. 124.

¹³ Там само.

¹⁴ Ерстенюк М. Вказ.праця. – С. 582.

¹⁵ Скаутсько-пластовий рух у Кам'янці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kp-os.com.ua/fakti/77-skautsko-plastovij-ruh-u-kamjanci> [Дата перегляду: 26.09.12].

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Ерстенюк М. Пласт// Довідник з історії України/ М. Ерстенюк. – К.: Генеза, 2001. – С. 582.

²⁰ Луцький Я. В. Туристично-краєзнавча робота в “Пласті”// З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. статей/ Я. В. Луцький. – К., 1997. – С. 50.

²¹ Там само. – С. 55-56.

²² Гургула І. Повернення “Пласту” Кілька штрихів до історії та сьогодення організації “Пласт” – українського відгалуження міжнародного туризму/ І. Гургула, О. Гринів// Освіта. – 1990. – 15 червня. – С. 4-5.

²³ Устінова Т. Вказ.праця. – С. 124.

²⁴ Там само.

²⁵ Гургула І. – Вказ.праця. – С. 4-5.

²⁶ Там само.

²⁷ Ерстенюк М. Пласт// Довідник з історії України/ М. Ерстенюк. – К.: Генеза, 2001. – С. 582.

²⁸ Гургула І. – Вказ.праця. – С. 4-5.

²⁹ Смаль І. Географія туризму та рекреація: Словник-довідник / І. Смаль. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2010. – 208с.

³⁰ Костура Д. Переможний Пласт// День. – 2008. – 9 лют. – С. 9.

³¹ Жуков А. У пластунів з'явилася Опікунська рада// День. – 2012. – 24-25 лют. – С. 9.

³² Гаргаля А. Пластуни Чернівців розбили власний сквер// День. – 2012. – 13-14 квіт. – С. 9.

³³ Козирева Т. 100 років – це тільки початок // День. – 2012. – 21 серп. – С. 12.

Борис Белецький
(Черновці)

**“ПЛАСТ” КАК СОСТАВНАЯ
ВСЕМИРНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
СКАУТСКОГО ДВИЖЕНИЯ
(К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ СОЗДАНИЯ)**

В статье сделана попытка исследовать историю зарождения и развития “Пласта” как национальной скаутской организации Украины в контексте отечественной истории XX – нач. XXI в.в.

Ключевые слова: Скаутинг, пласт, идеи “Пласта”, интернационализация скаутизма, орликиада.

Borys Beletskyj
(Chernivtsi)

**“PLAST” AS THE COMPONENT OF
THE WORLD SCOUT ORGANIZATION
MOVEMENT (DEDICATED TO 100TH
ANNIVERSARY SINCE THE DAY OF
CREATION)**

In this article we tried to investigate the history of formation and development of the “Plast” as the national scouting organization in Ukraine, in the context of the native history in XX-XXI centuries.

Key words: Scouting, layer, camping, the ideas of “Plast”, internalization of scouting, orlykiada.

УДК 94(477.83/.86): 94(100) : 94(470+571)
“1914/1917”

Андрій Королько
(Івано-Франківськ)

**РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ПОКУТТЯ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914-1917 рр.)**

У статті розглянуто особливості російської окупаційної політики на території Покуття в період Першої світової війни. Автором показано перебіг воєнних дій, які спричинили захоплення історико-географічного регіону російськими військами, розкрито характерні риси становлення окупаційного режиму у краї, простежено непрості взаємини російської влади з місцевим населенням.

Ключові слова: Перша світова війна, Покуття, воєнні дії, фронт, окупація, окупаційна адміністрація, репресії.

Приводом до Першої світової війни стало вбивство 28 червня 1914 р. у Сараєво наступника австрійського престолу Франца Фердинанда. У війні брали участь два антагоністичні блоки європейських держав: з одного боку, це був Троїстий союз, до якого входила Німеччина, Австро-Угорщина та Італія, а з другого – Антанта в складі Англії, Франції і Росії. Згодом до Троїстого союзу примкнули Болгарія і Туреччина і вийшла Італія, а до Антанти приєдналися Румунія, США, Італія та Японія.

Метою статті є комплексне дослідження російської окупаційної політики на території Покуття в період Першої світової війни. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: показати перебіг воєнних дій, які спричинили захоплення історико-географічного регіону російськими військами; розкрити особливості становлення окупаційного режиму у краї; простежити непрості взаємини російської влади з місцевим населенням.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали, які зберігаються у центральних і місцевих архівних установах України. Використовуючи документи фондосховища Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, опрацьовано дані жандармських установ Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини (ф. 365), де міститься інформація про економічний і політичний стан Покуття після його захоплення російськими військами восени 1914 р. (листування і звіти представників жандармського управління), про військові дії і дислокацію окупаційних армійських частин. У Центральному державному історичному архіві України, м. Львів міститься колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини, зокрема і Покуття, у роки війни (ф. 694), пересування підрозділів Галицького округу, м. Чернівці у 1916-1917 рр. (ф. 748). Частина матеріалів про політичне і соціально-економічне становище знаходяться у фондах Державного архіву Чернівецької області “Канцелярія Чернівецького губернатора, м. Чернівці” (ф. 283) і “Управління, яке спостерігало за навчальною частиною в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни” (ф. 923), де відкладені документи офіційного характеру, особового походження, статистичні відомості періоду російської окупації 1916-1917 рр. Вони містять циркуляри, розпорядження Військового генерал-губернаторства і Чернівецького губернатора, листування між генерал-губернаторством, Чернівецьким губернатором та покутськими повітовими старостами стосовно військових, адміністративних та релігійних питань.

Події Першої світової війни на Покутті знайшли своє відображення на сторінках часописів “Діло”, “Свобода”, “Громадський Голос”, “Буковина”. Тут

міститься цінна інформація про перебіг військових дій на території краю (звіти командних частин австро-угорської і російської армій), спостереження очевидців про діяльність російських властей у часи російської окупації 1914-1917 рр.

Цінними джерелами, які проливають світло на перебіг суспільно-політичних та військових процесів у роки війни, є спогади М. Фірманюка про письменників, представників “Покутської трійці” Василя Стефаніка і Марка Черемшину (неопубліковані, зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, м. Київ)¹, С. Бровчука², М. Григора³ та інших. Заслужують на окрему увагу щоденники Марка Черемшини⁴ і головного пароха греко-католицької парафії м. Тисмениці о. Івана Коцюби⁵, які фіксують по гарячих слідах перебіг воєнних лихоліть, народногосподарський стан краю після російської окупації.

Події Першої світової війни протягом тривалого часу висвітлювались крізь призму застарілої теорії й методології, нав’язаної суспільству правлячим радянським режимом. По-новому переосмислюються події Великої війни у період незалежності. Серед узагальнюючих праць з історії Першої світової війни на території України слід виокремити дослідження О. Реєнта і О. Сердюка, В. Головченка і В. Солдатенка, Н. Загребельної і І. Коляди, Н. Шапошнікової, В. Ботушанського⁶. Позитивні динамічні зрушення у вивченні Великої війни окреслилися з кінця 1990-х рр. Важливою віхою стало проведення 1998 р. в Києві та Чернівцях представницьких міжнародних наукових конференцій, присвячених Першій світовій війні⁷. Проблема перебігу воєнних дій і російської окупації краю частково відображена у дослідженнях В. Волковинського, В. Заполовського, О. Мазура, І. Кучери, І. Барана, В. Савченка, О. Добрянського, В. Старика, М. Гуїванюка, П. Костючка та інших⁸.

Переддень і початок Першої світової війни на території Покуття ознаменовані пошуками і виявленнями неблагонадійних елементів зі сторони австрійської влади. Відбувались масові репресії і військові розправи над мирним населенням. Особливо жорстокими по відношенню до українців, яких звинувачували у співпраці з росіянами, були угорські військові частини (угорські гонведи). М. Григор згадує, що у Городенці “мадярські війська [...] переводили безоглядні “пацифікації”, які часто кінчалися вшанням населення на сільських вербах”⁹. Не кращою виглядала ситуація у Снятинському повіті. Хоч з початком вересня 1914 р. у Снятині припинили роботи всі австрійські державні установи, проте місцева жандармерія жорстоко ставилася до місцевого українського населення, підозрюючи у лояльності до російських військ. Відомий громадсько-культурний і освітній діяч Снятинщини Семен Зінкевич радив наступне: “Не говорім і не приставайте явно із собою, бо ми українці підозрілі і нас вішають, а приставайте радше з поляками і євреями”¹⁰. У Тисмениці в

умовах відступу австрійські генерали, за словами П. Волосенка, “начитавшись всяких брехонь про українців, добачували в кожному “подлу зраду”. Як вони скрізь голосили, щоб, мабуть, прикрити свої стратегічні невдачі. Глупота цих генералів доходила до того, що у випраному й вивішеному на плоті біллі добачали сигнали для ворога й грозили розстрілами [...]”¹¹. У місті в період до 20 серпня 1914 р. мали місце репресії з боку австрійських військових властей стосовно тисменицьких “русофілів”. Низку відомих громадських і культурно-освітніх діячів арештовано і відправлено до Талергофу¹². Декілька свідомих українців на кілька днів були затримані в товмацькій (тлумацькій) тюрмі, де їх від концтабору й можливої смерті врятувала російська козача частина, що зайняла Товмач. Серед арештованих був і активний громадсько-просвітній діяч Яків Голуб, який з цього приводу у своєму вірші каже, що “якби не ті козаченьки у шапках високих, то сидів би Яків Голуб панбіг знає доки”¹³.

На початку Першої світової війни основний театр бойових дій розгорнувся з наступу російських військ на Україні та в Східній Пруссії. Безпосередньо на Україні воєнні дії вів Південно-Західний фронт, який простягався на 450 км від Івангорода до Кам’янця-Подільського. Саме тут з 10 серпня до 13 вересня 1914 р. розгорнулася грандіозна Галицька битва, в якій взяли участь близько 700 тис. чол. російських військ і понад 830 тис. чол. австро-угорської армії. Завершилась вона повною поразкою австро-угорських військ. Покуття було захоплене російськими військами на початку вересня¹⁴.

Росія, сповідуючи ідею панславізму, прагнула включити до своїх меж території Галичини та Буковини. Вона вважала, що населення цих земель є однією з гілок великоруської народності, яке в силу історичних причин перебувало під владою Австро-Угорщини й зазнавало національної дискримінації. Тому історична місія Росії полягала у звільненні та приєднанні південно-західних “ісконних руських” земель до матері-Росії і закінченні тим самим справи І. Калити¹⁵.

На теренах Галичини і Буковини був запроваджений жорстокий окупаційний режим. Генерал-губернатором краю було призначено графа Олександра Бобринського, який у своєму програмному виступі перед представниками міста Львова цинічно заявив: “Східна Галичина і Лемківщина, споконвіку – невіддільна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення зажди було російським, устрій їх через це повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій”¹⁶.

У повітових центрах перебувало російське цивільне і військове командування. Всі українські установи, бібліотеки, видавництва, газети, школи було закрито. Почалися репресії і проти місцевого населення, яке звинувачували в “австрофільстві”, тобто “любові до Австрії”. За словами М. Грушевського, “поголовно висилано українських свяще-

ників або всю інтелігенцію, цілі маси свідомих селян і міщан. Все те самим нелюдським способом хапали в чім застали, арештували, волочили по в’язницях і етапами висилали в Сибір без ріжниць, жінок, дітей, старців, хорих і калік. Скільки таким способом забрано і знищено людей, се переходить всяку ймовірність”¹⁷.

Страхіливою виглядала картина зруйнованих покутських міст і зухвалого ставлення окупаційних властей до місцевого населення. Так, у листі до очільника січово-стрілецького руху Сеня Горука Марко Черемшина відзначав: “... Снятин – місто має вигляд спаленого міста [...] в читальні міщанський бюст Шевченків розбили, лайном людським зогидили. В Красноставцях (село тогочасного Снятинського повіту. – А. К.), як оповідають, могили [символічну] Шевченка розрили і з’огидили. Взагалі звірилися над усім, що українське, і можеш собі уявити нашу радість, коли ми їх позбулись [...] московських паліїв та рабівників...”¹⁸.

Керуючись “Тимчасовим положенням про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни”, Верховний головнокомандувач 29 серпня 1914 р. видав наказ про створення Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. В адміністративному аспекті на початку вересня 1914 р. його територія поділялася на Львівську і Тернопільську губернії¹⁹. Згодом, після захоплення російськими військами значної частини Буковини, було створено Чернівецьку губернію, яку очолив С. Євреїнов. Відповідно до адміністративного поділу окупованих західноукраїнських земель Покуття увійшло до складу Чернівецької (Городенківський, Коломийський, Снятинський, частина Печеніжинського і Надвірнянського повітів) і Тернопільської (Товмацький, частина Станиславівського повіту) губернії²⁰. Тогочасні джерела по-різному подають інформацію про стан окупації російськими військами повітів і повітових центрів Покуття. Згідно зі свідченнями, Коломия не особливо постраждала, за винятком передмістя – німецької колонії Маріянгільф²¹. У місті залишилось багато представників української освітньої інтелігенції: директор гімназії С. Недільський, учителі гімназії Б. Левицький, Рибчук, Мостович, Лаврів, Даниш та ін. Заарештовано було тільки гімназійного викладача Лаврова і депутата Галицького крайового сейму Лаврука у січні 1915 р., якого через деякий час випущено на волю. Російську окупаційну владу очолив капітан Сквирський, а його заступниками були поляки за походженням Сиссак і Скалецький. Прикметно, що в Коломиї капітан Сквирський дозволив відомому видавцеві українських книг Я. Оренштайнові надрукувати українською мовою кишеньковий календарик на 1915 р. – це єдиний з черги україномовних видань твір, дозволений для публікування російською окупаційною владою²².

Городенка російськими військами була зайнята 1 вересня 1914 р. Окупаційну владу очолив Сапунов, який приязнився з місцевими поляками, а тому бурмістром призначено секретаря магістрату,

представника польської національності Цвіклінського. Начальником Городенківського повіту став Миколаєнко, а його заступником Єрмолін. Настав жорстокий окупаційний режим. Розповсюджувались відозви на російській, польській і румунській мовах з вимогою, що у всіх, у кого є українські книжки, віддавати російській адміністрації. Проведена перевірка місцевої української приватної гімназії, інвентар якої передано керівному осередку жандармерії. Особливо жорстокими були репресивно-каральні дії щодо національно-свідомих жителів с. Серафинці Городенківського повіту. Жандармерія на чолі з російським офіцером Єрмоліним заарештувала і побила у приміщенні місцевого “Народного Дому” учительку Орісону Коновалівну та її брата, учня VII класу Городенківської гімназії Олексія, студентів Івана Жогаєвича і Василя Рогожинського, а також викладача навчального закладу Яківчика. Їх перевезли до повітового міста, де “посадили в неопалених казматах серед тріскучого морозу, де просиділи майже до приходу австрійських військ”²³. Напередодні контрнаступу австро-угорських військ 16 лютого 1915 р. російська окупаційна влада здійснила арешт відомого громадсько-політичного діяча, депутата австрійського парламенту Т. Окуневського²⁴.

Дещо іншу картину стосовно окупації Снятинщини подає Микола Фірманюк. Перший російський патруль увійшов до Снятина 3 вересня, а остаточно укріпилися у жовтні 1914 р. На думку очевидця подій, російські частини у місті поводити себе людяно, у порівнянні з попереднім станом у Снятині і в околицях життя виглядало спокійним. На відміну від Т. Окуневського, до іншого депутата австрійського парламенту Василя Стефаніка російська окупаційна влада ставилась приязно. В. Стефанік оповідав, що в його рідне с. Русів неодноразово приходили російські офіцери-українці і говорили, що знають його як письменника і виказували йому пошану. Проте місцеве українське населення не йшло на співпрацю з росіянами, бо “австрійські розвідники-добровольці гляділи за всім пильно, і на випадок повороту Австрії, біда готова”²⁵.

На Товмаччині українське населення прихід російської окупаційної влади у вересні 1914 р. сприйняли ворожо, здійснюючи перешкоди в організації її діяльності. Керівники українських громад сіл Хотимир, Грушка, Долина і Братишів Товмачького повіту відмовились збирати податки у населення на користь царської влади. За підбурювання селян с. Долина до непокори заарештовано й відправлено на заслання відомого українського скульптора і громадського діяча Михайла Бринського. У с. Олеша антимосковську агітацію проводив Іван Кузьма (Байдак), який відкрито говорив російським офіцерам: “Від повітря, граду, огня і московського панованя хорони нас, Господи”. Національно свідомі вийти сіл Товмачького повіту відмовлялись в урядових приміщеннях знімати портрети австрійського імператора Франца Йосифа. У селах Горигляди, Грушка, Палагичі і Братишів

селяни навіть переховували австро-угорських воїнів, а у Петрилові і Колінцях по кілька раз обривали телефонний і телеграфний зв'язок штабу російських військ і жандармерії. У відповідь окупаційна влада заарештувала місцевих жителів, переважно учителів шкіл та греко-католицьких священників²⁶.

Наприкінці 1914 р. – на початку 1915 р. російська окупаційна адміністрація на всій території Галичини, зокрема і на Покутті, провела анкетування про стан суспільно-політичного і соціально-економічного життя краю. У донесенні Тимчасовому жандармському управлінню Воєнного генерал-губернаторства в Галичині від унтер-офіцера м. Коломиї за 18 січня 1915 р. вказується, що з приходом російських військ “поляки, русини (українці) і загалом усе населення не проявляють незадоволення до Росії, російського імператора, російської влади, а тому Галичина мала б відійти до Російської імперії, а євреї ще надіються, що австрійські війська мають повернутись до Галичини”. Католицьке (римо-католицьке) і уніатське (греко-католицьке) духовенство ведуть себе обережно, проте при веденні богослужіння згадують австрійського імператора Франца Йосифа. Інтелігентний прошарок населення Коломиї не проявляє незадоволення проти росіян²⁷.

Соціально-економічне становище Покуття характеризувалося масовими реквізиціями зі сторони російської окупаційної влади. Жителі Коломийського повіту у визначений час кожного тижня змушені були за власний кошт доставляти велику рогату худобу до Коломиї або Корнича. При відступі навесні 1915 р. російські військові частини забрали у місцевого населення багато сіна, залишаючи худобу без корму²⁸.

Переслідувалось єврейське населення. Зокрема, у Коломиї пограбовано третину будинків, переважно жителів єврейської національності. Цікаво, що у своїй звітності окупаційна адміністрація вказувала, що у пограбуванні євреїв причетними були і місцеві українці²⁹. Уже на другий день після приходу російських військ у Тисменицю у вересні 1914 р. військовий комендант Гун, що був яскраво вираженим антисемітом, наказав усім євреям під загрозою кари смерті покинути Тисменицю і відправлятися “до своїх” за лінію фронту. Похід у “супроводі” морозу, снігу і вітру до с. Волосів, де проходила лінія фронту, тривала три дні. Однак австрійське командування відмовилося їх пропустити і не залишалося іншого виходу, як повертатися назад, оскільки ніхто не хотів замерзати серед поля³⁰. Вдруге російська жандармерія напередодні свого остаточного відступу з Тисмениці у квітні 1915 р. намагалась виселити євреїв з міста. Д. Хіровський пише, що 27 квітня військовий комендант вислав з міста близько 300 осіб євреїв у віці від 8 років до Золочева, Зборова, Сисова і Язлівця³¹. Греко-католицький священник І. Коцюба зазначає, що 28 квітня “російські власті військові випровадили жидів-мужчин з Тисмениці в напрямку Станиславова, а жінки й діти залишилися”³².

Надто жорстокими до місцевого населення

були російські козацькі частини. Так, керівництво м. Тисмениці звернулося до окупаційного керівництва у Тлумачі, де “просили коменданта війська російського про захист від козаків і солдатів, які нападають на християн та жидів і забирають гроші й дорогоцінні речі”³³. У с. Печеніжин на Коломийщині жорстокістю відзначалися “черкеські козаки”, яких особливо боялись місцеві євреї і жінки. Останні разом із дітьми увечері йшли до тих хат, де був хтось із чоловіків³⁴. На Коломийщині російські козаки були жорстокими до жителів єврейської національності: “Жидівські торговлі спліндрували й знищили зовсім. Що для козаків видавалося цінним, те забирали зі собою, все інше кидали на вулицю й нищили. В коршмі забирали всі напитки, повибивали шиби, а уряджене знищили... Як людність була перестрашена вказує се, що хлопи не сьміли навіть виходити до роботи на поли”³⁵. А у с. Нижнів Товмацького повіту посеред дня початку вересня 1914 р. російські козаки напали на єврейські крамниці і полишені помешкання: “З крамниць викидано на улицю, або на сьміте всі товари, а з помешкань меблі, начине, біле, образи і ин. [...]. Відразу по тім всі пізнали і зрозуміли, що московський жовнір є безперечно варвар, некультурний, не має почуття законного ладу і приватної власности”³⁶. Характеризуючи жорстокість російських козаків (“20.12. День ясний, теплий, ночі темні, місяць серпом, тільки звечора. Яким оповідає, що повели нині 280 бранців, наших жовнірів і що повели гуцулів, 20 жінок і дівок, тих, що каміння зі скал спускали, а село їх спалили. Нагайками їх били, аж кров йшла [...]”), покутський письменник Марко Черемшина у своєму “Щоденнику” подає не зовсім схвальну характеристику зовнішнього вигляду солдатів російської армії: “[...] в сивих шапках, сивий мундир, а зверху біла порошниця полотнянка. Арапник на плечах, вуси біляві, лиця червоно-білі, набрясклі, спиті [...]”³⁷.

Російська жандармерія Коломийського повіту у своїх донесеннях до Жандармського управління Воєнного генерал-губернаторства в Галичині теж визнавала жорстокість злочинів козацьких військових частин на місці³⁸. А громадські активісти Тисмениці греко-католицький священник І. Коцюба, вірменський парох і бурмистр Малащук ходили до Товмача і “просили коменданта війська російського про захист від козаків і солдатів, які нападають на християн та жидів і забирають гроші й дорогоцінні речі”³⁹.

У національно-культурній політиці окупаційна влада намагалася зросійшити усі ділянки своєї роботи. У освітній сфері при допомозі місцевих москвофілів планувалось зрусифікувати народні, виділові, середні, фахові і вищі навчальні заклади Східної Галичини і Північної Буковини. Українську мову царський уряд намагався викоринити з офіційного діловодства: “[...] ні в суді, ні в уряді, ні в школі не вільно нашому народови уживати своєї рідної мови”⁴⁰. Оскільки не вистачало учителів з російською мовою викладання, окупаційна влада

за допомогою “Русского народного совета” запрошувала учителів з Російської імперії. Відкрились курси російської мови для галицьких учителів у Львові, Самборі, Станиславові, Тернополі і Чернівцях, де викладали виключно російські професори і учителі, а їхніми учасниками здебільшого були москвофільські студенти і педагоги⁴¹.

Австрійські війська з самого початку російської окупації намагалися повернути Покуття. Наступальні операції австрійських військ відбувались на початку жовтня 1914 р., січні 1915 р., однак вони були невдалими. Хоча на початку лютого 1915 р. австрійцями на деякий час були захоплені Коломия, Тисмениця, Городенка⁴². Лінія фронту у цей час проходила в районі сіл Серафинці і Незвисько Городенківського повіту біля Дністра. Австрійська військова команда намагалася у своїх звітах показати легкість захоплення населених пунктів Покуття. Зокрема, при першому здобутті Коломії у середині лютого австрійська адміністрація втішалася тим, що “Москалів побито так ґрунтовно, [...] не могли вони навіть завчасу втікнути і висадити мосту над Прутом”⁴³.

З кінця лютого 1915 р. розпочався контрнаступ російських військ. 20 лютого захоплено покутські містечка Тлумач і Нижнів. Фронт на 2 березня 1915 р. проходив по лінії Тлумач – Отиня – Терновиця. До середини березня російські війська захопили Тисменицю, Отиню, під повним контролем знаходилася Коломия. Проте наприкінці березня 1915 р. австро-угорські війська вкотре намагалися повернути Покуття, зокрема її північну частину. У донесенні унтер-офіцера Станиславівського жандармського управління Фурмана начальнику відповідного відомства військового генерал-губернаторства від 3 квітня 1915 р. вказувалось, що ворог артилерійським обстрілом серйозно поруїнував населені пункти передмістя Товмача Колінці, Гринівці і Грушку, місцеві жителі залишилися без хати над головою⁴⁴.

Протягом другої половини весни 1915 р. австрійські війська розпочали загальний наступ на Покуття. Проте у середині травня російські війська при допомозі перекинутих частин з Північної Бессарабії вкотре спробували здійснити контрнаступ, намагаючись розірвати австро-німецький фронт між містами Отиня і Городенка, на північ від Коломії і над р. Прут на схід від Чернівців⁴⁵. Кровопротитні бої проходили біля Обертину, північних околиць Коломії і Снятина та неподалік Чернівців. Проте російська офензива виявилася невдалою⁴⁶.

На початок літа 1915 р. головні стратегічні пункти Покуття Городенка, Снятин, Обертин, Коломия, Товмач, Тисмениця остаточно захоплені австрійськими військами. Фронт посунувся на північний схід. До осені російські війська залишили всю Східну Галичину, а також Північну Буковину і 5 повітів Волині⁴⁷.

На початку 1916 р. російські війська спробували повернутись у Східну Галичину. Одна з ліній фронту, яку займала 9-а російська армія, проходила

по лінії Тисмениця – Нижнів – Порхова – Ялівець – Чортків. Однак особливо “ожив” фронт наприкінці весни 1916 р. Новий наступ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова на просторі від Луцька до Чернівців розпочався 4 червня (н.с.). Наступ російських військ на територію Покуття відбувався у кількох напрямках. У першій декаді червня відбувалися запеклі бої за контроль над р. Дністер. Російські війська захопили Снятин і Городенку. Особливо уперті бої відбувались в районі с. Незвисько Городенківського повіту⁴⁸. Інший напрям наступу російських військ відбувався у районі Коломиї і Станиславова⁴⁹. У другій половині червня австрійські війська змушені були залишити Коломию. Російські кавалеристи великими силами наступали на північ від Обертина, однак австрійській піхоті і артилерії вдалося на деякий час призупинити атаку ворожих сил⁵⁰.

Наступ російських частин на територію Покуття у червні-липні 1916 р. був серйозно підготовленою військовою акцією (використовувалася військова авіація і кавалерія), про що свідчить вказівка австрійського командування від 12 червня 1916 р. залишити м. Товмач за один день: “Пусте і глухе місто представляло дуже сумний вид. Майже всі склепи замкнені, на улиці великий військовий рух, цивільних людей нігде не видно [...]”⁵¹.

Наприкінці липня 1916 р. військова ситуація на Покутті стабілізувалася. Австрійській армії Ботнера вдалось стримати наступ російських військ на лінії від устя р. Коропець до р. Дністер – Озеряни – шлях між м. Товмач і с. Незвисько – залізнична колія в районі с. Черемхів поблизу Отинії. Отож, стратегічно важливі для австрійської армії містечка Товмач і Отинія не були зайняті російськими військами. Інша фронтова лінія простягалася на південь від Станиславова на Саджавку, Ланчин до Делятина і Татарова, де проходили серйозні військові сутички. Часопис “Діло” стверджував, що неправдивою є інформація про загальну втечу українського населення у ході наступу російських військ на територію Північної Буковини, за винятком євреїв, які дізнались про страту побратимів, здійснених російськими козаками у м. Снятин⁵².

Проте на початку серпня 1916 р. Товмач опинився на лінії серйозних військових сутичок між австрійцями і росіянами. Завязані бої проходили біля с. Живачів і Озеряни Товмацького повіту, а ще один населений пункт Хотимир фактично був поділений навпіл двома ворожими дивізіями. Інша стратегічна лінія на Покутті проходила вздовж залізничної колії у с. Черемхів на шлях зі Станиславова до Коломиї. Третій напрям на території краю проходив від с. Живачів до р. Дністер, через с. Долина до гирла р. Коропець. Особливо жорстокі бої проходили в районі с. Озеряни Товмацького повіту, де черкеські козаки в лавах російської армії “з шаблею і списом в руках, з кинжалом в зубах” спробували здобути населений пункт. Внаслідок такої несподіваної атаки загинуло 12 і поранено

20 цивільних осіб, у сусідньому с. Ісаків загинуло більше як 100 цивільних осіб⁵³.

У другій декаді серпня 1916 р. здійснювався наступ російських військ на фронті по периметру 25 км в напрямі Тисмениці. Головним стратегічним завданням було здобуття Товмача і його околиць та території краю у бік залізничного шляху Станиславів – Коломия. У ході здобуття частини території Покуття російські війська використали отруйні гази невідомого походження. У полон потрапило 2 тис. австрійських військ. Здобуто населені пункти Товмацького повіту Нижнів, Братишів, Палагичі, Надорожна, Чернолізці, Кривотули і Отинія. У ході відступу австрійські війська спеціально знищували мости і різноманітні склади з боеприпасами і амуніцією, аби не дісталось ворогу⁵⁴. 8 серпня 1916 р. російські війська здобули Тисменицю. У ході цієї битви російська армія Лечицького захопила в полон 88 офіцерів і 7400 австрійських солдатів. Частина російських військ просунулись далі на захід в напрямі Станиславова⁵⁵.

Таким чином, протягом червня – початку серпня 1916 р. Покуття знову опинилось в руках росіян. На початок вересня 1916 р. Південно-Західний фронт вийшов на лінію: р. Стохід – Киселин – Золочів – Бережани – Галич – Станиславів – Ворохта⁵⁶. У результаті Брусиловського прориву (4 червня – 20 вересня 1916 р.) на окупованих російськими арміями територіях було утворене “Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, захоплених по праву війни” з центром спочатку в Тернополі, а згодом у Чернівцях. У адміністративному аспекті воно поділялося на дві губернії: Тернопільську та Чернівецьку. Територіальні межі останньої охоплювали Буковину та Городенківський, Коломийський, Снятинський і Косівський повіти. Тернопільська губернія включала в себе всі окуповані російськими військами галицькі повіти, крім Покуття (якщо не враховувати більшу частину території Товмацького повіту, яка залишалась у складі Тернопільської губернії)⁵⁷.

Окупація Покуття 1916 р. хоч була короткотривалою, але мала більш жорстокий характер, ніж у другій половині 1914 р. – на початку 1915 р. Значних руйнувань зазнали населені пункти. Польський кореспондент “Познанського кур’єра”, який перебував у лавах російської армії, так описав руйнацію Покуття: “Треба би затратити всякі людські почування, щоби не защеміло серце у кого-небудь, хто мусить дивитися на згарища, в які обернулася країну воєнна пожежа. Страшно описувати, що зроблено з тою землею і з тим народом [...]. Недавно їздив я з Коломиї до Чернівців, задержуючи ся по дорозі у містечках. Всюди там сумний образ знищення. Кілька кілометрів за Коломиєю, по правім боці шляху, було село, в яким збереглося лише кілька хат. Снятин зовсім виселений, дуже знищений і спалений, особливо часть міста коло ринку і головного гостинця [...]”⁵⁸. На початку 1917 р. Коломия виглядала спустошеною, залишилось близько 5-6 тисяч мешканців: “Цілі части міста

пусті [...]. Нема палива, нафти, цукру, чаю, а мало мяса і набілу. В околиці дворів майже нема. Від Коломиї по Городенку не заорано ні одного морга поля під озимину⁷⁵⁹. Захопивши втретє Тисменицю, козаки й солдати знову вдалися до грабунків. За словами очевидця тих подій, члена міської управи Д. Хіровського, козаки позабирали з приміщення гміни шафи і столи, “документи порозкидували і завели коней до приміщення. Прихід до міста російських військ цього разу остаточно dokonав справи державного значення. Упродовж кількох днів росіяни грабували, вбивали і гвалтували ціле місто. Ночами Тисменицю освічували зарева від пожеж⁷⁶⁰”.

Навчене гірким досвідом російської окупації 1914-1915 рр., місцеве українське населення не втікало з рідних домівок, віддаючи на поталу власні господарства ворогу. Греко-католицькі священники Товмацького повіту залишились на місці, опікуючись селянами, не даючи можливість росіянам здійснювати мародерство і реквізицію майна. Самі ж селяни, переважно жінки, ховали майно у безпечніше місце, далеко від ворога: “Се повинно бути приміром і для інших селян і селянок в часі наїзду і вони рівнож не повинні кидати свого села, остати на місці і витерпіти все, що може нанести тяжка воєнна хвиля⁷⁶¹”.

Брусилівський прорив через великі втрати остаточно підірвав боєздатність як австро-угорської, так і російської армій. На фронтах знову почалася позиційна війна, яка тривала до весни 1917 р. Попри намагання австро-угорської армії звільнити територію Східної Галичини і Буковини, довгий час залізнична мережа на території Покуття і Буковини перебувала в руках росіян. Стратегічним вважався Коломийський вузол, до якого входили залізничні лінії Коломия – Делятин – Хриплин, Коломия – Стефанівка, Коломия – Лужани, Лужани – Стефанівка – Заліщики, Неполоківці – Вижниця, що утримувалися російською владою до літа 1917 р.⁶²

Остаточно російські війська покинули Покуття восени 1917 р.

Таким чином, Покуття стало ареною безперервних воєнних дій, за роки війни фронт чотири рази проходив її територію. Присутність російських військ і жандармерії 1914-1915 рр. супроводжувалася реквізицією народногосподарського реманенту і майна, переслідуванням жителів єврейської національності, жорстокістю російських козацьких частин. Наступна окупація краю у ході Брусилівського прориву 1916 р. хоч була короткотривалою, але мала більш жорстокий характер. Проте навчене гірким досвідом попередньої окупації місцеве українське населення не втікало з рідних домівок, намагаючись захистити майно від розграбувань російських військових частин. З поверненням австрійської влади більшість осіб, запідозрених у співпраці з росіянами, заарештовували й депортували в концентраційні табори. У 1917 р. воюючі сторони опинилися на грані виснаження, що призвело до падіння двох імперій: Російської у 1917 р. і Австро-Угорської

у 1918 р. Перша світова війна засвідчила марність сподівань імперських кіл встановити тотальний контроль на західноукраїнських землях. Водночас політизація українського суспільно-політичного руху наприкінці XIX – на початку XX ст., поширення ідей національної державності й соборності у Галичині, зокрема на Покутті, створили необхідні передумови до збройної боротьби за Українську державу.

¹ Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ НАН України), відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 8 Василь Стефанік. – Спр. 916. Фірманюк М. М. “Спомини про Василя Стефаніка”. 2 зошити. 1-22 арк. (4 чисті). 19. IX.1951; 2-14 арк. (1 чист.) – [Б. д.]; Ф. 12 Марко Черемшина. – Спр. 161 Фірманюк М. М. “Спогади про Марка Черемшина (Д-ра Івана Семанюка)”. 25 серпня 1952 р. – 24 арк., 2 зошити.

² Бровчук С. Г. Колись повітове містечко Печеніжин / С. Г. Бровчук // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія: Видання Комітету Коломиян, 1988. – 960 с. – С. 527-553.

³ Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє “адміністрування” / М. Григор // Городенщина Історично-мемуарний збірник / Зредагував Михайло Г. Марунчак. – Нью-Йорк – Торонт – Вінніпег, 1978. – [Український архів. Т. XXXIII]. – 864 с. – С. 121-126.

⁴ ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 12 Марко Черемшина. – Спр. 72 Щоденник, що починається з 18 грудня [1914]. – 12 арк.; Черемшина Марко. Щоденник // Твори: В 3-ох томах / За ред. Я. Пеленського. – Львів: Ізмарад, 1937. – Т. 3. – С. 125-142.

⁵ Андрухів І. Тисмениця / Ігор Андрухів, Степан Гаврилюк. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 486 с. – С. 185-199.

⁶ Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.; Головченко В. І. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія / В. Головченко, В. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.; Загребельна Н. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.) / Ніна Загребельна, Ігор Коляда; Ред. О. П. Реєнт; Ін-т історії України, НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К.: [б. в.], 2006. – 193 с.; Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України. – 174 с.; Ботушанський В. М. Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) [Кол. моногр.] В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін. За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 299-488.

⁷ Перша світова війна і слов'янські народи: м-ли міжнар. наук. конф., 14-15 травня 1998. – К., 1998. – 251 с.; Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 верес. 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с.

⁸ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях в роки Першої світової війни / В. М. Волковинський //

- Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 4. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 2002. – С. 52-70; Заповольський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини / В. Заповольський // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 верес. 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 31-39; Мазур О. Я. Східна Галичини у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. – Львів, 1997. – 22 с.; Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1916-1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) / В. Н. Савченко // Отечественная история. – 2004. – №2. – С. 96-113. – С. 98; Кучера І. Суспільно-політична і культурно-релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в роки Першої світової війни / Ірина Кучера // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття. / Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського, 17 травня 2007 р. / За ред. І. Монолатія. – Коломия: Вік, 2007. – 312 с. – С. 62-69; Баран І. Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914-1915 рр.) / І. Баран // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 154-161; Добржанський О. В. Бажаємо до України! / О. В. Добржанський, В. П. Старик. – Одеса: Маяк, 2008. – 1168 с.; Добржанський О. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали / Олександр Добржанський, Володимир Старик. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – 512 с.; Гуйванюк М. Ставлення російської окупаційної влади до січового руху в Галичині та на Буковині під час Першої світової війни / Микола Гуйванюк // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 верес. 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 39-42; Костючок П. Гуцульщина в роки російської окупації в період Першої світової війни / Петро Костючок // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 2006-2007. – Вип. 12-13. – С. 197-205; та ін.
- ⁹ Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє “адміністрування” / М. Григор // Городенщина Історично-мемуарний збірник / Зредагував Михайло Г. Марунчак. – Нью Йорк – Торонт – Вінніпег, 1978. – [Український архів. Т. XXXIII]. – 864 с. – С. 121-126. – С. 121.
- ¹⁰ ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 8. – Спр. 916. – Арк. 20.
- ¹¹ Волосенко П. Тисьмениця / Павло Волосенко. – Нью Йорк: Накладом Тисьменицьких Земляків, 1958. – 60 с. – С. 47.
- ¹² Там само. – С. 47-48.
- ¹³ Андрухів І. Тисмениця... – С. 186.
- ¹⁴ Покуття. Історико-етнографічний нарис. – Львів: Манускрипт-Львів, 2012. – 456 с. – С. 142.
- ¹⁵ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 124; Костючок П. Гуцульщина в роки російської окупації... – С. 198.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. В 2-х т. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. І. Дорошенко; упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с. – С. 30; Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / Микола Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с. – С. 95.
- ¹⁷ Покуття. Історико-етнографічний нарис... – С. 143.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 385 Горук Семен (1873–1920), військовий діяч, отаман Легіону УСС, начштабу Начальної Команди УГА, журналіст. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 61; Гуйванюк М. Щоденник Марка Черемшина як історичне джерело / Микола Гуйванюк // Гуйванюк М. Марко Черемшина: невідоме й призабуте. Наукові розвідки, ре публікації, документи. – Снятин: Прут Принт, 2007. – 108 с. – С. 33-39. – С. 36.
- ¹⁹ Волковинський В. М. Вказ. праця – С. 52-70. – С. 60.
- ²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 6964 Колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини в період Першої світової війни. 1914-1919 рр. – Оп. 1. – Спр. 22 Списки повітів та їх начальників Львівської, Тернопільської та Чернівецької губерній. 1915 р. – Арк. 1-2.
- ²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 365 Жандармское учреждение Временного военного генерал-губернаторства Галиции. – Оп. 1. – Спр. 325 О количестве населения до и после военных действий в г. Коломые, наличию фабрик и заводов, составе населения, роде занятий. – Арк. 143.
- ²² З Коломиї // Свобода. Ілюстрована політична, просвітна і господарська часопись. – Відень, 1915. – 9 цвітня. – Ч. 9. – С. 4-5.
- ²³ Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки... – С. 123-124.
- ²⁴ Там само. – С. 124-125; Вісти з краю. Городенка // Свобода. – Відень, 1915. – 18 червня. – Ч. 19. – С. 5-6.
- ²⁵ ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 8. – Спр. 916. – Арк. 22-23.
- ²⁶ Вісти з краю. Товмаччина // Свобода. – Відень, 1915. – 17 серпня. – Ч. 26-27. – С. 6; Дописи з краю. В. Л. Братишів (пов. Товмач). (Дев'ять місяців в московськiм ярмі) / В. Л. // Свобода. – Відень, 1915. – 18 грудня. – Ч. 40. – С. 2-3. – С. 3.
- ²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 256 Донесення начальнику жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о приеме унтер-офицером Станиславского пункта и отъезде в командировки, о ... 2 декабря 1914 г. – 10 апреля 1915 г. – Арк. 143.
- ²⁸ Бровчук С. Г. Колись повітове містечко Печеніжин... – С. 535.
- ²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 143.
- ³⁰ Андрухів І. Тисмениця... – С. 192.
- ³¹ Chirowski D. Dzieje miasta Tuśmienicy / D. Chirowski. – Lwów, 1938. – S. 48.
- ³² Андрухів І. Тисмениця... – С. 192.
- ³³ Там само. – С. 187.
- ³⁴ Бровчук С. Г. Колись повітове містечко Печеніжин... – С. 533.
- ³⁵ З Коломиїщини // Свобода. – Відень, 1915. – 2 марта. – Ч. 4. – С. 6.
- ³⁶ Дописи з краю. В. Л. Братишів (пов. Товмач). (Дев'ять місяців в московськiм ярмі) / В. Л. // Свобода. – Відень, 1915. – 18 грудня. – Ч. 40. – С. 2-3. – С. 2.
- ³⁷ ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 12. – Спр. 72. – Арк. 3, 7; Черемшина Марко. Щоденник...

– С. 126, 131; Гуйванюк М. Щоденник Марка Черемшини як історичне джерело / Микола Гуйванюк // Гуйванюк М. Марко Черемшина: невідоме й призабуте. Наукові розвідки, ре публікації, документи. – Снятин: Прут Принт, 2007. – 108 с. – С. 33-39. – С. 36-37.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 143-144.

³⁹ Андрухів І. Тисмениця... – С. 187.

⁴⁰ Пляни змосковщєня східної Галичини // Свобода. – Відень, 1915. – 2 марта. – Ч. 4. – С. 1-2. – С. 1.

⁴¹ Там само. – С. 1-2.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 2. – Спр. 27 Телеграммы начальнику штаба корпуса жандармов о ходе военных действий в Галиции. Копии. 31 декабря 1914 г. – 31 августа 1915 г. – Арк. 20, 22, 23, 46; Оп. 1. – Спр. 235 Жандармский пункт Временного жандармского управления в гор. Коломые, Коломыйского уезда. Сведения об экономическом положении, об административных учреждениях и политических организациях Коломыйского уезда; донесения начальнику жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции ... 7 декабря 1914 г. – 28 февраля 1915 г. – Арк. 14, 14 зв.

⁴³ Війна. (3 воєнних звітів до дня 23 лютого с.р.). В Галичині // Свобода. – Відень, 1915. – 23 лютого. – Ч. 3. – С. 6.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 256 Донесения начальнику жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о приеме унтер-офицером Станиславского пункта и отъезде в командировки, о ... 2 декабря 1914 г. – 10 апреля 1915 г. – Арк. 88, 101; оп. 1. – Спр. 186 Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о наблюдении за местным населением ... 26 апреля 1915 г. – 18 мая 1915 г. – Арк. 6, 6 зв.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 329.

⁴⁶ На Покутю і Буковині // Свобода. – Відень, 1915. – 21 мая. – Ч. 15. – С. 6; Заполковский В. Влияние Горлицкой операции на активизацию боевых действий ... – С.35-38.

⁴⁷ Покуття. Історико-етнографічний нарис... – С. 143-144.

⁴⁸ Військовий орган про російську офензиву. Останнє число "Військового Листка" (з 17 с. м.) ось як розглядає положення на російським фронті за час до 14 червня с. р. // Діло. – 1916. – 21 червня. – Ч. 152 (9051). – С. 2.

⁴⁹ Російська офензива // Діло. – 1916. – 28 червня. – Ч. 158 (9057). – С. 2.

⁵⁰ Воєнні вісти // Громадський голос. Українська радикальна часопись. – 1916. – 10 липня. – Ч. 14. – С. 6; Опороженне Коломиї і наш похід на Волині // Діло. – 1916. – 2 липня. – Ч. 162 (9061). – С. 2; Звіти австро-угорського генерального штабу. Війна з Росією // Свобода. – Відень, 1916. – 8 липня. – Ч. 28. – С. 2.

⁵¹ 51 Вісти з Товмача // Свобода. – Відень, 1916. – 15 липня. – Ч. 29. – С. 5.

⁵² Новинки. Що діє ся на Покутю // Діло. – 1916. – 27 липня. – Ч. 183 (9082). – С. 3.

⁵³ Новинки. Товмач під боєвою лінією // Діло. – 1916. – 1 серпня. – Ч. 187 (9086). – С. 3.

⁵⁴ Російські звідомлення. 3 8 серпня по полудни. 3 8 серпня вечером // Діло. – 1916. – 12 серпня. – Ч. 197 (9096). – С. 2.

⁵⁵ Російські звідомлення. 3 9 серпня пополудни. 3 9 серпня вечером // Діло. – 1916. – 13 серпня. – Ч. 198 (9097). – С. 2.

⁵⁶ Покуття. Історико-етнографічний нарис... – С. 144.

⁵⁷ Савченко В. Н. Восточная Галиция ... – С. 98;

Кучера І. Суспільно-політична і культурно-релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації... – С. 67.

⁵⁸ Знищене східної Галичини // Діло. – 1916. – 2 падолиста. – Ч. 267 (9174). – С. 2.

⁵⁹ Вісти зі Станиславова і з Коломиї // Свобода. – Львів, 1917. – 20 січня. – Ч. 3. – С. 6.

⁶⁰ Chirovski D. Dzieje miasta Tyśmienicy... – S. 49.

⁶¹ Вісти з Товмача // Свобода. – Відень, 1916. – 15 липня. – Ч. 29. – С. 5.

⁶² ЦДІАЛ України. – Ф. 748 сч. Пересування підрозділів Галицького округу, м. Чернівці у 1916-1917 рр. – Оп. 1. – Спр. 7 Заведывающий передвижением русских войск Галицийского района. Перечень ж/д линий по участкам и комендантскими управлениям и переписка о распределении комендантов по участкам. 22 декабря 1916 г. – 14 марта 1917 г. – Арк. 15.

*Андрей Королько
(Ивано-Франковск)*

РОССИЙСКАЯ ОККУПАЦИЯ ПОКУТТЯ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914-1917 гг.)

В статье рассмотрены особенности российской оккупационной политики на территории Покуття в период Первой мировой войны. Автором показано ход военных действий, которые привели к захвату историко-географического региона российскими войсками, раскрыты характерные особенности становления оккупационного режима в крае, прослежены непростые взаимоотношения российской власти с местным населением.

Ключевые слова: Первая мировая война, Покуття, военные действия, фронт, оккупация, оккупационная администрация, репрессии.

*Andriy Korol'ko
(Ivano-Frankivsk)*

RUSSIAN OCCUPATION OF POKUTTYA DURING WORLD WAR I (1914-1917)

The peculiarities of the Russian occupying policy on the territory of Pokuttya in the period of World War I are studied in the article. The run of military operations that caused the seizure of the historic and geographic region by the Russian forces are shown by the author; the characteristic features of the Russian regime formation on the land are revealed; not simple relations between the Russian authority and the local population are traced.

Key words: World War I, Pokuttya, military operations, front, occupation, occupying administration, repressions.

УДК 94 (477) "19/20"

Лариса Філоретова
(Кіровоград)
Олена Гребенюк
(Кіровоград)

ПРОРАХУНКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 р.

У статті зроблена спроба з'ясувати суб'єктивні причини прорахунків у добу Центральної Ради в організації Вільного козацтва та українізації військових частин.

Ключові слова: Вільне козацтво, українізація військових частин, прорахунки української влади, військове будівництво, суб'єктивні причини.

Жодна держава не може гарантувати свого суверенітету і проводити незалежну міжнародну політику без боездатної армії. Україна не є винятком. Розбудова Збройних сил Української держави потребує детального вивчення та аналізу. Доба національно-визвольних змагань – це важливий період у формуванні національної армії. Ось чому слід враховувати позитивний і негативний досвід військового будівництва Центральної Ради. У багатьох наукових працях досліджуються причини падіння Центральної Ради. Як одна із причин вказується на прорахунки Центральної Ради й Генерального секретаріату у сфері формування збройних сил. В. Ф. Солдатенко, розкриваючи процес українізації армії та створення Вільного козацтва, з'ясовує обставини їхньої недостатньої підтримки з боку державних органів української влади, аналізує підстави низьких морально-бойових якостей українських збройних сил¹. М. В. Кравчук зосереджує увагу на спробах Центральної Ради легітимізувати розбудову українського війська у формі українізації, розкриває на прикладах тогочасних військових фактів її зміст, що зводився, зокрема, до перейменування військових частин, використання української символіки². В. М. Лободаєв і Г. П. Савченко вивчають створення загонів Вільного козацтва, їхню діяльність та ліквідацію за часів окупації території України австро-угорськими та німецькими військами³.

Військова політика Центральної Ради розглядається у кандидатській дисертації В. Є. Голубка⁴, який досліджує український військовий рух як каталізатор розгортання національно-визвольної боротьби за відновлення української державності, будівництво збройних сил УНР та їх роль у становленні й захисті суверенітету України. На думку В. Є. Голубка, "не останню роль у послабленні Української армії відіграли грубі помилки в галузі військової політики: відсутність чіткої концепції військового будівництва, недовіра з боку державного керівництва до військових фахівців, політизація самого військового будівництва"⁵.

В. М. Лободаєв у своєму дисертаційному дослідженні висвітлює передумови зародження осередків Вільного козацтва, їхнє ідейно-організаційне підґрунтя, соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозацький рух, внутрішні суперечності його розвитку⁶. В. М. Лободаєвим вказується, що "правоохоронна діяльність вільних козаків не мала чітко визначеної суспільно-корисної спрямованості, відзначалася самоуправством, несанкціонованим втручанням у діяльність державної влади та місцевого самоврядування"⁷.

Метою зазначеної статті є спроба з'ясувати обумовленість прорахунків уряду УНР у справі організації Вільного козацтва та українізації військових частин суб'єктивним фактором – поглядами політичних діячів тогочасного періоду.

Розглянемо основні напрямки військового будівництва доби Центральної Ради – формування Вільного козацтва та українізацію армії, ставлення до них політичних діячів та їхню оцінку.

У березні 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії почалося формування Вільного козацтва, яке самочинно поширилося в Україні. Про розмах руху Вільного козацтва свідчить такий факт: 3-7 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. 200 делегатів були обрані від 60 тис. членів цієї організації, осередки котрої вже діяли у Київській, Катеринославській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській губерніях, а також на Кубані. На з'їзді було обрано Головну козацьку раду (Генеральну раду вільного козацтва), почесним отаманом – М. Грушевського, головою військових формувань – П. Скоропадського⁸. Вільне козацтво за таких масштабів могло стати серйозною військово-політичною силою⁹.

Але ставлення до Вільного козацтва було неоднозначним. Р. Млиновецький відмічає, що "представники меншостей в Центральній Раді: Рафес, Балабанов, Крупнов, Фрумкін та інші при одній згадці про Вільне козацтво тратили рівновагу. Рафес говорив, що Вільне козацтво буде громити жидів"¹⁰. Представники Бунду закликали знищити козацтво. Різно проти виступив з'їзд комісарів п'яти українських губерній (початок жовтня 1917 р.), на які поширювалася влада Генерального секретаріату. Побоюючись озброєного селянства, з'їзд у прийнятій постанові вказав на "необхідність всякими способами старатися якнайшвидше роззброїти існуючі вже відділи вільного козацтва і направити зброю туди, де вона необхідніша – в армію"¹¹.

Активно працювали в організаціях Вільного козацтва члени партії соціалістів-самостійників, "яка без застережень пішла назустріч народному рухові. Члени цієї партії поглиблювали національну свідомість та ідею творення української збройної сили"¹². Але ця партія не мала достатньої сили для масштабної роботи.

Питання про організацію Вільного козацтва восени 1917 р. неодноразово розглядалися на

засіданнях Генерального секретаріату. Так, у вересні – жовтні 1917 р. були обговорені питання про заснування Вільного козацтва, декілька разів доопрацьовувався його статут¹³. Але й в остаточному варіанті статуту (він був затверджений 13 листопада 1917 р.) не враховувалася його роль щодо захисту Української Народної Республіки.

Українською владою не була проведена відповідна політика щодо Вільного козацтва. Центральна Рада та Генеральний секретаріат не здійснили належної роботи для залучення Вільного козацтва на свій бік, до його загонів “ставились із підозрою, навіть негативно, відверто побоювались озброєння мас, вимушені були визнати за ними лише міліцейські функції”¹⁴.

Разом із тим Д. Дорошенко дає наступну характеристику Вільного козацтва: “Це був в своїй основі здоровий рух селянських власницьких кіл, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність”¹⁵.

Політичні діячі доби Центральної Ради у своїх споминах та наукових працях вказували на недооцінку українською владою Вільного козацтва, вказували на ті заходи, які повинні були бути впроваджені, а саме: на думку П. Христюка, Генеральний секретаріат мав озброїти вільне козацтво, підпорядкувати його місцевим радам селянських депутатів, які були фактичними органами влади на місцях – дбали про загальний спокій в окрузі, регулювали земельні відносини, берегли ліси. Вільне козацтво у разі підпорядкування радам могло бути для них надійним захистом. Вільне козацтво потрібно було використати для поглиблення революції й державного будівництва в Україні¹⁶. Наведемо також думку Д. Дорошенка щодо зазначеної ситуації: “Не знайшлося добрих і відповідних організаторів та провідників цього руху, а натомість пристало до нього на провідні ролі чимало людей авантюристичної вдачі”. Далі Д. Дорошенко робить висновок про те, що “Центральна Рада та її кола не тільки не піддержали цього руху, не використали його в інтересах скріплення молодшої нашої держави, але навпаки – поставились до нього вороже, старались його стримати”¹⁷.

Фактично одночасно із зародженням Вільного козацтва починається українізація військових частин. Спеціальний наказ про українізацію 34 армійського корпусу VII армії Південно-Західного фронту та перейменування його в I-й Український корпус було видано Верховним головнокомандуючим генералом Корніловим¹⁸. Окремі питання українізації армії розглядалися у серпні 1917 р. на шостій сесії Центральної Ради¹⁹. На осінь 1917 р. українізація війська найбільш активно проходила в XII армії Північного фронту²⁰, 9-му корпусі Західного та 36-му корпусі Румунського фронтів²¹. При українізованих військових частинах призначалися комісари Центральної Ради²². В штабі Ставки Верховного головнокомандуючого у листопаді 1917 року відбулися переговори з представниками Генерального секретаріату про українізацію частин

фронтового війська. На них справа територіального формування війська оцінювалася як бажана, яка не суперечить оперативним вимогам фронту, та були розроблені заходи подальшої українізації²³. О. Субтельний вказує, що літом 1917 року нараховувалось 300 тис. солдат-українців²⁴. Аналізуючи цю цифру, ми робимо висновок про відсутність масової українізації на фронтах.

Політика українізації армії, що проводилася Генеральним секретаріатом та Центральною Радою, передбачала, що українські полки будуть діяти на засадах регулярної армії, тоді як на той час більш ефективним показав себе принцип формування війська на добровільних засадах. І. Мазепа вказує на ті організаційні хиби, які були допущені при формуванні українського війська – не було звернуто уваги на національну свідомість сформованих частин²⁵. Більшовики, вказує І. Мазепа, ситуацію зрозуміли відразу, тому свою Червону армію організовували на добровільному вступі до неї робітників і селян, а регулярна Червона армія почала існувати лише влітку 1918 р., з декрету про загальну військову повинність. Тоді ж Раднарком почав використовувати офіцерські кадри старої царської армії з тих, хто заявляв себе однодумцями, або прихильниками, через контроль військових комісарів²⁶.

М. Ковалевський наводить інші приклади недоліків у військовому будівництві – брак кваліфікованих й “певних з національно-українського погляду старшин”, відсутність на рівні керівництва видатних військових фахівців, отаманські свавілля й анархія, які мали місце під час формування українських частин²⁷.

Найбільш критичний погляд на недоліки українізації війська зустрічаємо у Д. Дорошенка: “Справа формування українських військових частин була поставлена на фальшивому фундаменті: за неї взялись люди не фахові, або недосвідчені й малотямущі, котрі з особистої пихи й амбіції не допускали до неї людей фахових; відразу ж справу було поставлено на ґрунт дешевої демагогії і легкої популярності і замість твердої дисципліни, опертої на почутті обов’язку – аматорство і дилетантство; замість державно-національних – отруйні гасла соціальної ненависті і боротьби...”. “У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському... з його українізованим дуже добрим корпусом”²⁸. Варто вказати й на вислів ще одного діяча УНР І. Феценка-Чопівського: “Питання національної армії гальмувалось впертістю партійних демагогів”²⁹.

Зазначені прорахунки щодо українізації війська обумовили історичний сумнозвісний результат: з 20-тисячного війська, що мало обороняти Київ від наступу Червоної армії, на захист Центральної Ради виступило близько 3 тис. вояків з таких формувань, як Вільне козацтво, Гайдамацькі полки, Січові полки. Всі інші українізовані війська або заявили про свій нейтралітет, або (частка з них) виступили проти неї.

Коротко зауважимо на погляді політичних діячів, до повноважень яких належала українізація

війська та організація Вільного козацтва. Генеральний секретаріат внутрішніх справ очолював В. Винниченко, одночасно займаючи посаду голови українського уряду. Тривалий час організація Вільного козацтва належала до компетенції цього секретаріату. На чолі Генерального секретаріату військових справ до кінця грудня 1917 р. перебував С. Петлюра, чия постать суперечливо характеризується як політичними діячами доби Центральної Ради, так і сучасними українськими істориками.

Для розуміння немілітарних поглядів В. Винниченка наведемо наступний приклад. У “Відродженні нації” він схвально ставиться до факту створення українського полку імені Богдана Хмельницького: “Українська демократія – Центральна Рада, – не вбачала ніякої небезпеки, а, навпаки, тільки користь і фронтові, й революції, й демократії”³⁰. Але разом із тим і В. Винниченко, й Центральна Рада, підтримуючи армійські ухвали про формування запасних команд для нових “українських відділів і доконечність виділення українців в українські військові відділи”, вважали, що їх реалізація для даного моменту є “шкідлива”³¹. Українська влада була готова чекати більш відповідного часу. Далі голова Генерального секретаріату приводить витяг із резолюції Центральної Ради “Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частей поза фронтом, а не фронтових... Творення окремих українських частей на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові влади”³². В. Винниченко досить довгий час до організації власної армії української держави ставився негативно. Свідченням цього є його неодноразові висловлювання про те, що “Україні не має за що воювати, бо вона нікого поневолювати не хоче”, про загальне озброєння народу, згуртування вояків-українців в українське народне військо. Хоча зайняті посади та реальна обстановка, в якій перебувала УНР, повинні були змусити В. Винниченка більш відповідально ставитися до проблем захисту її від зовнішніх ворогів. Лише із часом В. Винниченко прийшов до висновку про необхідність Української національної армії для захисту української землі, яка могла б бути створена на базі селянства³³.

В. Ф. Солдатенко вказує на пряму провину В. Винниченка у тому, що керований ним уряд, а за ним і Центральна Рада негативно поставилися як до українізації війська, так і до формування Вільного козацтва³⁴. Причиною такої “провини”, на наш погляд, є позиція української влади щодо свого збройного захисту, висловлена І. Нагавським: “Українська Центральна Рада була переконана, що Україна зі своїми відкритими кордонами і по двохсотлітній неволі утримає свою самостійність без армії, тільки сильною вірою в соціалістичне братерство. І це було її непростимою помилкою і гріхом проти своєї нації, бо через те була змарнована рідкісна, добра нагода відродження і закріплення своєї державності”³⁵.

С. Петлюра, за характеристикою В. Винниченка, “ні знання, ні таланту військових справ не

виявив, але пройнявся великою честолюбністю”, “пост зайняв через нашу національну бідність”³⁶. У нього не було “потрібної підготовки для керма військовими і політичними справами української держави”³⁷. Але все ж слід зазначити, що С. Петлюра приділяв певну увагу націоналізації військових частин, хоча й нерішуче та більше щодо національно-культурного забезпечення. А в цілому особисте ставлення С. Петлюри до організації національної армії мало чим відрізнялося від загальної позиції керівництва української влади.

Відсутність боєздатної національної армії була однією із причин поразки української влади у добу Центральної Ради. Не відкидаючи об’єктивних підстав, зазначимо, що однією із основних причин прорахунку української влади в організації національної армії був суб’єктивний фактор, відсутність розуміння у політичних лідерів того часу необхідності оперативного створення боєздатної національної сили для захисту УНР, рішучості та наполегливості у цій справі. Усвідомлення цього факту для більшості політичних діячів прийшло запізно, після падіння Центральної Ради, в еміграційний період.

¹ Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії. // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 26-39.

² Кравчук М. В. Держава і армія УНР в період Тимчасового уряду та їх правове закріплення. // Держава і право. – Вип. 48. – С. 69-75.

³ Лободаєв В. М., Савченко Г. П. Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий – квітень 1918 року). // Воєнна історія. – 2008. – №1 (37).

⁴ Голубко В. С. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради. Автореф. дис. докт. іст. наук. – Львів. – 1998. – 34 с.

⁵ Там само. – С. 30.

⁶ Лободаєв В. М. Українське вільне козацтво. Автореф. дис. канд. істор. наук. – Київ. – 2001. – 18 с.

⁷ Там само. – С. 16.

⁸ Мироненко О. Вільне козацтво в УНР / Українське державотворення. О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович. Словник-довідник. – К., Либідь, 1997. – С. 59.

⁹ Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. – Київ. – 2007. – С. 155.

¹⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918. (про що історія мовчить). Друге видання переглянуте і значно доповнене. – Чужина. – 1910. – Друком Вид. Гомін України. – Торонто. Канада. – С. 426.

¹¹ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921 – Т. II. – С. 15.

¹² Млиновецький Р. Вказ. праця – С. 427.

¹³ Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. I. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наук. думка. – 1996. – С. 315, 339, 345, 355-356.

¹⁴ Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра... – С. 155-156

¹⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле. (1914-1920). В чотирьох частинах. Друге видання. Українське видавництво. – Мюнхен. – 1956. – С. 205.

¹⁶ Христюк П. Вказ. праця – С. 16.

¹⁷ Дорошенко Д. Мої спомини. – С. 205.

¹⁸ Дорошенко Д. Історія України. 1917. – 1923 рр. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора. – 2002. – С. 145, 370.

¹⁹ Центральна Рада... – С. 225.

²⁰ Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. /За державність. – 1934. – 36.4. – С. 48.

²¹ Дорошенко Д. Історія України. – С. 358-359.

²² Центральна Рада... – С. 351.

²³ Там само. – С. 351, 393-394.

²⁴ Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь. 1991. – С. 303.

²⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921.1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. II. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ: Січ. – 2001. – С. 67.

²⁶ Там само. – С. 68.

²⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Накладом Марії Ковалевської. – Інсбрук. – 1969. – С. 315, 319, 321.

²⁸ Дорошенко Д. Мої спомини. – С. 199.

²⁹ Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради і Директорії УНР. – Житомир, 1922. – С. 36.

³⁰ Винниченко В. Відродження нації. Частина 1. Київ – Відень. – 1920. – С. 134.

³¹ Там само. – С. 137.

³² Там само. – С. 137-138.

³³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Криниця. – 1991. – С. 60.

³⁴ Солдатенко В. Ф. Три голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005. – С. 80.

³⁵ Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 119.

³⁶ Винниченко В. Відродження нації. – С. 25-26.

³⁷ Історія січових стрільців. – Львів – Київ. – 1992. – С. 312.

Лариса Филоретова
(Кировоград)
Елена Гребенюк
(Кировоград)

ПРОСЧЕТЫ УКРАИНСКОЙ ВЛАСТИ В СФЕРЕ ВОЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ПЕРИОД НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

В статье сделана попытка определить субъективные причины просчетов Центральной Рады в организации Вольного казачества и украинизации воинских частей.

Ключевые слова: Вольное казачество, украинизация воинских частей, просчеты украинской власти, военное строительство, субъективные причины.

Larisa Filoretova
(Kirovograd)
Olena Grebenuk
(Kirovograd)

MISCALCULATIONS OF UKRAINIAN POWER IN THE FIELD OF MILITARY BUILDING

The attempt to find out the subjective grounds of miscalculations in time of Central Advice in organization of the Free Cossacks and ukrainization of military formations is done in the article.

Keywords: Free Cossacks, ukrainization of military formations, miscalculations of Ukrainian power, military building, subjective ground.

УДК 796.011.1 (477) „1920”

Юрій Тимошенко
(Київ)

СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1920-ті рр.

У статті з'ясовано, що впродовж 1920-х рр. навколо терміна “спорт” розгорнулися політичні дискусії, що відбилися на розвитку різних його видів. У ці роки з'являється тенденція до підпорядкування фізичної культури (і спорту, як її складової) політичним цілям та інтересам влади. Розкрито ступінь популярності та поширення тих чи інших видів спорту по УСРР, особливості їх культивуваці. Заакцентовано увагу на тому, що футбол (лише в окремі роки – гандбол) користувався найбільшою підтримкою серед людей, і це викликало невдоволення з боку радянської влади. Вона намагалася протиставити цій популярності інші види, сприймаючи футбол лише як хуліганську забавку.

Ключові слова: спорт, фізична культура, змагання, футбол.

Мета дослідження – з'ясувати стан, у якому перебувала спортивна сфера України за умов несприятливої державної політики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920-ті рр.

Об'єктом дослідження є фізична культура і спорт у Радянському Союзі, зокрема в УСРР, у 1920-ті рр.

Предметом – спортивне життя у радянській Україні досліджуваного періоду.

В умовах відносної свободи, характерної для періоду нової економічної політики, культурне життя в Україні нуртувалося боротьбою різноманітних течій, тенденцій, поглядів на право визначати форми і норми постреволуційної культури. Спорт і фізична культура загалом не залишалися осторонь цього процесу. Перш за все, це проявилось в дискусії щодо змісту і методів фізкультурно-спортивної роботи в УСРР. Ініціатори фізкультурного руху виходили з того, що раз виникла держава, яка постулює нові

принципи організації суспільства, то і підходи до фізкультурно-спортивної роботи мають бути відмінними не лише щодо попередніх років, але й щодо культивованих у європейських буржуазних країнах. У народі панував ентузіазм, очікування від майбутнього були величезні і найфантастичніші ідеї не видавалися такими. Тому й не дивно, що виникають кілька бачень щодо майбутнього фізичної культури в підрадянській Україні.

Найперше зауважимо, що впродовж 1920-х рр. дискутується саме питання щодо термінів “фізична культура” і “спорт”. Дехто вважав поняття “спорт” несумісним із поняттям “фізична культура”, оскільки етимологія слова “спорт” початково походить від англійського “відволікатися”, “розважатися”, “веселитися”, тобто саме те, що роблять у спорті (in sport) і стосувалося саме аристократії. У вузькому розумінні в середньовічній шляхетській культурі воно означало “полювання на дичину” (game), яке потім було конотовано як “перегони”. У повсякденну мову слово спорт (desporte – іспанська, desporto – португальська, spor – турецька, спорт – українською тощо) увійшло в середині XIX ст. із поширенням у Європі багатьох нових ігор і розваг. Відтепер “спорт” став родовим поняттям для різних видів гри в м’яч (крикет, футбол, хокей), єдиноборств (бокс, фехтування), різноманітних модних видів дозвілля (веслування, верхова їзда, велоперегони і перегони на роликових ковзанах), а також легкоатлетичних вправ (біг, стрибки, метання тощо). Оскільки заняття спортом вважалося справою аристократів (а початково так і було), то ідеологічно воно не могло вписуватися в нові пролетарські реалії, тому домінуючим стало поняття “фізичної культури”, а “спорт” розглядався як один із її різновидів¹.

Характерно, що на основі нового погляду на людину в Європі у XIX ст. відроджується і розвивається вчення про “тілесні вправи”, формуються різноманітні гімнастичні школи. Поширені в Західній Європі гімнастичні рухи, такі як “сокольство”, хоча й проводили змагання під час своїх зльотів, але також відмовлялися мати щось спільне зі спортом, що мав негативну “шляхетську” репутацію. Цікаво, що “гімнастика” в ті роки складала змістову основу як терміна “фізична культура” так і терміна “спорт”, хоча кожен із них вживався з соціально-класовим відтінком: “спорт” – це шляхетсько-вельможні заняття, а “фізична культура” – це для пролетарів та їм подібних задля підтримання їх працездатності. Вперше цей термін пролунав на з’їзді Всеобучу в 1919 р. У 1924 р. голова Червоного спортивного інтернаціоналу М. І. Подвойський зауважив, що термін “фізична культура” введений для того, щоб витіснити інший термін – “спортизація населення”. При цьому він підкреслював, що “фізична культура” – також невдале визначення і правильніше було б називати – “фізичне оздоровлення”.

Відтак, спортивна складова фізичної культури впродовж 1920-х рр. владою не заохочувалася, хоча і не заперечувалася категорично. У ці роки

“чемпіонство”, “рекордсменство” – вульгарні слова тому, що прагнення до рекордів – це виділення із загальної маси, це акцентування на індивідуальному, а не на колективному, тому з ними, на переконання радянських керівників фізкультурної сфери, треба було боротися. Квінтесенцією цього стане постанова ВРФК, прийнята в 1924 р., в якій щодо відзначення переможців зазначено: “Отменяется всякое премирование ценными призами и жетонами за индивидуальные достижения в узко-специальных видах спорта, не дающих всестороннего физического развития. Денежное премирование, безусловно, воспрещается; – за лучшее достижения команд и индивидуумов в многоборьях производится премирование, соответствующее идее физкультуры (статюями, спортивными принадлежностями, обмундированием, литературой и т.д.); премирование по спортивным играм производится не только за технический результат, но и за корректность и тактику игры. За лучшие достижения команд и коллективов премируются соответствующие ячейки физкультуры, к коим они принадлежат; участники соревнований получают лишь памятные листы”². З цього уривку бачимо, що фізична культура і спорт початково розглядалися радянською владою як засоби для виховання, найперше, колективізму; як засіб прищеплення негачії до будь-якого виділення з маси – звідси і таврування “чемпіонства”, і обережне ставлення до “узко-специальных видов спорта”, і заборона грошових нагород. Лише з часом більшовики зрозуміють, як усе це поставити на службу владі.

Наведений документ цікавий ще й тим, що відтворює “дух епохи” – дає можливість відчувати радянське спортивне повсякдення пореволюційних років, його страхи й пріоритети. Аналіз радянських газет показує пріоритети державної політики у фізичній культурі в цей період, “корисні” й “не корисні” види спорту тощо. Так, у одній із статей Вищої ради фізкультурного комітету (ВРФК) нагадувалося (звертаючись до Волинської губернської РФК), що “...марафонский бег не соответствует духу пролетарской физкультуры (явный вред и полная ненужность его)...”³; в іншій статті говориться про те, що спорт дуже корисний для організму: він його загартовує, зміцнює, але лише доти, доки спорт має характер фізичних вправ. Зовсім інше, коли до спорту примішується елемент змагань, тоді спорт шкодить здоров’ю. Тому – підсумовує автор статті – спортом, який узагалі дуже корисний, треба користуватися дуже обережно⁴; не заперечуючи позитивних сторін більярду, який розвиває влучність рухів, точність, окомір – завважується в іншому дописі – відзначають, що він дає незначне фізичне навантаження, а головне: “...игра обычно проводится в закрытых помещениях, отравленных табачным дымом и винными парами. В итоге миллиард нельзя признать физкультурной игрой...”⁵. Звертаючи увагу на небезпечне захоплення змаганнями, ще у 1924 р. ВРФК доводить до відома всіх організацій, що вона самостійно розроблятиме

календарний план змагань з усіх видів спорту і розсилатиме його на місця.

Ця проблема артикулюється новим словосполученням, що буде “модним” упродовж кількох наступних років, а саме боротьбою з “однобокістю”. Читаючи тодішню пресу, складається враження, що ця “однобокість” – головна проблема спорту. Як наслідок, уживаються всілякі заходи, аби її подолати в тих чи інших видах спорту. Так, для ковзанярів запроваджується обов’язкове лазіння по канату без допомоги ніг; для футболістів – іспити по шестибор’ю: біг на 100 і 1500 метрів, стрибки з розбігу в довжину та висоту, метання диска та ядра (обома руками). По кожному з видів встановлювалися необхідні для виконання нормативи⁶. Цілком звичним у цей час виглядає повідомлення про те, що в Одесі футбольний сезон розпочався з розиграшу “призу відкриття”, що складався з низки легкоатлетичних номерів і футбольного матчу, який зіграли дві кращі команди за результатами легкоатлетичних змагань. Одночасно у Харкові перед початком гандбольного сезону також розігрувався “приз відкриття”, що складався з бігу, метання м’яча тощо, а велосипедна секція декларує, що в новому сезоні кількість змагань буде мінімальною, а основною роботою спортсменів будуть екскурсії та агітаційні поїздки⁷. Навіть біг на лижах, що завжди належав до “корисних” видів, не оминула нова мода: “С целью предотвращения деформации организма от вынужденного постоянно согнутого положения, лыжникам рекомендуются занятия напряженным выгибанием и соответствующими корегирующими упражнениями для шеи, плеч, спины”⁸.

Спортивна робота впродовж 1920-х рр. зосереджується переважно навколо ігрових видів – футболу, гандболу, меншою мірою – волейболу і баскетболу. Особливістю тих років була певна “синусоїдність” у культивуванні тих чи інших видів: в одні роки вони популярні, потім про них забувають, щоби за кілька років до них знову повернутися. Це пояснюється тим, що в УСРР ще здебільшого не сформувалися організаційні структури тих чи інших спортивних видів, розвиваються вони ініціативою зацікавлених людей, оскільки влада ще не присутня у спорті. Яскравим цьому підтвердженням був гандбол у Харкові. У середні 1920-х рр. він на рівних конкурує з футболом! Із преси довідуємося про цікаву колізію, що виникла навколо нього в 1926 р.: “Досі в Україні були правила, що виробилися в процесі практичного досвіду протягом 12 років. Одночасно тільки три роки тому москвичі наперекір надмірному захопленню футболом вирішили запровадити якусь нову гру – зупинилися на ручному м’ячі (гандболі), теоретично “винайшли” правила. Незважаючи на те, що на Україні гандбол найбільш поширився, а у Москві і тим більше в інших містах СРСР зовсім не прищепився, Вища рада ФК РСФСР уперто не хотіла визнати доцільність і життєвість гри за українськими правилами, виявляючи до цього зовсім непотрібний містечковий патріотизм”⁹, – жалівся кореспондент газети.

В кінцевому рахунку прийняли саме українські правила. В даній статті бачимо першу згадка про якийсь вид спорту (окрім футболу), що мав відносно тривалу історію в Україні. Однак вже від 1929 рр. гандбол майже зникає зі спортивної мапи міста та й загалом по республіці культивується мало. Натомість активно пропагується гра в городки, що поширена в РСФСР.

Мав своїх прихильників і хокей (під яким тоді розумівся “російський хокей”), хоча преса й відзначала його труднощі: “Гра в хокей поки що мало поширена в СРСР (підкреслено авт. – Ю.Т.), а тим більше на Україні, де й зими справжньої ось уже років 5-7 нема. У 1922 р. мали у Харкові тільки 1 команду, в 1923 р. – три, а 1926 р. маємо вже 17...”¹⁰. Упродовж кількох років хокей поширюється ще й у Миколаєві, Дніпропетровську, Артемівську. В цілому ж хокей у ці роки ще не зажив великої популярності.

Від 1926 р. в Україні уперше з’являється волейбол, що, на думку тодішньої преси, трохи нагадував теніс, але був значно дешевшим щодо культивуванні. Початково його розвивають у Харкові на всеукраїнських курсах фізичної культури, де й була сформована перша команда. Згодом створюють свої команди залізничники донецьких і південних залізниць, проводяться перші зустрічі.

Водне поло згадується як таке, що мало поширене в СРСР, а в Україні його розвивали лише в Одесі. Теніс, “якого зовсім були забули”, культивувався у Харкові, Києві, Одесі, Запоріжжі, на Донбасі. В 1926 р. у Харкові навіть пройшли перші всеукраїнські тенісні змагання.

Баскетбол тоді вважався зимовим видом і в Україні був поширений дуже мало, виняток становила Одеса, де були спортивні приміщення й ним активно займалися. Задля популяризації гри (на противагу футболу) взимку 1926-27 рр. вперше проводилася першість України з цього виду спорту, але великої популярні він ще не отримав і асоціювався переважно з навчальними закладами, де його намагалися прищепити молоді.

Популярними були всі види легкої атлетики. З одного боку, вона не вимагала великих коштів на інвентар, з другого – вона найповніше пов’язана з підготовкою солдатів. У межах проведення I Всеукраїнської олімпіади, що проходила 10-18 вересня 1921 р. у Харкові, більшість змагальних видів були представлені саме л/атлетикою – понад 100 учасників із Києва, Житомира, Чернігова, Катеринослава, Таганрога. Серед перших її переможців: Романтовський, Желяшкевич, Мільфорт, Могула, Попов, Драйман, Поль, Гудима та ін. Незважаючи на всі недоліки (брак суддів, інвентаря й устаткування, погана підготовка місць для змагань) олімпіада, по суті, започаткувала л/атлетичний спорт в Україні. На II Всеукраїнській олімпіаді, яка відбулася у серпні 1922 р., переважали військово-прикладні й командні види (пробіги, піші переходи, бігові дистанції з різними перешкодами), хоча відбулися й змагання з класичних видів л/атлетики. За від-

сутності регулярних змагань ці олімпіади можемо вважати неофіційною першістю України.

За умов, коли слова “олімпіада”, “олімпізм” набувають політичного змісту, з 1923 р. їх заступають “спартакіади”, перша з яких прошла у вересні в Харкові. Саме у ці дні відбувалося і I Всесоюзне свято фізкультури у Москві, в якому взяла участь і збірна команда України. Вона поділила 2-3 місця з командою Петрограда, поступившись господарям – москвичам. В особистому заліку кращі результати показали М. Підгасецький, В. Калина, В. Єнько. Серед відомих легкоатлетів 1920-х рр. варто ще згадати О. Безрукова, А. Спиридонову, В. Кожушка, Г. Ердмана, Т. Васіну, О. Вишневську, Л. Зубенко та ін.

Влітку та восени 1924 р. легкоатлети України провели перші міжнародні зустрічі з робітничими спортивними клубами Фінляндії та Німеччини. Цей та низка інших років був насичений змаганнями – кожен легкоатлет стартував 5-7 разів, причому обов'язково в багатоборстві. Це не давало можливості зосередити увагу на якомусь одному виді. Загалом же тогочасний рівень розвитку л/атлетики залишався низьким. Після спартакіад робота згорталася, особливо в регіонах. Про планомірні регулярні тренування навіть провідних спортсменів тоді ще й гадки не було¹¹.

Важка атлетика як популярний вид упродовж 1920-х рр. була поширена в гуртках фізкультури металістів, вантажників та залізничників Харкова, Сталіно, Одеси, Києва, Білої Церкви. У лютому 1922 р. група київських та харківських атлетів узяла участь у першості РСФСР у Москві. Переможцями стали І. Жуков та Д. Ехт, призові місця вибороли Я. Шепелянський, Ф. Кондратьєв, І. Ющенко, В. Поль, Л. Алекс, А. Орлеан, І. Підгурський.

В/атлетика була представлена на II Всеукраїнській олімпіаді 1922 р. та I Всеукраїнській спартакіаді 1923 р. У грудні 1924 р. у приміщенні Київської філармонії проводився V особисто-командний чемпіонат СРСР, на якому український атлет Ф. Кондратьєв уперше став чемпіоном, а Д. Ехт переміг утретє. На цих змаганнях уперше запроваджено медичний контроль учасників¹². Основною проблемою для поширення цього виду спорту був брак інвентаря.

Бокс і боротьба опиралися на циркові традиції й незмінно користувався успіхом у глядачів. Перший чемпіонат СРСР з класичної боротьби проходив у Києві в 1924 р. Сорок борців розігрували призи (медалі тоді не давали) у п'яти вагових категоріях – найлегшій, легкій, середній, напівважкій та важкій. Переможцями стали кияни Д. Горін, П. Махніцький і М. Сажко. У 1926 р. двоє останніх виграли і другу першість, а Д. Горін у 1928 р. у Норвегії став переможцем у важкій вазі на I Міжнародній робітничій спартакіаді¹³.

У 1920-ті рр. професійний бокс був невід'ємною частиною “розгульного” життя “непмановського” десятиліття. І бокс, і боротьба в цирку сприймалися фізкультурними керівними як професійна

робота й вони намагалися позбутися цього явища. В січні 1925 р. ВРФК разом із Наркомосом видали постанову (першу з низки наступних подібних), якою заборонили афішувати циркові виступи як фізкультурні. Оскільки і надалі в архівних джерелах зустрічаються схожі заборони, а змагання (союзні, міські, міжміські) і надалі проходили в цирках і театрах, можемо припустити, що допоки не вирішилося питання зі спортивними залами, влада змушена була миритися зі старою традицією.

У міжвоєнний період робилися спроби запровадити в СРСР і, зокрема, Україні, бейсбол. Його принесли американські комуністи, які масового приїздили “будувати соціалізм”, або ж змушені були емігрувати в СРСР. Перший матч зіграли в 1928 р., але через брак обладнання бейсбол не прижився, хоча ще й у наступному десятилітті був присутнім у спортивному календарі.

Згадує преса також велоспорт, шахи, лижі та ковзани (в зимовий період). Однак всі вони поступаються футболу – практично в кожному номері більшості газет є статті про нього. Незважаючи на повідомлення, заяви представників державних структур про розвиток фізичної культури в Україні, реально щодо 1920-х рр. є підстави говорити лише про футбол (і, в певні роки – гандбол у Харкові). Надзвичайно цікавою в плані обізнаності зі спортом, популярності його серед пересічних громадян є замальовка в газеті “Молодой ленинец” – одному з центральних друкованих органів України. Вона містить два малюнки, які відбивають бачення автора (і газети, а значить і ЛКСМУ), як потрібно проводити вільний час. На верхньому – фізкультурники; дівчина щось кидає і підпис “Бег. У старта”. На нижньому – люди грають у баскетбол, чітко видно намальований щит із кошиком. Натомість підпис свідчить: “Гандбол. Гол!”¹⁴. Це реально унаочнення, що ведучі рубрики “Фізкультура і спорт” у центральній газеті мало розумілися на спорті й не розрізняли дві настільки різні ігри. Але в цьому вся радянська дійсність: знання не важать нічого – головне непохитна переконаність у реалізації політики партії, в даному випадку – протиставленні будь-чого футболу.

Футбол у ці роки був “перекосом”, “однобокістю”, з якими намагалися боротися фізкультурні керівники. Радянська влада початково бачила у ньому лише хуліганську забавку, емоційну і неконтрольовану, а відтак – шкідливу для ідеологічного виховання мас. Тому всі 1920-ті рр. пройшли під знаком боротьби з футболом – спочатку відкритої протидії, а далі – мовчазного незаохочення. Найперше звернули увагу на дітей. У дитячій пресі виходять статті, де футбол показується з негативного боку, де негативні персонажі грають у футбол і т.п. Далі тактика змінюється і в статтях намагаються логічно обґрунтувати відмову від футболу. Зокрема, у статті “Почему спартаковцам”¹⁵ нельзя играть в футбол” детально описується, що ця гра вимагає великої фізичної підготовки, що вона забирає дуже багато сил, які можна було б витратити на

* “Спартак” – дитячо-юнацька організація комуністичного спрямування, що в Україні деякий час сусідила з “Юними піонерами”, а далі була поглинута ними.

корисну роботу; що навіть прості удари по м'ячу дуже шкодять організмові дітей, не говорячи про те, що сама гра надзвичайно травматична і т.д.¹⁵ За цим починається наступ на старших.

На II Всеукраїнській нараді з фізкультури, що проходила в березні 1926 р., голова ВРФК А.Буценко закликає до боротьби з футболomanією. Газети наповнюються статтями, де показують, як футбол заважає роботі (“Футболomanія приводить до багатьох негативних явищ. Є випадки, коли цілі цехи не працювали, бо робітники були на футбольному матчі”), як через футбол не розвиваються інші види спорту та про його однобокiсть: “То, что футболисты в массе являются односторонними в физкультурном отношении, слабо развитыми, достаточно наглядно продемонстрировали результаты проведенного в Чернигове шестиборья. Не говоря уже о том, что 2/3 футболистов вовсе уклонились от сдачи норм, из явившихся только 18% выполнили эти нормы...”. У такий спiсiб намагаються створити навколо нього негативний iмiдж, вiдштовхнувши людей. Одночасно, на протипагу футболу преса прагне популяризувати iншi види спорту, часто прямо декларуючи цю мету: “Всеукраинское совещание по физкультуре постановило широко популяризировать среди учащихся школ Соцвоса разновидности лапты и партийных игр с мячом. Цель популяризации – ослабление увлечением футболом... В школах ФЗУ будут введены игры: лапта, городки, гандбол, баскетбол”¹⁶. I все це вiдбувалося в ситуацiї, коли переважна бiльшiсть усiх спортивних повiдомлень у пресi була присвячена саме футболу: подаються результати матчiв, описуються iгри найсильнiших команд, iнформується про футбольне життя за кордоном. Iнколи все це в одній i тiй самiй газетi. Власне, це й показувало популярнiсть футболу, з яким влада мусила миритися. Аби не випустити ситуацiю з-пiд контролю, вона намагалася iнституалiзувати футбол, спрямувавши його в певне русло, шляхом запровадження структурованостi змагань, необхiдних правил i вимог щодо них, поєднуючи футбольнi змагання з iншими, менш популярними, видами спорту i в такий спiсiб пiдпорядкувавши владi цю стихiю. Саме з цим пов'язана регулярнiсть повiдомлень, статей, у яких висвітлювалася та засуджувала грубiсть гравцiв, вболiвальникiв; було намагання ввести в систему визначення переможця ще й позаспортивний чинник: “В бiжучому спортивному сезонi опридiлення кращих футбольних i гандбольних команд проводитиметься не лише рахунком забитих голiв, але й братиметься на увагу дисциплiнованiсть, коректнiсть i т. ин. команд”¹⁷.

Отже, впродовж 1920-х рр. спортивне життя в УСРР розвивалося повiльно. Для радянської влади спортивнi практики асоцiювалися з попереднiм, антагонiстичним їй, режимом. Вiдтак деякi види спорту потрапили в ситуацiю якщо не заборони, то вiдкритого незаохочення з боку влади. Дискутуються самi термiни “спорт” i “фiзична культура”, що наповнюються iдеологiчним змiстом i

протипоставляються. Натомiсть у цi роки з'являється тенденцiя до пiдпорядкування фiзичної культури (i спорту, як їi складової) полiтичним цiлям та iнтересам бiльшовикiв, що обмежувало їx можливостi як соцiокультурного явища.

Щодо перспективи подальших дослiджень, то у силу того, як усе бiльше науковцiв звертатимуться до такої цiкавої та багатогранної теми, як iсторiя спорту, обов'язково переглядатиметься низка колiсь, здавалося б, непорушних iстин, створюючи об'єктивну картину радянського повсякдення i мiсця в ньому фiзичної культури та спорту.

¹ Ибрагимов М. М. Онтология спорта и физического воспитания как феномен экзистенциалистской культуры // Теория і практика фізичного виховання. – Донецький національний університет, 2011. – № 3. – С.57-58.

² “Вечернее радио” – Харьков, 1924. – 8 октября.

³ “Вечернее радио” – Харьков, 1924. – 22 октября.

⁴ “Комсомолец Украины” – Харків, 1926. – 17 квітня.

⁵ “Известия” – Москва, 1926. – 27 ноября.

⁶ “Вісті ВУЦВК” – Харків, 1925. – 9 липня.

⁷ “Молодой ленинец”. – Харьков, 1925. – 27 марта; 5 апреля; 8 апреля.

⁸ “Вечернее радио” – Харьков, 1924. – 12 ноября.

⁹ “Комсомолец Украины” – Харків, 1926. – 25 травня.

¹⁰ “Комсомолец Украины” – Харків, 1926. – 2 лютого.

¹¹ М. О. Белих, П. Т. Богачик, З. П. Синицький. Легкоатлети Украины. – К.: Здоров'я, 1971. – С. 11-19.

¹² Драга В. В., Кравцов П. Н. Тяжелая атлетика Украины. – К.: Здоров'я, 1985. – С. 12.

¹³ Дымов Я. М. От боли голос хрипнет. – К.: Логос, 2006. – С. 27, 32.

¹⁴ “Молодой Ленинец” – Харьков, 1925. – 24 июля.

¹⁵ “Юный Спартак” – Харьков, 1923. – 27 октября; 7 сентября.

¹⁶ “Вечернее радио” – Харьков, 1925. – 13 февраля; “Молодой ленинец”. – Харьков, 1925. – 15 травня.

¹⁷ “Вісті ВУЦВК” – Харків, 1925. – 1 квітня; “Молодой ленинец”. – Харьков, 1925. – 4 июня; “Вечернее радио” – Харьков, 1925. – 9 сентября.

**Юрий Тимошенко
(Киев)**

СПОРТИВНАЯ ЖИЗНЬ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ В 1920-е гг.

В статье выяснено, что на протяжении 1920-х гг. вокруг термина “спорт” развернулись политические дискуссии, что отразилось на развитии разных его видов. В эти годы появляется тенденция к подчинению физической культуры (и спорта, как ее составляющей) политическим целям и интересам власти. Раскрыта степень популярности и распространения тех или других видов спорта по СССР, особенности их культивации. Акцентировано внимание на том, что футбол (лишь в отдельные годы – гандбол) пользовался наибольшей поддержкой среди людей, и это вызывало недовольство со стороны советской власти. Она пыталась противопоставить этой

популярности другие виды, воспринимая футбол лишь как хулиганскую забаву.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, соревнования, футбол.

Yurij Tymoshenko

(Kyiv)

SPORT LIFE IN SOVIET UKRAINE IN 1920 S

It is found out in the article, that during 1920th political discussions developed round a term "sport" that affected development of its different kinds. In these years a tendency appears to the submission of physical culture (and to sport, as its constituent) to political aims and interests of power. The degree of popularity and distribution of those or other types of sport is exposed in UKRAINE, feature of their cultivating. Paid attention on the tact that football (only in separate years – handball) used most support among people and it caused dissatisfaction from the side of soviet power. It tried to match against this popularity other kinds, perceiving football only as a hooligan toy.

Key words: sport, physical culture, competition, football.

УДК 94 (477) "19/20"

Сергій Білан

(Київ)

РОЗСЕЛЕННЯ ХУТОРІВ В УКРАЇНІ У 30-х рр. XX ст.

У статті зроблено спробу розкрити процес ліквідації хутірської форми поселення як однієї з умов реконструкції сільського господарства УСРР у 1930-х рр., завершення колективізації.

Ключові слова: сільське господарство, українське селянство, хутір, одноосібне господарство.

Довоєнний період є одним із ключових етапів історії радянського державного устрою і суспільства, події якого змінили політичну й економічну систему України, що зумовило особливий психологічний клімат і настрої українських селян.

У 30-х рр. XX ст. з метою підвищення трудової активності селянства змінювалася організація їх праці, матеріально-технічна база колгоспів та радгоспів, трудові успіхи ударників та стахановців на полях і фермах відзначалися натуральними преміями та урядовими нагородами. Все це позначилося на процесі суцільної колективізації сільського господарства. Водночас аграрна галузь не задовольняла потреб країни у продовольстві та сировині, а темпи зростання сільськогосподарського виробництва не відповідали показникам, накресленим другим і третім п'ятирічними планами. Для прискорення розвитку сільського господарства необхідні були більш тісне поєднання особистих інтересів колгосп-

ників з громадськими, надання колгоспам більшої самостійності, підвищення зацікавленості селянства у результатах своєї праці, суттєві зміни в аграрній політиці СРСР, але все це скоротило б можливості викачування коштів із сільського господарства для відновлення інших галузей економіки, перш за все промислового комплексу, тому сталінське керівництво на такі кроки не пішло, зорієнтувавшись на інші шляхи зміцнення трудової дисципліни в колгоспах – посилення адміністративних заходів і репресій щодо селян.

Узагальнений і багатий фактичний матеріал про селянство та еволюцію його становища в радянському суспільстві відображено у працях таких відомих дослідників, як В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Мазуренко, В. Марочко, Т. Панфілова, Ю. Сливка, В. Ярмоленко та ін. Водночас наявна література не дає достатнього уявлення про процес відчуження селян від землі як безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції, а також про зміни курсу аграрної політики щодо відносин власності та участі селян у виробничому процесі.

У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз та висвітлення ліквідації хутірської форми землекористування та переселення селян в Україні в умовах формування тоталітарної держави у 30-х рр. XX ст.

У перші постголодоморні роки становище селян УСРР було важким, колгоспи були економічно ослабленими, основна частина їх продукції здавалася державі за низькими цінами, а засуха 1934 р., яка охопила південні райони країни, ще більше загострила ситуацію. Низькою була й оплата праці колгоспників, тому селяни змушені були більше уваги приділяти особистому підсобному господарству, яке стало головним джерелом їх існування. Вони прагнули збільшити присадибні ділянки за рахунок земель колгоспів і радгоспів, значна частина яких погано використовувалася, чому сприяло традиційне розселення значної частини українських селян по хуторах¹.

Незважаючи на те, що у резолюції листопадового пленуму 1929 р. ЦК ВКП (б) було зазначено, що "серйозною перешкодою для розвитку колективних форм господарювання є широко розвинута хутірська та відрубна система землекористування", і тому була проголошена лінія на ліквідацію цієї форми землекористування², у 1933-1934 рр. в УСРР на землях колгоспів було створено 9842 нових хутори, а на початку 1935 р. з'явилося ще 657³. Багато хуторян, за характеристикою Наркомзему УСРР, фактично мали одноосібні господарства.

Особисте підсобне господарство потребувало чималих трудових зусиль. За матеріалами бюджетних обстежень, праця у ньому становила 23-24% усіх річних витрат робочого часу, яка певною мірою здійснювалася за рахунок роботи у

колгоспах. Проте хутірська форма як самостійний тип землекористування і господарства залишалась досить популярною серед сільського населення УСРР. Так, у Барському р-ні Вінницької обл. навіть в 1935 р. хутір залишався однією з основних форм розселення селян на колгоспній землі, і в деяких колгоспах кількість колгоспників, які проживали на хуторах, сягала 29%⁴.

10 квітня 1935 р. Український науково-дослідницький інститут колгоспного будівництва звернувся з офіційним листом до Наркомзему УСРР, в якому було зазначено, що "... пережитки капіталізму у формі хутірського розселення продовжують тиснути на колгоспне виробництво, гальмуючи організаційно-господарське зміцнення колгоспів УСРР. Цілком очевидно, що наявність такої форми старого розселення, як хутірські садиби на колгоспній землі, є чинником, який гальмує процес утворення нового радянського села та уповільнює подолання індивідуалістичної свідомості. Хутірська форма розселення ускладнює вирішення питання про правильне розміщення будівництва та раціональне обслуговування колгоспного побуту такими культурно-побутовими установами, як школа, клуб, радіо, кіно, ясла, їдальні, лазні тощо"⁵.

У листі Українського науково-дослідницького інституту колгоспного будівництва також було зазначено, що у ряді районів Вінницької та Київської обл-й колгоспники, "відчуваючи та усвідомлюючи негативні сторони відсутності єдиного, організованого і правильно розміщеного суспільно-виробничого колгоспного центру, перейшли до стягання розкиданих індивідуальних садіб і самостійно переносять на нові місця стайні, обори, комори тощо, перекидаючи з хуторів у колгоспні центри свої житлові споруди"⁶. Так, наприклад, в 33 колгоспах Коростишівського р-ну, в складі яких нараховувалось 912 одноосібних дворів, за 1934 р. і першу половину 1935 р. розібрали хати і споруди та самостійно покинули свої хутори 126 дворів. В Крижопільському р-ні у 1935 р. з 3710 хуторів-садіб добровільно переселилося в нові центри 183 двори⁷.

У річному звіті Наркомзему УРСР за 1935 р. зазначено, що "... уривчасті дані, наявні з цього питання, показують, що початок руху щодо "зселення хуторів" в єдині господарські житлові центри не зменшується, а, навпаки, збільшується. Цей процес неминуче пов'язаний з новим будівництвом, яке при добровільному зселенні хуторів, як правило, відбувається без плану і організованої систематичної допомоги, і тому, в таких умовах, звичайно, не можна очікувати більш-менш правильного раціонального розміщення будівель. Самоплив у справі "зселення хуторів" може призвести не тільки до великих нераціональних витрат матеріальних засобів і часу, а й до великих організаційно-господарських ускладнень на нових місцях поселення. Ось чому

завдання збирання розкиданих на колгоспному землекористуванні колишніх хутірських садіб в єдині господарські центри та організація в них усупільненого виробничого і культурно-комунального будівництва є однією з основних задач організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Проте, щоб це завдання було виконано, необхідно організувати державний рух з ліквідації хуторів і допомогти колгоспам вибрати нові центри, розпланувавши їх таким чином, щоб створити умови для багатогранної виробничої та культурної діяльності колгоспів і колгоспників"⁸.

Ліквідація хуторів здійснювалась і в ході інших операцій, які обумовлювалися необхідністю зміцнення обороноздатності країни, "підвищення рівня дисципліни осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя" тощо. Зокрема, "Тимчасовими правилами внутрішнього розпорядку в колгоспах" було підвищено обов'язковий мінімум вироблення трудоднів працездатними колгоспниками. Зберігалися й заходи покарання за невиконання цього мінімуму, зокрема притягнення до судової відповідальності, виключення з колгоспу, позбавлення присадибної ділянки. "Жодний колгоспник, – наголошувалося в них, – не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу ...". Колгоспники звикли розраховувати не на трудодні, а на те, що можна виростити на присадибній ділянці, однак у правилах підкреслювалося, що вони можуть працювати на ній "тільки у вільний від колгоспних робіт час"⁹.

У 1933-1934 рр. найбільш суворим засобом залучення селян до активної праці в колгоспі було виключення з нього осіб у працездатному віці, які не виробили мінімуму трудоднів. З цієї причини в 1934 р. з колгоспів УСРР вибуло 35 тис. колгоспників¹⁰. Однак цей засіб виявився не таким дійовим, ніж очікувала влада, оскільки виключений з колгоспу працівник, як правило, знаходив роботу в інших державних сільськогосподарських підприємствах, а за його сім'єю зберігалася присадибна ділянка. Починаючи з 1934 р., коли у зв'язку з подоланням кризи колгоспного ладу було скасовано карткову систему розподілу продовольчих товарів, основним покаранням колгоспників за невиконання встановленого мінімуму трудоднів стало притягнення їх до ще суворішої – судової відповідальності та виправно-трудова робіт у таборах та трудпоселеннях. Так, за даними органів ДПУ УСРР, в 1936 р. було засуджено 7,3 тис., а 1937 р. – 11,5 тис. "осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві"¹¹. Однак не всі керівники колгоспів вбачали в репресіях головний засіб зміцнення трудової дисципліни. 27 січня 1938 р. це питання було обговорено на засіданні політбюро ЦК КП

(б) У, у доповідях членів якого наголошувалось на тому, що “захоплення особистим підсобним господарством та ухиляння від роботи в колгоспах необхідно розцінювати як пережиток капіталізму, що вимагає створення обстановки нетерпимості до нетрудових, паразитичних елементів”¹².

На початку 1938 р. партійно-державним керівництвом була розгорнута активна ідеологічна робота з підготовки сільської громадськості до прийняття рішучих заходів щодо зміцнення трудової дисципліни в колгоспах та скороченню присадибних ділянок колгоспників. Так, до лютого 1938 р. у них було вилучено понад 21 тис. га землі як “незаконно відрізаної від громадських земель колективних господарств зверх норми, встановленої для колгоспного двору”, а в тому випадку, коли вже засіяна колгоспником ділянка перевищувала норму, дозволялося безкоштовно зібрати урожай з неї на користь колективного господарства¹³.

9 жовтня 1938 р. РНК УРСР було прийнято постанову “Про попередній розгляд наслідків господарювання колгоспів”, в якій “відставання тваринництва в республіці пояснювалося недостатньою увагою до цієї галузі керівників та працівників колгоспів, у зв’язку з протиставленням особистого господарства громадському”. У постанові було наголошено на тому, що “хутірська форма розселення особливо негативно впливає на тваринницьку галузь колгоспного виробництва як з точки зору організації праці на фермах та їх обслуговування, так і з точки зору організації природної кормової бази. Тваринницька галузь досі не має постійних бригад, однак не тільки тому, що є хутори, а й тому, що колгоспи дрібні, проте хутірська форма розселення значно збільшує час, що витрачається на охорону та обслуговування худоби, а також його регулярність. Хутірська форма розселення є безпосередньою причиною, яка гальмує раціональну організацію кормової бази, оскільки часто поділяє пасовища на окремі дрібні клаптики, порушуючи організацію випасу стада. Розпороченість хуторів ускладнює збір, організацію і прогін на пасовищі стад худоби”¹⁴.

На проведених по всій країні наприкінці 1938 р. пленумах обкомів і райкомів партії, на яких розглядалися питання про результати збиральної кампанії, велику увагу було приділено зміцненню дисципліни в колгоспах та раціональному поєднанню особистого підсобного господарства селян з громадським. Так, “недоцільність великих присадибних ділянок колгоспників, потреби яких здатне забезпечити громадське господарство” стали однією з основних тем республіканської наради секретарів сільських райкомів і голів райвиконкомів республіки, яка була проведена 24 листопада 1938 р. Учасниками наради було підкреслено, що “наявність хутірського типу розселення є однією з причин, що сприяють розвитку крадіжок, підпалів та інших

антиколгоспних дій, спрямованих куркульством проти колгоспів. Класовий ворог використовує в напружені моменти колгоспної роботи хутірський тип розселення для тероризування колгоспників. Сидіти на хуторі – означає ізолювати себе від колгоспного суспільного життя, втрачати трудові, затримуючи темпи зміцнення колгоспу і поліпшення матеріального добробуту. Деякі колгоспники самостійно шукають вихід із цієї ситуації, в той час як земельні органи вже мають у своєму розпорядженні всі можливості надати колгоспам систематичну й організовану допомогу у вирішенні цієї проблеми. Однак постановка питання про організацію процесу стягування хуторів в єдині центри неминуче ставить і потребує вирішення не менш важливого питання про укрупнення колгоспів, яке іноді також вирішується без належної організаційної допомоги з боку земельних органів. Питання про злиття карликових колгоспів є надзвичайно болісним в теперішніх умовах, і тільки боязнь повторення помилок гігантоманії змушує місцевих працівників відмовлятися від серйозного рішення. Однак настав час прямо сказати, що питання про ефективне використання тракторного парку і великих машин упирається в два фактори – дрібність колгоспів і хутірський тип розселення. Не можна серйозно говорити про дійсно швидке підняття продуктивності машинно-тракторного парку, не вирішуючи питання про розміри колгоспів і зселення розкиданих по колгоспному землекористуванню хуторів, тобто об’єднання дрібних клаптиків у великі масиви, доступні тракторній обробці. Організаційно-господарські і політичні помилки, виявлені у процесі колишніх спроб об’єднання колгоспів, кореняться в тому, що це питання намагалися вирішувати шляхом конструювання абстрактних оптимальних розмірів колгоспів, не враховуючи конкретні організаційно-господарські, природно-історичні, політичні, побутові та інші умови конкретних колгоспів. Організоване вирішення питань про злиття колгоспів може бути успішним лише у світлі знищення хуторів. Все вищевикладене свідчить, що ліквідація хуторів перетворюється в актуальну народногосподарську задачу, безпосередньо й органічно пов’язану з проблемою організаційно-господарського зміцнення колгоспів”¹⁵.

Незабаром Наркомземом УРСР було підготовлено наказ, який передбачав надзвичайно суворі заходи за злісне ухиляння від трудової дисципліни в сільському господарстві. Голова РНК УРСР Д. Коротченко детально вивчив та проаналізував стан справ у багатьох колгоспах республіки і поставив питання перед ЦК КП (б) У про те, щоб надати право правління колгоспу вирішувати питання про виселення із сіл осіб, які ведуть “паразитичний спосіб життя”, до складу яких було віднесено й мешканців хуторів – однодвірних поселень поза межами сіл, яких таврували

як куркулів що "... стали головною перешкодою завершення колективізації". Й. Сталін підтримав цю пропозицію, і "йдучи назустріч побажанням передових колгоспників", ЦВК СРСР 2 грудня 1938 р. ухвалив рішення "Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя", відповідно до якого "соціалістичне планування колгоспних садибних титрів" зводилось "до правильного розміщення всього будівництва господарського центру колгоспу та розміщення виробничого, культурно-освітнього, соціально-побутового та комунального сектора з точки зору раціональної організації всіх виробничих процесів як на самій садибі, так і в полі"¹⁶. У рішенні наголошувалось на тому, що "планування нових господарських центрів буде правильним тоді, коли задовольнить, з одного боку, умови цього артільного етапу розвитку колгоспів, забезпечуючи їх господарську діяльність, а з іншого, – коли, без корінної зміни існуючої колгоспної системи забезпечить її подальший розвиток як основного державного виробничого пункту"¹⁷.

Партійно-державне керівництво СРСР вважало, що "сільськогосподарська артілі буде міцною лише тоді, коли на її полях і фермах буде велика кількість зерна, худоби, птиці, овочів та інших продуктів, і коли колгоспник побачить, що йому вигідніше отримувати м'ясо і молоко з ферми, ніж заводити свою корову і отару"¹⁸. У цьому контексті хутірська форма розселення вважалась одним з основних негативних факторів, які уповільнювали процес завершення колективізації, організаційно-господарського зміцнення колгоспів та порушували трудову дисципліну колгоспників.

Партійним керівництвом УРСР до основних недоліків хутірської форми розселення було віднесено: 1) проблему ущільненості робочого дня, від якої прямо пропорційно залежало підвищення рівня продуктивності праці, що, в свою чергу було залежним не лише від раціональної організації праці і засобів виробництва, а й від зменшення часу, витраченого протягом дня на переходи між житлом, виробничими будівлями, бригадою і безпосереднім робочим місцем; 2) складність розміщення засобів виробництва на колгоспній території, оскільки наявність розкиданих хуторів на колгоспному землекористуванні і відсутність єдиного господарського центру, в якому зосереджені всі виробничі споруди, в кілька разів збільшувала витрати часу на переходи і подолання відстані між ними; 3) ускладнення організації полів та сівозмін у зв'язку з тим, що хуторський тип розселення унеможлилював створення великих польових масивів, правильно поєднаних за своїми розмірами та формами із природно-історичними і виробничими умовами та ускладнював топографічну ситуацію, що вимагала багатосторонньої трансформації угідь

та введення в сівозміну нових цілинних, перелогових, лісових і чагарникових земель; 4) розвиток надмірно густої і абсолютно непотрібної дорожньої мережі, що зв'язувала окремі хутірські садиби з міжселищними трактами та польовими дорогами, "перерізала" поля, гальмувала створення раціональної польової дорожньої мережі, ускладнювала правильну організацію руху машинно-тракторних агрегатів МТС по колгоспних полях, знижуючи їх продуктивність. Тому, ліквідація хутірської форми розселення стала одним із основних методів зміцнення трудової дисципліни в колгоспах та скорочення присадибних ділянок колгоспників. Крім того, власників хутірських садіб було віднесено до куркулів, оскільки "розкидані окремими точками по полях колгоспу, вони займали, безсумнівно, значно більшу площу землі, ніж при зведенні їх до одного центру. Площа, зайнята власне садибою, неминуче розширювалась за рахунок присадибного господарства, розташованого навколо садиби, збільшуючи тим самим "дірки" у колгоспному землекористуванні та вилучаючи з полів значні смуги землі"¹⁹.

За Статутом сільськогосподарської артілі 1935 р. розміри присадибної ділянки, що перебували в особистому користуванні колгоспного двору (не враховуючи землі під житловими будівлями), могли коливатись від чверті до пів гектара, а в окремих районах – до одного гектара залежно від місцевих умов²⁰. Площа, зайнята садибами-хуторами та їх присадибними землями в УРСР, коливалась від 0,12 га до 1,15 га, а в окремих випадках збільшувалась до 1,5-2,0 га на двір. Однак у рішенні політбюро ЦК КП(б)У від 27 січня 1938 р. зазначалось, що "така площа, перевищуючи необхідну для ведення дійсно підсобного господарства колгоспника, сприяє його відстороненню від колгоспного виробництва, оскільки йому доводиться приділяти досить значний час на обробіток настільки великої присадибної ділянки. Нормальна ж садиба колгоспника, розташована в єдиному колгоспному центрі, що включає всі будівлі (житловий будинок, господарський двір і сарай, погріб, обори, пташник, сарай для сіна, город, фруктовий сад і ягідники), може займати площу не більшу, ніж 0,245 га. Саме ця площа, на наш погляд, забезпечить дійсно правильне розташування будівель садиби і забезпечить підсобне господарство колгоспника"²¹. Надзвичайна швидкість, з якою була прийнята пропозиція партійного керівництва України, пояснювалась тим, що вона повною мірою відповідала курсу партійно-державного керівництва СРСР щодо посилення тиску на село та зміцнення командно-адміністративних методів керівництва сільським господарством.

5 грудня 1938 р. Наркомзем УРСР інформував начальника переселенського бюро Наркомзему СРСР С. Гільмана про кількість хуторів в Україні, які підлягали ліквідації: "... на Київщині – 5100,

Чернігівщині – 1384, Житомирщині – 13806, Вінничині – 2111, Миколаївщині – 100, Кам'яниць-Подільській окрузі – 3139, МАРСР – 342, а разом – 25982 хутори²².

На початку 1939 р. Держплан СРСР затвердив план “розселення хуторських господарств” та їх перехід “на проживання в колгоспи”, до якого занесли 12 тис. українських хуторів, з яких було виселено 95462 господарства. Загалом протягом періоду колективізації (починаючи з 1928 р. і до 1938 р. включно) 1,4 млн. селянських господарств не потрапили до колгоспів, і за даними перепису населення 1937 р., одержаними ЦК КП(б)У 15 січня 1937 р. від Управління народногосподарського обліку, з України було виселено 285 тис. куркульських господарств з населенням 1 млн. осіб²³, серед яких була і значна частина хуторян.

Отже, ліквідація хуторів та переселення сільського населення України у 30-х рр. ХХ ст. здійснювались відповідно до постанов партійних та державних органів без будь-яких наявних на те правових підстав. Створення механізму масового знищення традиційних форм поселення та насилля над селянами свідчило про переродження всієї суспільної, насамперед державної структури та повного підпорядкування суспільства сталінському самовладдю.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз впливу специфічної аграрної політики сталінського керівництва на добробут українського селянства, зміни в соціальному становищі землеробського населення України, демографічні та міграційні процеси і переселення українських селян у зв'язку із реконструкцією сільського господарства у 30-х рр. ХХ ст.

- ¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 75. – Арк. 2.
¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6265. – Арк. 39.
¹³ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Од. зб. 1554. – Арк. 62.
¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 51. – Арк. 114.
¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Од. зб. 2. – Арк. 41.
¹⁶ Там само. – Арк. 46.
¹⁷ Там само. – Арк. 47.
¹⁸ Шулейкин И. О ликвидации последствий хуторизации // На аграрном фронте. – 1938. – № 4. – С. 59.
¹⁹ Там само. – С. 60.
²⁰ Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927-1935. – М.: Политиздат, 1957. – С. 531.
²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6265. – Арк. 43.
²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6694. – Арк. 32.
²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 7163. – Арк. 93.

*Сергей Билан
(Киев)*

РАССЕЛЕНИЕ ХУТОРОВ В УКРАИНЕ В 30-х гг. ХХ ст.

В статье сделана попытка раскрыть процесс ликвидации хуторской формы поселения как одного из условий реконструкции сельского хозяйства УССР в 1930-х гг., завершения коллективизации.

Ключевые слова: сельское хозяйство, украинское крестьянство, хутор, единоличное хозяйство.

*Sergey Bilan
(Kiev)*

THE RESETTLEMENT OF VILLAGES IN UKRAINE IN 1930S

The article attempts to uncover the process of elimination forms hamlet settlements as one of the conditions of the reconstruction of agriculture in the USSR 1930s.

Keywords: agriculture, the Ukrainian peasants, farm, farming sole.

¹ РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 1. – Од. зб. 1815. – Арк. 137.

² Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. упор. В. Ф. Солдатенко. – К.: Знання, 1991. – С. 238.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6489. – Арк. 48.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 15. – Од. зб. 537. – Арк. 63.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 15. – Од. зб. 805. – Арк. 28.

⁶ Там само. – Арк. 32.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 15. – Од. зб. 544. – Арк. 167.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Од. зб. 1559. – Арк. 104.

⁹ Мачульский Ф. На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56.

¹⁰ Колхозы во второй сталинской пятилетке: Статистический сборник / Под ред. И. В. Саутина. Москва-Ленинград: ЦУНХУ СССР. – 1939. – С. 128.

УДК 94: 355.486 (438) (=161.2) „1942/1945”

**Нестор Мизак
(Чернівці)**

УКРАЇНЦІ У ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА В. АНДЕРСА (1942-1945 рр.)

У статті йдеться про участь українців Східної Галичини у бойових діях проти німецького нацизму у лавах польської армії ген. Владислава Андерса. Наголошується на несправедливому ставленні польського командування до українських вояків під час комплектування армії та бойових дій в Італії, про становище українців у післявоєнні роки.

Ключові слова: польський корпус, генерал Владислав Андерс, “андерсяки”, Монте-Кассіно, оборонна лінія “Густав”.

Участь українців Східної Галичини у війні проти гітлеризму в лавах польської армії генерала Владислава Андерса належить до найменш відомих, але актуальних сторінок української національної історії. Їхній внесок присвоїла собі держава, якій вони служили. Тому на цвинтарі Монте-Кассіно в Італії, де загинули у боях українці, не вказано їхньої національності. У полеміці з польською стороною у післявоєнні роки на адресу українців лунали несправедливі закиди як колаборантів у Другій світовій війні та заперечувалась їх участь у бойових діях у складі польської армії ген. В. Андерса.

Нині у часі новітньої історії польська держава виховує підрастаюче покоління на прикладах звияти своїх воїнів у різних військових формуваннях на полях Другої світової, проте участь українців у лавах польської армії замовчується і не пропагується. Польські історики продовжують розробляти складні теми участі поляків у боротьбі з гітлеризмом, проводячи наукові конференції в різних країнах світу. Прикметно, що одна з них відбулася 24-26 жовтня 2001 р. у м. Бузулук Оренбурзької обл., де проходило безпосереднє формування польської армії ген. В. Андерса. На конференції вказувалося, що польською стороною не вивчені архіви Російської Федерації з цього питання. Ніхто з польських і російських доповідачів жодним словом не згадав, що особовий склад армії ген. В. Андерса був досить строкатий за національностями і складався, крім поляків, з українців, білорусів і євреїв¹.

Питання участі українців у боротьбі з нацизмом на боці армії ген. В. Андерса є надзвичайно складним і його не подолати на рівні подвижництва окремих істориків. Йдеться про нагальну потребу вивчення обласних архівів НКВС РРФСР, які амністували галичан для вступу в польську армію, матеріалів фонду уповноваженого міністерства торгівлі СРСР із постачання евакуйованих з різних областей Росії. Потрібне детальне вивчення польських та британських архівів з формування армії, де можна знайти усі списки бійців особового складу, ідентифікувати місця народження та віросповідання вояків і на їх основі визначити, хто з них українець. Це важливе

питання наукові інституції можуть вирішити лише за підтримки на державному рівні, що неможливо нині (хіба що, можливо, в майбутньому).

У 80-х рр. ХХ ст. ідентифікацією українців у польській армії ген. В. Андерса займався ректор Українського Вільного Університету в Мюнхені доктор Петро Гой у рамках студентської наукової пошукової програми “Стежками батьків по Європі”. Під його керівництвом створено відповідний комітет з досліджень, складено план, опубліковано звернення до українців діаспори зголошуватися усім, хто служив в армії, писати спогади, надсилати матеріали тощо. Будучи Головою Фундації Українського Вільного Університету з осідком у Нью-Йорку, П. Гой подбав про відповідні кошти для вивчення проблематики. Але несподівана хвороба і смерть доктора П. Гоя перервали його задум².

Основним джерелом щодо участі та кількості українців у польській армії ген. В. Андерса на цей час є спогади колишніх вояків армії Богдана Дурбака, магістра права з Бучача Теодора Даниліва, Юрія Єнкала, майора Володимира Яніва, отця митрата Івана Музички. Заслужують на увагу спогади воїна Миколи Козія із с. Богданівка Скалатського повіту Тернопільського воєводства “За чужу справу”, видані двічі окремими книгами у 1958 і 1961 рр. за літературною редакцією відомого діяча ОУН (мельниківців) Зиновія Книша. Автор розповідає про свою службу у польській армії напередодні Другої світової війни, перебування в полоні, поневіряння у Сибіру, потім мобілізацію до армії ген. Андерса та випробування, які доводилося йому долати на шляху бойового походу “корпусяків”. Називає прізвища багатьох українців, відомих йому в армії, також приблизну цифру – близько 20 тис. українських вояків³.

Цікавими є спогади самого ген. В. Андерса, у яких він недвозначно висловився, що в його 2-му корпусі служило близько 5 тис. вояків інших національностей. Про кількість вояків-українців у польській армії існують розрізнені дані: від 5 до 28 тис., у кожному разі – це багато⁴.

Основою для написання цього дослідження послужив архів капрала 2-го корпусу ген. Андерса Теодора Даниліва, юриста з містечка Бучача, який після війни замешкав в Англії, а ці матеріали передав в Україну дослідник Юрій Тимошенко з Коломиї. Серед названих матеріалів є й понад сотню унікальних фотографій, на яких зафіксовано побут і військове життя вояків, документи про закінчення старшинської школи, нагородні матеріали, листування з матір’ю на польській мові, особисті спогади автора та товаришів по зброї.

Як же розгорталися події навколо створення польської армії ген. Андерса, у якій опинилася велика кількість українців? Не претендуючи на повну вичерпність, спробуємо перегорнути сторінки тих трагічних для світу і України подій.

У розпалі першого місяця нападу Німеччини на СРСР, коли Червона армія масово відступала, у Лондоні 30 липня 1941 р. почалися переговори

між радянським послом у Великобританії І. Майським і польським прем'єром В. Сікорським. Для Радянського Союзу це був надзвичайно критичний час і він готовий був вести переговори з будь-якою стороною, тільки щоб знайти собі союзників. У результаті переговорів підписано угоду про відновлення дипломатичних відносин, у якій йшлося: "Радянський уряд надає амністію усім польським громадянам, що утримуються на радянській території як військовополонені, або на інших умовах з часу відновлення дипломатичних відносин"⁵.

Згодом заступник наркома внутрішніх справ комісар держбезпеки 3-го рангу В. Чернишов подав "Довідку про кількість розселених спецпереселенців – осадників, біженців і сімей репресованих (виселених із західних областей УРСР і БРСР станом на 1 серпня 1941 р." Їх чисельність становила 381 тис. осіб. Серед них колишніх військовополонених – 26160 осіб, осадників (колоністів. – *Н. М.*) і лісників – 132463, засуджених – 46597, сімей біженців і репресованих – 176 тис.

Загалом із західноукраїнського регіону станом на 13 лютого 1940 р. було депортовано 17206 сімей (89062 особи)⁶. Виселення та арешти, як відомо, продовжувалися і в наступні роки. У четвертому кварталі 1939 р. на територію України прибули з корінних земель Польщі 32725 біженців, які шукали надійного захисту від розпочатої гітлерівцями війни⁷. Їх спочатку розселили у різних областях України, а потім усіх депортували до Сибіру. Відповідно, відправили у Сибір біженців, які залишилися у Східній Галичині, й гадали, що там їм буде безпечніше.

Переселенці і біженці були розселені у 20 областях Радянського Союзу й у понад 150 районах Сибіру та Середньої Азії. А ще зазначимо, що серед цієї категорії було багато євреїв (64533 особи)⁸. Але всі ці дані, на нашу думку, є приблизними. За даними дослідника Івана Біласа, всього у Західній Україні у 1939-1941 рр. було репресовано 1 млн 70 тис. осіб.

Уся ця величезна маса населення, серед них і українське, стала соціальною базою для формування польської армії ген. Андерса. 12 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ про амністію польського населення в місцях поселення та концтаборах. Раднарком і ЦК ВКП (б) прийняли постанову "Про порядок звільнення польських громадян, амністованих згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР"⁹.

Здійснюючи такі кроки, Радянський Союз виношував далекоглядні плани війни з Німеччиною, водночас "визволення" Польщі жертвою польського народу – як патріотичної ударної сили у боротьбі з гітлеризмом, а потім включення Польщі в систему сателітних держав СРСР.

6 серпня польський уряд у Лондоні і радянські власті призначили генерала Владислава Андерса відповідальним за формування польської армії. (В. Андерс (1872-1970 рр.) – дивізійний генерал (генерал-лейтенант) польської армії. 27-28 вересня

1939 р. потрапив у радянський полон. Перебував у московській тюрмі на Луб'янці. 4 серпня звільнений. Командував обороною Львова 1939 р., коли німці увійшли до міста без єдиного пострілу. Йому належить заслуга першому дізнатися про розстріл польських офіцерів у Катині біля Смоленська)¹⁰.

Кремль замислив створити армію у максимально короткі строки та ввести її в зону бойових дій як "гарматне м'ясо" на Східному фронті, адже всі ці армії вважалися ворогами народу. Армію планувалося формувати за рахунок обов'язкового і добровільного контингенту. Але ген. Андерс думав інакше і цілеспрямовано втілював свій задум у життя. У супроводі радянських офіцерів генерал відвідував місця розселення польських громадян та агітував до вступу в армію. У першу чергу, приступили до формування двох піхотних дивізій по 7-8 тис. осіб кожна. Формування залежало від отримання зброї та обмундирування від Англії, США та СРСР.

19 серпня на засіданні польсько-радянської комісії полякам було заявлено право на створення згаданих армійських формувань. Андерсу передали список 1658 офіцерів, репресованих в СРСР, однак командного складу було замало. Новосформовані армійські підрозділи вирішено було дислокувати у Тоцькому і Татищевському таборах Чкаловської (нині Оренбурзької) і Саратовської областей зі штабом у Бузулуці Чкаловської обл.¹¹

Проте НКВС не спішив випускати польських громадян, а з ними і українських з таборів примусової і каторжної праці, хоча призивні комісії продовжували відвідувати концтабори та місця поселень. За період з 23 серпня по 2-6 вересня 1941 р. переважна більшість репресованих поляків, українців, білорусів і євреїв таки була амністована. Ось як про цей час розповідає у своїх мемуарах ген. Андерс: "Поляки, українці, білоруси, литовці, євреї, поміщики і селяни, офіцери і рядові, судді, купці, поліцейські і ксьондзи, пастори і рабини, всі були вирвані зі своїх будинків і втягнуті гігантською машиною НКВС, кинуті у тюрми і табори. За арештами йшло примусове виселення сімей у пустині Казахстану або сибірську тайгу (...). Коли я приступив до створення армії, зі всіх сторін Радянського Союзу потягнулися до місць постою перших наших частин колишні в'язні і депортовані. Їм доводилось долати тисячі кілометрів"¹².

Андерс вимагав звільняти з концтаборів не лише поляків, але й українців, білорусів, євреїв. "Нам повідомили, що білорусів, українців і євреїв випускати з тюрем не будуть, але ж вони не перестають залишатися польськими громадянами", – наполягав він.

Полковник радянського штабу Рудницький повідомляв, що радянські власті виступають проти прийому до армії представників національних меншин. Але ген. Андерс вперто протистояв такому підходу, адже договір від 30 липня 1941 р. абсолютно чітко і недвозначно вказував про звільнення всіх польських громадян. Процес помалу нормалізовувався,

і велика маса населення продовжувала рухатися в напрямі пунктів формування польської армії: Бузулук, Татишево, Тоцьк. Орієнтовно 12 вересня туди прибули 24828 колишніх військовополонених польської армії, які опинилися в Сибіру після т.зв. “визвольної місії” Червоної армії у Західній Україні та Білорусії. Серед них – також велика кількість українців, яких війна застала у лавах польської армії.

Однак звільнення з концтаборів відбувалося поза всякою логікою. Незважаючи на польсько-радянський договір, одних людей амністовували, інших притримували. Українець Юрій Єнкала, якого звільнили з архангельських концтаборів з відпускними документами на руках, пише, що він виїхав до міста Тюмень, потім до Свердловська. У Свердловську зустрівся з багатьма українцями з Архангельської зони. Далі шлях пролягав до Бузулука, де працювала польська призивна комісія. Звідти – до містечка Керміне на південний схід від Самарканда. Там, на нещастя, лютував тиф. Люди масово гинули, їх тут же хоронили. Але на це ніхто не зважав – усі прагнули до армії.

Хоча до армії приймали всіх охочих, однак польські комісії вимагали від призовників твердого переконання у приналежності до польської нації. Якщо хтось називав себе українцем, ставили йому категорію “Е” і завертали від служби як непридатного за станом здоров’я. Такі кандидати наступного разу змушені були називали себе поляками і їх зараховували до особового складу. Кому не пощастило на прийомі в Бузулуці, Керміне, їхали до Бухари, де також діяв збірний пункт, отже, робили все можливе, щоб вирватися за межі СРСР¹³.

Якщо з початку формування армії поляки гордо заявляли, що вони збираються відвойовувати Польщу, та з пихою ставилися до українців у рамках ідеології довоєнної Речі Посполитої, то, зазнавши спільних поневірянь, змінили своє ставлення до українців. Водночас надійшла команда від ген. В. Андерса не робити різниці між поляками і українцями. Тепер вони говорили: “Коледзи українці, ви громадяни Польщі, маєте обов’язок служити в польській армії, де б ви не були, спільно з нами битися проти спільного нашого ворога”. Автор розповідає, що “розум казав причепитися до поляків, бо це єдиний спосіб вирватися з “советського раю”. Коби лише за границю, а там побачимо”¹⁴.

Вояк-андерсівець Богдан Дурбак розповідає, що “...щасливі були ті українці, яких прізвища опинилися у спільному з поляками списку звільнених у перших тижнях після проголошення амністії. Отримавши “удостовереніє”, їхали з концтаборів “обдерті, голодні у драних ватованих блюзах і штанах, у гумових лагерних черевиках або лаптях. Приблизно п’ятдесят відсотків поляків, двадцять українців, а жидів і білорусів по п’ятнадцять. Мені гостро відчувалася польська зверхність. Поляки їхали воювати за свою Батьківщину у рамках кордонів 1939 р., а українці вважалися як у захисті від москалів, але з іншого боку думка про польського вояка для нас також видавалася чужою

і нереальною”¹⁵.

Приймальні комісії зразу не в силі були оформити таку велику кількість людей. Не вистачало обмундирування. Прибулих направляли в колгоспи, але більшість із них, фізично ослаблених у концтаборах, виявлялися непридатними до роботи. Через брак вітамінів табірні недуги – цинга, куряча сліпота сильно розвинулися. У одних випадали зуби, у других утворювалися дуже болючі рани, які не гоїлися, інші сліпнули й втрачали зір по заході сонця, а за браку мила майже усі мали коросту і воші. Народ потребував відпочинку, їжі, медичної допомоги, а не роботи.

Українець майор Володимир Янів, який також служив в армії Андерса, пише, що після звільнення з концтабору його відправили у колгосп в район ріки Амудар’я на збирання бавовни. Їсти не давали. Розповсюджувався тиф, від якого загинуло багато молодих людей.

Тисячі народу в Керміне біля Самарканда наприкінці лютого уподібнювалися на великий циганський табір, а в березні – на суцільний лазарет. Хворі на різні хвороби лежали повсюдно, мало хто з них виживав, “ішли всі до спільної ями”¹⁶.

Згідно зі спостереженнями Богдана Дурбака, за сім місяців у Керміне померло від тифу понад чотири тисячі людей – “тільки Бог один знає, скільки між ними спочиває українців”.

Невдачі Червоної армії на фронті та активні переговори на рівні британської дипломатії змусили Ставку Верховного командування СРСР піти на поступки ген. Андерсу щодо евакуації його армії на Близький Схід, хоч на той час, як уже згадувалося, у Сталіна був свій погляд на створення післявоєнної Польщі у рамках радянської сателітної держави.

1-го жовтня 1941 р. Л. Берія повідомив, що з 391 575 польських громадян, які перебували у таборах та на поселенні, звільнено 50295 осіб, а з таборів військовополонених – 26295 чоловік і, крім того, 265248 спецпереселенців. Конкретно на формування армії Андерса направлено 25115 військовополонених, туди ж прибули 16647 звільнених з тюрем, таборів і поселень, 10 тис. ще були у дорозі, за якими ледь встигали їхні родини.

Таким чином, було нашвидкуруч сформовано дві польські дивізії та запасний полк з колишніх військовополонених і частково відібраних зі спецпереселенців, разом 23851 вояк. Уже 6 листопада 1941 р. армія Андерса налічувала близько 30 тис. вояків. Але люди постійно прибували – молоді, середнього і навіть поважного віку¹⁷.

Ген. Андерсу як польському патріоту треба було створити якнайчисельнішу армію, силами якої можна було б “торгуватися” за майбутню польську державу. Але ситуація з її створенням і надалі залишалася складною. Для військових не вистачало обмундирування, частина з них мала лише верхній одяг і черевики. Радянські власті цілеспрямовано зменшували їм харчові пайки. Не вистачало військового реманенту, хлібопекарень, матеріалів для будівництва землянок.

Незадоволений станом формування армії, польський еміграційний уряд В. Сікорського у Лондоні почав вимагати виведення війська на територію Ірану. У кінці листопада 1941 р. прем'єр прилетів до Москви, де 3-го грудня відбулася принципова розмова між ним і Сталіним. У результаті переговорів домовились збільшити армію до семи дивізій та створити можливості виведення їх родин за межі СРСР.

25-го грудня прийнято постанову “Про польську армію на території СРСР” чисельністю 96 тис. вояків. Штаб армії тепер дислокувався у містечку Янге-Юль на території Узбецької РСР, а остаточні формування – на території Узбецької, Киргизької та Казахської РСР.

Українець з Бучача Теодор Данилів, магістр права за професією, зауважує, що армія Андерса формувалася за структурою польської армії довоєнного періоду і складалася з дивізій, полків, батальйонів, plutonів, дружин. Відповідно створювалися вишколи для старшин і підстаршин за родами військ, які йому довелося закінчити¹⁸.

Радянське командування все-таки не полишало думку перекинути польську армію на фронт, однак Л. Берія повідомив Сталіну про небажання армії воювати під червоними прапорами та визрівання у вояцькому середовищі націоналістичних настроїв. Крім того, західні союзники наполягали на важливості армії для оборони англійських нафтових комунікацій на Близькому Сході. Ці та інші причини вплинули на те, щоб нарешті позбутися незручної армії з території СРСР.

18-го березня 1942 р. у гострій розмові зі Сталіним ген. Андерс при дипломатичній підтримці Англії добився права на відправку армії в Іран. Сталін лютував. Наказав скоротити кількість пайків для солдатів, при цьому заявив: “Якщо поляки не хочуть тут воювати, хай так і скажуть. Я знаю, де військо формується, – воно там і залишиться. Обійдемося без вас. Можемо усіх віддати. Самі справимося. Відвоюємо Польщу і тоді вам віддамо. Але що на це скажуть люди?”¹⁹.

Однак передислокація таки почалася і завершилася 1-го вересня 1942 р., але ген. Андерс продовжував вимагати від прем'єра В. Сікорського, щоб той добивався від Сталіна продовження формування армії з того населення, яке ще залишилося в СРСР.

До міста Пехлеві на цей час прибуло 69917 осіб, з них військових – 41 103. Разом під час двох евакуацій з СРСР виїхало близько 80 тис. військових і більше 37 тис. осіб їхніх родин²⁰.

Армія Андерса на території Ірану отримала назву “Польська армія на Сході”. Її дооформили і озброїли англійською зброєю. Армія складалася з 3-ї, 5-ї, 6-ї, 7-ї піхотних дивізій і 12-го уланського полку. Що стосується важкої зброї, функціонував 7-й полк важкої артилерії, 7-й протитанковий полк, 7-й полк протиповітряної оборони. На озброєнні було 248 гармат, 288 протитанкових рушниць, 234 зенітки, 364 танки, 1241 бронетранспортер, 12664 автомобілі тощо²¹.

У 1945 р. чисельність армії ген. Андерса досягла 75 тис. осіб – в основному за рахунок поляків, визволених з німецьких концтаборів. Але застосування їм уже не знайшлося. У Польщі вже стояла радянська армія, і поляки, потрапивши у залежність від Радянського Союзу, змушені були вибирати комуністичний спосіб життя.

Скільки на цей час служило українців у польській армії Андерса? На жаль, точних даних немає. Як уже наголошувалося, національний склад армії був неоднорідним. Крім поляків, служило близько 30% українців, білорусів і євреїв 7. На це питання дещо пролив світло після війни ген. Андерс в інтерв'ю польській газеті “Дзєннік жолнежа”, сказавши, що в його армії налічується 3,5 тис. греко-католиків і 3 тис. православних. Проте один із працівників польської секретної служби “двійки” у довірчій розмові зі згаданим Теодором Данилівим повідомив йому, що в усій польській армії служило близько 28 тис. українців. Крім цього, маємо ще одні дані. Колишній вояк Андрій Марків у листі до Т. Даниліва від 1 вересня 1983 р. писав: “Я працював у головній квартирі 5-ої дивізії і то в “одзеле пененжним”, тобто в центрі шершнів. Там приходили різні розпорядження “поуфне і сцісле тайне”... Я їх, очевидно, читав. Тим самим я знав, що в 5-тій Кресовій дивізії польській було приблизно 12 тис. вояків українців-католиків”²².

Вояк Михайло Козій у спогадах “За чужу справу” наголошує на цифрі 20 тис. українців й приходить до висновку, що кількість українських вояків мала б сягнути до 28 тис. Він згадує також про службу в Андерса багатьох українців, яких знав особисто. Серед них односельчанин Федір Голуб, Михайло Батіг із Золочівщини, Сарабун десь з-під Чорткова (напевно, із с. Сапогів Борщівського п-ту. – Н. М.), Андрій Пшчик теж з Поділля, Штикало і Самчук з околиць Львова. Чимало було й волинських хлопців, як Бажаман, Кудра, Йоц та інші. “І поет між нами знайшовся, – пише він, – Михайло Стельмах із Золочівщини, складав собі якісь вірші, не дуже мудрі, все ж давали вони розраду в сумному житті. Зложив він навіть пісню “На Сибірі вітер віє” і ми її залюбки співали. З більш освічених людей між ними пам'ятаю тільки одного, пізнішого поручика, Петра Шавеля. Може, й більше було, небезпечно признаватися, то й тихо сиділи. Найбільше заприязнився я з молодим хлопцем з Станіславівщини. Іван Плоскодоняк називався. Вояком він ніколи не був, большевики арештували його, як багато молодих українців, вивезли на Сибір і тепер, коли прийшла амністія для колишніх польських громадян, доставили його до польської військової комісії”²³.

Генерал Андерс особисто командував 5-ю дивізією. У Палестині до армії Андерса приєднано 3-ттю дивізію карпатських стрільців, сформовану з польських солдатів, які врятувалися від полону і втекли до Лівану. Серед них були знову ж таки українці, які служили в армії напередодні нападу Німеччини на Польщу.

Зміцнену додатковими силами армію Андерса перетворено у 2-й польський корпус у складі англійської армії, який налічував 48 тис. бійців і складався з 3-ї Карпатської піхотної дивізії під командуванням генерал-майора Броніслава Дуча, 5-ї Кресової піхотної дивізії “Зубри” бригадного генерала Никодима Сулика в основному з білорусів і поляків із Західної Білорусії. Дивізія мала у складі 4-й Волинський, 5-й Віленський (білоруський), 6-й Львівський, 15-й Познанський уланський та інші полки. До неї входив ще 2-й артилерійський корпус у складі полків середньої артилерії²⁴.

Варто згадати, що, крім 2-го корпусу, на стадії формування перебував 1-й корпус у Франції і збірний 3-й корпус на території Іраку, Палестини та Єгипту. Особливостями обмундирування вояків були берети з емблемою польського орла, куртки, штани, черевики. На лівому рамені левик у червоно-синьому полі, обрамлений синім кольором. Відзнакою, наприклад, цілої 5-ї дивізії була нашивка зображення на темно-жовтому кольорі. Під ним левик. Коли у 1945 р. дізналися, що і українські вояки-дивізійники носили відповідну левову відзнаку, наказали зняти її і перешити на комірці²⁵.

Перебуваючи на постой, 2-й корпус постійно навчався тактики ведення бою, вдосконалював нові зразки британської військової техніки, а хто з українців мав середню освіту, навчався у школі молодших командирів. Уся ця маса в Лівані освоювала високогірні курси вправ. Так, колишній вояк Т. Ладик розповідає, що в горах Лівану вони вивчали курс володіння новою протитанковою зброєю під назвою “Спігот”, яка була надто важкою і її треба було носити на спині²⁶.

В Іраку біля містечка Канакін розташовувався штаб армії. Військо почало отримувати добротні британські харчі і продовжувало інтенсивні навчання. Тут серед табору поляки зробили велику сцену з амфітеатром, на якій прикріпили велетенську мапу з нанесеними кордонами Речі Посполитої від Балтійського до Чорного морів. Нагнітався великопольський шовінізм, тому й українці не забарилися заявити про себе. Конспіративно вони почали налагоджувати між собою контакти, особливо під час релігійних свят²⁷.

На Великдень в арабській пустелі біля Багдада зібралися українські вояки. “Боже мій, – пише у спогадах Микола Козій, – чи думав хто, що зустрічатимемо Великдень на арабській пустині, недалеко Святої землі, де колись ходив Ісус Христос і навчав любити людей і славити Господа. Приїхали ми сюди не явно – славно з землі нашої української, зложити жертву на гріб Господній як вірні паломники, прославити ім’я його разом з іншими народами. Тайно серед гір і скель, ніби вільні люди, а в дійсності напівневільники прийшли сюди заспівати воскресну пісню Господеві, далеко від рідних, що їх може ніколи не побачимо, і що може не знають, чи живі ми”²⁸.

“Два тижні пізніше, – продовжує М. Козій, – відбувся товариський з’їзд українців армії Андерса.

Комусь першому прийшла така думка в голову. Повідомленням людей займалися Петро Шавель з Волині, Микола Залуцький, Сарабун з Сапогова, Іван Плоскодояк. Йшлося про те, щоб устійнити точну цифру кількості українців в армії Андерса. Після кількомісячних підрахунків дійшли висновку, що українців в армії Андерса не менше 20 тис., а тих, що відкрито признавалися до своєї національності, біля чотирьох тисяч. Після дискусії вирішено відкрито ідентифікуватися, хто є українцем. Домовилися з війська в Іраку не дезертирувати, бо в пустинному краї ніде сховатися. Натомість подавати у світ, що в армії Андерса служать українці. У центральній касі армії працював у цей час українець Андрій Марків, що видавав себе, як і інші, за поляка, але повідомляв важливі інформації”²⁹.

Згодом у Тель-Авіві відбувся ще один збір вояків, яких зібралося понад двісті, й вирішено просити британське командування виділити українців в окрему від поляків армійську одиницю. Але, як виявилось, такий задум був передчасним.

У серпні 1944 р., подає Микола Козій, українським воякам потрапили до рук рідні газети “Новий шлях”, “Український робітник”, “Свобода”. “Кожну газету читали кількадесят хлопців, передавалася з рук до рук і читалася прихапцем, доки не лишалися від неї клапті”³⁰.

Спостерігаючи за активізацією українських вояків у Багдаді та інших пунктах, польська “двійка” почала переслуховування їх. Ще раз запитували, до якої національності належать. Якщо відповідали – до української, кричали, що такої немає. Сміливіші відповідали, що українці, як і поляки, однакові і підпорядковуються командуванню 8-ї Британської армії під командуванням ген. Монтгомері. Траплялися випадки арештів активістів.

З ходом часу 2-й корпус все ближче передислоковувався до театру воєнних дій. З Ірану в Ірак, звідти до Лівану й Палестини, потім єгипетського м. Ізмаїлій, а звідти до Порт-Саїда, щоб переплисти до Італії. 10-го лютого 1944 р. на кораблях по 5-6 тис. осіб корпус висадився в італійському порту Таранто³¹.

Найбільш кровопролитні бої в Італії тривали за гору біля містечка Монте-Кассіно. На цій горі розташовувався монастир бенедиктинців. Німці організували на ній укріплені доти, з яких утримували контроль над дорогою, що прямувала з Неаполя до Рима, мали багато озброєння і амуніції.

Учасник боїв отець Іван Музичка подає, що разом з підготовчими боями наступ на Монте-Кассіно тривав майже півроку, щоб зламати німецьку оборонну лінію “Густав”, що оперізувала Італію від Адріатики до Тіренського моря й загрожувала наступу держав союзниць антигітлерівської коаліції на Італію від Сицилії до Альп. Оборонною операцією німців командував ген. Кессельрінг³².

24 квітня вирушили знову на фронт і почали загальний наступ. Понад 500 гармат безперервно били дві години. Після рушила піхота. Піхотні батальйони в основному склалися з українців і

білорусів. З 11-го на 12 травня почалася друга атака на гору. Перший бункер здобув українець Михайло Паньківець родом із с. Погорілки біля Сарнів на Волині: “божевільний і відважний, незважаючи на крики й остороги товаришів, підсунувся під самий бункер і вийшов на нього із зв’язкою гранат. На четвертому бункері загинув. Там його і поховано з написом на могилі “Міхал Паньковец” і ніхто не знає, що лежить там син України, якого доля кинула в обійми смерті”, – так пише про свого загиблого друга Микола Козій³³.

Монте-Кассіно брала 5-та Кресова дивізія, що складалася в основному з українців та білорусів, якою поляки “латали” всюди діри у боях. Стояла біля підніжжя і Карпатська дивізія в основному з молодих поляків, яких командування помітно щадило.

У боях під Монте-Кассіно варто згадати трагічну долю білоруських формувань у складі німецької армії. Без згоди Білоруської центральної ради 1-шу Білоруську дивізію гітлерівці кинули на італійський фронт, якраз під Монте-Кассіно, проти 2-го корпусу ген. Андерса, у якій воювало багато білорусів, колишніх польських громадян. 1-ша Білоруська дивізія відмовилася вступати у бій, коли дізналася, що на протилежному боці також білоруси. За це німці розстріляли її командування, а саму дивізію перекинули на Рейн до тих частин, що мали стримувати американську армію. Командуючий ген. Езавітов увійшов у контакт з американцями й відкрив вогонь по німцях. Однак це їх не врятувало. Американське командування згодом передало залишки дивізії у руки НКВС³⁴.

Напередодні 18-го травня після тижневих напружених боїв лінію “Густава” прорвали. Німці спішно покинули перетворений у фортецю монастир, з якого не залишилося каменя на камені, і на його руїнах замайорів польський прапор, за який пролито стільки української крові.

2-й корпус пройшов з боями італійську кампанію від Кампо Боссо, Фоджджьо, Монте-Кассіно, Анкону, форсував ріки Сенія, Форлі, Анкону. Бойовий шлях українці у складі 2-го корпусу завершили у квітні 1945 р. взяттям Болоньї. Під Монте-Кассіно 2-й корпус, за неповними даними, втратив 924 воїни убитими і 4199 пораненими, а за всю війну – 3 тис. загиблими і 14 тис. пораненими. Безперечно, що ці втрати невеликі у порівнянні з кількістю полеглих на радянсько-німецьких фронтах цього періоду, тим не менше, кров загиблих безцінна³⁵.

Після закінчення війни у Європі 2-й корпус залишився в Італії як окупаційна сила союзницьких військ. Повоєнна ситуація, яка запанувала у світі, вимагала новітніх орієнтацій, у тім числі і українських вояків. Що робити далі? Куди і з ким іти вперед?

Найперше вирішили налагодити справу з українською капеланською службою в армії. Думка про українського капелана для корпусу виникла серед українських вояків на зібраннях у помешканні д-ра Бачинського, який напередодні війни поселився в

італійському містечку Порто Реканаті. Його квартира стала духовним центром “корпусяків”. У цій справі Теодор Данилів, порадившись з єпископом Іваном Бучкою, пішов на аудієнцію до папського кардинала Й. Е. Тіссерана. Той, хоч не твердо, зобов’язався допомогти. По кількох місяцях у розташування армійських підрозділів з Австрії прибув отець-капелан Степан Колянківський, який вже по-українськи відправляв Службу Божу, сповідав та виконував інші духовні “треби”. Додамо, що у 1-му корпусі душпастирствував отець Антон Годис, у 3-му – невідомо хто³⁶.

У перші місяці після війни для опіки українців у Римі створився Комітет на допомогу біженцям та іншим категоріям населення під керівництвом єпископа Івана Бучка. Українськими вояками було зібрано близько 80 тис. лір на видання енцикліки Папи римського Пія XII “Орієнталес Омнес”, присвячену Україні і Українській греко-католицькій церкві. Це була перша книжечка про Україну у післявоєнні місяці. Ще однією заслугою українських вояків була ідея вмурування таблиці з Отченашем в Єрусалимському монастирі “Патер Ностер”. Хоча таблицю вмурували значно пізніше, сьогодні вона розташована поруч з визначними світовими мовами, як арамейська, англійська, старослов’янська³⁷.

Під час служби в Італії український актив 2-го корпусу дізнався, що в таборі Ріміні перебувають інтерновані вояки 1-ї УД УНА (колишньої “СС-Галичина”). Почали їх навіщати і ділитися харчами, цигарками, грошима, які збирали для них “андерсяки”. Усі ці контакти вилилися у подарунок воїнам 1-ї УД УНА синьо-жовтого прапора на пам’ять про спільні жертви боротьби³⁸.

Відбулися також таємні зустрічі з представником Комітету українців Канади (КУК) про перспективи боротьби і майбутню долю українських вояків³⁹.

Почалися організаційні заходи щодо створення координаційного центру українців. Для цієї справи багато спричинився вояк Теодор Данилів, юрист за професією з довоєнних часів. Перш ніж створити Союз українців Британії, вивчив умови його реєстрації британськими службами. В армії почали збирати списки охочих вступити до СУБ. Заручившись підтримкою британських служб, вояки тепер сміливо заявляли про своє українське походження перед польськими офіцерами і солдатами. Напередодні виїзду до Англії організація СУБ уже налічувала понад 400 активних членів⁴⁰.

СУБ купив у Лондоні під свій офіс великий будинок, почав видавати часописи “Наш клич” і “Українська думка”. Коли до Англії 1947 р. почали прибувати “дивізійники”, СУБ уже в силі був їх організувати.

На жаль, через кілька років “андерсяки”, на відміну від дивізійників, “розчинилися” у повоєнному світі і не збереглися як комбатантська організація у рамках СУБу. Керівництво згодом перейшло до учасників 1-ї УД УНА. На згадку про участь у бойових діях в Італії багато українців нагороджено польськими хрестами “Віртуті Мілітарі”, “Хрестами

заслуги з мечами”, “Хрестами Монте-Кассіно”. З британських відзнак за італійську кампанію – “Королівською медаллю”, “Медаллю оборони”, “Зіркою Італії” та “Зіркою війни 1939-45 рр.”⁴¹

Нарешті, згадаємо, що у 60-80-х рр. ХХ ст. на Заході велася гостра полеміка, чиєї крові більше пролито під Монте-Кассіно – польської чи української. Лише розпад СРСР і поява на карті світу незалежних Польської і Української держав дещо згладдили ці суперечності.

У 50-ту річницю битви під Монте-Кассіно 1994 р. вперше було відзначено цю дату з участю представників різних народів, які під час війни стояли на протилежних позиціях. Запрошено білоруських, польських, єврейських італійських, українських вояків, навіть колишніх німецьких парашутистів. У присутності польського президента Леха Валенси поклали квіти до підніжжя монумента Невідомому воїну. Недавні вороги обнімалися і тиснули один одному руки. Ювілейне святкування у Монте-Кассіно стало взірцем того, як повинні поводити себе у ХХІ ст. колишні воюючі сторони.

¹ Годлеувські Л. Білоруські збройні сили в другій світовій війні // Л. Годлеувські. “Вісті Комбатанта” – Мюнхен, 1952. – Ч. 7-8 (33-34) – серп. – С. 20; Гутман И. Евреи в армии Андерса, сформированной в СССР // Романовский Д., Зильберкланг Д. Яд ва – Шем: Исследования: сборник. – Иерусалим: Яд ва-Шем // И. Гутман, 2010. – Т.2. – С.121-176; Армия Андерса. Материал из Википедии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

² Мизак Н. Добром нагріте серце // Н. Мизак. – Нью-Йорк-Чернівці, 2003. – С. –98-108.

³ Книш З. За чужу справу. – Торонто: Срібна сурма // З. Книш, 1961. – 365с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/.../22455-knish-z-za-chuzhu-spravu>.

⁴ Данилів Т. Українці у II польському корпусі ген. Андерса // Т. Данилів. – Лондон. – Архів Ю. Тимошенка: Коломия. – С.1-4.

⁵ Документация армии генерала Андерса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polacy.narod.ru/Russin/buzuluk.htm/>.

⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 // І. Білас. – Київ: Либідь, 1994. – Книга перша. – С. – 154.

⁷ Там само.

⁸ Білас І. – Вказ. праця – Книга друга. – С. – 200.

⁹ Марков В. Польская армия в СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polacy.narod.ru/Russin/buzuluk.htm/>.

¹⁰ Армия Андерса. Материал из Википедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹¹ Маевская Э. Поляки в Бузулуке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polacy.narod.ru/Russin/buzuluk.htm/>.

¹² Армия Андерса. Материал из Википедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

¹³ Єнкала Ю. З концтабору до польського корпусу // Ю. Єнкала. “Сурмач”. – Лондон, 1955. – берез. – С.21-23.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Дурбак Б. Про службу українців у польській армії ген. В. Андерса // Б. Дурбак. – Лондон. – Архів Ю. Тимошенка:

Коломия. – С.1-33.

¹⁶ Янів В. Червоні маки під Монте-Кассіно // В. Янів. “Сурмач” – Лондон, 1994. – Ч.1. – 4 (118-121) – С. 37-38.

¹⁷ Марков В. От Бузулука до Монте-Кассіно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polacy.narod.ru/Russin/buzuluk.htm/>.

¹⁸ Лист Теодора Даниліва до Богдана Дурбака від 4-го лютого 1967 р. // Т. Данилів. – Лондон. – Архів Ю. Тимошенка: Коломия. – С.1-9.

¹⁹ Армия Андерса. Материал из Википедии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁰ Музичка І. о. митрат. Монте-Кассіно: тут пролито й нашу кров // І. Музичка “Сурмач”. – Лондон, 1994 – Ч. 1-4 (118-121). – С. 34-36.

²¹ Марков В. От Бузулука до Монте-Кассіно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polacy.narod.ru/Russin/buzuluk.htm/>.

²² Лист Теодора Даниліва до Богдана Дурбака від 4-го лютого 1967 р. // Т. Данилів. – Лондон. – Архів Ю. Тимошенка: Коломия. – С. – 1-9.

²³ Книш З. За чужу справу. – Торонто: «Срібна сурма» // З. Книш, 1961. – 365с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/.../22455-knish-z-za-chuzhu-spravu>.

²⁴ Марков В. От Бузулука до Монте-Кассіно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polacy.narod.ru/Russin/buzuluk.htm/>.

²⁵ Дурбак Б. Вказ. праця. – С. 1-33.

²⁶ Лист Теодора ... – С.1-9.

²⁷ Дурбак Б. Вказ. праця. – С. 1-33.

²⁸ Музичка І. о. митрат. Монте-Кассіно: тут пролито й нашу кров // І. Музичка “Сурмач”. – Лондон, 1994 – Ч. 1-4 (118-121). – С.34-36.

²⁹ Дурбак Б. Вказ. праця. – С. 1-33.

³⁰ Книш З. За чужу справу. – Торонто: Срібна сурма // З. Книш, 1961. – 365с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/.../22455-knish-z-za-chuzhu-spravu>.

³¹ Дурбак Б. Вказ. праця. – С.1-33.

³² Музичка І. Вказ. праця. – С.34-36.

³³ Трираменні хрести на Монте-Кассіно // “Наше Слово”. – Варшава, 1985. – 26 трав.

³⁴ Білас І. Вказ. праця – Книга друга. – С. – 200.

³⁵ Марков В. От Бузулука до Монте-Кассіно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polacy.narod.ru/Russin/buzuluk.htm/>.

³⁶ Данилів Т. Вказ. праця. – С.1-4.

³⁷ Данилів Т. Українці в II польському корпусі Андерса // Т. Данилів. «Вісті комбатанта». – Лондон, 1952. – Ч. 10-11 (24-25) – С. 2-3.

³⁸ Мин М. На прапор глянь // М. Мин. “Вісті комбатанта” – Торонто – Нью-Йорк, 1985. – Ч. 1-4 (118-121). – С. 34-36; За свій рідний край. Ювілейний альманах, присвячений 40-літтю створення 1 УД УНА та бою під Бродами. – Аделаїда – Мельбурн – Сідней, 1984. – С.161.

³⁹ Данилів Т. Бувші корпусяки в Англії // Т. Данилів. “Сурмач” – Лондон, 1956. – берез. – трав. – С. 6-7.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Янів В. Ще раз про українців під Монте-Кассіно // В. Янів. “Собода” 1985. – 2 лют.

Нестор Мизак
(Черновці)

УКРАИНЦЫ В ПОЛЬСКОЙ АРМИИ ГЕНЕРАЛА В. АНДЕРСА (1942-1945 гг.)

В статье рассказывается об участии украинцев Восточной Галиции в боевых действиях против немецкого нацизма в рядах польской армии ген. Владислава Андерса, о несправедливом отношении польского командования к украинским воякам во время комплектования армии и боевых действиях в Италии, положении украинцев в послевоенные годы.

Ключевые слова: польський корпус, ген. Владислав Андерс, "андерсяки", Монте-Кассино, оборонительная линия "Густав".

Nestor Myzak
(Chernivtsi)

UKRAINIANS IN THE POLISH ARMY OF GENERAL V. ANDERS (1942-1945)

The article describes the participation of Ukrainian of Eastern Galicia in combat against German Nazism in the ranks of the Polish Army led by gen. Vladyslav Anders. The author's emphasis is placed on the unfair treatment of Polish command to Ukrainian soldiers while manning the army and fighting in Italy, and Ukrainian position in the postwar years.

Keywords: Polish Corps, Gen. Vladyslav Anders, "andersists", Monte Cassino, defensive line "Gustav".

УДК 94 (477) "1945/1952"

Василь Ільницький
(Дрогобич)

ВІДНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У ДРОГОБИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР У 1944-1952 рр.

У статті показано процес відновлення органів радянської влади у Дрогобицькій області. Автор дослідив особливості утвердження репресивно-каральних органів у Дрогобицькій області. Доведено, що в процесі утвердження основні сили радянської влади спрямовувалися на боротьбу із підпіллям ОУН та УПА.

Ключові слова: радянська адміністрація, Дрогобицька область, НКДБ, НКВС, МДБ, МВС, репресивно-каральні органи, ОУН, УПА.

На сьогоднішній день ще залишаються малодослідженими проблеми відновлення та утвердження радянської адміністрації на території західних областей УРСР. Вивчення цих питань допоможе пролити світло на форми і методи радянзації західноукраїнського краю, а також висвітлити заходи боротьби влади з ОУН і УПА у зазначений період.

Спеціальне дослідження, присвячене процесу відновлення органів радянської репресивно-каральної системи у Дрогобицькій області відсутнє. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлюються в

узагальнюючих дослідженнях з історії визвольного руху І. Біласа, Ю. Киричука, А. Кентія, А. Русначенка, а також у колективній монографії робочої групи із дослідження діяльності ОУН та УПА¹. Початковий етап функціонування радянської влади у Дрогобицькій області у своїй праці показує С. Макачук². Важливі документи про утвердження радянської адміністрації містять опубліковані В. Сергійчуком збірники документів³. Тому метою статті є висвітлити процес відновлення та утвердження радянської адміністрації у Дрогобицькій області УРСР у перше повоєнне десятиріччя.

Після звільнення території Західної України від німецьких окупантів у другій половині 1944 р. боротьба на цих теренах не припинилася, вона вступила у нову фазу. Так зване "визволення" 1944 р. фактично не змінило становище українського народу. Тому продовжувалася повстанська боротьба, саме вона і була справжнім виразом бажань та сподівань українського народу, котрий, як кожен народ світу, хотів бути незалежним і мати свою державу.

Відзначимо, що друга "радянська" західних областей України відбувалася головним чином силами кадрів, що прибули зі східних областей. Серед 26 старосамбірських радянських функціонерів, які загинули 13 травня 1945 р. на дорозі між селами Біличі і Стрільбище Старосамбірського району, тільки один був місцевим, а 25 – направленими зі східних областей⁴. Багато з цих "східняків" не хотіли "радянизувати" західні області, вишукували різні способи повернутися у рідні краї, але режим такі наміри суворо карав. На нараді у Дрогобичі 16 січня 1945 р. М. Хрущов говорив: "Дехто поганою роботою намагаються, щоб їх відкомандирували назад у східні області. Таких відкомандирувати тільки через арешт"⁵.

Керівництво вищих і низових ланок адміністрацій складалося не з місцевого населення. В репресивно-каральних органах працювали в більшості росіяни. Корінне населення було відсторонене від управління навіть господарським життям⁶. Багато осіб, які працювали у радянській адміністрації до 1941 р., повернулися на свої посади⁷.

З метою легітимізації влади радянська адміністрація активно веде роботу із залучення місцевого населення у партію. Якщо з серпня 1944 р. по серпень 1946 р. у області членами і кандидатами у члени ВКП (б) прийнято 1008 осіб, або у місяць в середньому приймали 42 особи, то з серпня 1946 р. по грудень 1946 р. прийнято 274 особи, або 68 у місяць⁸. В області 18 січня 1945 р. було 175 первинних партійних організацій, районних – 27, міських – 4⁹, в яких нараховувалося 2197 осіб¹⁰. Вже 18 лютого 1945 р. в області налічувалося 193 первинні партійні організації, 27 районних, 4 міські¹¹.

Зазначимо, що засилля приїжджими працівниками радянської адміністрації продовжувалося і в наступні роки. 22 травня 1947 р. обком КП(б)У відрядив на роботу в міськрайвідділи МДБ у Дрогобицькій області 6 партійних функціонерів, 24 випускники

Харківської міжкрайової школи МДБ СРСР¹² та 23 оперативно-чекістські працівники¹³. У 1949 р. в апаратах міськомів, окружкомів і райкомів КП(б)У Дрогобицької області працювало тільки 10 місцевих комуністів¹⁴. У Дрогобицькій області з 655 секретарів первинних партійних організацій місцевих налічувалося 9¹⁵. Якщо в 1949 р. у Дрогобицьку область відряджено на партійну і радянську роботу 6 осіб (одного – секретарем МК і п'ять – редакторами газет), то в 1950 р. вже 67 (секретарями РК – 6, пропагандистами – 18, завідувачами відділів МК і РК – 5, редакторами, заступниками редакторів – 1). Протягом 10-12 березня 1951 р. в Дрогобицьку область було направлено ще 5 осіб¹⁶. У репресивно-каральній системі склалася подібна ситуація. Так, на 12 грудня 1951 р. у Дрогобицькій області на керівних посадах залишалося 127 відряджених співробітників УМДБ із східних областей¹⁷. В одному із підпільних документів підкреслювалося: “Всі партійці стараються знищити все, що не є більшовицьким, а росіяни – все, що не російське”¹⁸.

Відновлений тоталітарний режим поставив собі за мету – знищити у найкоротші терміни так звані “прояви бандитизму з боку українсько-німецьких націоналістів”. Радянські документи 1944-1945 рр., виступи М. Хрущова, секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У С. Олексенка свідчать, що радянська сторона недооцінювала силу руху опору, наївно ставлячи завдання покінчити з визвольним рухом протягом трьох місяців, вимагаючи беззастережного прийняття радянського диктату, повної відмови від ідей цього руху і фактично капітуляції.

На “звільнені” території прибували завчасно сформовані структури партійних, радянських органів, НКВС, НКДБ та інших, які на перше місце ставили ліквідацію національно-визвольного руху. Зазначимо, що практично весь репресивно-каральний апарат у Дрогобицькій області складався не з місцевого населення¹⁹. Представники апарату поводитися як відверті загарбники та атеїсти. Наприклад, 6 липня 1945 р. працівники НКВС проводили перевірку в монастирі та церкві у м. Добромилі, під час котрої був розбитий пристіл²⁰. Подібний інцидент стався 2 жовтня 1945 р.: енкаведисти провели ревізію у церкві і монастирі с. Букова Старосамбірського району, пограбували і розігнали монахів²¹.

Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і нарком державної безпеки В. Меркулов видали спільний наказ № 001240/00380 від 9 жовтня 1944 р. “Про заходи щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації збройних банд ОУН в західних областях Української РСР”. Згідно з ним, наркомові внутрішніх справ УРСР В. Рясному було доручено керівництво агентурно-оперативною роботою в управліннях НКВС – НКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей. Допомогали йому нарком держбезпеки УРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу С. Савченко і начальник прикордонних військ НКВС Українського округу генерал-майор Бурмак. Заступнику В. Рясного генерал-лейтенантові Т. Строкачу такі ж функції були

доручені в управліннях НКВС-НКДБ Рівненської, Волинської і Тернопільської областей. Помічниками його призначалися заступник наркома держбезпеки УРСР комісар держбезпеки П. Єсипенко і начальник внутрішніх військ НКВС Українського округу генерал-майор В. Марченко²². Начальником Дрогобицького обласного управління НКВС був призначений командир партизанського з'єднання генерал О. Сабуров, а обласне управління НКДБ очолив В. Майструк.

У березні 1946 року відбулася чергова реорганізація НКВС і НКДБ – їх перетворено на Міністерство внутрішніх справ та Міністерство державної безпеки. Таким чином, вони функціонували до 5 березня 1953 р., після чого були об'єднані в одне Міністерство внутрішніх справ. Аналогічна реорганізація проходила на всій території УРСР²³.

У 1944-1945 рр. в обласному управлінні НКДБ робота з організації боротьби з “бандитизмом” була покладена на спеціальне відділення 2-го відділу, яке діяло в тісному зв'язку з відділом боротьби з “бандитизмом” НКВС. Після переходу відділів ББ МВС в систему органів МДБ, в квітні 1947 р., почала іменуватись Управління 2-Н МДБ УРСР²⁴.

До кінця 1946 р. 2-й відділ був реорганізований у відділ боротьби з “бандитизмом” (тобто з українським визвольним рухом). Ця функція була передана 2-му відділу УМДБ. До 1 жовтня 1945 р. в управліннях НКВС у Дрогобицькій області працювало 310 осіб²⁵. На 20 лютого 1947 р. штатний склад ОББ УМВС і відділень ББ міськрайвідділів МВС у Дрогобицькій області складав 205 осіб²⁶. Варто зупинитися на освітньому рівні представників репресивно-каральних органів. Так, із 164 осіб, що входили до НКВС у Дрогобицькій області, вищої чи незакінченої вищої освіти ніхто не мав, 33 особи мали середню, 64 – неповну середню, а 67 – лише початкову. Якщо аналізувати час вступу на роботу, то 87 осіб мали стаж до одного року, 64 – від 1 до 3 років, 7 – від 4 до 6 та 6 – від 7 і вище²⁷. Така ситуація із кадрами була аналогічною в усій УРСР. Одразу ж підкреслимо, що якісний рівень підготовки підпільників у Дрогобицькій окрузі ОУН був вищим за часом вступу і стажем роботи, і за освітнім рівнем. Для кращої організації оперативної роботи за кожним районним відділом УМВС Дрогобицької області закріплювалися відповідні підпільні проводи різних рівнів.

У період березень – серпень 1953 р. проводилася робота з планування та вироблення нової структури і штатів. До затвердження нової структури органів МВС діяла нова штатна розстановка, оголошена наказом УМВС №001625 травня 1953 р. (на основі наказів МВС СРСР №38/1/241714 травня 1953 р. і МВС УРСР № 17/1/306316 травня 1953 р.). Згідно з нею, функція боротьби проти українського націоналістичного підпілля покладалася на 4 відділи УМВС і міські відділи УМВС, які були створені на базі відділів 2-Н.

13 травня 1946 р. новопризначений міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов розглянув

план організаційних заходів посилення боротьби з підпіллям ОУН в західних областях УРСР. Згідно з цим планом, в західні регіони України відряджались оперативні групи працівників центрального репресивного апарату та Головних управлінь прикордонних і внутрішніх військ МВС (у Дрогобицьку область на чолі з уповноваженими МВС СРСР – генерал-майором Калініним)²⁸.

Каральні війська НКВС, які було виділено для боротьби з визвольним рухом, дислокувалися у Дрогобицькій області в таких пропорціях: 210-й окремий стрілецький батальйон 17-ої стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС чисельністю 469 осіб (командир – кап. Скотніков), який прибув 15 вересня 1944 р. і розташовувався у Дрогобичі²⁹; 2-га рота чисельністю 101 особа (командир – ст.лейт. Самойленко) прибула 20 січня 1945 р. і дислокувалася у Жидачеві³⁰. Відповідно до наказу НКВС – НКДБ від 19 жовтня 1944 р., у Дрогобицьку область направлявся 173-й окремий стрілецький батальйон із Краснодару чисельністю 517 осіб³¹. Крім того, після реорганізації 1945 р. у Дрогобичі дислокувався 145-й стрілецький полк 62-ї стрілецької дивізії чисельністю 1550 осіб, у Ходорові – 332-й стрілецький полк 62-ї стрілецької дивізії у кількості 1550 осіб. Усього в області дислокувалося 3100 бійців внутрішніх військ Українського округу³². У містах обласного підпорядкування створено міські відділи МДБ: Стрийський МВ МДБ – 17 осіб, Самбірський МВ МДБ – 15 осіб, Бориславський МВ МДБ – 15 осіб³³. У 1945 р. для боротьби проти визвольного руху із східних областей УРСР в Дрогобицьку область було направлено 278 працівників НКВС³⁴. Крім того, 52-а армія генерал-полковника К. Коротеєва розквартирувала 1101 гарнізон в Дрогобицькій, Львівській і частково Кам'янець-Подільській областях. Їх силами (вони становили близько 28000 бійців) з 15 січня по 11 лютого 1946 р. було знищено 227 формувань УПА³⁵.

Станом на 10 квітня 1947 р. у Дрогобицькій області дислокувалися частини 62-ї стрілецької дивізії (36 гарнізонів, 3819 бійців)³⁶. До 1 лютого 1951 р. пройшла дислокація угруповання ВВ МДБ у регіоні – 91-й, 332-й стрілецького полку 62-ї стрілецької дивізії, 5-й, 6-й, 7-й прикордонні загони. До 25 жовтня 1952 р. розміщувався 14-й загін внутрішньої охорони МДБ³⁷.

Крім того, у боротьбі проти підпілля на території Дрогобицької області активну участь брали інші частини НКВС, зокрема прикордонні. Зокрема, 3-й резервний прикордонний загін перебував у м. Самбір (1398 бійців), 89-й прикордонний загін – у м. Мостиська (1694), 93-й прикордонний загін – у м. Добромиль (2286)³⁸. На території Дрогобицької області у березні – квітні 1946 р. дислокувалися: 89-й прикордонний відділ (штаб перебував в м. Мостиська, охоплював територію Мостиського та Медиківського районів), 93-й прикордонний відділ (штаб – у м. Добромиль, охоплював територію Добромильського, Хирівського, Нижанківського та Нижньоустрицького районів), 104-й прикордонний

відділ (штаб у м. Турка, охоплював територію Турківського, Стрілківського та Боринського районів)³⁹. На 15 серпня 1951 р. у Дрогобицькій області дислокувалися частини внутрішньої охорони МДБ: 91-й стрілецький полк – 1634 особи; 40-й загін – 1458 осіб, а також частини прикордонників: 1-й стрілецький батальйон 88-го стрілецького полку (сп) (без 2 стрілецької роти (сп) – 246 осіб; 5 ср 450 сп – 106 осіб; 4 і 5 ср 446 сп – 207 осіб (всього 3651 особа)⁴⁰. До боротьби залучалися також частини НКВС із охорони залізниць (частини 32-ї дивізії).

Крім того, до серпня 1945 р. у 28 населених пунктах Дрогобицької області стояв 379-й полк ВВ НКВС, він пізніше був виведений з території, а на його місці залишилися гарнізони 52-ї армії⁴¹. За підрахунками підпілля, на Дрогобиччині у 1945 р. було 25000 радянських вояків. Серед них: НКВС і НКДБ – 2100, ЧА – 15000, “стрибки” – 347, спецвідділи – 770, лісоруби – 750, номенклатура – 2000⁴².

Прикладом концентрації величезних військових сил у Дрогобицькій області загалом та окремо взятих районах зокрема може слугувати Сколівський район. Тут станом на жовтень 1945 р. РВ МВС нараховував 100 осіб (працівників і охорони), РВ МДБ – п'ять працівників, а в окремих населених пунктах району розміщувалися 765 осіб⁴³. На території Стрийського району (жовтень 1945 р.) перебувало 300 осіб у відділах МВС, 20 осіб – в МДБ, 50 осіб – у винищувальних батальйонах, 62 міліціонери, 800 осіб у спецпідрозділах, крім того – 4 спецбоївки з 15-20 особами у кожній⁴⁴.

Станом на 18 червня 1945 р. дільничних міліціонерів на теренах Дрогобиччини за штатом передбачалося 339 осіб. Серед них уповноважених дільничних сільської місцевості – 271, міської – 68. Реально на 18 червня 1945 р. було 304 особи. На своїх дільницях вони мали 180 груп охорони громадського порядку, в яких налічувалась 1271 особа, а також 11616 осіб “десятихатників”. Крім того, була 2291 “довірена” особа. Дільничні тільки від цих осіб у 1945 р. отримали 1547 повідомлень, з яких підтвердилося 987 осіб. За цей час дільничні затримали 142 націоналістів, 135 тих, хто переховувався від призову, 65 – симпатиків. Так, дільничний уповноважений Дрогобицького РВ НКВС Жигадло мав 18 “довірених” осіб, 69 “десятихатників”, 69 членів груп самоохорони, 7 сільських виконавців. Це дало йому можливість виявити і затримати 4 підпільників, 16 дезертирів ЧА та 18 нелегалів⁴⁵. Активно міліція боролась проти визвольного руху у Дрогобицькій області і у наступні роки. Так, за 11 місяців 1952 р. вона провела 8165 засідок, понад 3720 прочосів, а 11 місяців 1953 р. дали наступні результати: засад – 7576, прочосів – 2170⁴⁶.

У боротьбі з підпіллям використовувалася авіація, але, зазвичай, для розвідки. З 7 по 27 грудня 1945 р. авіагрупа 6-го авіаполку при взаємодії з наземними силами здійснили 21 бойовий виліт для розвідки і бомбардування⁴⁷. Крім цього, активно використовувалися фронтові військові частини ЧА, співробітники райвідділів НКВС і

НКДБ, дільничі міліціонери. Слід враховувати, що право носити зброю мали посадові особи: секретарі, керівники відділів та інструктори райкомів, міськкомів, обкомів КП (б) У і комсомолу, голови, керівники відділів виконкомів, керівники районних структур виконавчої влади (прокурори, керівники відділів зв'язку, дорожнього управління, управління заготовок тощо, згодом навіть голови і працівники сілрад). Окрім цього, радянська влада використовувала значні матеріальні ресурси та засоби транспорту і зв'язку (мережу автомобільних доріг та колій, засоби пересування ними, телефон, телеграф, радіостанції тощо).

Особлива роль в репресивно-каральній системі надавала роль Військового трибуналу. Про інтенсивність його роботи свідчать такі дані: за другу половину 1944 р. – першу половину 1945 р. до розгляду цього судового органу було подано 1979 справ, з яких розглянуто і винесено вирок у 1777 справах⁴⁸. Було засуджено 1214 осіб⁴⁹, зокрема терміном менше 10 років – 57 осіб, що складало 4,7%, на 10 років – 781, або 58,4%, на каторжні роботи – 429, чи 35,3%, до вищої міри покарання – розстрілу – 20, або 1,5%. Таким чином, всього засуджено терміном 10 років і більше з ВМП (вища міра покарання) – разом 1157 осіб, що становило 95,3%⁵⁰.

У боротьбі проти ОУН у Дрогобицькій області радянські репресивні органи масово порушували т.зв. “соціалістичну законність”. Уже 20 червня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний за результатами перевірки діяльності органів УМВС у Дрогобицькій області повідомляв: “В ряді райвідділів УМВС викриті серйозні недоврахування агентури в оперативній роботі, виявлені факти грубого порушення радянської законності, п'янства і морального розладу окремих оперативних працівників”⁵¹. До числа умов, що сприяли скоєнню працівниками каральних органів зловживань та злочинів, необхідно віднести не тільки відсутність контролю з боку керівництва і начальників, а й неефективне здійснення прокурорського нагляду за їхньою діяльністю, а у більшості випадків – повна його відсутність. Нерідко працівників, звільнених з органів прокуратури у східних областях УРСР та інших республіках за систематичні порушення законів, направляли на роботу до західних областей. Це приводило до повного беззаконня, свавілля, яке творилося у Дрогобицькій області⁵².

Внаслідок такого “вмілого” добору спеціалістів в органах прокуратури західних областей створилася обстановка справжньої протизаконності. У жовтні 1946 року за зловживання службовим становищем і систематичне привласнювання майна, вилученого в арештованих громадян, був усунутий з посади прокурор Дрогобицької області⁵³. А голова Військового трибуналу Петров відверто порушував “соцзаконність” навіть проти колишніх працівників МВС, вибиваючи з них покази (під час судових засідань вони зізналися, що свідчення з них вибивали)⁵⁴.

Всього лише за офіційними доповідними райпрокурорів Дрогобицької області, станом на 6 червня 1945 р. зафіксовано 27 випадків порушення “соцзаконності”, у тому числі органами НКВС – 18 та 8 – органами НКДБ⁵⁵. Із справ про порушення “соціалістичної законності” за період з 1 січня до 1 липня 1945 р. 40,9% – це справи про самовільні розстріли, 18% – побиття й інші злочини проти особи, 22,7% – незаконне заволодіння майном, 9% – застосування фізичних методів впливу під час слідства, 9% – незаконні арешти та обшуки⁵⁶. Найбільше, 75%, “революційну законність” порушували працівники НКВС, передусім у Славському і Підбузькому районах, а по лінії НКДБ – у Турківському районі⁵⁷. У Дрогобицькій області всього за січень – липень 1945 р. було здійснено 125 порушень “соцзаконності”⁵⁸.

Серйозною причиною беззаконня з боку представників силових структур було те, що вони відчували повну безкарність за свої злочини. Так, особливі інспекції НКВС і НКДБ спеціально зтягували із розслідуванням справ працівників, які вчинили злочин і звинувачених у порушенні так званої “соціалістичної законності”. Так, особливою інспекцією УНКВС Дрогобицької області 25 квітня 1945 р. не було закінчено слідство на співробітника Славського РВ НКВС Ухалкіна, хоча злочин був скоєний ним 30 грудня 1944 р.⁵⁹. Факт нелюдської поведінки “визволителів” стався 21 грудня 1947 р., коли старший державтоінспектор Стрийського МВ МВС П. Березовський, перебуваючи у нетверезому стані, без законних підстав заарештував дочку Олександра Копійкіна і, відвізши на квартиру до водія Целенського, згвалтував її⁶⁰. Тільки в 1946 р. до кримінальної та адміністративної відповідальності були притягнуті у 49 справах 72 особи, з них передано суду 22 особи. В 1947 р. притягнуто 8 співробітників за порушення “соцзаконності” у 5 справах. З них передано до суду Військового трибуналу 2 особи⁶¹.

З наказу 2 вересня 1944 р. “Про недоліки у роботі слідчого відділення ББ УНКВС” впливало, що заарештовані не були розподілені між слідчими, контроль за роботою слідчих був відсутній. Внаслідок цього із загальної кількості заарештованих (171 особа), які числились у відділі ББ, було оформлено лише 20 справ на 21 особу, решту – 150 заарештованих – утримували від чотирьох до 10 діб без оформлення необхідних документів. Ще один факт незаконного утримання під вартою жителів Дрогобицької області був задокументований в результаті чергової перевірки. Так, 25 травня в господарському приміщенні Стрілківського РВ МВС було знайдено таких 16 осіб. Перевіркою встановлено, що 12 травня у відповідь на вбивство дільничного уповноваженого міліції було затримано 134 особи, із яких 16 не було звільнено і вони утримувалися незаконно⁶². З 1 січня по 15 червня органи МВС Дрогобицької області затримали 3591 особу, з яких заарештовано лише 829. Решта – 2762 особи – були затримані безпідставно⁶³.

До речі, з метою усунення зазначених недоліків пропонувалось спрямувати у відділ ББ п'ять до-свідчених слідчих з міліції на 10 діб. Заступника начальника УНКВС підполковника держбезпеки В. Васильєва було зобов'язано надати допомогу слідчому відділенню ББ (начальник – старший лейтенант держбезпеки Горнін)⁶⁴.

3 травня 1945 р. на засіданні бюро Дрогобицького обкому КП (б) У обговорювалося питання про порушення так званої “соцзаконності” начальником Турківського РВ НКДБ І. Дубовиком, старшим оперуповноваженим А. Сергєєвим, які в процесі ведення слідства застосовували до затриманих фізичні засоби впливу. Крім того, Дубовик дав санкцію на арешт шести ні в чому не винних осіб, яких було побито. За це Дубовику і Сергєєву було винесено лише догану. Невдовзі співробітники Турківського РВ НКДБ самовільно розстріляли 2 особи⁶⁵.

Ці порушення мали місце і у наступні роки. Так, за 1949 р. у західних областях УРСР тільки за офіційними даними мали місце 29 випадків порушення “соцзаконності” та інші злочини, здійснені працівниками репресивно-каральних органів і пов'язані з вбивством місцевих мешканців, зокрема працівниками органів МДБ – 7, органів міліції – 17, військовослужбовцями ВВ МДБ – 5⁶⁶. У січні 1953 року політбюро ЦК КП (б) У прийняло постанову “Про факти порушень соціалістичної законності деякими працівниками органів МДБ Дрогобицької та Львівської областей”. У ній зазначалося, що ці факти свідчать про незадовільне виконання вимог закритого листа ЦК ВКП (б) від 13 липня 1951 р., постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р. “Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства”, про низький рівень оперативно-слідчої роботи і серйозні непорядки у прокурорському нагляді. Порушення “соцзаконності” продовжувалися. Так, у квітні 1952 р. заступники начальника Дрогобицького обласного управління МДБ Колос і Логвиненко, колишній заступник начальника слідчого відділу цього управління Матвієнков і заступник начальника Стрийського міського відділу МДБ Пономаренко незаконно заарештували жителів с. Сихів Стрийського району Ф. Гадяка і Т. Гадяка, “добились” від них надуманих показів про здійснення ними терористичного акту над агентом райуповмінзага В. Грициком, приховали від судових органів ряд документів, які оправдовували звинувачених, в результаті чого Ф. Гадяк засуджений до розстрілу, а його син Т. Гадяк – до 25 років позбавлення волі⁶⁷.

Отже, із вигнанням німецьких окупантів збройна боротьба на території Дрогобицької області не припинилася. Після відновлення радянського режиму починає формуватися репресивно-каральний апарат (у ряді випадків приїжджали уже сформовані органи). Місцеве населення сприймало його як окупанта. До цього, в першу чергу, спричинилася відверто жорстока поведінка окремих представників офіційної влади: безпідставні арешти, побиття, самовільні розстріли мирних осіб, які стали ніби

нормою. Офіційне радянське керівництво постійно відчувало неприязне ставлення місцевого населення. Відверта самовпевненість радянського керівництва на швидке придушення визвольного руху була оманливою. Зміцнення позицій радянської влади у краї відбувалося лише завдяки діяльності репресивно-карального апарату.

Надалі перспективним напрямком може бути дослідження питань відновлення та утвердження радянської влади в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях.

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У двох книгах. Книга 1. К., 1994. – 432 с.; Білас І. Карально-репресивна система в Україні 1917-1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн. 2: Документи і матеріали. – К., 1994. – 688 с.; Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.; Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.; Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2002. – 519 с.

² Макачук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944-1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобицьк, 2002. – С. 65-91.

³ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – Київ: Дніпро, 1998. – 944 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939-1955 рр. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939-1955 рр. / Володимир Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

⁴ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 101.

⁵ Макачук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944-1945 рр. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – Львів, 2004. – С. 222.

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 77-78.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 102.

⁸ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 261.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 787. – Арк. 9.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 787. – Арк. 1.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 787. – Арк. 16.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959. – Київ – Торонто, 2001. – С. 272.

¹³ Там само. – С. 273.

¹⁴ Баран В. Україна: новітня історія 1945-1991. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

2003. – С. 38.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 5835. – Арк. 20, 34.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2 ББ. – Оп. 61. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 201-212.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 29. – Арк. 19.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 77.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 31. – Арк. 219зв.

²¹ Там само.

²² Білас І. Вказ. праця. – Кн.1. – С. 263.

²³ Білас І. Вказ. праця. – Кн.1. – С. 275.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 55. – Арк. 83.

²⁵ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів.

Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки: Монографія. – К.: К. І. С., 2007. – С. 265; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59. – Арк. 1.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2 ББ. – Оп. 90. – Спр. 62. – Арк. 3.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59. – Арк. 3.

²⁸ Білас І. Вказ. праця. – Кн.1. – С. 275.

²⁹ Білас І. Там само. – С. 264; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). – К.: ПП Серпичук М. І., 2007. – Т. 1. – С. 364; Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – Київ, 2005. – С. 340; Пальський З. Знищення національно-визвольного підпілля внутрішніми військами НКВС на колишніх східних окраїнах II речі посполитої у 1944-1945 роках // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2005. – Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ столітті. – С. 196.

³⁰ Пальський З. Вказ. праця. – С. 196.

³¹ Білас І. Вказ. праця. – Кн. 2. – С. 482.

³² Пальський З. – Вказ. праця. – С. 206.

³³ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 59. – Спр. 1. – Т. 2. – Арк. 7.

³⁴ Поліковський М. Червона армія (війська НКВС) і Українська повстанська армія: хроніка протистояння // Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. / Упор., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. – К.: Видавничий центр "Просвіта", 1998. – С. 444.

³⁵ Кентій А. В. Нариси боротьби ОУН – УПА в Україні (1946-1956 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 13.

³⁶ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів.

Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки: Монографія. – К.: К. І. С., 2007. – С. 311.

³⁷ Там само. – С. 312.

³⁸ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 221. – Арк. 13.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 91. – Арк. 358.

⁴¹ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 52. – Арк. 37.

⁴² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 1. – Арк. 144.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 78.

⁴⁴ Там само. – Арк. 79.

⁴⁵ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 56. – Арк. 156.

⁴⁶ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 17. – Спр. 68. – Арк. 24.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 91. – Арк. 26.

⁴⁸ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 236.

⁴⁹ Там само. – Арк. 239.

⁵⁰ Там само. – Арк. 239зв.

⁵¹ Білас І. Вказ. праця. – Кн.1. – С. 268.

⁵² Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ: Дніпро, 1996. – С. 14.

⁵³ Білас І. Вказ. праця. – С. 268.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2 ББ. – Оп. 90. – Спр. 49. – Арк. 32.

⁵⁵ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 157зв.

⁵⁶ Там само. – Арк. 230.

⁵⁷ Там само. – Арк. 233.

⁵⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП (б) У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ – КДБ. Книга перша: 1943-1945. – Київ – Торонто, 2002. – С. 473-474.

⁵⁹ Іваненко В. В., Якунін В. К. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія. – Д.: "АРТ-ПРЕС", 2006. – С. 279.

⁶⁰ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 63. – Арк. 2.

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф. 2 ББ. – Оп. 90. – Спр. 49. – Арк. 53.

⁶² Білас І. Вказ. праця. – Кн. 2. – С. 647.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Поліковський М. Радянська міліція в боротьбі з українським підпіллям на Дрогобиччині (1944-1950 рр.) (мовою документів) // Студії політологічного центру "Тенева". – 1997. – №1. – С. 78.

⁶⁵ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 145-146.

⁶⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59. – Арк. 13.

⁶⁷ Сергійчук В. – Вказ. праця. – С. 859.

*Васи́лий Ільницький
(Дрогобыч)*

**ВОЗОБНОВЛЕНИЕ ОРГАНОВ
СОВЕТСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ
В ДРОГОБЫЧСКОЙ ОБЛАСТИ УССР
В 1944-1952 гг.**

В статье показан процесс возобновления органов советской власти в Дрогобычской области. Автор исследовал особенности утверждения репрессивно-карательных органов в Дрогобычской области. Доказано, что в процессе утверждения режима основные силы советской власти направлялись на борьбу с подпольем ОУН и УПА.

Ключевые слова: советская администрация, Дрогобычская область, НКГБ, НКВД, МГБ, МВД, репрессивно-карательные органы, ОУН, УПА.

*Vasil' Pnitskyj
(Drohobych)*

**RESTORATION OF SOVIET
ADMINISTRATION IN DROHOBYCH
OBLAST OF USSR IN 1944-1952**

The article shows the process of restoration of power in Drohobych region. The author examined the features of the establishment of repressive and punitive in Drohobych region. It is shown that in the process of establishing the main forces of the Soviet regime aimed at combating the underground.

Key words: Soviet administration, Drohobych region, NKVD, NKVD, MGB, MVD, repressive, punitive organs, OUN, UPA.

УДК 94 (477)

**Світлана Герезова (Чернівці)
Ярослава Шеремета (Чернівці)**

ЖІНОЧИЙ ФАКТОР В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОЗАХИСНОМУ РУСІ (70-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізується діяльність жінок-правозахисниць у дисидентському русі в Україні з акцентом на створенні Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (1976). Розглядається проблема взаємовідносин між жінками – учасницями руху «інакомислячих» та владою у 70-ті роки ХХ століття.

Ключові слова: вільнодумство, дисидентський рух, правозахисний напрям, Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), репресії, табори, арешти, самвидав, звернення, клопотання.

Складний процес відродження національної культури, що з новою силою розвинувся у нашій державі у період демократизації українського суспільства, триває й донині, тобто у період розбудови української незалежної держави. Він передбачає, серед інших напрямів діяльності науковців, пошук документів, “віднайдення” інформації про різні аспекти “вільнодумства” в Україні, що яскраво проявилось у 60-70-ті роки ХХ ст. у дисидентському русі.

Ще у 1981 р. відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Рудницький зазначав: “Підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації, їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи”¹.

У цьому контексті із зростанням ролі жінки у сучасному суспільстві дослідження жіночого фактора в українському правозахисному русі є надзвичайно актуальним. Високосвідомі жінки на собі винесли весь тягар політичних репресій своїх чоловіків, братів, друзів, не лише стаючи їх опорою і надією, а навіть ведучи їх за собою.

Щодо історіографії питання, то на сьогодні існує значний масив наукової та науково-публіцистичної літератури, присвяченої різним напрямам дисидентського руху в Україні, а тим паче феномену «шістдесятництва», яке заклало підвалини національно-визвольного руху. Тут варто назвати низку проблемних наукових публікацій щодо розвитку опозиційного руху, абсолютно неможливих в умовах радянського тоталітарного режиму, які з’явилися у 90-х роках ХХ ст. Це, зокрема, монографії та статті Ю. Курносова, Г. Касьянова², в яких розглянуто соціальний феномен українського інакомислення в умовах радянської тоталітарної системи. Праця В. Барана і В. Даниленка³, вміщена у тринадцятому томі 15-томного видання “Україна

крізь віки”, в якій автори, використовуючи значний фактичний матеріал, проаналізували широко-масштабний наступ сталінізму, спрямований на нейтралізацію патріотично налаштованої національної інтелігенції, складний процес лібералізації суспільного і культурного життя та глибокі наслідки т. зв. “відлиги” для опозиційно налаштованої української інтелігенції.

Проте такий цікавий аспект дослідження дисидентського руху, як аналіз діяльності жінок у правозахисному русі 70-х років ХХ ст., ще не знайшов достатнього відображення у науковій літературі. У цьому контексті надзвичайно цінним є збірник документів і матеріалів, присвячений українському правозахисному руху, який побачив світ за кордоном у 1978 р.⁴, чотиритомне видання документів і матеріалів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод⁵ та ціла низка монографій, присвячених дисидентському руху в Україні, зокрема праця Б. Захарова⁶. Для дослідження зазначеної проблематики важливим є використання матеріалів і документів, які розкривають не лише правозахисний аспект діяльності дисидентів загалом, а й психологічний портрет кожної окремо взятої постаті, яка брала участь в опозиційному русі. Тут варто згадати працю Л. Алексеевої⁷ – учасниці правозахисного руху, що у 1977 р. змушена була емігрувати до США, де і написала книгу, присвячену “інакомислю”. Вперше це видання побачило світ у 1984 р. у США. Авторка як історик проаналізувала виникнення, розповсюдження та наслідки дисидентського руху в цілому та, будучи безпосередньою учасницею цього руху, висловлювала власну думку щодо тогочасних проблем у його розвитку зсередини.

Доба “відлиги”, яка наступила після смерті Й. Сталіна, стрімко увірвалася в усі сфери суспільного життя вільним подихом свідомої української інтелігенції. Однак “відлига” проходила поруч із реакційними діями влади. І хоча у січні 1959 р. на XXI з’їзді КПРС М. Хрущов заявив, що “у Радянському Союзі зараз немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це, безперечно, велике досягнення”, проте “великі досягнення” явно оминули Україну⁸. Черговий сплеск національно-культурного відродження потрапив під прес суворих репресій. Наочним свідченням цього було те, що хрущовська реабілітація жертв політичних репресій розгорталася поряд із проведенням нових закритих політичних процесів, у ході яких поповнювалися лави політичних – уже хрущовських – в’язнів.

Саме на часи “відлиги” припадають численні випадки засуджень громадян СРСР за політичними звинуваченнями. За “антирадянську націоналістичну пропаганду” судили в Тернополі, Чернівцях, Рівному, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Сумах, Луцьку. Здебільшого звинувачення були перебільшені або фальсифіковані. За даними КДБ, протягом 1954-1959 років в Україні було ліквідовано 183 “націоналістичних та антирадянських угруповань”.

вання», за «антирадянську діяльність» притягнуто до судової відповідальності 1879, піддано різним формам залякування та адміністративного переслідування 1300 осіб. За той же період органами державної безпеки було викрито 46 «антирадянських угруповань з числа інтелігенції та молоді», в яких налічувалось 245 осіб⁹.

Політико-репресивна система, хоча й у менших масштабах, ніж у кінці 20-30-х рр. ХХ ст., продовжувала діяти за старими законами. З 1 квітня 1961 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс СРСР. Відповідні кодекси запроваджувалися й у республіках. У КК УРСР збереглися, хіба що з виправленням найдіозніших пунктів, статті, які мали працювати безпосередньо на продовження практики політичних репресій. Це були ст. 61: «за шкідництво» й сумнозвісна ст. 62: «за антирадянську агітацію і пропаганду». Остання мала універсальний характер і могла застосовуватися до будь-якого прояву невдоволення владою¹⁰.

Продовжувала функціонувати система політичного нагляду за населенням, центральною ланкою якої був КДБ. Органи державної безпеки були позбавлені тієї безмежної влади, якою вони користувалися у сталінські часи, проте, як і раніше, вони були розгалуженими, мали колосальний апарат штатних і позаштатних «донощиків» і, так само як і в попередні часи, орієнтувалися насамперед на політичний нагляд за власним народом.

Таким чином, влада досить швидко й уміло «перекрила» вільне дихання української інтелігенції, внаслідок чого за ґратами опинилася переважна частина діячів дисидентського руху. З метою їх захисту дисидентами було створено різного роду правозахисні організації. Важливе, й чи не найголовніше, місце серед них займала Українська громадська група сприяння виконанню гельсінських угод (УГГ), що була створена 9 листопада 1976 р. Члени-засновники УГГ, у числі яких були і жінки: Оксана Мешко та Ніна Строката-Карапанська, підписали Декларацію про її створення та Меморандум № 1.

Група приймала письмові скарги про порушення прав людини в Україні та щодо українців за її межами, передавала цю інформацію в засоби масової інформації та урядам держав-учасниць гельсінського процесу. Головним мотивом її діяльності вважався не політичний, а гуманітарно-правовий. Формування документів Гельсінської групи були дуже обережні. Але саме з цього й мусив починати народ, позбавлений власної державності, знеможений голодоморами, репресіями, війнами, народ, що не мав не тільки своїх національних політичних, але й громадських і культурних організацій, народ, що не розпоряджався своєю економікою, природними багатствами, у якого не було ні власної армії, ні власного патріотичного керівного прошарку, ні впливової інтелігенції, народ, що не був самостійно представлений на міжнародній арені. Україна повинна була знову заявити про своє право на повновартісне життя, а для цього їй потрібна була

найважливіша зі свобод – свобода слова, що чітко сформульована в ст. 19 Загальної декларації прав людини ООН.

У діяльності УГГ важливу роль відігравали й жінки-правозахисниці. Однією із основних причин участі жінок в українському правозахисному русі 70-х років ХХ ст. було те, що за ґратами опинилася значна частина чоловіків-дисидентів. Тож певні напрями правозахисної діяльності перебравали у свої руки жінки, які нерідко були не лише друзями-однодумцями, а й дружинами, сестрами ув'язнених. За словами однієї з активних учасниць дисидентського руху Віри Лісової, «захищаючи своїх синів та дочок, деякі з матерів стали відомими та визначними правозахисниками, а також громадськими діячами»¹¹.

Важлива роль жінкам-правозахисницям належала у поширенні самвидаву, який у зазначений період мав яскраво виражене правозахисне забарвлення: клопотання, протести, скарги у різні офіційні державні та партійні інституції, до депутатів Верховної Ради, у суди, прокуратури, МВС; листування з табірною адміністрацією. Тематика була широкою: від протестів, клопотань про покращення умов утримання в'язнів у таборах до вимог політичного характеру. Переважно це були документи на захист своїх рідних (наприклад, лист Світлани Кириченко на захист викраденого кадебістами дворічного Яреми Світличного після арешту його матері), про лікування Івана Світличного, голодування чоловіків тощо.¹²

Жінки-правозахисниці займалися не лише поширенням інформації про ув'язнених, а й самі писали протести. Зокрема, у 1976 р. Надія Світлична, будучи ув'язненою, написала звернення до Центрального Комітету КПРС, в якому висловлювала протест стосовно арештів правозахисників¹³. Після того, як офіційна влада відкинула клопотання щодо звільнення дисидентів, частина жінок звернулася до міжнародних організацій. Так, вдало використавши стосунки між компартіями Франції та СРСР, за сприяння А. Д. Сахарова, Тетяни Ходорович та друзів з Парижа, дружині Леоніда Плюща Тетяні Житник вдалося «втягти» свого чоловіка із психлікарні¹⁴.

Жінки неодноразово зверталися й до інших міжнародних спільнот. Зокрема, 1977 р. О. Мешко та Н. Строката підписали звернення УГГ на захист Левка Лук'яненка до учасників Белградської конференції¹⁵. До цієї ж спільноти О. Мешко зверталась з приводу арештів Миколи Руденка, Олекси Тихого, Миколи Магусевича, Мирослава Мариновича¹⁶. На захист Миколи Руденка виступила і його дружина, теж правозахисниця, Раїса Руденко, яка була автором письмового звернення до Міжнародної амністії, учасників Белградської конференції, до світової громадськості¹⁷.

І хоча у зазначений період відбувалось менше групових акцій, проте у цьому контексті надзвичайно важливим був виступ групи львівських жінок на захист Валентина Мороза (Раїса Мороз, Ольга

Горинь, Олена Антонів та ін.)¹⁸.

Іншою формою діяльності правозахисниць було оприлюднення інформації з таборів щодо умов утримання, морально-психологічної атмосфери, стану здоров'я в'язнів. Це були листи, заяви, деякі твори політв'язнів, які б ніколи не пройшли цензуру в звичайних листах додому.

Важливим у діяльності жінок-правозахисниць було й те, що деякі з них опікувалися в'язнями, у яких на волі не залишилось нікого з рідних, адже листування, функція якого полягала у "спілкуванні" із світом, нерідко рятувало політв'язнів від депресій. Тут варто назвати Олену Антонів, Тамілу Матусевич, Аллу Марченко, Галину Дідківську, Віру Лісову, Світлану Кириченко та багато інших, які посилали продуктові бандеролі та посилки, гроші на передплату преси тощо. У благодійні акції того часу були включені досить широкі кола жіноцтва, які займалися збиранням грошей, речей не тільки у табори, але й для допомоги сім'ям політв'язнів зі всієї України¹⁹.

Варто зазначити, що до появи УГГ всі матеріали з України "рухались" через Москву, завдяки чому українські дисиденти знайомились із московськими правозахисниками, серед яких були Людмила Алексєєва, Ніна Лісовська, Тетяна Веліканова, Мальва Ланда, Галина Любарська, Тетяна Ходорович²⁰. Численні утиски з боку правоохоронних органів та арешти правозахисників призвели до обмеження каналів, якими рухався самвидав. Якщо раніше цьому сприяло спілкування в установах, на літературних вечорах, на різного роду святкуваннях, то тепер залишився лише шлях спілкування через родичів.

Нерідко дружини учасників правозахисного руху в Україні, зокрема Алена Пашко (дружина В. Чорновола), Ольга Горинь (дружина М. Гориня), Надія Лук'яненко (дружина Л. Лук'яненка), Валерія Андрієвська (дружина Є. Сверстюка) та інші, активно підтримуючи своїх чоловіків, надавали допомогу у передачі інформації від ув'язнених з подальшою публікацією її за кодоном. У 1978 р. до роботи закордонного представництва УГГ долучилася Надія Світлична, яка регулярно видавала "Вісник репресій в Україні", розшифровувала передані з таборів матеріали. Саме нею була підготовлена до друку книга Василя Стуса "Палімпсести". Праці Івана Світличного, Миколи Руденка, Івана Геля, Валентина Мороза та інших побачили світ за кордоном завдяки ризикованим діям їхніх дружин, що, відповідно, не залишилося поза увагою працівників КДБ. Так, за такого роду «незаконні дії» до табору було відправлено Раїсу Руденко²¹.

Однією з перших організацій правозахисного характеру в Україні став "Комітет на захист Ніни Строкатої", передумовою створення якого став черговий арешт (у 1965 році) її чоловіка – Святослава Караванського. Дружина художника боролася за звільнення свого чоловіка, але керівництво Одеського інституту, де вона працювала мікробіологом, вимагало від неї зректися його. Ніна

Строката писала звернення до начальника табору, а також до Леоніда Брежнєва та редакції французької газети "Юманіте". За це її було звільнено з роботи, а в 1971 р. Н. Строката була заарештована. Її інкримінували розповсюдження "Українського вісника", самвидаву й відмову від написання заяви про зречення від свого чоловіка-дисидента. У зв'язку з цим Ірина Калинець та В'ячеслав Чорновіл організували у Львові громадський Комітет захисту Ніни Строкатої. Однак уже в 1972 р. всі члени Комітету були ув'язнені²².

З появою УГГ як організації правозахисного напрямку жінки активно долучилися до її діяльності. Так, у 1977 р. вступила до УГГ Ольга Гейко-Матусевич. Після арешту чоловіка на знак протесту вона вийшла з комсомолу, неодноразово подаючи скарги і заяви до прокуратури та КДБ²³. У 1979 р. до УГГ вступила О. Попович, яка розповсюджувала літературу самвидаву (праці В. Мороза, "Український вісник" та ін). Вона також займалась збиранням коштів на підтримку політв'язнів²⁴.

Жінки вступали до УГГ не лише з ідейних переконань, а й на знак протесту. Так вчинила Стефанія Петраш – мати політв'язнів Володимира та Василя Січків і дружина політв'язня Петра Січка, яка у сталінські часи сама відбувала покарання в таборах як політв'язень²⁵. У лютому 1979 р. разом з групою політв'язнів оголосила себе членом УГГ і Стефанія Шабатура. Вона взяла активну участь у протестах в'язнів, була співавтором багатьох листів і звернень до різних міжнародних організацій і радянських установ.²⁶ Свій внесок у розвиток українського правозахисного руху зробила й Ірина Сенік – член Івано-Франківської та Львівської правозахисних груп. Після арештів В. Мороза, С. Караванського вона складала і надсилала скарги, протести на їх захист до Прокуратури УРСР та КДБ²⁷.

У 1977 р. О. Мешко та Н. Строката підписали Меморандум УГГ "Про так звані «внутрішні справи держави»". Це була відповідь на арешти керівників і членів Української та Московської Груп сприяння виконанню Гельсінських угод.²⁸ Разом із іншими членами групи (О. Бердник, М. Матусевич, М. Маринович, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) вони порушували проблему недовіри до держави, "... коли держава у внутрішньому житті топче інтереси і права своїх громадян, – така країна недостовірна і їй неможливо довіряти ні в чому! Бо в законах вона декларує одне, а насправді робить цілком інше"²⁹.

Зрозуміло, що така діяльність не могла бути непоміченою з боку владних структур. Авторів таких публікацій позбавляли побачень, листування, відправляли до ізоляторів, піддавали шантажу, звільняли з роботи тощо. Причому, нерідко виставлялись досить неоднозначні мотивації.

Деякі квартири у Києві у певні періоди були "перевальними пунктами" і, звичайно, піддавались обшукам. Зокрема, неодноразово проводились обшуки на квартирах Оксани Мешко, Лілі Андрієвської-Сверстюк, Алли Марченко. Нерідко такі "процедури" проводилися з явними

порушеннями правових норм. Зокрема, у 1977 р. у квартирі О. Мешко було проведено “не обшук, а погром. Слідчий ... вибив вікно і вліз до квартири як бандит... Після того, як О. Мешко відмовилася від персонального обшуку, вимагаючи ордера, слідчий скрутив їй руки і при допомозі двох жінок брутально обшукав її”³⁰.

Жінки-правозахисниці активно долучалися не лише до діяльності, а й до керівництва УГГ. 3 березня 1979 р. організацію очолила О. Мешко – одна із перших її членів-засновників,³¹ яка разом з І. Сенік та Н. Строкатою 30 жовтня 1979 р. опублікувала документ “Ляментация”. У ньому вони звертали-ся “до світової громадськості і до людей доброї волі, повідомляючи про численні факти ескалації державного терору і наклепів проти учасників правозахисного руху в Україні”³². У 1979 – на поч. 1980 рр. УГГ очолила Ольга Гейко-Матусевич. У той час, як інші учасники руху були ув’язнені або перебували під суворим наглядом правоохоронних органів, вона подавала скарги і заяви до прокуратури, КДБ, зверталася до світової громадськості, зустрічалася з іноземними журналістами³³. Після масових арештів членів УГГ в Україні основна діяльність Групи переноситься за кордон. Н. Строката-Караванська, яка отримала право емігрувати із СРСР разом з чоловіком – С. Караванським, очолила закордонне представництво УГГ, створення якого мало надзвичайне значення для інформування західної громадськості про стан справ в Україні й, особливо, для моральної підтримки правозахисного руху, учасники якого тепер мали повну гарантію, що їхня доля не залишиться невідомою³⁴. З 1980 р. до роботи закордонного представництва УГГ долучилася Н. Світлична, яка емігрувала до США. Вона стала редактором-упорядником періодичного видання представництва. Завдяки її старанням до 1985 р. на кошти української діаспори регулярно видавався “Вісник репресій” в Україні українською та англійською мовами³⁵.

Слід відзначити, що жінки-правозахисниці відчували тиск та прямі знущання з боку влади у такій самій мірі, що й чоловіки. На жінок, яких підозрювали у поширенні самвидаву, влаштовувалися напади, які нерідко закінчувались жорстоким побиттям. Так було вчинено з Раїсою Руденко, Михайлиною Коцюбинською, Світланою Кириченко та ін. Перед дверима Оксани Мешко було інсценовано збройний напад на неї “з метою пограбування”. В жовтні 1980 її заарештували, а в січні наступного року засудили на 6 місяців таборів та 5 років заслання³⁶.

У 1979 р. двоє неповнолітніх вчинили напад на О. Гейко-Матусевич з метою звалтування, погрожуючи їй фізичною розправою. Цинізму провокацій не було меж. Так, в центрі Києва на О. Гейко-Матусевич напав невідомий і кілька разів ударив її. Одразу ж з’явилися співробітники міліції, потерпілу було затримано і разом з художником Василем Кулею, який намагався захистити жінку, доставлено до Ленінського райвідділу міліції. Там

склали протокол і заявили, що на неї передається справа до суду за бійку на вулиці та опір міліції.³⁷ Наступного року її було затримано за звинуваченням у зведенні наклепу на Радянський Союз та ув’язнено на 3 роки³⁸.

Звісно, що подібні напади були спровоковані правоохоронними органами, щоб притягнути активних правозахисниць до кримінальної відповідальності. Слухання справ відбувалося в основному “за закритими дверима”, нерідко на процеси не допускалися навіть родичі ув’язнених, що було прямим порушенням загальноприйнятих норм щодо проведення судового засідання. Стефанія Шабатура так описує засідання, де вона була підсудною: “Прокурори затикали мені рота, вправлялися в казуїстиці, тиснули й обробляли свідків і “натягували справу”, бо кажу вам, і тепер я не знаю, за що відбуваю восьмий рік; адвокати в чому тільки могли доповнювали прокурорів і спосібні були вилізти підсудному на шию, лишень би схилити його голову перед судом, а суддя з безликими засідателями громадів нісенітницю на нісенітницю, аж поки з того не виросла гора, видимість гори, щоб звалити її на мене у вигляді безмірно великого терміну”³⁹.

У листопаді 1972 р. була заарештована І. Сенік за звинуваченням у проведенні “антирадянської агітації і пропаганди” за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Її інкримінували поширення заборонених матеріалів, вилучених під час обшуків: “Нова літературна хвиля в Україні” Еммануеля Райса, “Поєма без героя” А. Ахматової, самвидавська поезія Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського та інших, а також дві збірки її власних віршів, визнані експертизою антирадянськими. У січні 1973 р. Івано-Франківський обласний суд визнав І. Сенік особливо небезпечною рецидивісткою, але, враховуючи інвалідність (II група), її було засуджено на 6 років таборів суворого режиму та 5 років заслання⁴⁰.

У 1973 р. на 4 роки було ув’язнено Н. Світличну за те, що вона “вважала своїм недоторканим правом мати власні переконання і не хотіла вірити, що в наш час цьому праву відповідає обов’язок відбути ув’язнення за “антирадянську діяльність”⁴¹. Разом з іншими ув’язненими вона неодноразово брала участь в акціях протесту, голодуваннях⁴².

За вказівкою КДБ та за розпорядженням завідуючого відділом науки при ЦК КПУ Дорогунцова було звільнено з Інституту мовознавства “за непридатність” С. Кириченко. Практикувалися найбезглуздіші «розносні» публікації у пресі (наприклад, на С. Кириченко), засудження “антигромадських” вчинків у трудових колективах (О. Антонів та інших), звільняли з роботи майже всіх дружин ув’язнених. Зовсім безпідставно тримали за ґратами (Атена Пашко, Катерина Висоцька та ін.)⁴³.

Вражає кількість і тривалість термінів, які “присуджувались” правозахисницям. Так, О. Попович відбувала в неволі 24, а І. Сенік – 34 роки⁴⁴. Серед інших форм боротьби влади з членами

правозахисного руху можна назвати ізоляцію в лікарнях, звільнення з роботи, шантаж членів сім'ї з подальшим їх засудженням, постійний контроль над ними правоохоронних органів. Так, до кожного з них був приставлений т.зв. куратор, робота якого з підлеглими включала різні методи: бесіди, шантажі, психологічний тиск, прослуховування квартир, спробу вербування до когорти інформаторів їхнього оточення. Нерідко куратори шантажували правозахисниць їхніми дітьми, влаштовували різні напади на них. Жертвами таких заходів влади стали Ольга Горинь, Олена Антонів, Любомира Попадюк та ін. Наприклад, на доньку Віри Лісової, семикласниці, організували напад з метою звалтування, а десятирічного сина Петра Рубана було скалічено⁴⁵.

Крайнім виявом цинізму й жорстокості стала відповідь високопоставленого чиновника із апарату М. Щолокова, міністра МВС СРСР, на скаргу О. Мешко про жахливі умови утримання у таборі її хворого сина Олесь: "Не на курорте он. Надо понимать!" – і показав їй на двері⁴⁶. Сама О. Мешко була затримана органами КДБ і замість відділку була доставлена до приймального відділення лікарні ім. Павлова. Хоча лікарі відмовлялися приймати пацієнтку без документів та без будь-яких причин на хворобу. І коли комісія визнала її здоровою, пацієнтку продовжували утримувати в лікарні в жорстоких умовах: позбавлено прогулянок, побачень з родичами. На питання О. Мешко, коли її відпустять, адже вона здорова, лікарі відповідали: "Ми вас не привозили до лікарні, і тому звільнення від нас не залежить..."⁴⁷.

Важким було становище Віри Лісової – дружини політв'язня Василя Лісового. Після арешту чоловіка вона неодноразово піддавалася тиску і шантажуванню з боку співробітників КДБ: програми в квартирі, погрози, залякування дітей. Вона, в свою чергу, неодноразово надсилала листи до Французької компартії та інших організацій з проханням допомогти розібратися у справі чоловіка. Через це тиск на неї посилювався. В. Лісову «запросили» з'явитися до Київського відділення КДБ. Оперуповноважений висунув їй звинувачення такого змісту: "Ви – непорядна жінка! Ви одержуєте пакунки і поміч з націоналістичних джерел. Відмовтеся від них, якщо ви маєте совість радянської людини!" Через недостатність джерел В. Лісова уникла арешту, проте була звільнена з роботи⁴⁸.

Потрібно згадати й про мужність та витримку жінок-правозахисниць, які вони проявляли протягом всього періоду конфронтації з владою. Зокрема, Оксана Попович, будучи інвалідом, під час ув'язнення в таборах Мордовії неодноразово оголошувала голодування, брала участь в акціях протесту разом з І. Калинець, І. Сенік, Н. Світличною та ін.⁴⁹ За подібну діяльність неодноразово піддавалась покаранням і Ст. Шабатура: на її рахунок 115 діб карцеру та півроку ПКТ (приміщення камерного типу)⁵⁰.

Отже, жіночий фактор у діяльності дисидент-

ських правозахисних організацій, зокрема в УГГ, відігравав досить вагомий роль. Правозахисниці терпіли нелюдські умови відбування покарання на рівні з чоловіками, численні знущання і приниження внаслідок акцій, спровокованих правоохоронними органами, проте залишалися надійною опорою політв'язнів у боротьбі за права людини і громадянина.

¹ Лисяк-Рудницький. Еволюція радянської України // Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – С.302.

² Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років). – К.: Ін-т історії України НАН України., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995.

³ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1989) // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.13.

⁴ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978.

⁵ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4-х т. /Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2001. – Т.1: Особистості /Софія Карасик та ін.; Укл. Євген Захаров, Ред.: Лариса Богораз, Олександр Даніель та ін. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 203 с.; Т. 2: Документи і матеріали: 9 листопада 1976-2 липня 1977 / Укл. Василь Овсієнко, Ред. Ірина Рапп. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 194 с.; Т. 3: Документи і матеріали: Серпень 1977-10 грудня 1978 /Укл. Василь Овсієнко, Ред. Ірина Рапп. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 238 с.; Т. 4: Документи і матеріали: 10 грудня 1978-11 березня 1988 / Укл. Василь Овсієнко, Ред. Ірина Рапп. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 254 с.

⁶ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.

⁷ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М.: ЗАО РИЦ "Защита", 2001. – 384 с.

⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.11.

⁹ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (сер. 1950-х – 1980-ті роки) // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т.1: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник С. Ю. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001 // <http://archive.khpg.org/index.php?id=1204026181>

¹⁰ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.32.

¹¹ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

¹² Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

¹³ Світлична Н. Українській Групі Сприяння виконанню Гельсінських угод, Центральному Комітету КІПРС/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 196

¹⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С. 166.

¹⁵ Звернення. Учасникам Белградських нарад/ 1. Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 181-182.

¹⁶ До Белградської Народи по підсумуванні виконання Гельсінських Угод/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – 477 с.

¹⁷ Руденко Р. Міжнародній Амністії, учасникам Нарад в Белграді, світовій громадськості/Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С.359-360.

¹⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.169.

¹⁹ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні /Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²⁰ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.175.

²¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²² Строката Ніна / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²³ Гейко Ольга / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²⁴ Сенік Ірина / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²⁵ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СРСР. – М.: РИЦ Зацепы, 2001. – С. 182.

²⁶ Жіночі зони в Мордовії/ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976-2 липня 1977. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part2.pdf>

²⁷ Рапп І. Сенік Ірина Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996085>

²⁸ Меморандум. Ч. 6. Про так звані “внутрішні справи” держави/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 105.

²⁹ Меморандум. Ч. 6. Про так звані “внутрішні справи” держави/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 105.

³⁰ Меморандум. Ч. 4. Про нові репресії в Україні проти Групи/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип,

1978. – С. 103.

³¹ Мешко О. Не відступлюся!: До 100 річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упор. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. – Харків: Права людини, 2005. – С.144.

³² Лісова В. Жінки в русі опору // Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

³³ Гейко Ольга / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁴ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

³⁵ Світлична Надія / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁶ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁷ Гейко Ольга/Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁸ Гейко Ольга / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁹ До всіх людей доброї волі/Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976-2 липня 1977. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part2.pdf>

⁴⁰ Рапп І. Сенік Ірина Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996085>

⁴¹ Меморандум. Ч. 11. Урядам країн-учасниць Гельсінської Народи, Радянським та міжнародним громадським організаціям. Про долю Надії Світличної/ Меморандум. Ч. 4. Про нові репресії в Україні проти Групи/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – с.123.

⁴² Світлична Надія / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

⁴³ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

⁴⁴ Рапп І. Сенік Ірина Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996085>

⁴⁵ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

⁴⁶ Мешко О. Не відступлюся! До 100 річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упор. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. – Харків: Права людини, 2005. – С.146.

⁴⁷ Протест Оксани Мешко / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978-11 березня 1988. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://library.khpg.org/files/docs/Part4_.pdf

⁴⁸ Меморандум. Ч. 8. Про переслідування В. Лісової – дружини політв'язня/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С.123.

⁴⁹ Попович Оксана/ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

⁵⁰ Шабатура Стефанія/ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

*Светлана Герезова (Черновцы)
Ярослава Шеремета (Черновцы)*

ЖЕНСКИЙ ФАКТОР В УКРАИНСКОМ ПРАВООЩИТНОМ ДВИЖЕНИИ (70-е гг. XX ст.)

В статье анализируется деятельность женщин-правозащитниц в диссидентском движении в Украине с акцентом на создании Украинской общественной группы содействия выполнению Хельсинкских соглашений (1976). Рассматривается проблема взаимоотношений между женщинами – участницами движения «инакомыслящих» и властью в 70-е годы XX столетия.

Ключевые слова: *свободомыслие, диссидентское движение, правозащитное направление, Украинская общественная группа содействия выполнению Хельсинкских соглашений (УГГ), репрессии, лагеря, аресты, самиздат, обращение, прошение.*

*Svitlana Herehova (Chernivtsi)
Yaroslava Sheremeta (Chernivtsi)*

FEMININE FACTOR IN THE UKRAINIAN HUMAN RIGHTS MOVEMENT (70'S OF THE 20TH CENTURY)

The body of the article goes on to discuss the problem of women-human rights activists in the dissident movement in Ukraine, focusing on establishment of the Ukrainian public group on committing itself to transparency, to upholding civil and human rights and to non-violent resolution of disputes of Helsinki Accords (1976). Furthermore, the issue of interrelations between the women – participants of the dissident movement and the authorities throughout 70's of the 20th century.

Key words: *freethinking, dissident movement, human rights activities, Ukrainian public group on committing itself to Helsinki Accords, repressions, camps, arrests, self-publishing, addressing, petition.*

УДК 94:36 (477.8)

*Лілія Дробіна
(Чернівці)*

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ІНВАЛІДІВ В УКРАЇНІ

У статті мова йде про становлення приватних і державних форм соціального страхування військових інвалідів. Висвітлюється історичний підхід у ставленні до них громадськості та держави.

Ключові слова: *інвалід, війна, благодійність, соціальне страхування, Червоний Хрест, військовослужбовці.*

В історії тісно переплелися події різноманітних воєн і післявоєнного облаштування. Адже кожна війна залишала після себе важкопоранених і хворих воїнів, яким суспільство присвоїло термін “інвалід”. Цей термін з часом набув поняття не тільки біологічного, соціального, але й юридичного. У нинішній складній соціально-політичній ситуації в Україні звернення до історії соціальної роботи захисту інвалідів досить актуальне, адже знання історичних проблем соціальної роботи та шляхів їх вирішення може допомогти чіткіше визначити сьогоденні аспекти діяльності, обрати найбільш прийнятні способи і прийоми вирішення відповідних завдань.

Один з перших світських підходів до історії досвіду соціальної допомоги подано в праці А. Копиці “Про громадське піклування” (СПб., 1818)¹. Протягом першої половини XIX ст. вона стала, по суті, єдиним історичним дослідженням, присвяченим даному питанню. На рубежі XIX – XX ст. складаються певні напрямки соціальної громадської та приватної допомоги (парафіяльний, земський, міський і т. д.), благодійні установи та товариства. Для дослідження їх роботи використовували і зарубіжний досвід громадського піклування в контексті місцевої практики. Відповідно з’являється і активний інтерес до системи соціального захисту з боку дослідників. Соціальною політикою земств займалися І. Верховцева², національних урядів – О. Колосова³, Л. Жванко⁴, В. Шарпатий⁵, товариств Червоного Хреста – С. Кармалюк⁶ та ін.

Мета статті – здійснення хронологічного, системного аналізу етапів зародження та розвитку соціальної роботи в Україні та еволюції поглядів громадськості на термін “військовий інвалід”. Історичний підхід до даного визначення передбачає виокремлення двох етапів зародження соціальної роботи. Перший охоплює період з X ст. (поява перших історичних документів, що стосуються військово-соціальної роботи) до середини XVIII ст., коли в загальних рисах сформувалася система цієї діяльності і з’явився цілий ряд правових і нормативних документів. Наступний етап триває з середини XVIII ст. по теперішній час і характеризується широким розвитком правової системи

захисту інвалідів війни.

Соціальна робота стосовно “інвалідів війни” розпочалася, ймовірно, ще в далекі часи, оскільки вже тоді можна знайти приклади турботи про людей, що мали певні військові заслуги перед державою і суспільством. Це відбувалося або в рамках традиційних сімейних чи племінних відносин, або як благодійність. Вітчизняний досвід свідчить, що турбота про “служилих” людей стосувалася в основному післятрудоного життя воїнів. Адже у ратному житті начальники, під чиєю “рукою” служили воїни, дбали про їх прожиток, обмундирування та оснащення зброєю.

Офіційно початок благодійності пов’язують з 911 р., коли був підписаний договір князя Олега з греками, який містив у собі взаємні зобов’язання про викуп русичів і греків, де б вони не перебували, і відправлення їх на батьківщину. У договорі прямо говорилося: “Буде трапитися русичу бачити в чужій землі грека, або греку русича, викуповувати оного і відсилати у свою землю, одержавши дану за нього ціну... Подібним чином викуповувати і військовополонених і повертати їх у свою землю”⁷. Згодом і договір Ігоря 945 р. підтвердив ці положення. За своєю суттю ці договори містили у собі моменти соціальної роботи і були першим свідченням турботи держави про громадян.

Справжнім поштовхом у розвитку благодійності стало прийняття християнства в 988 р. Проявляючи гнучкість і користуючись підтримкою князівської влади, православна церква досить швидко поширила свій вплив у Київській Русі. Виникли і законодавчі акти, що регулювали соціальну підтримку різних категорій населення. До найдавніших правових документів такого роду належать статuti князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого.

Князь Володимир постановив віддавати десятину з усього майна нужденним, заснував перші богадільні, лікарні. Прагнучи закріпити свою діяльність, у 996 р. видав Статут (або Закон) про надання організованого характеру благодійній діяльності. Турбота про страждених воїнів ставала предметом постійної уваги князівської влади і духовенства.

Починання Володимира продовжив його син Ярослав Мудрий, заснувавши у 1096 р. сирітське училище, в якому перебувало на князівському утриманні 300 юнаків, у тому числі діти поранених і покалічених воїнів⁸. В першому писемному зводі законів, іменованого “Руською Правдою” містилися статті соціального характеру, що було нове для молодих держав Європи.

Розвиток військово-соціальної роботи у Київській Русі було перервано татаро-монгольською навалою. На зміну благодійності князів поступово приходять монастирсько-церковні форми піклування (годування мандрівників, прочан, всіх, хто потребував допомоги в період лих, воєн, голоду), користуючись тим, що татарські хани, особливо в перший період панування над Руссю-Україною, з по-

вагою ставилися до духовенства, надавали ієрархам грамоти (ярлики), звільняли церкви й монастирі від дані та поборів, залишали за духовенством турботу про тих, хто її потребував. Незважаючи на велику шкоду, якої завдали Русі-Україні монголо-татарські спустошення, чужинські впливи, війни та чвари, традиції благодійницької діяльності, закладені з часів Київської Русі, не були забуті.

Проте появу безпосередньо терміна “інвалід” пов’язують з латинським словом “invalidus”, що означає “слабкий”, “немічний”⁹. Приблизно вже в кінці середніх віків – в епоху численних воєн – він набув специфічно військового відтінку. Ним почали називати людей, що втратили здоров’я на війні і потребували опіки або державної допомоги. Можливо, ці обездолені немало набридали державним установам, а також міським і сільським громадам, вимагаючи до себе уваги, в переконанні, що вони мають безумовне право на матеріальне забезпечення за рахунок держави або общини. Вимоги до державної і громадської благодійності стали особливо наполегливими, коли в західно-європейських країнах з’явилися постійні армії. У цих арміях солдати залишалися протягом десятків років і за цей час втрачали всякий зв’язок зі своєю сім’єю і зі своєю громадою. Коли вони втрачали працездатність, їм ніде було шукати притулку або допомоги. Тому значну соціальну допомогу нужденним продовжували надавати церкви та монастирі. Крім релігійної й просвітницької діяльності, монастирі розвивали різного роду ремесла, надавали притулок і допомогу старим людям, осиротілим, потерпілим від лиха.

З XVI ст. специфічним різновидом громад стали церковні братства, які брали активну участь у розв’язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства: поруч з допомогою нужденним вони викуповували бранців із татарсько-турецької неволі. Багато братств мали власні “шпитали” – притулки для всіх тих, хто не мав сили самостійно жити з праці своїх рук (старі, немічні, вдови та ін.). Ці братські шпитали існували дуже довго¹⁰.

Перші спроби державного опікування військовими інвалідами мали місце у Франції і відносяться приблизно до початку XVI ст. Хворих покалічених або престарілих солдат розсилали для годування по замках і монастирях. Перша спеціальна установа для піклування про інвалідів була заснована Людовиком XIV в 1671-1676 рр. Це був так званий “Дім інвалідів” (фр. L’hôtel national des Invalides), який в 1674 р. прийняв перших солдатів-ветеранів. До кінці XVII ст. тут мешкало 4 тис. ветеранів. Вони були об’єднані в роти під керівництвом офіцерів і працювали в шведській та гобеленній майстернях, а також в майстерні з розмальовування гравюр. (У наш час Державний військовий шпиталь “Дім інвалідів” продовжує традиції добродійного закладу Людовика XIV і все ще приймає інвалідів¹¹).

Схожу роль виконував православний Зарубський Успенський монастир (з кінця XV ст. – Трахтеми-

рівський), який польський король Стефан Баторій у 1576 р. віддав козакам для облаштування там шпиталю для старих і німецьких козаків, а самому монастирю призначались доходи від перевезення через Дніпро і місцевих кар'єрів, де добувався креміль для виготовлення млинових каменів. У Вільшанській угоді 1617 р. зазначалося, що монастир повинен виконувати лише функції лікарняного закладу¹². Вже у 1665 р. після зруйнування Трахтемирова цю роль перебрав Межигірський монастир. Кошовий отаман Запорозького війська Іван Сірко в 1676 р. у листі ігумену Межигірського монастиря сповіщав, що запорожці посилають гроші монастирю, "де моляться за козаків і лікують їх"¹³. Після ліквідації монастиря у 1786 р. в ньому планувалося відкрити притулок для поранених і скалічених офіцерів, але безуспішно.

По всій Україні для старих воїнів-козаків створювалися благодійні установи, що були водночас і лікарнями, і притулками, і громадськими осередками. Накопичення певних матеріальних статків у руках козацької верхівки спонукало її до благодійництва. Не тільки гетьмани, а й полковники, козацька старшина будували церкви, монастирі, шкільні споруди. Великим покровителем української церкви, меценатом і захисником прав народних мас був гетьман Іван Мазепа.

Друга половина XVII-XVIII ст. характеризувалася переходом до державної системи захисту нужденних. На територію України після приєднання до складу Російської імперії поширилися і закони останньої. В період правління Петра I утвердилися державно-адміністративні підходи до суспільної та приватної опіки. Держава законодавчо втрутилась у справи церкви, підпорядкувавши її своєму впливові, обмежила використання монастирів як закладів соціального піклування.

Значним соціальним явищем, що потрапило в сферу державного втручання, була бідність колишніх військових. Через те, що держава не в змозі була забезпечити воїнів пенсіями, утримання їх покладалося на монастирі. На підставі указу царя 1724 р. солдати, які стали непридатними ні до військової служби, ні до якої-небудь роботи, розсилалися по монастирях і богадільнях, які створювалися у всіх губерніях. І уточнювалось, що кількість ченців у монастирі ставиться в пряму залежність від числа людей, за якими вони доглядають¹⁴.

Основи системного підходу до соціальної допомоги продовжили виявлятися і наприкінці XVIII ст. з прийняттям нового законодавства. Реформа про губернії 1775 р. Катерини II сприяла тому, що про дворянських вдів і сиріт дбала тепер "дворянська опіка", яка створювалася у губерніях на основі Приказу громадської опіки¹⁵.

Обов'язки надання прожитку і одягу непрацездатним жителям села були покладені на поміщиків. У містах будівництвом і утриманням госпіталів, богадільень й інших закладів громадської опіки займалися міські (станові) управління (магістрати). Колишнім солдатам і сиротам допомогу надава-

ли монастирі, яким для цього виділяли кошти з державної казни. Створена Катериною II система державного піклування проіснувала з незначними змінами до початку XX ст.¹⁶

Подальший розвиток турботи про військовослужбовців і їхніх сімей отримала за правління Анни Іоанівни (1730-1740 рр.). Вдови могли доживати свій вік в жіночих монастирях, а діти вчитися, "хто до чого схильний буде", щоб "не тільки державі корисні бути, але і самі через ті науки задоволене харчування мати могли"¹⁷. Зросло число лазаретів, засновувалися польові аптеки, хірургічна школа.

У 1732 р. була розширена мережа шкіл солдатських синів. У кожному полку навчалось вже по 80 осіб. Після досягнення 15-річного віку юнаків розподіляли по полках і кораблях. Найбільш здібних учнів залишали в школах до 18 років "для удосконалення у військових науках"¹⁸.

Багато випускників шкіл за успіхи в службі отримували офіцерські чини та дворянські звання. Прикладом може служити капітан артилерії Яків Козельський – надалі відомий вчений, педагог і просвітитель другої половини XVIII ст. Народився він в 1726 р. в родині старшини Полтавського полку. Закінчивши школу, служив на різних посадах, а після виходу в відставку отримав чин надвірного радника і продовжив службу в Сенаті, а потім у Малоросійської колегії.

У справі соціального захисту сімей військовослужбовців значну роль зіграло Маріїнське відомство – відомство установ імператриці Марії, дружини Павла I. Вона завідувала ним більше 30 років (1797-1828 рр.). Так, під її заступництвом відкрилося військово-сирітське відділення Виховного будинку, пізніше Павловський інститут, засновано два училища для солдатських дочок і училище для дітей нижніх чинів морського відомства в Севастополі та Миколаєві. За її ініціативою було створено також заклади для дітей офіцерів, засновані особливі училища для дітей солдатів гвардійських полків¹⁹.

Велике соціальне значення мало створення Товариства Червоного Хреста як спеціальної організації з надання допомоги пораненим на полі бою. Його предтечею вважають військового лікаря П. Загорського (згодом він став академіком), який наприкінці XVIII ст. допомагав полоненим і цивільному населенню без поділу на "своїх" і "чужих". Відомий хірург М. Пирогов під час російсько-турецької війни 1854-1856 рр. під покровительством російської імператриці Марії уперше сформував заgonи сестер милосердя для догляду за пораненими й хворими солдатами в кількості 200 чоловік. Під впливом цього починання у 1863 р. у Швейцарії на базі філантропічної організації "Суспільна користь" розпочав роботу Міжнародний комітет допомоги пораненим, а вже у 1867 р. виникло Товариство опіки поранених і у Росії. До нього належав і добре організований український відділ. Як окрема ланка Червоний Хрест в Україні виник аж в 1918 р. під час Першої світової війни. Товариство надавало

активну допомогу в медичному обслуговуванні й цивільному населенню, серед яких були сім'ї солдат, призваних на дійсну службу²⁰.

Починаючи з XVII ст., здійснювалося матеріальне забезпечення за рахунок казни лише державних чиновників і військовослужбовців на підставі спеціального законодавства залежно від заслуг перед державою або відповідно до таблиця про ранги. З XIX ст. ця допомога отримали назву "пенсійна". До того ж військові почали отримувати оклад, з якого знімалось 5% на шпиталь і медикаменти в інвалідний фонд, встановлений в 1816 р. Виявлялася турбота і про членів сімей військових: бездітна вдова одержувала половину пенсії, належної чоловікові; мати, що мала трьох дітей і більше, – повну пенсію²¹.

У 1864 р. в результаті земської реформи справи громадської опіки були передані земським установам, організованим за становим принципом (для селян, міщан, купців). Законодавство поклато на земства дуже широкі обов'язки, серед яких виплата одноразової допомоги сім'ям нижчих чинів запасу в разі призову годувальника в армію. Крім того, земства вели профілактичну роботу з метою попередження бідності. Для цього вони відкривали тимчасові приміщення для переселенців, безкоштовні їдальні, бюро і контори з працевлаштування, займалися організацією громадських робіт.

На Правобережній Україні земства були введені аж у 1911 р. і вже під час Першої світової війни стали на захист соціальних прав постраждалих від воєнних дій: допомагали біженцям, сприяли реабілітації поранених та інвалідів, займалися питаннями компенсації матеріальних збитків потерпілим від війни, надавали технічну, матеріальну та трудову допомогу родинам мобілізованих до армії, сприяли забезпеченню продуктами населення окупованих територій. В часи війни та революції земства краю потрапили у фінансову скруту, викликану загальною економічною та фінансовою кризою в країні, земська податкова система була зруйнована, через що забезпечити виконання своїх завдань у повному обсязі земства не могли²².

Піклуванням нужденними у містах займалися громадські управи. Основними видами піклування були – допомога за рахунок пожертвувань або міських коштів; утримання в закритих закладах (богадільнях, дитячих притулках та ін.). Ці добровільні пожертвування здійснювали заможні підприємці, громадські діячі. Благодійницькою діяльністю займалася також українська письменниця, педагог, активний громадський діяч періоду української революції Софія Русова.

У цей період матеріальне утримання виділялося вже як привілей, що надавався державним чиновникам і військовим при виході у відставку за віком або у зв'язку з каліцтвом, отриманим на війні. Державне піклування нужденними верствами населення доповнювалося опікою в рамках сімейних відносин, колективної взаємодопомоги у середині сільської громади.

В Західній Україні також відбувалися певні зрушення в соціальній сфері згідно з чинними законами країн, що панували в той час на цих територіях. Будинки інвалідів у Львові було побудовано в 1855-1863 рр. за розпорядженням та на кошти австрійського імператора Франца Йосифа I (у сумі 700 тис. злотих ринських), за сприяння генерал-ад'ютанта кайзера графа Грюндера як Будинки військових інвалідів для вояків Галичини, скалічених у боях, щоб вони могли отримати гідне життя на власній землі. Триповерхова будівля призначалася для розміщення та утримання на пансіоні 500 інвалідів як офіцерів, так і солдатів²³.

Отже, протягом XVIII – XIX ст. були організовані спеціальні військові богадільні, крім того, інвалідів почали влаштовувати як сторожів при пам'ятниках, переправах, шлагбаумах і т.д. Це було початком системи первинного працевлаштування інвалідів. Але, очевидно, розміщення інвалідів по різних постах не було особливо раціональним, й інваліди часто виявлялися "неспритними", тобто не відповідали покладеним на них обов'язкам. Впродовж багатьох століть слово "інвалід" мало вузький, військовий сенс. Непрацездатні, хворі, немічні, що не мали відношення до військової служби, не позначалися цим словом. Вони валялися на вулицях і площах, біля церков і монастирів, виставляючи напоказ своє каліцтво і хвороби, волаючи до доброго серця приватних благодійників. Їх називали убогими, каліками, юродивими, але слово "інвалід" до них не застосовувалося.

В розуміння терміна "інвалідності" завжди вкладалися уявлення про певну "кількість" непрацездатності. Оскільки поняття "інвалідності" виросло з вимоги про допомогу людині, що втратила працездатність, тому слід було визначити той ступінь непрацездатності, яка робила цю вимогу про допомогу достатньо обґрунтованою. Не кожна втрата працездатності давала право на допомогу, а тільки значна, істотна, разюча.

У воєнний період історії інвалідності, мабуть, тільки важкі пошкодження здоров'я, що робили неможливою яку-небудь професійну роботу, враховувалися при направленні інваліда в богадільню, інвалідний будинок та ін.

Створити єдиний керівний орган, який би займався координацією діяльності в сфері соціального захисту, за часів Російської імперії не вдалося, і справами охорони здоров'я й опікування вдало Міністерство внутрішніх справ. Єдиним досягненням у цей час було заснування в 1916 р. Головного управління державної охорони здоров'я під керівництвом Г.Є. Рейна²⁴.

Ситуація не змінилася і після проголошення Української Народної Республіки. У цей період за аналогією з російським урядом було створено медико-санітарну управу (січень 1918 р.) у рамках діяльності Секретарства внутрішніх справ²⁵. І хоча було створено Департамент державного опікування і Відділ піклування інвалідів, але вони так і не виїшли зі стадії підготовчих заходів.

З приходом до влади Гетьманату було вирішено створити окремих вищий виконавчий орган, який би займався виключно соціальною політикою. З цією метою 25 травня 1918 р. було створено нове Міністерство народного здоров'я й державного піклування²⁶, що, на наш погляд, було одним із прогресивніших кроків гетьманського уряду в соціальній сфері. Очолював його впродовж усього існування Гетьманату і всіх змін уряду В. Ю. Любінський. Також при цьому департаменті передбачався як один із відділів департаменту опікуванням – відділ опіки інвалідів²⁷. Місцевими органами, через котрі здійснювалася допомога інвалідам, були міські і земські інституції, які провадили свої заходи через спеціальні органи, а саме: міські, губернські, повітові і волосні комітети допомоги військово-скаліченим, до складу яких входили представники міських і земських самоврядувань, а також представники місцевих спілок військово-скалічених²⁸.

В період Української національно-визвольної революції на території України активно діяли товариства Червоного Хреста, які на усій території УНР організувало селян для забезпечення необхідними продуктами госпіталів. Його відділи не лише приймали пожертвовані продукти, а й здійснювали їх розподіл по лазаретах²⁹. Значну допомогу надавала також церква, організовуючи з цією метою збори коштів на потреби Червоного Хреста.

Находила посилену допомогу хворим воякам Галицької армії. Також було встановлено контакт між українськими лікарями та Червоним Хрестом Добровольчої армії (колишній Південхрест). Це дало можливість відправити частину хворих козаків до госпіталів.

На початку 1920 р. в УНР розпочалось формування національних комітетів Червоного Хреста. Зокрема, Польський Червоний Хрест відкрив у Кам'янці-подільському шпиталь для солдатів і офіцерів польської армії. Діяльність єврейського товариства „Червоного Маген-Давида” зосереджувалась на обслуговуванні хворих євреїв³⁰.

Після поразки УНР справою підтримки нужденних займався Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ). В період громадянської війни виняткове становище займали військовослужбовці новоствореної Червоної армії, які перебували на повному державному забезпеченні і щомісячно отримували невелику суму грошей. Радянське законодавство поширилось і на територію України, тому для отримання права на пенсію по інвалідності військовослужбовцю достатньо було визнання втрати працездатності і відсутності матеріального забезпечення. У 30-ті роки основним завданням соціального забезпечення було проголошено роботу з працевлаштуванням інвалідів, забезпечення червоноармійців та інвалідів війни пенсіями. З 1940 р. були значно збільшені розміри пенсій військовослужбовцям, які стали інвалідами, і членам сімей, які втратили годувальника³¹. Однак, незважаючи на всі здобутки нової влади, загальний стан забезпечення в 20-30-і роки XX ст. дослідники

відзначають як проблемний та драматичний для українського народу в порівнянні з наступними періодами.

Напередодні Великої Вітчизняної війни РНК СРСР прийняв постанову “Про пенсії і допомогу особам вищого, старшого і середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу надстрокової служби та їх сім'ям”³², що регулював пенсійне забезпечення вказаних осіб за вислугу років, по інвалідності та у разі втрати годувальника.

У період війни було прийнято ряд рішень, спрямованих на поліпшення пенсійного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей: збільшувалися розміри пенсій та допомог, встановлювалися нові види забезпечення³³. У січні 1943 р. при РНК союзних і автономних республік створені управління та відділи по державному забезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців. У їхніх руках зосереджувалася організація всієї допомоги сім'ям фронтовиків з боку держави, підприємств, установ.

Період до початку 90-х рр. XX ст. у розвитку системи пенсійного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей характеризується не корінними змінами, а появою численних нормативно-правових актів як реакції на різноманітні події у світі та країні. Ці факти вводили певні пільги конкретним категоріям пенсіонерів (ювілейні дати Перемоги у Великій Вітчизняній війні, введення додаткових пільг для учасників афганських подій, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і т.д.).

Перша світова війна, революція, громадянська війна, Друга світова війна призвели до різноманітних соціально-економічних змін в Україні, внаслідок чого в системі соціального забезпечення та соціального захисту проводилася централізована державна політика. Держава стає головною фігурою допомоги, а церква, громадські організації й приватні особи не беруть участі в цій діяльності. В СРСР сформувалася модель соціальної роботи з фінансуванням головним чином з держбюджету (95 і більше відсотків асигнувань) з бюрократичною системою розподілу фондів соціального забезпечення, вона тим не менше забезпечувала військовослужбовцям та військовим пенсіонерам стерпне існування аж до свого розвалу на початку дев'яностих років.

Власний досвід становлення і розвитку різноманітних форм громадського піклування особливо цінний у наші дні, коли гостро постала потреба вдосконалення як існуючих державних структур соціальної допомоги і створення нових, що відповідають сучасним умовам та вимогам, так і розгортання різних форм громадської і приватної благодійності. Ці традиції узагальнили значний соціальний досвід благодійництва, допомоги, підтримки, створили унікальний соціальний простір, підґрунтя для виникнення теоретичних засад соціальної роботи, які, відтворюючи національний менталітет, зробили культурний і теоретичний

внесок у становлення вітчизняної теорії соціальної роботи.

Таким чином, на етапі зародження військово-соціальної роботи в Україні, в основному здійснювалося забезпечення військових та членів їх сімей в старості, в разі їх поранення і каліцтва, надавалася допомога дітям, які втратили батька. Спочатку соціальне забезпечення мало переважно натуральну форму, потім на перше місце вийшла грошова форма допомоги у вигляді пенсії, при цьому збереглися і натуральні. Використання пенсій стало якісним стрибком у військово-соціальної роботи. Історія Української держави дозволяє зробити висновок, що в усі часи виявлялась постійна турбота про збройних захисників і ветеранів, членів їх сімей.

¹ www.jlaw.snu.edu.ua/download/?id=158...

² Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 19 с.

³ Колосова О. О. Організація охорони здоров'я та соціального забезпечення населення України в часи правління національних урядів 1917-1921 років // Вісник Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – № 2. – С.23.

⁴ Жванко Л. М. Соціальні виміри Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.

⁵ Шарпатов В. Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.). – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

⁶ Кармалюк С., Кармалюк Ю. Соціальна допомога цивільному населенню та армії Українським Товариством Червоного Хреста в 1919-1920 рр. // Питання історії України. Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С.84-88.

⁷ <http://litopys.org.ua/>

⁸ Там само.

⁹ Вигдорчик Н. А. Методика лікарсько-трудової експертизи. – Л., 1948. – С.61.

¹⁰ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 2000. – С. 56.

¹¹ [http://Pensionnaires_reçus_à_l'hôtel_des_Invalides,1673-1796_\(фр.\)](http://Pensionnaires_reçus_à_l'hôtel_des_Invalides,1673-1796_(фр.))

¹² Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. VII. – К., 1995. – С.356-365.

¹³ <http://vyshgorod.info/galerejagoroda/istorijagoroda/126-golovnij-monastir-vjska-zaporozkogo>

¹⁴ Анісімов Е. В., Каменський А. Б. Росія в XVIII – першій половині XIX століття: Історія. Історик. Документ. – М.: МИРОС, 1994. – С.15.

¹⁵ Ступчак Ф. Прикази громадської опіки і системи охорони здоров'я: досвід діяльності / Ф. Ступчак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2004. – Вип. 8. – С. 14-17.

¹⁶ Максимов Е. Д. Суспільна допомога що потребує історичного розвитку її в Росії. Спб., 1906. – С. 24.

¹⁷ Анісімов Е. В., Каменський А. Б. Вказ.праця. – С.130.

¹⁸ Там само. – С.134.

¹⁹ Быстренко В. И. История государственного управления и самоуправления в России. – М.: Инфра-М; Новосибирск: Изд-во НГАЭиУ, 1997. – С. 78-85.

²⁰ Івченко Л. Український Червоний Хрест в Києві (1941-1942) / Л. Івченко // Матеріали до історії Української Медицини. – Чикаго: Видавництво УЛГПА, 1988. – Т.2. – С. 132-151.

²¹ Нешеретний П. І. Історичне коріння розвитку соціальної роботи в Росії. Сб. Соціальна робота. – Вип. № 6. – М., 1992. – С. 37.

²² Верховцева І. Г. Вказ.праця. – С. 10.

²³ <http://www.ubgd.lviv.ua/index.php?id=117>

²⁴ Коник С. Державне управління охороною здоров'я в період Гетьманату та в добу Української Народної Республіки (1917-1920 рр.) / С. Коник, Я. Радиш // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – Вип.4. – С.25.

²⁵ Жванко Л. М. Вказ. праця. – С. 64.

²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). – Ф.1035. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк.5.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3325. – Оп 1. – Спр. 242. – Арк.11.

²⁸ Там само. – Арк. 34 зв.

²⁹ Кармалюк С., Кармалюк Ю. Вказ. праця. – С. 86.

³⁰ Акодус Я. Краткий очерк Советского Красного Креста / Я. Акодус. – М.: Медицина, 1958. – 127 с.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр.297. – Арк.207.

³² У Раді Народних Комісарів Союзу РСР. Про пенсії військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу строкової служби і їх сім'ям // Радянська Буковина. – 1940. – 19 липня.

³³ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. В 7-ми т. / Ред. і голов. упорядник С. Д. Михальчук. – К.: Держполітвидав, 1963. – Т.1: 1917-1941 рр. – 771 с.; Т.2: 1942-1951 рр. – 848 с.

*Лілія Дробина
(Чернівці)*

ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ ВОЕННЫХ ИНВАЛИДОВ В УКРАИНЕ

В статье речь идет о становлении частных и государственных форм социального страхования инвалидов. Освещается исторический подход в отношении к ним общественности и государства.

Ключевые слова: инвалид, война, благотворительность, социальное страхование, Красный Крест, военнослужащие.

*Lilia Drobina
(Chernivtsi)*

FORMING OF THE STATE SYSTEM OF DISABLED VETERANS' SOCIAL SECURITY

The article is about the formation of private and public forms of social insurance of disabled veterans. The author also highlights the historical approach in case of public and state attitude to them.

Key words: disabled, war, charity, social insurance, the Red Cross, military.

УДК 35.088.6:378.1

**Галина Мельничук
(Чернівці)****СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ ЯК СКЛАДОВОЇ
ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

У статті розкрито особливості освітньої сфери як важливої складової гуманітарної політики України та роль держави в її формуванні. Розглянуто чинники, що впливають на рівень ефективності функціонування сфери освітніх послуг, зокрема: політико-правові, фінансово-економічні, соціальні.

Ключові слова: освіта, освітня галузь, гуманітарна політика, державна освітня політика, індекс людського розвитку.

Для України пошуки оптимальної моделі державної освітньої політики стали особливо актуальними після розпаду СРСР. З отриманням незалежності постала необхідність у розробці і проведенні суверенної політики, зокрема гуманітарної, яка є механізмом взаємодії особи, суспільства і держави, що, з одного боку, проявляється у спрямованості на людину, покращенні умов її життя, а з другого – на залучення людини до державотворчих процесів

Згідно з проектом Концепції гуманітарного розвитку національні пріоритети України зорієнтовані на формування сучасної конкурентоспроможної нації, реалізація якої передбачає чотири складових: формування нової якості життя громадян України, формування суспільства знань, соціальна активність громадян, культурна та політична консолідація української нації як передової нації європейської спільноти¹.

Проблеми розвитку сучасної системи освіти в Україні розглядалися Л. Ващенко, І. Гавриш, В. Євдокимовим, О. Коваленко, В. Кременем, О. Локшиною, В. Луговим, Т. Лукіною, О. Овчарук, В. Олійником, І. Прокопенко та ін. Актуального значення набуває роль освіти в умовах сталого людського розвитку. У дослідженнях В. Огневюка і В. Білоброва освіта виступає в ролі основного джерела трансформації змісту світогляду в сучасних умовах.

З поглибленням інтеграційних процесів і розвитком міжнародного розподілу праці стає нагальним стає проведення країнами спільної гуманітарної політики, зокрема освітньої. Важливість питань освіти постійно підкреслюється міжнародною спільнотою. ООН, ЮНЕСКО та ряд інших міжнародних організацій наголошують на визначальній ролі освіти в розвитку держави, суспільства та кожної людини. Фахівці ЮНЕСКО розглядають шляхи, за допомогою яких гуманітарна політика як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються, може бути трансформована та реформована таким чином, щоб стати здатною гідно відповісти на виклик сучасного суспільного розвитку. Увага акцентується на таких основних аспектах гума-

нітарної політики, як всебічне сприяння процесу творчості; спрямованість на економічне забезпечення культурної індустрії, яка охоплює будь-яку мистецьку творчість, видавничу справу, радіо, фільми й відео, нові засоби масової інформації тощо; пріоритетом гуманітарної політики всіх країн світу є захист культурної спадщини – як матеріальної, так і духовної².

Незважаючи на постійне удосконалення міжнародного законодавства і національної законодавчої бази, міжнародне нормативно-правове забезпечення, у тому числі в галузі освіти, має лише рекомендаційний характер і не може повною мірою забезпечити функціонування та розвиток освіти кожної країни. Саме тому питання освіти в державі має стати предметом вироблення належної освітньої політики³.

В умовах глобалізації успішний розвиток України залежить від ефективного використання людського потенціалу, основними ресурсами якого є інтелект, освіта, професійний досвід, соціальна мобільність і здатність до інновацій у професійній діяльності та соціальному житті⁴.

Освітня сфера як важлива складова гуманітарної політики є важливим чинником суспільного життя. Відповідно до Конституції України, Концепції гуманітарного розвитку та інших державних актів, головними напрямками гуманітарної політики є постійний контроль над рівнем або індексом показника гуманітарного розвитку (ІГР) України, прийнятого ООН, що складається з трьох основних компонентів: середньої тривалості майбутнього життя при народженні (довголіття); рівня освіти дорослого населення країни і сукупної частки тих, хто навчається; рівня життя.

У 20-й щорічній доповіді ПРООН (Нью-Йорк, 2010 р.) був оприлюднений рейтинг держав (за статистичними даними 2008 р.) за індексом людського розвитку (ІЛР). До рейтингу увійшли 169 країн, які поділялися на чотири групи: країни з дуже високим (1-42 місця в рейтингу), високим (43-85 місця), середнім (86-127 місця) і низьким (128-169 місця) рівнем розвитку. Україна посіла 69-е місце. Індекс рівня освіти населення України становив 99,4% і дещо перевищував середній індекс країн Східної Європи (99,2%)⁵.

В останні роки Україна досягла певного прогресу у сфері людського розвитку, оскільки за період 1990-2010 рр. ІЛР збільшився з 0,690 до 0,710, тобто на 3%, або в середньому на 0,1% в рік. Підкреслимо, що у 2011 р. у Доповіді про людський розвиток ПРООН Україна посіла 76 місце серед 187 країн світу, хоча її позиція в рейтингу знизилась⁶.

Водночас, незважаючи на такі позитивні показники людського потенціалу щодо вимог реалізації моделі інноваційно-інвестиційного розвитку економіки, національна робоча сила не є конкурентоспроможною. Головними причинами є невідповідність якості освіти сучасним вимогам; наростання диспропорцій між підготовкою фахівців і попитом на них на ринку праці; вищі навчальні

заклади у формуванні планів набору студентів виходять з міркувань збереження контингенту студентів і викладачів.

Україна має всі можливості для підвищення якості освіти та забезпечення її взаємозв'язку з ринком праці. Усі зацікавлені сторони поділяють необхідність реформування. Однак бачення механізмів реалізації та глибини реформи різняться. З одного боку, основні напрями освітньої реформи визначено в Програмі економічних реформ 2010-2014 років "Заможне суспільство, конкурентна економіка, ефективна держава". Проте діяльність державних органів не завжди підтверджує здійснення освітньої політики для забезпечення реалізації цієї Програми. З другого боку, представники громадянського суспільства, наприклад, працевластці, студенти, недостатньо згуртовані, щоб впливати на формування державної політики, яка б гарантувала конкурентоспроможність освіти⁷.

Ефективність функціонування освітньої сфери визначається такими групами чинників, зокрема демографічною ситуацією системою фінансування витрат на освіту, інвестиційною політикою уряду в освітній сфері, державною політикою зайнятості, національними особливостями системи освіти.

Передусім, на розвиток освітньої сфери впливає демографічна ситуація. Зростання чисельності населення та зміна його вікової структури зумовлюють зміни у структурі навчальних закладів. Більшість учених схиляється до думки, що розвиток освіти збільшує вікову межу при вступі до шлюбу й підвищує альтернативну вартість народження дітей, що призводить до зниження рівня народжуваності. За даними Державного комітету статистики, у 1996 р. особи у віці до 14 років становили 10246,0 тис., особи у віці 15-24 роки – 7164,4 тис. Протягом 1996-2010 рр. в зв'язку зі скороченням чисельності населення, кількість осіб у віці до 14 років зменшилася на 3744,9 тис., а населення у віці 15-24 роки – на 61,3 тис осіб. Ця ситуація призвела до того, що з 1996 по 2010 рр. кількість учнів загальноосвітніх шкіл зменшилася на 2517 тис. осіб, а у прийомі абітурієнтів до професійно-технічних училищ і вищих навчальних закладів стали помітними негативні тенденції⁸. Отже, демографічні чинники є важливими складовими ефективною діяльності освітньої системи загалом.

Аналізуючи систему фінансування витрат на освіту в Україні, зазначимо, що основними джерелами є державні та приватні асигнування. У ст. 61 Закону України "Про освіту" зазначено: "Фінансування державних навчальних закладів та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування. Держава забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність"⁹. Частка державних витрат на освіту

є найвищою серед напрямків фінансування у розвиток трудового капіталу. Фінансування духовного та фізичного розвитку людини у 2010 р. складало 2,3% від суми видатків Державного бюджету України, а сума проти 2005 р. зросла у 4,1 рази проти збільшення видатків у цілому у 2,5 рази¹⁰. За інформацією Міністерства фінансів України щодо виконання Державного бюджету України за 2011 рік видатки на освіту за зведеним бюджетом зросли на 8,1 відсотка до 86,3 млрд. грн.¹¹. Зі слів директора Департаменту економіки та фінансування МОНмолодьспорт С. Даниленко щодо основних показників державного бюджету на 2012 р. для освіти передбачається, що видатки проекту зведеного бюджету на освіту в 2012 році становитимуть 92,5 млрд грн.¹².

Проте навіть збільшуючи обсяг асигнувань на потреби освіти, держава не в змозі задовольнити їх в повній мірі. Це свідчить про низьку ефективність існуючої системи фінансування освіти, що базується на радянських засадах: підтримка освітніх закладів і відсутність стандарту навчання одного учня. Більш як 70% коштів спрямовують на оплату праці викладачів і комунальні послуги, а решта – на розвиток освіти. Якщо порівняти Україну за показником фінансового забезпечення освіти за відрахуванням від ВВП з країнами світу зі схожими показниками, наприклад з Бельгією і Францією (близько 6%), то українська освітня галузь отримує досить малі кошти. Пов'язано це з обмеженими обсягами державного бюджету і недостатнім розвитком економіки України¹³.

В умовах розгортання докорінних змін у взаємодії людини і природи важливу роль відіграють інвестиції в освіту, розвиток інформаційних технологій, фундаментальні і прикладні дослідження, науково-технічні розробки. Розвиток освіти повинен відбуватися не лише за рахунок держави, а й за участю підприємств та організацій, які зацікавлені у кваліфікованих працівниках. Однак протягом 2005-2010 рр. частка інвестицій в освіту в загальному обсязі коштів, вкладених в основний капітал, становила не більше 1,1%¹⁴, хоч вартість інвестицій в основний капітал освіти зросла майже в 4 рази, проте їх питома вага знизилася з 1,6% до 1% у 2004 і 2010 рр. відповідно¹⁵.

У 2011 р. інвестиційні процеси активізувались і випереджали загальноекономічну динаміку. Зростання інвестицій в основний капітал у січні-вересні досягло 21,2% порівняно з відповідним періодом попереднього року. Серед сфер економічної діяльності, які найбільш динамічно нарощували обсяги інвестування в основний капітал, були готелі та ресторани (113,0%), сільське господарство (63,5%) і освіта (44,5%)¹⁶. Загалом, невисокі показники інвестицій у розвиток освітньої сфери вимагають суттєвих змін законодавства про освіту, особливо положень про інвестиційну політику.

Система освіти забезпечує робочими місцями близько 1,7 млн. осіб, з яких понад 50% мають вищу освіту. Зазначимо, що в галузі освіти і науки,

у порівнянні з іншими сферами, наприклад у промисловості, найменша кількість тих, хто працює не за фахом (5,4 і 3,9%)¹⁷. Чисельність найманих працівників в освіті продовжує зростати: щороку створюється майже 10 тис. нових місць, що, без сумніву, має позитивний вплив на освітні процеси. Проте оплата праці освітян залишається однією з найнижчих у країні. Темпи приросту середньомісячної заробітної плати в 2010 р. – 136,6, що становило 80,2% до середнього рівня по економіці¹⁸.

Низький рівень оплати праці та зростання соціального розшарування викликали значний рівень відтоку висококваліфікованих кадрів за кордон, так звана інтелектуальна міграція. Інтенсивний відтік вчених, кваліфікованих спеціалістів призводить до руйнування наукових шкіл. Це перша проблема, друга – на підготовку компетентного вченого потрібно до двох десятиків років. Тому йдеться про процес руйнування наукового потенціалу українського суспільства, відновити який в майбутньому буде надзвичайно складно.

Структурні зрушення, що відбуваються на сучасному етапі і пов'язані з трансформацією економіки в ринкову, призводять до негативних змін на ринку праці, зокрема зростання рівня безробіття, соціальної незахищеності окремих категорій населення, в першу чергу, – молоді.

За статистикою, майже половина випускників українських ВНЗ поповнюють лави безробітних. Зайнятість населення у віці від 15 до 24 років становить 31,5%¹⁹. За даними державної служби зайнятості, у 2009-2010 рр. в Україні серед безробітних частка випускників вищих, професійно-технічних навчальних закладів, випускників ЗНЗ становила відповідно 17,4 та 18,3%²⁰.

З одного боку, рівень безробіття залишається високим, а з другого – зростає попит на кваліфікованих спеціалістів, зокрема робітників, інженерів, управлінців. Така ситуація пов'язана насамперед з відсутністю необхідного впливу держави на процеси працевлаштування молоді та відсутністю уваги до долі випускників з боку роботодавців. За даними українсько-польського соціологічного дослідження, понад 80% українських студентів після отримання диплома планують виїхати на роботу за межі України. Така ситуація є свідченням того, що державні інвестиції в освіту і професійну підготовку молодих фахівців використовуються нерационально.

Тим часом уряди країн Євросоюзу не тільки змінюють ставлення до висококваліфікованих емігрантів, а виявляють до них неабияку лояльність і заохочення. Експерти майже одногосно кажуть про міграцію одночасно і як про виклик, і як ресурс розвитку. Європейці намагаються знайти баланс між позитивними та негативними сторонами міграції фахівців високого рівня. Наприклад, незабаром за допомогою європейської “блакитної карти” висококваліфікованим іноземцям нададуть ще більше можливостей для працевлаштування і проживання. Ця карта надає вихідцям з-за кордону

майже такі права, які має кожен громадянин ЄС. “Так званий людський капітал зменшується у країнах, які слабше забезпечені, ніж держави Євросоюзу. Ми чітко бачимо негативний бік цього явища для тих держав, особливо, якщо вони перебувають на стадії розвитку”, – зазначив Ф. Доке, професор економіки, експерт із бельгійського Національного фонду наукових досліджень²¹.

Отже, під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів пошуки оптимальної моделі гуманітарної політики, насамперед освітньої, є надзвичайно актуальними і повинні узгоджуватися з національним, економічним і соціальним розвитком держави.

Проаналізувавши роль і значення освіти як важливої складової гуманітарної політики України, зазначимо, що на сучасному етапі освітня політика формується з урахуванням зобов'язань, взятих перед міжнародною спільнотою, у тому числі Європейським Союзом. Однак упровадження заходів щодо вдосконалення системи освіти України здійснюється за відсутності чітко сформованих та розроблених механізмів.

Формування освітньої політики потребує також уваги громадськості та підвищення відповідальності з боку кожного громадянина. Освіта повинна відображати потреби суспільства, зокрема потреби внутрішнього ринку праці. Проте донедавна саме цей аспект отримував менше уваги порівняно з такими проблемами, як корупція, вступ і фінансування освіти. Тому важливо залучити всі зацікавлені сторони, зокрема громадські організації, до обговорення, яку систему освіти українці прагнуть створити для забезпечення взаємозв'язку освіти та ринку праці.

¹ Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dniprorada.gov.ua/files/gumanitar-2020.pdf>

² Скуратівський В. А., Трошинський В. П., Чукут С. А. Гуманітарна політика в Україні / В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, С. А. Чукут. – К., 2002. – С.92.

³ Зигало О. А. Сучасні тенденції розвитку освітньої політики в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/e-journals

⁴ Малиш Н. А. Соціально-гуманітарні інтереси як втілення національних інтересів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/trpd/2009>

⁵ Україна на 69-му місці за індексом людського розвитку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/>

⁶ Карпенко А. В. Рівень людського розвитку в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpdtdau

⁷ Освітня реформа: зв'язок освіти та ринку праці. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/66/49/Education_Reform_UKR

⁸ Козарезенко Л. В. Чинники ефективності функціо-

нування сфери освітніх послуг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/porta/soc_gum/Evu

⁹ Закон України “Про освіту”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

¹⁰ Покотило Т. В. Інвестування в людський капітал: проблеми та перспективи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1>

¹¹ Інформація Міністерства фінансів України щодо виконання Державного бюджету України за 2011 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/informaciya-ministerstva-finansiv-ukrayini-2012/p>

¹² Видатки проекту зведеного бюджету на освіту в 2012 році становитимуть 92,5 млрд грн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/news/23612>

¹³ Козарезенко Л. В. Чинники ефективності функціонування сфери освітніх послуг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/porta/soc_gum/Evu

¹⁴ Покотило Т. В. Інвестування в людський капітал: проблеми та перспективи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/>

¹⁵ Козарезенко Л. В. Чинники ефективності функціонування сфери освітніх послуг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/porta/soc_gum/Evu

¹⁶ Післякризовий розвиток економіки України: засади стратегії модернізації. – К.: НІСД, 2011. – С.12.

¹⁷ Іващенко О. В. Зайнятість і професійна освіта: щодо проблеми взаємовідповідності. – Вісник Львівського університету. Серія соціологія. – 2008. – Вип. 2. – С.323.

¹⁸ Козарезенко Л. В. Чинники ефективності функціонування сфери освітніх послуг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/porta/soc_gum/Evu

¹⁹ Калініченко В. М. Працевлаштування випускників вищих навчальних закладів в контексті соціального партнерства. – [Електронний ресурс] / Таврійський державний агротехнологічний університет 97 В. Калініченко // Теорія і методика професійної освіти, Додаток № 1, 2012 р. – С. 1-7. – Режим доступу: www.tmpe.gb7.ru/docs/dod/12kalinichenko.pdf

²⁰ Козарезенко Л. В. Чинники ефективності функціонування сфери освітніх послуг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/porta/soc_gum/Evu

²¹ Кузьменко С. В. Україна може втратити майбутнє через «відтік мізків». – Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/vitik-mizkiv>.

*Галина Мельничук
(Черновці)*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ КАК ОДНОЙ ИЗ ВАЖНЕЙШИХ СОСТАВЛЯЮЩИХ ГУМАНИТАРНОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ

В статье раскрыты особенности образовательной сферы как одной из важнейших составляющих гуманитарной политики Украины и роль государства в ее формировании. Рассмотрены факторы, влияющие на уровень эффективности функционирования сферы образовательных услуг, в частности политико-правовые, финансово-экономические, социальные.

Ключевые слова: образование, образовательная сфера, гуманитарная политика, государственная образовательная политика, индекс человеческого развития.

*Galyna Melnychuk
(Chernivtsi)*

MODERN TENDENCIES OF EDUCATIONAL SPHERE AS PART OF HUMAN POLICY IN UKRAINE

The article deals with the peculiarities of educational sphere as an important part of human policy in Ukraine and the role of state in its formation. The aspects which influence the level of educational effectiveness especially: political-legal, economical-financial and social.

Key words: education, educational sphere, human policy, state educational policy, Human Development Index.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

УДК 94 (477) “15/16”

**Андрій Федорук
(Чернівці)**

АДМІНІСТРАТИВНО-УРЯДНИЦЬКА ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО В “ЗЕМЛИ ШЕПИНСЬКОЇ” (70-ті рр. XIV ст.)

У статті розглядається управлінська політика князя Володислава Опольського на території “земли Шепинської” в 1374-1377 рр. Основна увага звертається на структуру адміністративних одиниць краю – “волостей”, які очолювали призначені управителем руського домену короля урядники – воєводи або старости. Відзначається, що саме завдяки діяльності останніх було забезпечено необхідні умови для появи потужної економічної артерії, яка в подальшому відіграла значну роль у розвитку всієї “Молдавської землі”.

Ключові слова: Володислав Опольський, політика, “земля Шепинська”, князівські урядники, торгівля.

Серед питань, пов’язаних із управлінням князя Володислава Опольського з династії П’ятів на території “королівства Руського” (“regni Russie”) у 1371-1378 рр., є ряд аспектів, що залишаються маловивченими у вітчизняній історичній науці. Усі дослідники відзначають талант цього вихідця з Сілезії в реорганізації адміністрації на підвладних йому територіях. Він впорядкував та уніфікував її, збільшив число урядників, на які Володислав призначав осіб зі свого оточення або представників місцевої політичної еліти, яку він прагнув тісніше зв’язати з собою¹. При цьому особливу цікавість викликають заходи управителя руського домену короля Людовіка Анжуйського (1342-1382 рр.) управлінського характеру, проведені на південних суміжних землях, котрі тимчасово потрапили під його протекцію. Саме до таких належить край, розташований між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром, який ототожнюється з територією так званої “земли Шепинської”². І хоча про це збереглося обмаль писемних повідомлень, поєднання їх з введеним у науковий обіг археологічним та нумізматичним матеріалом дозволяє розширити наші уявлення про діяльність адміністраторів Володислава Опольського на означених землях, які мали відігравати не останню роль в господарській політиці князя.

Відомо, що навесні 1374 р. внаслідок загадкової смерті воєводи Лацку в “Молдавській землі” спалахнула боротьба за владу³. Через відсутність легітимного спадкоємця по чоловічій лінії з династії

Богданідів на їхній престол почали зазіхати різні претенденти. Одні з них були пов’язані певними родинними зв’язками з колишніми молдавськими правителями, а інші – просто прагнули реалізувати свої честолюбні владні проекти. Так, уже влітку того самого року подільський князь Юрій Коріатович, розгромивши “tatory ou sela zovomoe vldiczi na dneistr” недалеко від Білгорода, спробував закріпитися на півдні країни, в районі Бирладі⁴. Мабуть, він прагнув посісти тамтешній престол, про що свідчить його титулатура у виданій ним грамоті від 3 червня 1374 р. – “kniaz litovskyi” та “voevoda, gospodar zemli moldavskoi”⁵. На останнє вказують й повідомлення руських літописів: “А кнз# Юрья Волохове взяли его собн воводою”⁶. Однак утвердитись на щойно здобутому молдавському престолі він не встиг, оскільки опозиційно налаштовані до нього місцеві бояри “тамо го вкормили (отруїли. – А. Ф.)”⁷. У цей самий час інший претендент на ім’я Костя з’явився на заході Молдавії, про що згадується у поминальнику Бистрицького монастиря, але чи довго він там урядував, залишається невідомим⁸.

Безумовно, що така нестабільна політична ситуація в країні, яка колись була залежною від Угорського королівства, спонукала князя Володислава втрутитись у її внутрішні справи. За лаконічним повідомленням в листі угорського надвірного судді Якуба Шепеші від 13 жовтня 1374 р., управитель руського домену з військом вирушив походом до “воєводства Молдавського” (“waywodatus Moldawiae”), в результаті якого на престол останнього було посаджено якогось “Журжа” (“Czurcza” або “Dziordza”) ⁹ – вірного союзника і підданого короля Людовіка¹⁰. Інший цінний факт, який стосується діяльності Володислава Опольського під час цієї виправи, зберігся у Рогозькому літописці, в якому повідомляється, що “того же лѣта въ сенинѣ ходила Литва на Татарове на Темеря, и бышет(ь) межѣ их бой”¹¹. У Никоновському літописному зводі про ці самі події говориться, що “того же лѣта ходиша Литва ратью на Татарове, на Темиряза, и бысть межѣ их бой велій”¹². При цьому не потрібно дивуватися, що в обох випадках Володиславові загони названі “Литва”, такі неточності достатньо часто зустрічаються на сторінках руських літописів. Водночас не слід відкидати можливості присутності допоміжних литовських підрозділів у лавах війська “королівства Руського”. На це можуть вказувати непрямі свідчення про існування в цей самий час якихось приязних зв’язків між управителем руського домену Людовіка Анжуйського та князями Коріатовичами з Поділля¹³. В останніх для участі у поході в Молдавію був свій мотив – помста місцевому боярству за смерть свого брата Юрія.

Щож стосується особи “Темеря” або “Темиреза”¹⁴, то з приводу неї як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії немає одностайної думки¹⁵. Скоріше за все в ньому слід бачити одного із улусних татарських бегів, що спробував протистояти угорсько-польському військовому наступу і сам хотів поширити свій вплив на територію “Молдавської землі”, проте зазнав поразки. Як свідчать актові документи, похід Володислава по часу не був довготривалим, оскільки вже 19 листопада 1374 р. управитель руського домену короля надає Галичу грамоту на самоврядування, тобто магдебурзьке право¹⁶.

Існують підстави вважати, що повертаючись з походу, Володислав Опольський розташував свої залоги в Середньому Подністров’ї, тобто на північних рубежах “земли Шепинської”, яке на той момент ще не перебувало під владою молдавських воевод¹⁷. Мабуть, за його наказом було відбудовано замок, який був розташований на високому мису, утвореному корінним берегом Дністра та долиною р. Зінків, в околицях с. Зелена Липа нинішнього Хотинського р-ну¹⁸. Саме укріплення було невеликим, але мало досить складну і потужну систему оборони. Її центральну площадку розміром 56×37 м з двох сторін захищали круті обриви висотою до 50 м, а з двох інших боків були збудовані дерев’яні стіни, земляні вали і вириті глибокі та широкі рови. Характерною особливістю цього замку було те, що при максимальному використанні рельєфу місцевості була досить укріплена його напільна сторона. Тут оборонна смуга, яка складала захищену територію, що в загальному сягала приблизно 380 м довжини. На цій ділянці збудовано чотири оборонних ліній з масивних валів висотою до 2 м та широких глибоких ровів шириною більше 16 м і глибиною – понад 4 м¹⁹.

Не виключено, що й долина Пруту в межах досліджуваного краю в цей самий час також опинилася під владою управителя руського домену Людовіка, адже Цецинський замок також було реконструйовано за тією ж схемою, що й Зеленолипське укріплення (рис. 1)²⁰. Його невелика центральна площадка діаметром 50 м розташовувалась на однойменній горі висотою 537 м в західній околиці нинішніх Чернівців і була захищена дерев’яними стінами, земляними валами та широкими і глибокими ровами. На вершині гори постала мурована з рваного каменю, кругла багатопверхова вежа діаметром 20 м. Товщина кам’яних стін вежі дорівнювала 3,10 м, до якої примикали контрфорси²¹. Оборонна смуга перед в’їздом до замку, який розміщувався із західної сторони, була довжиною – 150 м – і складалася з трьох укріплених ліній масивних валів та чотирьох ровів шириною до 10 м й глибиною – понад 4 м²².

Обидва описаних укріплення свідчать, що, утверджуючи власну адміністрацію в “земли Шепинської”, управитель руського домену короля спирався на традиційну замкову систему. З нею тісно пов’язані також відповідні знахідки, виявлені в ході земляних робіт в межах археологічного об’єкта в

Зеленій Липі, які свідчать про перебування в цьому укріпленні спеціально призначеного князівського урядника. З поміж останніх особливо важливе значення має свинцева матрична печатка для відтиску на воску з круговим латинським написом “woewod” та свинцева привісна печатка із зображенням замкових воріт і лілії – символу Анжуйської королівської династії, яка правила тоді в Угорщині та Польщі²³. Крім того, знайдені монети, а це три обрізаних під вагові стандарти управителя руського домену празьких гроша Яна і Карла Люксембургських та срібний денарій Людовіка Анжуйського додатково свідчать, що з цього замку здійснював управління представник саме Володиславової адміністрації²⁴. На жаль, про урядника, який перебував в укріпленні на Цецинській горі нам нічого невідомо. Лише виявлений нумізматичний матеріал дає змогу припустити, що в ньому перебувала особа, яка від імені князя виконувала тут адміністративні функції. Так, серед кількох знайдених монет є одна руська, на якій вміщено напис: “Moneta Russiae”. Йдеться, напевно, про срібний гріш, карбований на монетному дворі у Львові за часів управління Володислава Опольського²⁵. Тому можна говорити, що і в цьому замку розташовувалась резиденція князівського урядника з титулом не нижче воєводи або старости, який керував навколишньою територією. Усе це вказує на те, що управитель руського домену короля запроваджував на шойно приєднаній території адміністративну систему, котра була характерна й для інших підвладних йому земель. Водночас наявні в нашому розпорядженні різні наративні та речові джерела не дають можливості прослідкувати, чи відбувалися якісь переміни в цій системі управління краєм за той час, поки він перебував під протекцією Володислава. Хоча відомо, що князь за час управління на території “королівства Руського” постійно намагався підвищити ефективність діяльності своєї адміністрації²⁶.

Щодо етнічного походження воєвод, призначених Володиславом Опольським для виконання управлінських обов’язків на території краю між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром, то поодинокі князівські документи, які датуються останніми роками його управління руським доменом Людовіка, усе-таки дають можливість його визначити. Вочевидь, серед них були люди місцеві, що знали мову корінного населення, і без допомоги яких Володислав не міг обійтися. На це вказують не тільки дарування двох сіл вищезгаданому Журжу “воєводи волоському” (“woiewodaе wol (o) skiego”) і надання одного села його синові Івашці Журжовичу в Львівській та Галицькій землях у 1377-1378 рр., але й обдарування “нашого вѣрного слугу именовем Ладомирь Волошинъ” маєтком в Бохурі, розташованим у Перемишльській землі за те, що “верно послужилъ и щи служити будетъ” князю²⁷. На думку дослідників, останнє надання, яке датується 1378 р., належить до числа надзвичайних²⁸, оскільки говорить про неабиякі заслуги цього молдавського васала перед своїм “господарь

и дѣдичь вѣчныи землѣмъ тѣмъ самодержецъ”. Крім того, князь “далъ смѣ Ладомирови садити село оу волоско право а далъ смѣ му на вѣки и дѣтемъ го со всѣмъ обѣздомъ и со всеми границѣми”²⁹. Все це дає можливість зробити припущення, що Ладомір Волошин, можливо, раніше виконував обов’язки князівського урядника в “земли Шепинської”, якою управитель руського домену короля на той час вже не володів.

Наведений вище князівський документ дає можливість говорити, що призначені на території краю воєводи підпорядковувались також найвищому руському уряднику, якого Володислав назначав з числа людей, які входили до його найближчого оточення³⁰. Так, в грамотах, наданих молдавському воєводі Журжу і його сину в 1377-1378 рр., серед осіб, котрі їх засвідчували, першим згадується Андреш з Барлабас під титулом “старшого Русі” (“capitaneus Russiae”), натомість у акті, подарованому Ладоміру в 1378 р., він вже титулується як “староста русский”³¹. Докладних відомостей стосовно цієї особи не маємо. Судячи з імені, він походив, напевно, з Угорщини і, можливо, прибув до “королівства Руського” разом з князем. Потрібно відзначити, що канцелярія останнього мала чимало проблем з титулатурою найвищого руського урядника, на це чітко вказує аналіз усіх грамот, виданих Володиславом Опольським³². Відомо також, що за період перебування досліджуваної території під владою управителя руського домену Людовіка під цим титулом згадуються Віктор з Межиц (1374-1375 рр.), Мербот з Дроньовіц (1375 р.) та Ешек Радло з Лашова (1376-1377 рр.)³³. Усі вони належали до найбільш довірених людей князя й були тісно пов’язані з ним і в наступних роках.

Адміністративно-територіальна структура досліджуваного краю, напевно, була такою самою, як і в інших землях “королівства Руського”. Відбудовані місцеві замки відігравали роль управлінських центрів округів – “волостей” (“districtus”)³⁴. Біля цих укріплень поки що не виявлено одночасно з ними існуючих торгово-ремісничих посадів. Тому немає жодних підстав відносити їх до категорії поселень міського типу. Отож, це були скоріше за все суто адміністративні та військові центри для навколишніх сіл³⁵. Для останніх наявність князівських урядників мала важливе значення, оскільки давала можливість безпечно займатися господарською діяльністю. Це дає змогу припустити, що територія “земли Шепинської” у період перебування під протекцією Володислава Опольського була розділена щонайменше на дві волості. Загалом на прикладі відповідних речових джерел можна прослідкувати деяке поживлення сільського життя на території між Верхнім Прутом та Середнім Дністром, яке через постійну загрозу нападу з боку золотоординців майже повністю завмерло в цьому регіоні у другій половині XIII – першій половині XIV ст.³⁶. Водночас місцеве населення повинно було забезпечувати князівських воєвод усім необхідним, про що свідчить значна кількість остеологічного

матеріалу, який належав великій рогатій худобі та іншим домашнім тваринам, знайденим під час археологічних робіт в Зеленолипському замку³⁷.

Можна також стверджувати, що до компетенції місцевих князівських урядників входили функції як адміністративного, так і господарчого й військового характеру. На останню вказують предмети різноманітного озброєння, які у значній кількості виявлено під час розкопок вищеназваних замків: металеві пластини від захисних обладунків, десятки залізних наконечників арбалетних стріл, шпори і стремена вершників тощо³⁸. Вони свідчать, що залоги укріплень склалися з професійних піших воїнів (декілька десятків осіб), які були оснащені модерним озброєнням. Знайдені залізні підкови, скребниці для чищення коней та інші подібні артефакти дають право стверджувати, що в Зеленолипському і Цецинському укріпленнях розміщувалися спеціальні кінні загони (щонайбільше два десятки воїнів), які контролювали територію “земли Шепинської” і захищали її від можливого нападу татар, котрі й надалі становили загрозу для населення краю³⁹. Ймовірно, саме воєводи Володислава Опольського відігравали важливу роль у захисті шляхів (рис. 2), по яких в ці роки поживалися торговельні відносини між Львовом та молдавськими містами, передусім Сиретом, який був тоді столицею Молдавії. Піонерами цієї торгівлі були львівські вірмени, яких цікавив не так Сирет, як безпечний шлях у Причорномор’я⁴⁰. Отже, під прикриттям означених замків почав діяти з 1376 р. торговий шлях, який ішов зі Львова через Галич, Коломию і Снятин до Цецина, відтак через Сирет, Сучаву і Тегиню до Білгорода. Львівяни називали його “шляхом волоським” (“via valachica”), а жителі молдавських міст – “лвовським”⁴¹.

Однак сліди пожежі на усіх ділянках оборонної смуги та безладно розкидані предмети озброєння свідчать, що замок в Зеленій Липі згодом було здобуто штурмом з напільного боку, внаслідок якого оборонні споруди були вщент зруйновані⁴². Виявлені шматки обгорілого дерева на Цецинській горі також говорять про спробу захопити це укріплення приступом з напільного боку. Проте його, очевидно, було відбито замковою залогою, про що свідчить відсутність згарищ на наступних двох укріплених лініях оборони замку. Ймовірно, ознаки усіх цих порушень можна пов’язувати із великим заворушенням антиугорського спрямування, яке спалахнуло восени 1377 р., внаслідок чого ставленник управителя руського домену Журж був змушений тікати разом з сім’єю до Львова⁴³. Цікаво, що воно співпало по часу з великим походом військ Людовіка Анжуйського проти литовських князів з династії Гедиміновичів на Волинь, після якого Белзька і Холмська землі були передані королем під управління Володислава Опольського⁴⁴. Не виключено, що саме завдяки цьому повстанню воєводою краю став Петро Мушат (1375-1391 рр.), який молоді роки провів у Литві, де пошлюбив доньку чи близьку родичку князя Ягайла⁴⁵.

Крім того, певну участь в означених подіях брали і татари, які надавали допомогу новому молдавському правителю. Зокрема, знахідки на території Зеленолипського укріплення двох наслідувань мідним пулам та двох срібних наслідувань дірхемам Золотої Орди, а також предмети озброєння, аналогії яким фіксуються тільки в монгольських старожитностях, чітко про це говорять⁴⁶. Водночас дійшли й інші речові свідчення. Так, в урочищі Казавчин над р. Саврань археологами було виявлено золотоординські могили. На надмогильному камені одної з них чітко вказується дата – 1377 р.⁴⁷. Мабуть, ця знахідка тісно пов'язана з подіями, що відбулися в цей самий час у “земли Шепинської”. Можливо, з ними також пов'язана папська булла, котра була адресована в 1378 р. подільському князю Олександру Коріатовичу, названому в ній “паном Кам'янця” (“dominus de Camnitz”), з визнанням його заслуг у захисті католицької віри від віроломних татар⁴⁸. Очевидно, останній брав активну участь в спробах управителя руського домену короля відбити свої адміністративні центри, захоплені молдаванами і золотоординцями. Перший похід війська Володислава на територію краю, розташованого між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром, відбувся вже восени 1377 р., проте він не приніс князю бажаних результатів⁴⁹. В кінці того самого року Володислав Опольський за підтримки свого литовського союзника організував другий військовий похід “проти тих із Валахії” (“contra illos de Walachia”), але він знову закінчився невдачею⁵⁰. Можливо, внаслідок цієї активної збройної боротьби волості “земли Шепинської” зазнали певних руйнувань й спустошень, про що свідчить перелік замків, який зберігся у складі різних літописних зводів під заголовком “А се имена в сѣм градом руским, далним и ближним”. Саме в ньому перед Коломиєю, Городком на Черемоші та Хотинюм на Дністрі, згадується вже добре нам відомий замок “Чечунь” – єдиний з досліджуваних адміністративних центрів, який зберігся з часів існування над цією територією протекторату управителя руського домену короля⁵¹.

Таким чином, управлінська політика, яку проводив Володислав Опольський у 1374-1377 рр., мала неабияке значення для подальшого господарського становлення краю. Відбудовані за його наказом місцеві замки не тільки стали міцними осередками оборони від татарських нападів, але й відігравали роль надійних опорних пунктів влади князя в “земли Шепинської”. Її територію було розділено на відповідні адміністративні одиниці – “волості”, кожну з яких очолював спеціально призначений князівський урядник – воєвода або староста. Останнє також дало можливість забезпечити необхідні умови для поживлення торговельних відносин Львова з містами Причорномор'я, що згодом призвело до появи потужної економічної артерії, яка в подальшому відіграла значну роль в розвитку всієї “Молдавської землі”.

¹ Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372-1379) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 84-85, 89; Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370-1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006. – S. 80-83.

² Тимошук Б. О. Шипинська земля за археологічними даними // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 21-25.

³ Spinei V. Moldova în secolele XI-XIV. – București, 1982. – P. 327-328; Gorovei Șt. S. Mușatinii. – București, 1991. – P. 25-26; Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV w. – Poznań, 1996. – S. 46; Deletant D. Moldavia between Hungary and Poland, 1347-1412 // The Slavonic and East European Review. – 1999. – Vol. 64. – No. 2. – P. 197-198.

⁴ Documentele moldovenește înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași, 1931. – Vol. 1. 1374-1437. – P. 1; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 112.

⁵ Documentele moldovenește înainte de Ștefan cel Mare... – P. 1.

⁶ Западнорусские летописи // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2008. – Т. 17. – Стб. 82.

⁷ Там само. – Стб. 82.

⁸ Czołowski A. Sprawy wołoskie w Polsce do r. 1412. – Lwów, 1891. – S. 7; Grigoraș N., Caproșan I. Biserici și mănăstiri veche din Moldova. – București, 1968. – P. 14; Gorovei Șt. S. Mușatinii... – P. 25-26; Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji... – S. 46.

⁹ Окремі дослідники вважають, що цей Журж або Юрій належав до роду Драгошидів, які у такий спосіб хотіли повернути собі втрачений у 1364-1365 рр. молдавський престол (Panaitescu P. P. Din istoria luptei pentru independența Moldovei în veacul al XIV-lea. Primele lupte pentru independență ale țărilor române // Studii. Revista de istorie. – 1956. – Т. 9. – Nr. 4. – P. 110; Cihodaru C. Tradiția letopisețelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a două jumătate a secolului al XIV-lea // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”. – Iași, 1968. – Vol. 5. – P. 25-26; Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji... – S. 47). Проте на думку інших науковців, Володислав Опольський, саджаючи нового воєводу, виходив, ймовірно, з якихось прав останнього на владу як легітимного спадкоємця правлячої династії. Тому висловлено припущення, що Журж був кровно якимось пов'язаний з родом Богданідів (Чучко М., Пивоваров С. Образование земли Молдавской и формирование ее северных границ во второй половине XIV – начале XVI вв. в свете письменных источников и археологических материалов // Русин. Международный исторический журнал. – 2010. – № 4 (22). – С. 31).

¹⁰ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (1361-1530) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1905. – Т. 63. – С. 5; Kumorovitz B. L. I Lajos királyunk 1375 évi havasalföldi hadjárata és “török” háborúja. – Századok, 1983. – Old. 975; Papacostea Ș. Domni români și regi Angevini: înfruntarea finală (1370-1382) // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”. – Iași, 1986. – Vol. 23. – Nr. 2. – P. 572.

¹¹ Рогожский летописец. Тверской сборник // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 15. – Стб. 106.

¹² Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 11. – С. 21.

¹³ Karczewski D. *Meliorator terrae Russiae. Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371-1378)* // *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach* / Pod. red. A. Barciaika. – Katowice, 2007. – S. 264; Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С. 54-55.

¹⁴ Більшість дослідників вважають, що його слід ідентифікувати з особою добре відомого дослідникам золотоординського темника “Деметрія”, який брав участь в битві проти великого литовського князя Ольгерда на Синіх Водах восени 1362 р. Вважається, що “Деметрій” або “Димитрій” – є “народною етимологією” або імені Темюр > Темір > Демір, або якогось складного імені з цим компонентом, наприклад, Дін-Темір, Бай-Демір (Галенко О. Золота Орда в битві біля Синіх Вод 1362 р. // *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях* / Ред. Ф. М. Шабульдо. – К., 2005. – С. 141; Руссев Н. Д. Золотая Орда на Нижнем Дунае // *Золотоординская цивилизация. Сб. статей.* – Казань, 2009. – Вып. 2. – С. 100). Історичність особи “Деметрія” та кордони його політичного впливу беззаперечно засвідчено одним актовим документом. Мова йде про привілей від 22 червня 1368 р., виданий королем Людовіком стосовно звільнення “купців татарського князя Деметрія” (“*mercatores domini Demetrii, principis Tartarogum*”) від сплати мита у Брашові в розрахунок на відповідні пільги угорським купцям “у володіннях Деметрія” (“*in terra ipsius domini Demetrii*”) (Documenta Romaniae Historica. D. Relații între Țările Române. – București, 1977. – Vol. 1. – P. 90). Останні, судячи з цього документу, розташовувалися на схід від впадіння р. Сірет у Дунай. Для визначення східного кордону має значення інформація прочанина Зосіми під 1419 р., який описуючи місце переправи на литовсько-молдавському кордоні “кешен” – це перське слово “кашан” (كاشان), що означає “шатро”. У сполученні з іменем володаря воно явно відносилось до поселення, що або було місцем його стоянки, або вказувало владну приналежність цього пункту. Названий топонім локалізується поблизу сучасних Сорок, оскільки Білгород розташований у трьох днях шляху від нього (Галенко О. Золота Орда в битві біля Синіх Вод... – С. 141-142; Руссев Н. Спорные вопросы начальной истории Молдавского средневекового государства // *Русин. Международный исторический журнал.* – 2010. – № 2 (20). – С. 31).

¹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*: В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. 4. XIV-XVI віки-відносини політичні. – С. 82; Галенко О. Золота Орда в битві біля Синіх Вод... – С. 141; Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор’ї як проблема історії України XIV ст. // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів, 2006. – Т. 10. – С. 116-117; Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества Литовского... – С. 112.

¹⁶ Sperka J. *Otoczenie Władysława Opolczyka...* – S. 202. Припускають, що цей похід угорсько-польського війська тривав від половини вересня до половини жовтня 1374 р. (Sperka J. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn węgier i namiestnik polski (1326/1330-8 lub 18 maja 1401).* – Kraków, 2012. – S. 108).

¹⁷ Масан О. М. Буковина як об’єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // *Буковина в контексті міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)* / Ред. В. М. Ботушанський. – Чернівці, 2005. – С. 34; Параска П. Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // *Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы. До середины XIX в.* – Кишинев, 1980. – С. 71, 82.

¹⁸ Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х-XIV ст.: У 2 ч. – Чернівці, 2009. – Ч. 1. Поселення. – С. 92-94; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (Х – перша половина XIV ст.). – К., 1984. – С. 87-89; Тимошук Б. О. Археологічні дані про приналежність Північної Буковини до Галицької Русі в XII – XIV ст. // *Минуле і сучасне Північної Буковини.* – К., 1972. – Вип. 1. – С. 12.

¹⁹ Пивоваров С. Військова справа середньовічного населення Буковини (за матеріалами городища в с. Зелена Липа) // *Воєнна історія Галичини і Закарпаття.* – К., 2010. – С. 58.

²⁰ Масан О. Цецинська держава. (З історії давньої чернівецької околиці) // *Буковинський журнал.* – 2007. – Ч. 1. – С. 56; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина... – С. 98-99.

²¹ Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра... – С. 181; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина... – С. 97.

²² Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра... – С. 181; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина... – С. 97-98.

²³ Масан О. М. Буковина як об’єкт міжнародних відносин... – С. 34; Пивоваров С. В. Археологічні матеріали XIV ст. з пам’яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра // *Suceava. Anuarul complexului muzeal Bucovina.* – Suceava, 2007. – Т. 31-33. – P. 103-126; Пивоваров С. Військова справа середньовічного населення Буковини... – С. 58-62.

²⁴ Пивоваров С. В. Нумізматичні пам’ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці, 2002. – С. 78-92; Пивоваров С. Празькі гроші з городища в Зеленій Липі // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць.* – Чернівці, 2003. – Т. 1 (15). – С. 101-110.

²⁵ Выкопы на горе Цецина подь Черновцами // *Православная Русь.* – 1909. – 22 мая (4 июня). – С. 4; Крижанівський А. Львівський монетний двір у період “угорського” підпорядкування Галичини (1370-1386 рр.) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 105-110; Жук М. Характер влади Володислава Опольського у Галичині 1372-1378; 1385-1387 рр.: нумізматико-історіографічний аспект проблеми // *Наукові записки. Історичні науки.* – Острогож, 2009. – Вип. 14. – С. 212-215; Огуй О. Д. Чернівці та околиці: Грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть. – Чернівці, 2007. – С. 17.

²⁶ Sperka J. *Urządnicy Władysława Opolczyka na Rusi (1372-1378)* // *Spoleczeństwo Polski średowiecznej. Zbiór studiów* / Pod. red. St. K. Kuczyńskiego. – Warszawa, 2004. – Т. 10. – S. 83-94; Sperka J. *Otoczenie Władysława Opolczyka...* – S. 73-74.

²⁷ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України... – С. 5; *Catalogus diplomatum Bibliothecae Institutii Ossoliniani nec Bibliothecae Pawlikowianae inde ab anno 1227 usque ad annum 1505* / Ed. F. Pohorecki. – Leopoldis, 1937. – P. 40; Грамоти XIV ст. / Упор., вступна стаття, коментарі і словники-показники М. М. Пешак. – К., 1974. – С. 59.

²⁸ В найближчому оточенні Володислава Опольського та на урядах воевод і старост домінували сілезці. Це були особи, що походили з його рідного краю, їм князь найбільше довіряв і тому охоче оточував себе ними (Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика... – С. 84; Giliewicz A. *Stanowisko i działalność gospodarza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372-1378.* – Lwów, 1929. – S. 17-23).

²⁹ Грамоти XIV ст... – С. 59.

³⁰ Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика... – С. 84; Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka... – S. 77-80.

³¹ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України... – С. 5; *Catalogus diplomatum Bibliothecae Institutii Ossoliniani nec Bibliothecae Pawlikowianae...* – P. 40; Грамоти XIV ст... – С. 59.

³² Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика... – С. 84-85; Sperka J. Władysław książę polski... – S. 338-342.

³³ Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика... – С. 86-88; Sperka J. Urzędnicy Władysława Opolczyka na Rusi... – S. 95-96.

³⁴ Sperka J. Urzędnicy Władysława Opolczyka na Rusi... – S. 73-74; Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka... – S. 73-74.

³⁵ Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра... – С. 270-271; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина... – С. 92; Тимошук Б. О. Шипинська земля за археологічними даними... – С. 23.

³⁶ Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра... – С. 259-265.

³⁷ Пивоваров С., Федорук А. До питання про найманство в Галицькій Русі у XIV ст. (за даними розкопок городища в с. Зелена Липа) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2002. – Т. 1. – С. 148.

³⁸ Пивоваров С. В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі // Археологічні студії. – К.-Чернівці, 2003. – Вип. 2. – С. 204-211.

³⁹ Пивоваров С., Федорук А. До питання про найманство в Галицькій Русі... – С. 148; Афонін О. Шипинська земля та її фортеці // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 58.

⁴⁰ Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. – К., 1968. – С. 116; Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Молдавський період. – Чернівці, 2009. – Ч. 1. 1370-1475. – С. 77-78.

⁴¹ Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині... – С. 68, 72. У 1372 р. Людовік Анжуйський дозволив руським купцям торгувати на території Польського і Угорського королівств, що значно розширило можливості Львова як ремісничого і торгового центру. 7 листопада 1378 р. Володислав Опольський надав останньому вийтвіство на магдебурзькому праві, після чого місто одержало від короля стапельне право на експорт товарів у золотоординські володіння, чим воно на певний час стало монополістом у економічних операціях в “Молдавської змгли” (Огуй А. Д. Молдавський торговий путь в XIV-XVI вв.: міжнародна торгівля і денежне обращение Северної Буковини // *Stratum plus*. – 2011. – № 6. – С. 274).

⁴² Пивоваров С. Військова справа середньовічного населення Буковини... – С. 59.

⁴³ *Sprawy wołoskie za Jagiellonow: Akta i listy / Wyd. A. Jabłonowski.* – Warszawa, 1878. – S. 155-156; Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України... – С. 5; Czamańska I. *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji...* – S. 46-47.

⁴⁴ Филевич И. Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие // Журнал Министерства народного просвещения. – 1890. – № 1. – С. 127-128; Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 53-54, 450.

⁴⁵ *Kronika Jana z Czarnkowa / Tłum. J. Żerbiłło; Oprac.*

tekstu i przypisów M. D. Kowalski. – Kraków, 2001. – S. 64-66; Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 53-54; Dąbrowski J. *Ostatni lata Ludwiga Wielkiego 1370-1382.* – Kraków, 1918. – S. 312-313; Масан О. М. Буковина як об'єкт міжнародних відносин... – С. 35.

⁴⁶ Пивоваров С. В. Нумізматичні пам'ятки Буковини... – С. 92-100; Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині... – С. 121-125; Пивоваров С. В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі... – С. 110-111. Під час розкопок було знайдено дві бочкоподібні пустотілі в середині кістяні насадки – свистки, в стінках яких є по два, три розташованих навпроти отвори. Основне призначення цих виробів – створення відповідного шумового залякуючого ефекту, хоча не виключена і така їх роль, як більш надійне закріплення для наконечника в древку стріли або управління нею у польоті (Немеров В. Ф. *Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII-XIV вв.* // *Советская археология.* – 1987. – № 2. – С. 218-219; Кушкунбаев А. К. *История военного дела кочевников Золотой Орды XIII-XV вв.*: Автореф. дис. ... док. ист. наук. – Алматы, 2010. – С. 27-28).

⁴⁷ M [aryański] T. *Sawrań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1889. – T. 10. – S. 350; Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї... – С. 117.

⁴⁸ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae / Ed. A. Theiner.* – Romae, 1860. – T. 1. – S. 748; Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского...* – С. 86.

⁴⁹ Karczewski D. *Meliorator terrae Russiae...* – S. 264. Про цю невдалу військову акцію управителя руського домену короля чітко говорить надання Людовіка для Бенедикта сина Павла (30 жовтня 1377 р.), видане за вірну службу і з приводу загибелі його брата Петра “у нашій виправі проти Волохів” (“in expedicione nostra contra Olachos”) (*Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac.: J. Tomaszewicz i M. Zdenek, pod. red. W. Bukowskiego.* – Kraków, 2004. – S. 7).

⁵⁰ *Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941-1410) // Scriptores rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft / Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppner und E. Strehlke.* – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 106; Gorovei Șt. S. *Mușatinii...* – P. 27; Deletant D. *Moldavia between Hungary and Poland...* – P. 199-200.

⁵¹ Статті, находячися в рукописи Археографической комиссии перед Комиссионным списком Новгородской первой летописи // *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* – М.-Л., 1950. – С. 475. Не виключено, що і Хотинський кам'яний замок, який почав будуватися з башти-донжона, також з'явився у період протекторату Володислава Опольського над територією краю (Нестерова Т. Об етапах формування архітектури Хотинського замка // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2010. – Т. 2 (30). – С. 99-100; Nesterov T. *Aspecte controversate ale etapelor formării arhitecturii cetății Hotinului // Arta.* – Chișinău, 2011. – P. 42). На останнє вказують і знахідки деяких археологічних артефактів характерних для Зеленолипського й Цециньського замків (Пивоваров С. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000-2003 рр. // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини: Матер. Міжнар. наук. конференції. – Чернівці, 2003. – С. 31). Однак відсутність необхідного нумізматичного матеріалу поки що не дає можливості підтвердити однозначно висловлене припущення.

Андрей Федорук
(Черновцы)

АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ
ПОЛИТИКА КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА
ОПОЛЬСКОГО В “ЗЕМЛИ
ШЕПИНСЬКОЙ” (70-е гг. XIV в.)

В статье рассматривается управленческая политика князя Володислава Опольского на территории “земли Шепинської” в 1374-1377 гг. Главное внимание обращается на структуру административных единиц края – “волостей”, которые возглавляли назначенные управителем русского домена короля урядники – воеводы или старосты. Отмечается, что именно благодаря деятельности последних было обеспечено необходимые условия для появления мощной экономической артерии, которая в дальнейшем сыграла значительную роль в развитии всей “Молдавської землі”.

Ключевые слова: Володислав Опольский, политика, “земля Шепинська”, княжеские урядники, торговля.

Andrij Fedoruk
(Chernivtsi)

ADMINISTRATIVE AND OFFICIAL
POLITICAL OF DUKE WOŁODYSLAW
OPOLSKI IN “ZEMLIA SHEPINSKA”
(THE 70 OF XIV C.)

The political ruling over “zemia Shepinska” of duke Wolodyslaw Opolski in 1374-1377, is elucidated in this article. The main attention is accentuated on the land’s administration structure – “districts” which were ruled by the officials of the Russian kingdom domain’s governor – voivode or castellanus. The author notes also, that the necessary conditions for appearance of powerful economic way, which has considerable role in future development of all “Moldavian zemlia”, were provided thanks to their functioning too.

Key words: Wolodyslaw Opolski, political, “zemia Shepinska”, duke’s officials, trade.

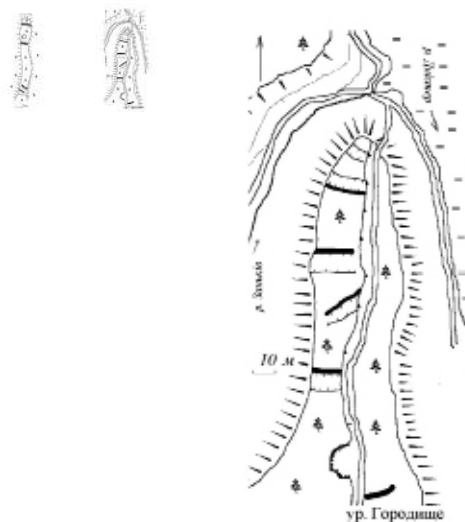

Рис. 1. Плани замків “земли Шепинської”
(за І. П. Возним):
зліва – Цецинського; справа – Зеленолицького.

Рис. 2. Виїзд князівського урядника
на чолі озброєного ескорту із замку
(реконструкція А. Клейна).

УДК: 94 (498.7) “1812/1868”

Тамара Богачик
(Чернівці)

ПІВНІЧНОБЕССАРАБСЬКІ ПОВІТОВІ
ЦЕНТРИ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД
(1812-1868 рр.)

У статті на основі архівних джерел та опублікованих праць зроблено спробу проаналізувати роль повітових міст Північної Бессарабії як центрів формування та функціонування муніципальних органів управління й судово-поліцейської влади регіону упродовж дореформеного періоду, їх вплив на господарське життя краю. Висвітлюється динаміка чисельності населення у північнобессарабських центрах.

Ключові слова: повітові центри, міські муніципалітети, Російська імперія, ремісничі спеціальності, мануфактури.

Входження Північної Бессарабії до складу Російської імперії за Бухарестським мирним договором від 16 травня 1812 р. значною мірою вплинуло на адміністративно-територіальний устрій та соціально-економічний розвиток регіону, центрами якого стали повітові міста – Бельці, Хотин, Сороки¹. Варто зазначити, що впродовж першої половини XIX ст. у цих населених пунктах формувалися адміністративні органи управління й судово-поліцейської влади краю, відбувалися зміни в господарському житті. Окремі аспекти розвитку північнобессарабських центрів в контексті історії всієї Бессарабії розглядали молдавські науковці

І. Анцупов, М. Бабилунга, В. Жуков, В. Зеленчук, М. Мунтян та інші. Однак масштабність наукових розвідок не дозволила проаналізувати в повному обсязі ті соціально-економічні зміни, які сталися в історії повітових центрів Північної Бессарабії з часу входження до складу Російської імперії і до проведення тут реформи 1868 р. Метою цієї публікації є заповнення прогалини в дослідженні означеної проблеми.

Джерельною базою пропонованої праці стали окремі фонди Національного архіву Республіки Молдова, Державних архівів Одеської та Чернівецької областей, статистично-економічні огляди та нариси сучасників А. Афанасьєва-Чужбинського, Л. Берга, А. Єгунова, А. Зашука, П. Свиньїна.

Одразу після входження до Російської імперії адміністративними одиницями Північної Бессарабії стали Хотинський та Сороцький повіти, а повітовими центрами відповідно Хотин й Сороки. У Хотинському повіті переважало українське населення, певна його частка була і Сороцькому та Бельцькому повітах.

Одночасно з початком адміністративних змін у краї було засновано й Кишинівсько-Хотинську єпархію під управлінням єкзарха – митрополита Гавриїла. Відповідно до цього у Сороках і Хотині створено духовні управління – протопопії, що поширювали серед населення регіону переконання про “сприятливі перемиї” під скіпетром всеросійських монархів².

З 1813 р. у місті-фортеці Хотині почало діяти поліцейське управління – “паркалабія”. Штат його складався з поліцейського штабс-капітана Шкаріна, приватного пристава, двох квартальних наглядачів, діловода, перекладача, 15 десятських. На оплату праці чиновників і освітлення вартового посту при поліції витрачалося 1800 руб. на рік з міських доходів. Створення поліції за загальноросійським зразком було першим реорганізаційним кроком в управлінні північнобессарабських повітів. Проте судові справи в Північній Бессарабії, як і на інших бессарабських землях, розбиралися і фактично вирішувалися справниками традиційно, і здебільшого на словах³.

Прагнення губернатора створити в бессарабських повітах загальноросійську систему управління підхопила значна частина комендантів фортеці, серед яких і хотинський генерал-майор Лідерс, який, за свідченнями сучасників, перевищував власні повноваження та чинив самовільні дії у передмістях цитаделі. Зокрема, він вимагав, щоб хотинська міська поліція виконувала несанкціоновані обласним урядом вказівки: подавала щоденні рапорти про загальне становище міста, міграційні процеси цивільних осіб та переміщення й розквартирування військових чинів, кількість хворих у місті тощо⁴.

Важливим актом в реорганізації адміністративно-судової системи краю стало утворення у 1818 р. Бессарабської області. Новий статут області надавав жителям краю право на самоврядування. За устроєм 1818 р. ліквідовано Сороцький цинут.

Центром Хотинського повіту затверджено Хотин, Ясського – Бельці⁵. Згідно зі “Статутом” 1818 р. у Хотині та Бельцях поліцейську владу очолювали поліцейські, яким допомагали двоє квартальних наглядачів, вісім десятників та писар⁶.

Господарським життям цинутних міст керували міські думи та цехові управи, які відповідно очолювали бургомістри, міські старости та цехові старшини. Міські органи управління в цинутах почали функціонувати восени 1818 р. Посадовців обирали таємним голосуванням за переважаною більшістю голосів. Так, у рапорті хотинського поліцейського від 6 листопада 1818 р. зазначалося, що на виконання указу уряду від 29 жовтня 1818 р. у місті Хотин обрано міську думу. З поданих кандидатур при переважаної більшості (“за” – 101 голос) бургомістром обрано Францишка Яновича, а його заступником – Антона Шатковського. Цехову управу Хотина, до складу якої ввійшли 7 цехових старшин та їх заступники, очолив Абрамко Молоркович⁷.

Обрані члени міської думи та цехової управи присягали на вірність російському самодержцю. На той час це було запорукою сумлінного виконання роботи. Варто додати, що перевагою в управлінських органах цинутів Північної Бессарабії користувалися молдавські бояри⁸.

Міське управління у зазначений період поділялося на судову частину (міський магістрат зі звичаєвим та сирітським судами), господарську частину (міська дума і цехова управа) та поліцейську частину (поліцейський і міська управа). Поліцейська частина міського управління повітових центрів мала типове на той час представництво: поліцейський, двоє квартирних наглядачів, вісім десятників та писар. Функціонування міських муніципалітетів забезпечувалося коштами місцевого бюджету: чиновникам магістрату – 750 руб. сріблом, міської думи – 250 руб. на рік. Зі збільшенням міських бюджетів видатки на їх утримання зросли у передреформний період майже утричі⁹.

У зв’язку з реорганізаційними змінами в адміністративному устрої, проведеними на початку 40-х рр. XIX ст. у повітах Північної Бессарабії, міським господарством Бельців відала Хотинська дума, а судовими справами міщан – Сороцька ратуша.

У кожному повітовому центрі Північної Бессарабії діяли земські суди, які під головуванням земських справників склалися зі старшого – постійного засідателя, чотирьох засідателів та секретаря. Варто зазначити, що в Хотинському та Бельцькому судах було ще по одному засідателю для розгляду та вирішення контрабандних справ¹⁰. У розпорядженні земських судів перебувало по дві-три парокінні підводи для виїзду чиновників до повітів¹¹. Однак, як свідчать огляди сучасників, досить часто у цих органах судочинства було тільки по одному освіченому канцеляристу, який ретельно виконував свої обов’язки¹².

У Хотині та Бельцях у зазначений період функціонували повітові суди, що мали ідентичний штат

чиновників. Однак на відміну від інших судів тут розглядалися позови між купцями і дворянами, на засіданні яких обов'язковою була присутність засідателів-дворян. Справи між державними селянами, до яких не причетні представники інших станів, вирішувалися сільськими засідателями¹³.

Для Сороцького та Бельцького повітів у Бельцях було створено Сороцько-Ясську окружну опіку, якою, як і в Хотинській дворянській, керував предводитель. Туди ж входили суддя і двоє засідателів. У Хотинському магістраті під головуванням бургомістра (обирався від купецького і міщанського станів) працювали чотири ратмани (представники від християн-євреїв) і секретар (за призначенням уряду). У Сороках 1835 р. замість магістрату створено ратушу, а в передреформений період – і міську думу¹⁴.

В усі повітові міста призначалися повітовий прокурор та землемір. Повітові казначейства Хотина, Сорок, Бельців склалися з повітового казначея, бухгалтера, журналіста, двох присяжних-рахівників і двох писарів за штатом. Поліцейські команди з господарської частини підпорядковувалися начальникам місцевих інвалідних команд, що забезпечували їх обмундируванням, провіантом та зарплатнею¹⁵.

Принагідно відзначимо, що демографічна ситуація першої третини XIX ст., зумовлена механічним та природним приростами, вплинула на динамічне зростання населення в усіх північних повітах Бессарабії, в тому числі і в повітових містах.

Серед населених пунктів Північної Бессарабії, в яких динамічно зростала кількість жителів в зазначений період, можна вважати містечка Бричани, Липкани, Атаки та міста Бельці, Сороки, Хотин. Кількість жителів у повітових центрах на 1828 р. у порівнянні з 1812 р. зросла у 2,3-2,8 разів (Бельці, Хотин), 1,2 рази – Сороки¹⁶.

До 1812 р. Бельці було невеликим поміщицьким містечком з населенням до 1 тис. жителів. Проте після того, як 1818 р. йому було надано статус міста, вже через рік тут проживало 1,9 тис. осіб. До середини 50-х років XIX ст. чисельність народонаселення збільшилася в 4,4, а до проведення реформи 1868 р. – у 6 разів. У повітовому місті Сороки з 1835 р. до 1865 р. народонаселення зросло у 2,7 рази¹⁷.

У дореформений період значно прискорився розвиток повітового міста Хотина. Воно швидко розрослося. Якщо в 1819 р. в Хотині налічувалося 3462 жителі, 1836 р. – 8995 осіб, 1848 р. – 10987, то в 1861 р. – їх було майже 18 тисяч осіб. Отже, з часу приєднання до Російської імперії і до 60-х років XIX ст. чисельність населення міста зросла в п'ятеро¹⁸.

Швидке збільшення населення Хотина значною мірою зумовлювалося активними міграціями селян-втікачів із сусіднього Поділля, з яким північний повіт розділяла тільки водна артерія – Дністер. Недосконала статистика того часу не дозволяє назвати навіть приблизну кількість мігрантів.

Свідченням того, що вона сягала десятків сотень осіб, є численні відношення кам'янець-подільського цивільного губернатора Сент-Прі до намісника Бессарабської області І. Гартінга, в яких йшлося про масові втечі цілих сімей українців-подолян через Дністер на північнобессарабські землі. Чимало втікачів Подільської губернії знаходили тимчасовий притулок на деякий період у повітовому Хотині, а звідти емігрували до сусідньої Австрійської імперії, як, наприклад, уродженець Кам'янецького повіту Степан Ковальчук¹⁹.

Зростання чисельності північнобессарабських мешканців у 30-60-х рр. XIX ст. певною мірою впливало на статеву, вікову, сімейну та етнічну структуру повітових центрів. Загалом у зазначений період перевагу мали чоловіки – 51,4%. Тільки у Хотині співвідношення жінок і чоловіків змінилося на користь жінок – 53,1% (чоловіки 46,9%)²⁰. Така перевага чоловічого населення у регіоні пояснювалася наслідками міграцій та еміграцій, збільшенням середньої тривалості життя чоловіків до 40 років.

Рівень народжуваності населення Північної Бессарабії у 40-60-х рр. XIX ст. зріс у порівнянні з 1820-30 рр. майже у 1,8 рази і складав у повітових центрах – 38. У Хотині коефіцієнт народжуваності становив 28,5, що було нижчим показником, аніж у повітах краю (у Бельцях і Сороках – 4,17 та 45,4). Це визначало закономірну тенденцію оновлення міського населення за рахунок системних міграційних процесів, і в меншій мірі – завдяки природному приросту.

Етноструктура повітових міст була строкатою. Так, вже на середину 40-х рр. XIX ст. найбільше українців проживало у Хотині – 15,1%, найменше – у Сороках – 0,3%. Молдаване та росіяни склали відповідно 23,1% та 25,6% населення Бельців. Найбільші етнічні групи Сорок становили росіяни (54,2%) та євреї (27,8%)²¹.

На початок 60-х років XIX ст. спостерігалось незначне зменшення питомої частки українського населення регіону у порівнянні з 1851-1855 рр. до 30,9% (125193 осіб). Варто відзначити, що 63,06% українців краю проживало у Хотинському повіті та його міському центрі (для порівняння: у Бельцькому повіті та м. Бельцях – 19,1%, Сороцькому повіті – 17,8%)²².

У зазначений період міста Бельці й Хотин населяло переважно єврейське населення. Порівняно незначний відсоток населення в зазначений період становили вірмени – австрійські піддані, які орендували маєтки поміщиків та займалися різними промислами активніше за корінне населення. До входження краю до складу Російської імперії налічувалося тільки 16 сімей вірмен у місті Хотині. А в 50-х рр. XIX ст. у Бельцях, Сороках, Хотині питома частка їх становила 0,9% всього північнобессарабського населення²³.

Варто додати, що прийнявши російське підданство, вірмени одержали громадянський статус, як і інші жителі краю. Вони мали свою общину і

церкву у Хотині, яка підпорядковувалася патріарху всієї Вірменії. Вірмени-католики поселилися в Хотині і його повіті та у м. Бельцях²⁴.

Малочисельною етнічною групою в північнобессарабських центрах залишалися поляки. У 1835 р. в Хотині налічувалося 108 поляків, а у повіті – 292 (для порівняння: в Сороцькому повіті – 45 осіб, Бельцькому – 96, Сороцькому – 260 осіб)²⁵. Цигани були чисельною етногрупою у м. Сороки, де їх налічувалося 1305 (для порівняння: Бельці – 263 осіб, Хотин – 31)²⁶.

Економічне життя північних міст протікало у руслі господарського розвитку всієї Бессарабської області. Важливим заняттям міських господарів було овочівництво. Вже у 20-х роках XIX ст. у Бельцях було 8 городів, а в Хотині їхня чисельність сягала 400. На порівняно невеликих земельних ділянках хотинські міщани збирали майже 320 четв. буряка, 28 четв. петрушки, 85 четв. цибулі, 5 четв. сельдерей (1 четверть – бл. 210 л сипких тіл), 7800 голівок капусти²⁷.

У перші роки після приєднання краю до Російської імперії промисловість була слабо розвинута і мала переважно ремісничко-мануфактурний характер²⁸. Проте промислове виробництво у зазначений період почало відігравати помітну роль у господарському житті повітових центрів.

Слід зазначити, що в перше десятиліття до-реформеного періоду найвища питома вага ремісників у складі міського населення спостерігалася в Хотині – 30,1%, що було найвищим показником серед північнобессарабських і буковинських земель (для порівняння: у Бельцькому повіті – 29,6%, а в Чернівцях – 24,8%)²⁹.

У 1819 р. в Хотині налічувалося 76 ремісників, серед яких найбільше шевців – 37, столярів – 8, ковалів – 8. Менше каменотесів (3 особи), ткачів, гончарів, бондарів (по 1 майстру). Срібні та мідні вироби виготовляли 17 ремісників-євреїв. Представники цієї національності у зазначений період були у кожній ремісничій галузі і в цілому становили 1,1% населення міста³⁰.

Варто додати, що міське ремесло Хотина розвивалося з урахуванням попиту не тільки міського, але й сільського населення. Незважаючи на те, що хотинські ремісники продовжували займатися сільським господарством, розвиток ремесла дедалі більше відмежовував їх від аграрного сектора³¹.

Після приєднання краю до Російської імперії тут простежується збільшення чисельності ремісничих спеціальностей та осіб, що ними володіли. Так, впродовж першої половини XIX ст. кількість ремісників у північнобессарабських центрах – Хотині, Бельцях, Сороках – зросла у 3,3 рази. У зазначений період значне місце займали ремісничі спеціальності, спрямовані на виготовлення предметів одягу, продуктів харчування. Водночас збільшувалася чисельність ковалів, теслярів, мулярів, бондарів, столярів.

На середину 30-х років XIX ст. у переліку ремісничих спеціальностей краю значне місце

займали шевці, кравці, кушніри (48,9% всіх північнобессарабських ремісників). Наприклад, у 1835 р. у Хотині ця найчисельніша група становила 4,8% усього населення міста, де шевців налічувалося 74 особи, кравців – 55, кушнірів і шапкарів – 42. Ремісників будівельних спеціальностей, які працювали переважно на замовлення, зафіксовано 50 осіб, а майстрів з обробки срібла й міді – 16³².

У 40-50-ті роки XIX ст. ремесло північнобессарабських центрів було також представлене чималою кількістю ремісничих спеціальностей. Пріоритетні позиції займали кравці, шевці, пекарі, булочники, м'ясники, капелюшники, рукавичники, які загалом становили 17,4% міських бессарабських ремісників. Найбільше у містах Північної Бессарабії налічувалося шевців (173 особи), кравців (160). Відповідно їхня питома частка серед міських ремісників краю становила 15,4% та 16,8%. Меншою була кількість ремісників, які виготовляли продукти харчування (пекарі, булочники – 44 особи (14,2%), м'ясники, ковбасники – 46 (23,1%))³³.

Однак зазначені дані заперечують результати попередніх досліджень, здійснених радянськими науковцями В. Жуковим, Я. Гросулом, І. Будаком. Використані ними джерела подають значно нижчі кількісні показники за 1844 р. по Хотину та Бельцях. Так, у Хотині, за нашими підрахунками, налічувалося 557 ремісників (попередні дані – 350), Бельцях – 350 (замість наведених 97). Зазначена чисельність по Сороках (53 ремісники) співпадає з попередніми джерельними відомостями. Ймовірно, така невідповідність є наслідком необ'єктивності статистичних даних першої половини XIX ст., до яких внесено тільки вільних (нецехових) ремісників³⁴. Зауважимо, що в статистичних звітах того періоду пропущено музикантів, візників, човників, гончарів і ремісників, які виготовляли свічки. Серед ремісничих спеціальностей були ще кондитери, яких також не включено до статистики. Тому відомості про їхній чисельний склад відсутні.

Необхідно зазначити, що в зазначений період ремісничькими спеціальностями володіли не тільки чоловіки, але й жінки. Наприклад, у 1844 р. серед 264 майстрів Бельців 3,6% були жінки, з 557 хотинських ремісників – 3,2%. Вони займалися переважно кравецтвом, виготовляли предмети одягу та продукти харчування³⁵. Проте до середини XIX ст. північнобессарабські центри все ще поступалися чисельністю ремісникам Кишинева, Акермана, Ізмаїла.

У першій половині XIX ст. особливим залишався соціальний статус північнобессарабських міських ремісників, що відображав феодальні риси залежності від середньовічного цехового устрою. За міськими майстрами залишалося право мати тільки одного-двох підмайстрів або учнів. Неухильне виконання таких вимог цеховими старшинами в цілому підтримувало визначений порядок упродовж усього дореформеного періоду³⁶.

Згідно з діючим ремісничьким статутом тільки

в Хотині в 1819 р. створено ремісничу управу, яка існувала відповідно до правил цехового устрою. У Бельцях і Сороках діяли ремісничі цехи³⁷. Функціонування Хотинської управи пояснювалося значною акумуляцією тут ремісників та утворенням таких ремісницьких цехів, як кравецький, шевський, кожум'яцький, теслярський, слюсарний, шапкарський, сріблярський. Пізніше в місті діяли цехи пекарів, булочників, м'ясників, бондарів та столярів. Досить часто зазначені цехи об'єднували не тільки спеціалістів одного профілю. Наприклад, цех бондарів включав ремісників, які займалися виготовленням коліс, а до цеху столярів входили склярі³⁸.

У перші роки після приєднання краю до Російської імперії порівняно значним промисловим центром Північної Бессарабії залишався Хотин, де розміщувалися дві пивоварні та три черепичні заводи. Це були невеликі мануфактурні підприємства, що давали дохід 1,5 тис. руб. На кожному з них працювало до чотирьох осіб³⁹.

У 1819 р. в Хотині вже діяли підприємства з виробництва мила і свічок. Одна з них – мануфактурна фабрика єврея С. Фейбишевича – за рік випускала до 400 пудів мила на загальну суму 1400 руб. сріблом. Підприємство з випуску свічок, що належало міщанину Абруму Гершковичу, виготовляло 750 пудів доброякісного товару на суму 3023 руб. сріблом⁴⁰.

У Бельцях в 40-60-х роках XIX ст. зафіксовано по одному такому мануфактурному підприємству, які видавали товару на 620 руб. сріблом. Це був один з найнижчих показників серед усіх бессарабських повітових майстерень (для порівняння: Хотин – 1625-4500 руб., Акерман – 5000 руб. сріблом)⁴¹.

У Північній Бессарабії у зазначений період відкрилися дві майстерні з виготовлення цегли і черепиці – одна в Бельцях, друга – в Хотині. Вони випускали за рік готової продукції на суму 407 руб. Вартість цегли вже у 50-ті роки XIX ст. сягала 3-9 руб., а черепиці – по 6,5 руб. за тисячу штук. Відповідно потужнішим було бельцьке підприємство, яке випускало продукції на 370 руб. Значно менше – хотинське, бо виробляло цегли і черепиці тільки на 37 руб. Але загалом великого розмаху це промислове виробництво не досягло через вже зазначені причини⁴².

Водночас у Хотині існував бричковий завод міщанина А. Люби. Перші писемні відомості про майстерню належать до 1864 р. Однак відомо, що це підприємство існувало й раніше. Воно складалося з двох відділень: ковальського (з міхами і ковадлами) та теслярського. Тут було зайнято всього 4 майстри і 6 робітників⁴³.

Орієнтація на товарообмін з Російською імперією та прикордонне становище Північної Бессарабії, що межувала з Молдавським князівством і Австрійською імперією, визначала географію порівняно значних її ярмарків в Хотині й Бельцях. У цих населених пунктах краю зростала чисельність торгових підприємств, основною формою зайнятості яких було постачання і збут чужої продукції.

Власником основної частини капіталу в повітових центрах було третьогільдійське купецтво – середня частина станової буржуазії. Це підтверджується численими даними. Наприклад, наприкінці 30-х років XIX ст. із 381 представника гільдійського купецтва Бельців і Хотина 339 осіб (88,9%) належали до третьої гільдії⁴⁴. Загалом до середини XIX ст. у Бельцях і Хотині концентрувалося до 7% купецького капіталу, у 50-60-ті роки – до 9-10% усієї Бессарабії⁴⁵.

Найбільш значущим ярмарковим містечком Північної Бессарабії вважалися Бельці, де щороку відбувалося 11 ярмарків. Тут продавалося десятики тисяч голів худоби, значна кількість овечої вовни, необроблених шкір. Товарообіг ярмаркової торгівлі в Бельцях був найбільшим не тільки серед північнобессарабських земель, а й по всій Бессарабії. Саме бельцькі ярмарки визначали ціни на худобу по всій області впродовж дореформеного періоду. Уже на середину 30-х років XIX ст. тут щорічно продавалося худоби, коней та різної сільськогосподарської продукції на загальну суму 1,2 млн. руб. Окрім російських рублів, на ринках у значній кількості були в обігу голландські червінці, австрійські талери та польські злоті. Адже сюди прибували торговці не тільки з російських губерній, а й з інших провінцій Австрійської імперії, де продавали і купували худобу та тваринницьку продукцію. Це сприяло збільшенню ярмаркового обігу повітового міста, який у 60-ті роки XIX ст. становив 1,9 млн. руб.⁴⁶.

Значна ярмаркова торгівля розгорнулася в повітовому Хотині, де 6 разів на рік відбувалися великі ярмарки. У 1845-1856 рр. тут продавалося здебільшого зерно, худоба та деякі мануфактурні товари на загальну суму від 2 до 8 тис. руб. сріблом⁴⁷. За вартістю привезеного ярмаркового товару Хотин посідав п'яте місце серед бессарабських міст (Ізмаїл – 136 тис. руб. сріблом, Кишинів – 81,5 тис. руб., Акерман – 18 тис. руб.)⁴⁸.

У 1849 р. в Сороках відкрито два ярмарки – 6 січня і 26 вересня, тривалістю два тижні кожний. Проте товарообіг їх був у 1,5 рази меншим, ніж на бельцьких та хотинських ярмарках⁴⁹.

Поряд зі зростанням ярмаркової торгівлі в краї збільшувалася й кількість торговельних закладів, що були представлені різноманітними крамничками, шинками, харчівнями, винними льохами, складами, що зосереджувалися переважно в повітових центрах та містечках Північної Бессарабії. У перші роки після приєднання краю у Хотині, наприклад, функціонувало 52 крамниці, а на середину 30-х років XIX ст. їх налічувалося 67. Приблизно ця кількість збереглася і в передреформені роки. У Бельцях та Сороках до середини XIX ст. дрібна торгівля здійснювалася у 18 крамницях. Значну кількість (майже 80%) становили крамниці, в яких торгували шовковими, лляними, вовняними тканинами, хустками тощо. У передреформені роки в Бельцях у таких закладах було зайнято до 20 підприємств, у хлібних і булочних – до 28 осіб,

у дрібних крамницях – 45 осіб. Всього в місті налічувалося майже 56 закладів з продажу продуктів харчування, які обслуговували 154 підприємці. Торгівлю фабричними і заводськими виробами здійснював 81 заклад з 97 працівниками. Загалом річна сума товарообігу бельзької та хотинської місцевої крамничної торгівлі в першій половині 60-х років становила від 100 до 460 тисяч руб. сріблом⁵⁰.

Проте північнобессарабські землі (особливо повітовий Хотин), які були на перехресті торговельних шляхів, залишалися важливими центрами контрабандної торгівлі горілчаними виробами, тютюном, тканинами, чаєм тощо. Сучасники зазначали, що контрабанда вибирала собі найбільш зручний шлях: через Хотин і Бричани, звідки основна її маса доставлялася до Кам'янець-Подільського⁵¹.

Помітним центром торгівлі продукцією лісопильної і деревообробної промисловості був повітовий Хотин, куди Дністром прибували плоти буковинського і галицького лісу. Значна кількість лісових матеріалів залишалася в Хотині⁵².

Роблячи загальний висновок, зазначимо, що у дореформений період значно зросла роль північнобессарабських міст як центрів формування й функціонування муніципальних органів управління й судово-поліцейської влади краю. Народонаселення усіх північних повітових центрів Бессарабії неухильно зростало як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення сюди жителів з інших губерній Російської імперії. Динаміка чисельності населення Північної Бессарабії впливала на статеву, вікову, сімейну структуру та сприяла розширенню поліетнічності регіону.

Північнобессарабські повітові міста стали центрами внутрішньої торгівлі краю. Незважаючи на порівняно невисокий товарообіг, вони забезпечували збут сільськогосподарської продукції, допомагали уникати далеких перевезень і перегонів худоби. Водночас тут зосереджувалася невелика частина російського та бессарабського купецького капіталу, іноземної валюти.

¹ Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3995. – Арк. 48; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 14. – Арк. 93.

² Очерк гражданского устройства Бессарабской области в 1812-1828 гг. / [Записки Одесского императорского общества истории и древностей]. – Одесса, 1900. – Т. XXII. – С. 13; Кишиневские епархиальные ведомости. – Кишинев: Тип. Шлиомовича, 1867. – № 3. – С. 95.

³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Спр. 6. – Арк. 74; Анцупов И. Реформы в управлении Бессарабией с 1812 по 1828 г. / И. Анцупов, В. Жуков // Ученые записки Киевского гос. университета, 1957. – Т. XXVI (исторический). – С. 148.

⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 10. – Арк. 63; ПСЗ. – Т. XXXIII. 1815-1816. – С.-Петербург, 1830. – №26271. Руководство к образованию правления Бессарабской области. – С. 665.

⁵ Берг Л. Бессарабия. Страна – Люди – Хозяйство. /

Л. Берг – Кишинев, 1903. – С.67; Nistor I. La Bessarabie et la Bucovine. – Bucarest, 1937. – С. 13.

⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 9. – Арк. 76.

⁷ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 6669.

⁸ Городские поселения в Российской империи. Т. 1. – С.-Петербург: Общественная польза, 1860. – С.122

⁹ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2134. – Арк. 304.

¹⁰ Зашук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Зашук – С.-Петербург, 1862. – С. 49 – (Бессарабская область).

¹¹ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 34; Комарницкий А. О пчеловодстве как христиански-народном промысле, в России вообще, и в Новороссийском крае и Бессарабии в особенности / А. Комарницкий – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1856. – С. 49.

¹² Записки Вигеля Ф. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии / Ф. Вигель – Москва, 1892. – Ч. VI. – С. 19.

¹³ ДАЧО. – Ф. 40. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк.20; ДАЧО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 423.

¹⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 73. – Арк. 1-3.

¹⁵ ПСЗ. – Собрание 2-ое. Т. XXII. Отделение 1-ое. 1847. – С.-Петербург, 1848. – №21137. О подчинении полицейских команд по хозяйственной части начальникам местных инвалидных команд. – С. 341.

¹⁶ Жуков В. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1964. – С. 63.

¹⁷ Анцупов И. Историческое значение присоединения Бессарабии к России в 1812 г. / И. Анцупов, А. Бабий. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1968. – С. 39.

¹⁸ Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края / А. Скальковский – Одесса, 1848. – С.27; Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. – С.94, 104.

¹⁹ ДАЧО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 105; Гросул Я. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул – Кишинев: Штиинца, 1969. – С. 23-24. – (Сборник документов. Ч. II.).

²⁰ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 14. – Арк.89-90; ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 7-7 (зв.); Новороссийский календарь на 1867 г. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. – С.75.

²¹ Бабилюнга Н. Население Молдавии в прошлом веке: Миграция? Ассимиляция? Русификация? / Н. Бабилюнга. – Кишинев: Штиинца, 1990. – С.53-60.

²² Кабузан В. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.) / В. Кабузан. – Кишинев: Штиинца, 1974. – С.55.

²³ Бабилюнга Н. Население Молдавии в прошлом веке: ... – 112 с.; Штанге А. Историческая записка о крестьянской реформе в Бессарабской губернии, составленная ко дню пятидесятилетнего юбилея – 19 февраля 1911 / А. Штанге. – Кишинев: Тип. Бессарабского губернского правления, 1911. – С.71.

²⁴ Зашук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Зашук – С.-Петербург, 1862. – С.170. – (Бессарабская область).

²⁵ Зеленчук В. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. / В. Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – С. 221-227.

²⁶ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 398. – Арк.89-515.; Жуков В. Города Бессарабии (1861-1900) / В. Жуков. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С.52-53.

²⁷ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 2 (зв.) – 3, 6 (зв.) – 8.

²⁸ Сабуров Я. Земледелие, промышленность и торговля Бессарабии в 1826 г. / Я. Сабуров – Москва: Университетская типография, 1830 г., – С.20.

²⁹ Богачик Т. Міське ремесло на Хотинщині в першій половині XIX ст. / Т. Богачик // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2004. Вип. 6. – С. 59.; Кокырла П. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII – начале XIX в. / П. Кокырла. – Кишинев: Штиинца, 1989 г. – С.49.

³⁰ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 621. – Арк. 12.

³¹ ДАЧО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 112; Жуков В. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1964. – С.83.

³² НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2139. – Арк.76.

³³ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4505. – Арк. 142-154.

³⁴ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4505. – Арк.142-154; Гросул Я. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул, И. Будак – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1967. – С. 281.

³⁵ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4505. – Арк.142-154.

³⁶ Мунтян М. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / М. Мунтян // Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штиинца, 1971. – Т. 117. – С. 196.

³⁷ Бабилунга Н. Промышленность Бессарабии в конце XIX – начале XX в. / Н. Бабилунга. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С.114.

³⁸ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк.6368; Жуков В. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1964. – С.91.

³⁹ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Тип. Алексомати, 1867. – Т.6. – С.279, 283.

⁴⁰ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 621. – Арк.38.

⁴¹ ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 9 (зв.) – 10 (зв.).

⁴² Богачик Т. Розвиток ремісницько-мануфактурного виробництва Північної Бессарабії в дореформений період (1812-1868 рр.) / Т. Богачик // Матеріали II Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”, 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 78.

⁴³ Жуков В. Города Бессарабии (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1964. – С.127.

⁴⁴ Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Защук – С.-Петербург, 1862. – С.186. – (Бессарабская область); Мунтян М. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / М. Мунтян // Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штиинца, 1971. – Т. 117. – С. 399.

⁴⁵ Жуков В. Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812-1900 гг.) / В. Жуков. – Кишинев, 1982. – С. 53.

⁴⁶ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2139. – Арк. 7 (зв.) – 10.

⁴⁷ Свиный П. Статистика Бессарабии, составленная в 1817 г. по поручению военного губернатора Бахметьева / П. Свиный [рукопись]. – Одесса, 1817. – Арк. 101.

⁴⁸ Жуков В. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1964. – С.196.

⁴⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 215. – Спр. 14. – Арк.24.

⁵⁰ Записки Бессарабского областного статистического комитета / [под ред. А. Егунова] – Кишинев, 1867. – Т. 2. – С.213-214.

⁵¹ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский – С.-Петербург, 1863. – С.84-85. – (Ч. II. Очерки Днестра).

⁵² НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2139. – Арк.82.

Тамара Богачик
(Черновцы)

СЕВЕРОБЕССАРАБСКИЕ УЕЗДНЫЕ ЦЕНТРЫ В ДОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД (1812-1868 гг.)

В статье на основе архивных источников и опубликованных работ сделано попытку проанализировать роль уездных городов Северной Бессарабии как центров формирования и функционирования муниципальных органов управления и судебно-полицейской власти региона на протяжении дореформенного периода, их влияние на хозяйственную жизнь края. Освещается динамика численности населения северобессарабских уездных городов, его занятость в производстве и сбыте товаров.

Ключевые слова: уездные центры, местные муниципалитеты, Российская империя, ремесленные специальности, мануфактуры.

Bohachyk Tamara
(Chernivtsi)

NORTH-BESARABIAN DISTRICT CENTRES IN PRE-REFORM PERIOD (1812-1868)

The article which is based on the archival sources and published works was made an attempt to analyze the role of districtal cities of North Besarabia like the centres of the formation and function of municipal bodies and the law-police authority of the region during the before reform period and to view their impact on the economic life of the district. Here is shown the dynamics of the population in the North-Besarabian centres.

Key words: districtal centres, city municipal, Russian empire, artisan majors, manufactures.

УДК: 9 (477) “19”+9 (470) “19”

Олександр Добржанський
(Чернівці)
Сергій Добржанський
(Чернівці)

“РУСЬКА БЕСІДА” – АРЕНА РУМУНСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА СПРОБИ НАЛАГОДЖЕННЯ ДІАЛОГУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 90-х рр. XIX ст.

Товариство “Руська бесіда” стало першою суто українською організацією з культурно-просвітньою функцією. Створення такої організації неохвально сприйняли румунська провідна більшість у крайовому сеймі, деякі громадські діячі, які вбачили у цьому загрозу для свого монопольного становища. Тому одразу почався тиск на “Бесіду”. Спроби порозуміння датуються уже кінці XIX ст., але в основному у культурному житті краю.

Ключові слова: “Руська бесіда”, Буковина, румунські діячі, москвофіли, народовці, культурно-просвітнє товариство, протистояння, крайовий парламент.

Створення товариства “Руська бесіда”, яке було першою і провідною організацією українців другої половини XIX ст., від самого початку свого зародження сприймалося румунською стороною як виклик їхньому монопольному становищу на Буковині. Тому протистояння між культурно-просвітніми товариствами українців і румунів на першопочатках були дуже гострими. Проте з переминою у 1885 р. ідеологічного стержня в “Бесіді” на користь народовців призвело і до пом’якшення відносин між керівниками українського та румунського національних рухів, хоча до повної гармонії та співпраці діло так і не дійшло.

Національний рух українців на Буковині у другій половині XIX ст. відзначався гострим протистоянням із румунським національним рухом, який розпочався дещо раніше і тому фактично повністю зайняв собою майже усі сфери суспільно-політичного та культурного життя краю. Перші спроби боротьби за власні культурні здобутки стали причиною до створення товариства “Руська бесіда”. Мета даної публікації – висвітлити процес певної трансформації українського та румунського національних рухів із відвертої конфронтації до стриманого нейтралітету та невтручання у справи двох провідних національностей краю. Об’єктом даної теми є суспільно-політичне життя на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. Предмет дослідження полягає у висвітленні головних віх міжнаціонального протистояння та спроби налагодження діалогу.

Ця проблема до сьогодні недостатньо вивчена, хоча назвати її бідною на літературу немає підстав. Найголовнішим джерелом у написанні статті є публікації газети “Буковина”¹, яка була заснована за сприяння “Руської бесіди” і тому дуже часто публікувала відомості про товариство, а також матеріали із історії організації². Найбільш ґрунтовним аналітичним твором по свіжих слідах є робота “Ілюстрована історія “Руської бесіди” в Чернівцях”³, автором якої був Є. Дмитрів (І. Семака). В цій праці описана вся історія товариства з 1869 по 1909 рр., а також аналізуються всі прорахунки та невдачі організації. Особлива увага тут присвячена культурно-просвітницькій діяльності. В загальнобуковинському контексті діяльність “Бесіди” розглядається в роботі Д. Квітковського, Т. Бриндзана і А. Жуковського “Буковина, її минуле і сучасне”⁴. Діяльність товариства крізь призму політичної ситуації на Буковині відображена в монографії О. Добржанського “Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.”⁵

Часи після революційних подій “Весни народів” для українців краю були важкими і фактично призвели до повного занепаду національної свідомості. У всіх провідних верствах життя панували представники румунських та німецьких провідних кіл. На той час українці поряд із румунами кількісно були суттєво переважаючою національністю, що правда південна частина краю була у своїй біль-

шості румунською, а північна – українською, про що свідчить перепис від 1869 р., за яким українці у північній частині Буковини становили 54%, румуни – 23%, євреї – 12%, німці – 6%⁶.

Уже починаючи з 1862 р. було утворене румунське “Товариство культури та літератури”, яке через свою просвітню діяльність розпочало культурну асиміляцію українців краю. У його складі навіть було створено руський (тобто український) осередок. Проте з середини 60-х років у колі української інтелігенції зароджується ідея відновлення національного руху, який спочатку в якійсь мірі знаходив підтримку в православної церкві. З 1873 р. при безпосередній участі єпископа Євгена Гакмана на Буковині засновано православно митрополію, що стало знаковою подією для культурного розвитку краю. Однак ще раніше один з найбільш впливових діячів православної церкви Буковини С. Морар-Андрієвич став гуртувати румунську інтелігенцію й старався явно і таємно дискредитувати українців загалом і Є. Гакмана зокрема⁷. Вони планували приєднати Буковину до Семигороддя й таким чином знівельювати вплив православної митрополії на край і домогтися усунення Євгена Гакмана від керівництва православною, ще на той час єпископією⁸.

Ставши в 1868 р. таємним радником цісаря, Є. Гакман на досить тривалий час поїхав до Відня, але заповідав українській інтелігенції: “Необхідно створити товариство на протигагу”, тобто, раз існує румунське “Товариство культури та літератури”, то слід заснувати також якусь громадську організацію русинів для рівноваги⁹. Тоді ж владики, щоб мати надійну опору серед православних Буковини, доручив Василю Продану і Михайлу Коморошанину заснувати товариство “Руську бесіду”¹⁰.

Після деяких вагань православний священник Теоктист Дронь, отримавши погодження від о. Василя Продана, поїхав селами збирати майбутніх членів товариства¹¹. Довгоочікуваний крок створення товариства відбувся 26 січня 1869 р. Румунські лідери всіляко перешкоджали створенню товариства “Руська бесіда”. З цієї метою вони навіть у своїй “Soŕiatea” хотіли створити окрему “руську секцію”, щоб керувати усіма процесами суспільного розвитку в краї. Зазнавши поразки, румунські провідники усіма силами накиннули на українців, називаючи їх відступниками, зрадниками краю і віри¹². Одночасно поширювалися чутки про те, що товариство прагне усіх перевести в унію. І взагалі стверджували, що край є румунським і всі тут румуни, навіть ті, котрі розмовляють українською мовою¹³.

Але потрібно відзначити, що подальша діяльність товариства “Руська бесіда” була незначною, тому спротив з боку румунського крила мінімізувався. У так званий “москвофільський” період можна згадати спробу піддати суспільному розголосу отримання “Руською бесідою” російського фінансування. Румунський барон О. Василько в Буковинському сеймі сказав: “Чужі опікуни ста-

раються накинути нашим співкрянам (русинам) російського духу, російське письмо і мову. Таких посередників треба обов'язково відкинути, бо їх наміри є небезпечними”¹⁴. Епізоди відносин Василя Продана з росіянами із російського консульства в Чернівцях використали румунські діячі для дискредитації українців у своїй газеті “Albina”, називаючи їх нелояльними до австрійської влади¹⁵.

Проте після зміни у товаристві керівництва у 1884 р., а також перехід на народовські позиції відбувались у складних для українців Буковини умовах, які були вкрай несприятливими для національного розвитку, штучно створеними німецькими та румунськими чиновниками в роки президентства в краї Є. Алезані (1874–1887). Фактично владу в своїх руках зосередив радник президента краю, представник великих румунських землевласників барон Стирча, а сам Є. Алезані “гуляв цілими ночами з румунською аристократією, а вдень спав”¹⁶. У сеймі і в державній раді не було жодного українського посла (депутата), бо обирали послів старости, яких за наказом „згори” добирали виключно з румунів. На митрополичому престолі сидів українофоб С. Морар-Андрієвич, а в Крайовій шкільній раді серед 12 членів був лишень один українець Амброзій Шанковський, представник греко-католицької церкви, якого 1874 р. прислали з Галичини на підтримку позицій русофілів. Тож про захист української освіти мова не йшла. Ні в крайовому керівництві, ні в старостах не було жодного урядовця-українця¹⁷. У селах священники тремтіли перед Морарем і не вели жодної просвітньої роботи, а ті сміливці, які починали створювати читальні, впадали в немилість митрополита і на них чекала розправа¹⁸.

Яскравим прикладом упередженого ставлення Є. Алезані до українців став розподіл коштів на потреби культурницьких товариств краю. “Руська бесіда” отримала 1887 р. від сейму на видання “Бібліотеки для молоді” 100 флоринів, у той же час на потреби румунських культурно-освітніх інституцій видали 3500 фл.¹⁹

Ще одним із способів тиску на українців було нагадування про релігійну приналежність, розмови про те, що члени товариства є „не рускі патріоти, а хитрі поширювачі унії між українцями Буковини, бунтарі”²⁰.

Ревним борцем з такими “бунтарями” був митрополит Буковини С. Морар-Андрієвич, який написав дві апології на захист православної віри в краї, де червоною ниткою проходила ідея показати українців як уніатів або розкольників єдиної православної церкви. Основною причиною таких тверджень стали переписи населення за релігійною належністю. Історично склалася традиція православному церкву на Буковині називати „волоською”, а населення, яке належало до “волоської” церкви, незалежно від мови називали “волохами”. У той же час “волох” означав і людину молдавської, згодом румунської національності, натомість румуни “русинами” називали послідовників греко-католицької

церкви Галичини та Буковини. Таке двояке значення слів викликало велику плутанину серед простого населення краю, дезінформувало його, чим вдало користувалися священники, які за рідким винятком були румунами і проводили політику, продиктовану Мораром-Андрієвичем, – не допускати просвіту на села – і намагалися румунізувати українське населення. “Румунські панотці вхопилися того, як дуже придатного способу, щоб український народ православний відвертати від “рускої” (тобто української) газети, відвертати від людей, що вчили, якої він народності. Вони усіх, хто читав нашу газету “Буковина”, називали відступниками від святої віри волоської і як то звичайно буває, лякали карою Божою”²¹.

Але одними словами це не обійшлося, і по всій церковній лінії була дана команда припинити будь-яку співпрацю із “Руською бесідою”. Так, український священник Коморошан зі сльозами на очах говорив представнику газети “Буковина”: “Я не можу дальше бути головою “Руської бесіди”, бо владика Морар-Андрієвич мені заборонив словами, “як не покинеш ти “Руської бесіди”, не маєш в консисторії що шукати”²². Саме через ці причини священників у товаристві було небагато, а сама діяльність їх у своїх парафіях спрямовувалась Морар-Андрієвичем на антипросвітницьку, анти-українську агітацію в церквах. Мотивація таких вчинків була примітивною: якщо селянин буде багато знати і думати, то йому не вистачатиме часу працювати на землі. Насправді головним аргументом було побоювання прогресивних ідей з Європи, які змусили б селян відходити від консервативних позицій православної церкви.

Крім тиску на членів товариства, митрополит Морар почав наступати на позиції газети “Буковина”, яка була заснована товариством „Руська бесіда”. Тому митрополит видав інтердикт (заборону) на газету “Буковина”, проголосивши, що “її не дозволено читати православним людям”²³.

Як згадувалось вище, головним конкуруючим товариством для “Руської бесіди” було “Soțiatea pentru cultura și literatura” (“Товариство для культури та літератури”), яке, крім захисту інтересів румунів, ставило за мету охопити і україномовне населення краю. Для цього з подачі митрополита й активної діяльності радника консисторії Цуркана створили у 80-х роках товариство “Akademie orthodox” (“Православна академія”), яке діяло при університеті й мало українське відділення, але насправді створювалось проти “Бесіди”. В його складі нараховувалось до десяти українців-русифілів, перед якими визначили мету – шкодити народовцям.

Продовжуючи тему зловживань провідника православних християн краю митрополита Морара-Андрієвича, можна навести ще один факт. Кошти, які консисторія виділяла на товариства, йшли тільки для товариств румунського або про-румунського (читай русифільського) напрямків, а от українські товариства не отримували нічого.

“Чи подав наш православний влади́ка хоч раз помічну руку нашим товариствам “Руська Бесіда” чи “Народний Дім”? До волоського товариства “Soțiatea” жертвує величезні суми. Чи дозволили волохи, коли ще українці не були в сеймі, хоч один крейцер на “Народний Дім” на “Руську Бесіду”? А на “Soțiatea”, “Școala rumân” і інші свої товариства давали по три сотки”²⁴.

Серед віруючих українців наростало незадоволення політикою митрополита. Додала жару і нова брошура Морара-Андрієвича “Апологія Буковинської православної греко-орієнтальної церкви”, котра вийшла друком 10 березня 1889 р. Митрополит продовжував стверджувати, що православні на Буковині – то волохи, або румуни, “народ обраний, аристократичний”²⁵.

Відповідь на тиск з боку вищого церковного керівництва краю не забарилася і спричинила жорстку реакцію членів “Руської бесіди”. Головна ідея протидії базувалась на висновках книги історика православної церкви на Буковині Сильвестра Дашкевича “Die Lage der Ruthenen in der buk. gr.-or. Diözese” (“Становище православних русинів у Буковинській архієпископії”), яка редагувалась і вийшла у світ на кошти “Бесіди”. Автор книги описує всі кривди, які заподіяв Морар православним українцям. У кінці висунута вимога про необхідність поділу релігійної громади Буковини на незалежні українську та румунську дієцезії. Ця ідея стала головною темою обговорення під час скликання “Руською бесідою” народних віч, у сеймі та парламенті, на шпальтах газет, у пропам’ятних листах і на аудієнції в цісаря української депутації у складі послів М. Василька, Є. Пігуляка, В. Семаки, К. Левицького та д-ра К. Кліма²⁶. Та все ж це рішення так і не було прийнято²⁷. Єдиним результатом цієї боротьби за поділ дієцезії стало озлоблення румунських національних провідників на українців і посилення безкомпромисного протистояння.

Проте такий шквал антиукраїнської спрямованості румунської релігійної та владної верхівки у середині 90-х років різко іде на спад. Причиною цього стало підвищення політичного впливу українців краю, які все частіше проходили до місцевого сейму та віденського парламенту і на цьому рівні “Руська бесіда” отримала захист і підтримку. Смерть митрополита С. Морара-Андрієвича у 1895 р. теж ослабила постійний тиск по церковній вертикалі на членів товариства. Але основною причиною стало усвідомлення більшістю румунів рівноправності українців краю на власний розвиток. Тому починаючи із кінця 90-х років XIX ст. між двома провідними націями краю відносини стали дещо стримано паритетними.

Таким чином, румунсько-українське протистояння 60-80-х років XIX ст., окрім політичного, активно точилося і на культурно-просвітньому полі за поширення свого впливу. Для цього були залучені два провідних товариства українське “Руська бесіда” та румунське “Товариство культури та лі-

тератури”. Проте ця конфронтація не призвела до очікуваних результатів для румунських впливових кіл, тому уже середина і друга половина 90-х рр. XIX ст. стала періодом стриманого нейтралітету.

¹ Буковина. – 1885-1909 рр.

² Дмитрів Є. Ілюстрована історія “Руської Бесіди” в Чернівцях (1869-1909) / Євген Дмитрів. – Чернівці: Руська Рада, 1909. – 125 с.

³ Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь / Степан Смаль-Стоцький. – Чернівці: Руська Рада, 1897. – 289 с.

⁴ Квітковський Д. Буковина / Денис Квітковський, Теофіл Бриндзан, Аркадій Жуковський. – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 961 с.

⁵ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX- початку XXст. / Олександр Добржанський – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

⁶ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. – Lemberg, 1872. – 422 S.

⁷ Пам’яті Юрія Федьковича // Нова Буковина. – 1912. – 28 січня. – С. 1-3.

⁸ Бібліографія // Каменярі. – 1909. – 8 квіт. – С.12.

⁹ Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / Осип Маковей. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С. 202.

¹⁰ Пам’яті Юрія Федьковича // Нова Буковина. – 1912. – 28 січня. – С. 1-3.

¹¹ Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь / Степан Смаль-Стоцький. – Чернівці: Руська Рада, 1897. – С. 237.

¹² Смаль-Стоцький С. Вказана праця. – С. 239.

¹³ Дмитрів Є. Вказана праця. – С. 24.

¹⁴ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages. – 1869. – S. 484

¹⁵ Маковей О. Вказана праця. – С. 211.

¹⁶ Попович О. Відродження Буковини / Омелян Попович. – Львів, 1933. – С. 33.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Когут Л. Історія Буковини / Лев Когут // Рідний Край. – 1930. – 2 листопада. – С. 2.

¹⁹ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages für die erste Session der fünften Wahlperiode. 1877. – Czernowitz, 1878. – S. 148.

²⁰ Політичне положення русинів на Буковині // Буковина. – 1892. – С.2.

²¹ Смаль-Стоцький С. Як будився зі сну український народ на Буковині / Степан Смаль-Стоцький // Рідний Край. – 1928. – 22 січня. – С. 2.

²² Руске питання на Буковині // Буковина. – 1892. – 20 листопада. – С. 2-3.

²³ Попович О. Початки „Буковини” / Омелян Попович // Додаток до числа 6-го Буковини. – 1909. – 6 січня – С. 1-2.

²⁴ Руске питання на Буковині // Буковина. – 1892. – 20 листопада. – С. 2-3.

²⁵ Попович О. Відродження Буковини. – С. 68.

²⁶ Там само. – С. 69.

²⁷ Промова доктора С. Смаль-Стоцького на 20 головнім зборі товариства „Руска Бесіда” // Буковина. – 1889. – 16 березня. – С. 1.

*Александр Добржанский
(Черновцы)
Сергей Добржанский
(Черновцы)*

“РУСЬКА БЕСІДА” – АРЕНА РУМЫНО-УКРАИНСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ И НАМЕРЕНИЯ НАЛАЖИВАНИЕ ДИАЛОГА ВО ВТОРОЙ ПЛОВИНЕ 90-х XIX в.

Общество “Руська бесіда” – первая украинская организация с культурно-просветительной функцией. Создание такого общества неодобрительно восприняли румынское правящее большинство в краевом сейме и некоторые общественные деятели, которые видели в этом угрозу своей монополии. Потому на общество началось давление со всех сторон. Попытки к пониманию начались лишь в конце столетия в основном в контексте влияния на культурные процессы Буковины.

Ключевые слова: “Руська бесіда”, Буковина, москвофилы, народовцы, культурно-просветительное общество, противостояние, краевой парламент.

*Oleksandr Dobrzanskiy
(Chernivtsi)
Sergii Dobrzanskiy
(Chernivtsi)*

“RUSKA BESIDA” AS THE ARENA OF ROMANIAN AND UKRAINIAN CONFRONTATION AND ATTEMPT TO DIALOG IN SECOND PART OF 1890 S

Society “Ruska besida” was the first Ukrainian organization with a cultural and education function. But creation of this organization didn't like Romanian ruling majority, because they were afraid to lose government monopoly. That's why there were great pressure on the “Ruska besida” from government and church. Attempt to come to agreement, but only in cultural area, started at the end of century.

Keywords: “Ruska besida”, Bukovina, moskvofily, narodovci, cultura and educational society, organization, parliament.

УДК 94 (477) “19/20”

*Василь Ботушанський
(Чернівці)*

**ЯНКУ ФЛОНДОР (1865-1924)
У СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

У статті йдеться про діяльність одного з відомих політиків Буковини кінця XIX – початку 20-х рр. XX ст., послідовного великорумунського шовініста і українофоба Янку Флондора, який відіграв ключову роль в окупації королівською Румунією у 1918 р. Північної Буковини, ліквідації тут новоствореної української державної влади, що орієнтувалася на Велику Україну, і встановлення в краї суворого окупаційного режиму.

Ключові слова: Янку Флондор, земельні угіддя, українці, румуни, політичні партії, Буковина, Румунія, національне самовизначення, румунська окупація.

Серед істориків не раз розгортався науковий дискурс про роль багатії знаті (магнатів, дворян, шляхти) підкорених країн у національно-визвольному русі. Доходили висновку, що такі багатії могли відігравати й позитивну роль у визволенні своїх етнічних одноплемінців з-під влади тієї чи іншої імперії, наприклад, шляхом закупівлі зброї, амуніції для повстанців, фінансової підтримки антиімперської преси, друкованої продукції, зрештою, виступів у парламентах, сеймах, спрямованих на викриття гнобительської національної політики метрополій. Це було характерним для ряду країн Європи, зокрема для багатонаціональної Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Але особливість ситуації полягала в тому, що Австрія підкорювала і приєднувала уже сформовані держави чи частини держав, які самі ще раніше уже підкорили чи приєднали більш ранні державні утворення з іншими, відмінними етносами. Австрійські правителі, наприклад, приєднали частину Польщі – Галичину і частину південної Молдавії – Буковину – колишні володіння Галицько-Волинської держави, заселені русинами (українцями), Угорщину, яка ще раніше заволоділа Закарпаттям, теж заселеним переважно русинським (українським) населенням. Таке поневолення імперією Габсбургів інших держав (частин держав) набувало ніби “двоповерхової” градації.

Австрія як метрополія залишала за колишньою феодалною знаттю та її нащадками приєднаних земель панівне становище щодо підкорених раніше народів, зокрема українців, за принципом “поділяй і володарюй”. Тобто польська, угорська, молдавська (румунська) знать, будучи підлеглою Австрії, мала у підлеглих інші етноси, зокрема українців, і борючись за своє національне визволення, здебільшого не прагнула до того, щоб визволити своїх безпосередніх підлеглих “на нижньому поверсі”. Яскравий тому приклад – становище в Угорщині, де, за висловом Н. Бельческу, “один і той же деспотизм (Габсбурги) душить і румунів, і угорців...”, але де, зазначимо, під час революції 1849 р. революційна угорська армія громила не тільки війська своїх гнобителів – Габсбургів, але й загопи румунських повстанців, які піднялися на боротьбу за національне визволення від угорських гнобителів.

Отже, подібна картина була характерною і на Буковині. Молдавські господарі, включивши до Молдавії землі колишньої Галицько – Волинської держави в межиріччях Дністра, Пруту, Сірету, Сучави, роздали землі, давньоукраїнські села (до 120)¹ своїм вельможам, частина давньоукраїнської знаті “зволощицалась”, внаслідок чого тут сформувався молдавський феодалний клас землевласників (боєри, мазилі, рупташі та ін.), які поряд з монастирями

володіли майже усією землею, використовуючи працю феодально залежних селян.

З часом, зокрема після революції і аграрної реформи 1848 р., їхні маєтки купували також і представники інших національностей, але все ж частка нащадків колишніх молдавських (з середини XIX ст. – румунських) великих землевласників була порівняно значною. Так, у 1910 р. серед 156 власників т. зв. табулярних (дворянських, поміщицьких) маєтків румуни становили 31%, поляки – 32%, євреї – 32%, інші (вірмени, чехи, німці) – 5%².

Серед нащадків колишніх молдавських (румунських) феодальних родин на Буковині у XIX – на початку XX ст. фігурують у різних джерелах і Флондори, власники тих чи інших українських чи змішаних (українці, румуни та ін.) сіл і навіть міст. Приміром, у т. зв. Крайовій табулі, у якій були зареєстровані всі великі землеволодіння, у різних шематизмах значилися Йордакій фон Флондор (власник с. Глиниця, Зеленів, Плешниця), Лео фон Флондор (с. Миліїв), Лілія Флондор (с. Слобода – Комарівці, 180 га), Олександр фон Флондор (с. Глиниця), Георг фон Флондор (м. Сторожинець, бургомістр, депутат парламенту), Емануель фон Флондор (с. Глиниця), Отто фон Флондор і Георг Богосевич (с. Миліїв, 2100 га), Йоганн (Янку) фон Флондор, Ніколаус фон Флондор і Йоганн Оренштайн (м. Сторожинець, 1119 га), Ніку фон Флондор (с. Новоселиця і власність у Чернівцях) та ін.³ Отже, Флондори мали у володінні землі не тільки у селах, але і у м. Сторожинець (Янку Флондор).

Сторожинець у австрійські часи був повітовим центром, порівняно невеликим, але багатонаціональним містом, де у 1910 р. проживало близько 10,3 тис. чол., з них євреїв – 3453 (33,6%), румунів – 3039 (29,6%), українців – 1905 (18,6%), поляків – 1116 (10,9%), німців – 750 (7,3%)⁴.

У румунській історіографії досить багато написано у великорумунському ключі про одного з сторожинецьких Флондорів – Янку (Йоганна, Івана) як про “героя Буковини” у боротьбі за румунську справу, об’єднувача румунських земель і т. п. Зрозуміло, що найвищу оцінку його діяльності у переломний історичний момент – краху Австро-Угорщини і приєднання всієї Буковини до Румунії – давали (і дають) румунські історики⁵.

Інша характеристика цього діяча як послідовного українофоба і організатора окупації північної, переважно української частини Буковини у 1918 р. міститься у колективних та індивідуальних дослідженнях, у документальних виданнях українських авторів періоду незалежності України⁶.

Такої ж критичної точки зору стосовно цього політика дотримуються й автори української діаспори⁷. На основі деяких наявних джерел спробуємо подати характеристику цієї особистості, та її діяльності, маючи це за мету статті.

Янку Флондор (1865-1924 рр.) народився у заможній родині, закінчив Віденський університет, отримав ступінь доктора юридичних наук.

Але як великий землевласник не став займатися юридичною практикою, а поринув у господарську діяльність⁸. Тим більше, що господарство у нього було велике. У Сторожинці перед Першою світовою війною у його володінні було 2500 га різних угідь: близько 1 тис. га – ліс, 1050 га – рілля, 250 га – луки і пасовиська, решта – площі під будівлями, дорогами та ін. Все господарство складалося із 5 маєтків. Маєток Коскова займала гуральня з річним виробництвом 1005 гектолітрів спирту. Три маєтки загальною площею 800 га і маєтки Коскова та Думбрава площею 500 га здавалися в оренду Арону і Енетті Пресснер, маєток Альбоветі – Ісаку Целлермайєру, а маєтками Крива і Мунтені Я. Флондор управляв сам⁹.

Я. Флондор тривалий час мав так звану пропінанцію, тобто ще давнє феодальне монополієне право поміщиків виробляти і збувати спиртні напої. За крайовим законом з 1911 р. пропінанція скасовувалась, і кожний мав право займатись цим “промислом”, особливо щодо збуту оковитої. Не збиралися упускати зі своїх рук це заняття поміщики, у тому числі й Я. Флондор. Газета “*Volkspreste*” уже в номері за 7 січня 1911 р. спішила повідомити, що “у Сторожинці одержав концесію на збут спиртних напоїв великий землевласник і промисловець доктор Янку Флондор”, а у інших селах Сторожинецького повіту – його одноплемінці румунські поміщики у Жадові, Пресакаренах, Карапчеві та ін.¹⁰

Я. Флондор намагався запроваджувати у своєму господарстві деякі прогресивні досягнення у сільському господарстві, зокрема у вирощуванні кращиків порід свиней¹¹.

У зв’язку зі зростанням попиту на ділову деревину, дрова в кінці XIX – на початку XX ст. відбувалася активна експлуатація лісових масивів Православного релігійного фонду Буковини та лісів селянських кооперативних лісових товариств. Не стояв осторонь цих операцій і Я. Флондор, будучи членом “Центрального економічного союзу румунів Буковини”, заснованого 1903 р.¹², встряваючи в різні сумнівні оборудки.

3 грудня 1907 р. на 39 засіданні XVIII сесії Буковинського сейму депутат Г. Грігорович (румун) і тов. внесли інтерпеляцію (депутатський запит) з приводу того, що різні махінатори у незаконний спосіб набувають лісові ділянки (паї) селянських лісових товариств. Зокрема, спекулянт Майданек у селянському товаристві “Лаура” у Горішньому Вікові скуповує і перепродує їх Янку Флондору. “Янку Флондор купує, – говорилось в інтерпеляції, – але хоче, щоб в усіх владних істанціях куплене було визнане як його власність. Янку Флондор не хоче нічого ділити зі своїми національними партнерами (румунськими селянами. – Авт.). Він хоче повністю знищити селянське товариство “Лаура”. Тепер (румунські) селяни хай будуть задоволені, що на місце єврейського сільського спекулянта Майданека прийде їх співвітчизник рицар фон Флондор”¹³.

Місцева газета “*Czernowitzer Tagblatt*” у номері за

29 вересня 1910 р. у передовій статті “Ліс і політика” закликала: “Крайня вже пора, щоби “голова нації” пан Флондор навів порядок і убезпечив румунів проти всіляких небезпек щодо лісових махінацій”. Називалися й інші сподвижники Я. Флондора, які “погрузли в махінаціях з лісом”¹⁴.

Звичайно, вираз “голова нації” (тобто румунської) вжито з сарказмом, бо як міг цей “голова нації” навести порядок, щоб усунути махінації з продажем лісу, якщо й сам займався цим “промислом”.

Відомий на Буковині адвокат Василь Дутчак (українець) теж звернув увагу на такі незаконні дії Я. Флондора. У меморандумі в міністерство внутрішніх справ Австрії від 27 вересня 1910 р. він писав: “Високе міністерство! Застосування закону від 2 липня 1897 р. ... з метою управління громадськими лісами. ... до цього часу залишається майже безуспішним. ... Неправильне ведення записів у поземельних книгах мало своїм наслідком експропріацію реальностей тих, хто мав на неї право сервітутного користування. Це стало явним тоді, коли великі землевласники (поміщики) Євдоксіус барон Гормузакі і барон Янку Флондор відкупили від спекулянта лісами Мозеса Майданека ще доброго сервітутного лісу площею 2113 йохів (1 йох = 0,57 га. – Авт) і 1249 кв. клафтерів (1 кв. кл. = 3,6 кв. м) товариства “Лаура”. Відповідь В. Дутчак отримав 29 березня 1913 р., тобто через 2,5 роки без позитивних наслідків”¹⁵.

Чернівецький кореспондент віденської газети “Arbeiter Zeitung” (“Робітнича газета”) у номері за 11 серпня 1911 р. у статті “Буковинська політика і буковинський гешефт” писав, що поряд з іншими румунськими підприємцями “велику площу лісів Релегійного фонду захопив (тобто взяв у оренду – Авт.) боярин Янку Флондор – шеф румунської християнсько-соціальної партії. ... При цьому Флондор загірб 3/4 мільйона крон”¹⁶.

Хоч угідь мав багато, та все йому, здавалось, було мало. Він перекрив одну із доріг, що була відгалуженням від траси Сторожинець – Чернівці, яка давала селянам можливість зручніше добратися до своїх нивок і якою вони користувалися вже 70 років. Селяни неодноразово писали скарги з цього приводу, але поміщик влітку 1909 р. закріпив на тій дорозі грізне попередження: “Проїзд заборонено!” Селяни забрали ту табличку з написом і віднесли йому в маєток. Тоді він наказав дорогу переорати, поставив шлагбаум, найняв сторожа і наказав йому стріляти у того, хто насмілиться користуватися тією дорогою, бо, мовляв, це приватна власність. Селяни звернулися до суду в Сторожинці, виявили, що ця дорога – громадська власність, та Я. Флондор стояв на своєму¹⁷.

Однак Я. Флондор не обмежувався лише господарськими справами, він активно включився у політичне життя краю. Обирався депутатом крайового сейму по курії великих землевласників, головою румунського сеймового клубу (фракції)¹⁸.

Обирався також бургомістром Сторожинця. Маючи значні капітали, будучи людиною економічно

незалежною, а за характером – досить сміливою, напористою, а то й нахабною, він в умовах конституційної Австрії міг дозволити собі різку критику владних структур, своїх економічних і політичних конкурентів, а також пропаганду великорумунських ідей, румунського сепаратизму. Він був представником молодшої генерації румунських політиків на Буковині (молдорумунів)¹⁹, різко критикував нащадків старих дворянських родин, які засідали в крайовому сеймі і австрійському парламенті, жили з австрійською крайовою адміністрацією, мали чимало своїх покровителів і у самому Відні. Тому вони виступали за єдність з Австрією, невіддільність Буковини від неї, збереження німецької мови як єдиної в імперії для спілкування різних національностей²⁰.

Я. Флондор сприйняв, очевидно, всерйоз хибні ідеї збіглого від революційних угорців ще у 1849 р. на Буковину “духовного батька румунізму”, трансільванського румуна, греко-католика Арона Пумнула, що Буковина – це виключно румунська земля, як також і подібні твердження митрополита Сильвестра. Тому Я. Флондор рішуче виступав проти деяких старих румунських політиків – австрофілів, обстоював ідею приєднання Православної Церкви Буковини до Румунської митрополії та й самої Буковини – до Румунії, гордився, що його називають румунським сепаратистом²¹.

Я. Флондор послідовно дотримувався великорумунських ідей, органічно не сприймав слов’ян, зокрема українців, росіян, відкрито це демонстрував. Наприклад, у травні 1898 р. він, будучи бургомістром Сторожинця і власником єдиної великої зали у місті, не дозволив виступити з концертом відомій російській співачці Надії Слов’янській, заявивши: “Ні за яку ціну”. У зв’язку з цим газета “Буковинськи Ведомости” писала: “Якби румуни мали б лише таких патріотів, як власник Сторожинця, то навряд чи хтось в Європі вважав би румунський народ культурним народом”. Або коли у травні 1899 р. депутат Степан Смаль-Стоцький згадав у своєму виступі у сеймі ім’я відомого буковинського українського письменника Юрія Федьковича, щоб виділити кошти на видання його творів, Я. Флондор вигукнув із залу: “Я такого не знаю”. Це в той час, коли частина творів Ю. Федьковича уже була перекладена російською, чеською, сербською, німецькою мовами²², і це того Федьковича він “не знав”, який у своїх творах (“Волошин”, “Буковина”) з симпатією писав про дружні стосунки між українцями і волохами (молдованами, румунами) на Буковині: “Гуцул кошу несе в росу, волох просо сіє”²³. Газета “Буковина” писала у липні 1898 р., що Я. Флондора за його уміння говорити можна було б призначити духовним проповідником для румунів, “если би він хотів також іншим народам признати право на існування”²⁴.

Румунські політичні активісти гуртувалися у кількох політичних партіях: Румунській консервативній (до неї належали переважно великі землевласники), Румунській народно-національній, яку

очолював Я. Флондор, та інших. Флондорівській партії були підконтрольні друковані органи "Patria" ("Батьківщина"), "Deșteptarea" ("Пробудження") та інші, у яких не раз друкувалися матеріали у великорумунському і антиукраїнському дусі. У 1902 р. ця партія об'єдналася з Консервативною партією, утворивши Румунську національну партію на чолі з Я. Флондором. Але у цій об'єднаній партії сформувалася опозиція, очолювана Флоріаном Лупу, який гостро критикував Я. Флондора, не шкодуючи "міцних" слів і виразів на його адресу. Ф. Лупу як один із лідерів румунського політичного об'єднання "Unirea", депутат австрійського парламенту від Буковини на багатолюдних зборах цього місцевого об'єднання у кінці жовтня 1903 р. у с. Петрівцях різко розкритикував антинародну політику боярського угруповання на чолі з Я. Флондором, румунського сеймового клубу (фракції), очолюваного тим же Я. Флондором, або, як він висловився, "боярської банди і її прихвостнів", бо "румунський клуб робить на шкоду простого румунського народу, а заступається тільки за свої власні станові інтереси. Він є ворогом румунського народу". При обговоренні там же на зборах у Петрівцях проекту виборчої реформи Ф. Лупу зазначив: Я. Флондор вимагає, щоб по курії великих землевласників було визначено третину всіх депутатів сейму. Але така вимога Я. Флондора "є народною зрадою... Це банда визискувачів простого народу"²⁵. Обмінюючись у полеміці такими "люб'язностями", ці контрагенти, мабуть, добре знали, про що говорять.

Я. Флондор став відомим ще й як фальсифікатор, наклепник, який у політичній боротьбі не гребував банальною брехнею. Так, у 1902-1904 рр. на Буковині, в Галичині, у Відні досить широко висвітлювалася т. зв. "афера Флондора". На сторінках друкованого органу румунської народної партії "Bukowiner Journal" він опублікував наклепницькі матеріали про одного з лідерів українського національного руху на Буковині Миколу Василька. Той переконливо спростував це, але Флондор під присягою заперечував, що він не є автором наклепу. Та незабаром редактор цього видання заявив, що цей матеріал продиктував йому сам Я. Флондор. У Буковинському сеймі у зв'язку з цим завирували такі політичні пристрасті, що австрійський цісар 3 червня 1904 р. достроково розпустив сейм, призначивши нові вибори²⁶.

Партії Я. Флондора протистояла також Румунська демократична партія на чолі з Аурелом Ончулом, яка декларувала себе як захисницю інтересів селянства та інших трудових верств населення, поборницю національної рівності етносів, які проживали на Буковині (у т.ч. рівності національних прав румунів і українців).

Та після 4-річної взаємної критики ці дві партії 17 вересня 1908 р. на об'єднавчому з'їзді у Чернівцях з'єдналися в одну Румунську християнсько-соціальну партію під зверхністю Я. Флондора. Вона поряд із завданнями всебічного розвитку

румунської спільноти краю не приховувала і свого антисемітизму, українофобства, підтримувала зв'язки з Німецькою християнсько-соціальною партією Буковини, що займала войовничі антисемітські позиції. Її органом стала газета "România" з прозорим натяком на орієнтацію²⁷. Проте, як зазначала газета "Буковина", у керівництві цієї партії фактично існували дві політради: одна на чолі з Я. Флондором, інша – на чолі з А. Ончулом²⁸, що у майбутньому кардинально позначилося на їхньому політичному курсі.

Знаючи постійну ворожу налаштованість Я. Флондора щодо українців, українська громадськість завжди у його діях вбачала небезпеку наступу на українство краю. У зв'язку з тим, що Янку Флондору, як спритному політику, вдалося об'єднати румунські партії в одну партію під його керівництвом, українська газета "Буковина" через три дні 20 вересня виступила із тривожним застереженням до українських політичних кіл і громадськості у вигляді передової статті під назвою "Чорна хмара". "Сполука всіх румунських партій є велика небезпека для нашого народу, – писала вона. – Супроти такого грізного вигляду не остає нам нічого інше, як забути наші домашньо-партійні незгоди, а злучитися і взятися всіма силами до праці"²⁹.

Зате буковинські москвофіли, які у боротьбі проти українських партій, товариств не раз єдналися з румунськими партіями, привітали Я. Флондора з таким об'єднанням. "Мы со своей стороны, – заявляли вони, – радуемся примирению в лоне братного нам по вере румынского народа и желаем его выразительным предводителям всякого благополучия в их народной работе"³⁰.

13 січня 1909 р. ще деякі румунські політичні угруповання пристали на певних зафіксованих умовах до Румунської християнсько-соціальної партії, створивши керівний орган – Румунський національний комітет (60 чол.), який очолив Я. Флондор³¹. Очевидно, об'єднання було не надто міцне, бо як писала москвофільська газета "Православная Русь" 20 серпня 1909 р., Румунська об'єднана партія знову розкололася на демократичну і консервативну, на чолі останньої стояв Ф. Лупу³². У подальшому вони знову зближувалися.

Під час Першої світової війни Я. Флондор як прихильник Румунії мусив тікати в Румунію (як й інші румунофіли Буковини, створивши там Комітет буковинських емігрантів). Господарство Я. Флондор залишив на управляючого. Як доповідав шеф буковинської жандармерії полковник Е. Фішер крайовому президенту 3 квітня 1915 р., "в Румунії розгорнута антиавстрійська пропаганда, інспірована Янку Флондором з Сторожинця і бароном Гурмузакі", які були навіть на прийомі у короля, в уряді³³.

У час розпаду Австро-Угорщини Я. Флондор, як і весь "Комітет буковинських емігрантів", очолюваний І. Ністором, повернувся із Ясс у Чернівці. (Для характеристики подальших подій скористаємося збірником документів і матеріалів

“Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.)”, підготовленим О. Добржанським та В. Стариком (опубл. 2009 р.)³⁴).

Бачачи наближення розпаду імперії у зв'язку з її воєнними поразками на фронтах Першої світової війни та загостренням в ній національних суперечностей (особливо у зв'язку з проголошеними американським президентом В. Вільсоном 14 пунктів про право кожної нації на національне самовизначення), останній австрійський імператор Карл I 16 жовтня 1918 р. видав спеціальний маніфест, щоб врятувати країну. У ньому пропонувалося кожній національності створити національні ради і визначити свої національні території, на яких і будуть створені національні держави – складові частини майбутньої австрійської федеративної держави.

Делеговані від українського населення Буковини 22 представники (депутати австрійського парламенту і крайового сейму, по 3 чол. від кожної української політичної партії) разом з делегатами – українцями від Галичини 18-19 жовтня 1918 р. на Національних Зборах (Конституанти) у Львові проголосили створення Української Національної Ради і створення на території Східної Галичини, Північно-Західної Буковини і Північно-Східного Закарпаття, заселених переважно українцями (на основі переписів населення 1900-1910 рр.), Західноукраїнської держави³⁵. За переписом 1910 р. у Заставнівському повіті українці становили 92,7%, а румуни – 0,1%, у Кіцманському – відповідно 87,4% і 0,3%, у Вашковецькому – 88,0% і 0,6%, у Вижицькому – 77,1% і 0,2%, Селятинському – 73,8% і 0,5%, Чернівецькому сільському – 55,4% і 28,6%, Серетському – 41,0% і 29,2%, Сторожинецькому – 28,5% і 48,4%, – разом по цих повітах – 66,7% і 13,5%³⁶. Тобто українці становили тут понад 2/3. За рішенням Української Національної Ради (УНРади) 25 жовтня 1918 р. у Чернівцях було створено Український крайовий комітет на чолі з Омеляном Поповичем як крайову складову частину УНРади, уповноважену діяти на українській частині краю з метою створення української державності на своїй споконвічній території, не зазіхаючи на Південну Буковину, заселену переважно (63%) румунами³⁷.

Румунські депутати парламенту від Буковини проголосили намір створити румунську національну раду Буковини, яка разом з такою ж радою Трансільванії повинні створити румунську автономну державу у складі майбутньої австрійської федерації, щоб з часом до неї приєднати і всю Румунію³⁸.

На відміну від «віденського» рішення створена у Чернівцях під проводом Я. Флондора Румунська національна рада 27 жовтня оголосила себе Конституантою (Установчими зборами), тоді ж ухвалила рішення про “об'єднання неподільної Буковини з іншими румунськими землями в одну незалежну національну державу”, в якому категорично заявила:

“Конституанта енергійно відхиляє будь-які спроби порушити територіальну цілісність Буковини”. Щоправда, в кінці зроблено приписку, що вона “бажає дійти згоди з усіма національностями,

що населяють край”³⁹. Ця приписка була зроблена як формальна, бо ніякі переговори про “злагоду” щодо поділу Буковини за етнічним принципом не увінчалися успіхом.

Таке нетолерантне, агресивне ставлення Я. Флондора і його прибічників до українців, їхніх природних прав на свою споконвічну територію проживання викликало рішучі протести з боку українського населення краю, зокрема студентів, вчителів, духовенства⁴⁰.

Проти сумнівних дій (для Я. Флондора традиційно махінаторських) при формуванні Румунської нацради (за списком, складеним Я. Флондором і відповідними запрошеннями “потрібних людей” без їх обрання, а, отже, і без їх повноважень), як також і проти ущемлення законних прав українців виступили навіть окремі члени Румунської нацради Г. Григорович і А. Ончул. У заяві Г. Григоровича, зробленій наступного дня, 28 жовтня на ім'я Я. Флондора оголошувалося: “Високоповажний пане президенте! Збори 27 жовтня 1918 року оголосили себе Конституантою румунського краю Буковини, незважаючи на те, що вони склалися із запрошених, а не з обраних осіб. Рішення цих зборів не відповідають тим принципам, які були одностайно прийняті як керівні настанови на попередній нараді всіх румунських партій. Зокрема, обрана цими зборами [Румунська] Національна Рада не визнає прав національних меншин, а також права української нації на суто українську частину краю... засудила також спроби румунських депутатів парламенту за допомогою переговорів з Українською Національною Радою домовитися про кордони між румунською та українською частинами краю”. Тому Г. Григорович відмовлявся брати участь у засіданнях Румунської нацради⁴¹. Подібну протестну заяву проти дій Флондора зробив і А. Ончул, зазначивши: “Тоді як в інших національностей створення Конституанти здійснювалося депутатами та легальними представниками, тут румунські депутати не брали участі”⁴². Отже, обидва багаторічні румунські депутати австрійського парламенту і крайового сейму, глибоко обізнані з демократичними процедурами формування державних органів, керівних органів політичних партій, які навіть були включені Флондором у члени Румунської нацради, визнавали незаконний характер її створення. Звідси випливає, що й рішення, які вона приймала, були неправочинними, зокрема щодо оголошення усієї Буковини виключно “румунською землею”.

Та це не турбувало Флондора. Уже наступного дня, 28 жовтня, він разом з депутатом Сербу прибули до крайового президента Й. Ецдорфа й вимагали передачі всієї влади на всій Буковині. Той відповів, що відповідно до цісарського маніфесту він поки що здійснює владу сам⁴³. Під час тривалих переговорів з представниками Українського крайового комітету щодо поділу Буковини на українську і румунську частини Я. Флондор і його прибічники ні на які поступки не йшли бо відчували підтримку сусідньої Румунії. Я. Флондор доручив своєму

одноразом Васіле Боднареску місію зв'язку між Яссами (тодішньою столицею Румунії, бо Бухарест ще був зайнятий німецькими окупаційними військами) і Чернівцями, яка тривала майже 20 днів. Боднареску був на прийомах у короля, королеви, прем'єр-міністра, міністра внутрішніх справ, начальника генштабу, під час яких узгоджувалися питання окупації всієї Буковини військами Румунії⁴⁴.

Домагання Я. Флондора і його оточення були засуджені і на відомому Буковинському народному вічі українців у Чернівцях 3 листопада 1918 р.⁴⁵. Та рішення Буковинського віча Я. Флондор знехтував, наступного дня 4 листопада він зустрівся з крайовим президентом Й. Ецдорфом у будинку Гурмузакі. Ецдорф у зв'язку з тим, що Австро-Угорщина розпалася, висловив бажання передати владу українцям і румунам, двом основним етносам, які суцільно замешкають північну і південну частини краю. Я. Флондор з цим не погоджувався і заявив, що переговори, які веде член Румунської нацради А. Ончул з головою Українського крайового комітету О. Поповичем про поділ Буковини, це його приватна справа, такого доручення від імені Румунської нацради він не має, а буковинські румуни непохитно стоять на базі резолюції 27 жовтня, яку вони передали до відома сусідньої румунської держави через свого дипломатичного агента (Васіле Боднареску). Флондор повідомив також, що цей агент уповноважений вести переговори в Яссах про введення на Буковину румунських військ в умовлений момент⁴⁶. Перебрання влади від останнього австрійського губернатора 6 листопада 1918 р. Українським крайовим комітетом у північній частині Буковини, а А. Ончулом – у південній Я. Флондор теж не визнав. Не маючи бодай якихось збройних формувань і за байдужості більшості румунського селянства краю, він сподівався тільки на збройну підтримку Румунії, лякаючи її керівників у своїх телеграмах “більшовицькою загрозою” з-за Дністра. “Повсюду повстання більшовицького характеру, – телеграфував він. – Вимагаємо негайно надати у розпорядження військово чисельністю 10000 чол. Інакше не відповідаємо за важкі наслідки, а національна рада змушена буде піти у відставку”⁴⁷. Правителі Румунії успішно скористалися цим запрошенням Я. Флондора і 11 листопада 1918 р. ввели свої війська на Буковину, які, ламаючи опір окремих українських збройних груп, зайняли весь край. Про ці події німецькомовна газета “Czernowitzer Morgenblatt” писала 12 листопада: “Вчора 20 хвилин після 1 години генерал Задік зі своїм штабом 8-ї дивізії увійшов у Чернівці. Президент румунської національної ради барон Янку Флондор виїхав йому назустріч власним автомобілем і догнав його на вулиці Ратушній, звідки супроводив його до румунського дому..., де відбувся офіційний прийом..., барон д-р Флондор звернувся до генерала з привітальною промовою: “Як президент Румунської національної ради маю обов'язок привітати славу румунську армію з вступом її до столиці краю Буковини...”. Потім в

супроводі барона Янку Флондора румунські гості направилися до архієпископської резиденції, де розквартирувався генерал”⁴⁸.

Уже на другий день, 12 листопада Я. Флондор видав наказ про запровадження у північній частині Буковини стану облоги з вимогою впродовж 24 годин здати всю зброю, амуніцію, а хто цього не зробить, буде покараний за законами воєнного часу⁴⁹. На запит депутата Г. Грігоровича, чи з запровадженням стану облоги “нам слід чекати демократичного, чи реакційного напрямку” в політиці Флондора, той відповів, що все робиться для підтримання “порядку”. Цей “порядок” Флондора у розумінні українських мешканців краю досить швидко відбився у їхньому трактуванні назви столиці Румунії Бухарест: “бук і арешт”.

Окупаційна акція Румунії щодо Північної Буковини, вчинена за наполяганням Я. Флондора, була засуджена українцями як всередині краю, так і поза його межами. На засіданні УНРади у Львові 17 листопада О. Безпалко (буковинець) у своїй інформації про становище на Буковині підкреслив, що тут “в останнім часі взяла верх... партія Флондора, котра й покликана на Буковину... румунські війська. Таким чином наступила поліційна обсада... української Буковини”⁵⁰.

26 листопада президент ЗУНР Є. Петрушевич направив президенту США меморандум, у якому обґрунтував протест проти окупації Північної Буковини Румунією. “... Румунія хоче за допомогою своєї регулярної армії здобути панування над цілою Буковиною, включно з її північною та північно-західною частинами, заселеними виключно українцями... Ігноруються встановлені вами, пане президенте, благородні принципи для піднесення раніше пригноблених народів...”⁵¹. Того ж дня у Києві член Української національної ради Буковини М. Кордуба вручив меморіал і просив Міністерство закордонних справ Української держави виступити з протестом проти окупації української частини Буковини Румунією. “... Непримиренна румунська партія пана Янку Флондора, бачучи, що в краї вона не має сили... вона обернулася до королівського румунського правління в Яссах з домаганням оружною підмоги... Королівське румунське правління в Яссах, мабуть, тільки й ждало на такий заклик... 11 листопада увійшло королівське румунське військо до Чернівців... В найближчих днях після цього заняла румунська армія цілу Буковину... Першим ділом правління пана Янку Флондора на Буковині було проголошення наглих військових судів у цілій українській частині краю...”⁵².

Та на протести Я. Флондор не зважав, а розбійницькому акту Румунії щодо Північної Буковини навіть прагнув надати “законного” міжнародно-правового вигляду шляхом проведення 28 листопада 1918 р. т. зв. “генерального конгресу”. При його підготовці Я. Флондор намагався привернути на свій бік представників національних спільнот краю, щоб вони на конгресі погодилися

з приєднанням усієї Буковини до Румунії. Як писала газета "Czernowitzer Morgenblatt", поляки погодилися з об'єднанням повністю і безумовно, німці лиш умовно, в той час як українці відкрито сказали: "Ні"⁵³.

Цей конгрес, влаштований Я. Флондором, у значній мірі був розширеним засіданням Румунської нацради, яка 25 листопада вирішила конституюватися у конгрес⁵⁴. Не було відомо, скільки делегатів за списком, бо й точного списку у протоколах не було, які повноваження присутніх, чи був якийсь кворум. Зазначено, що були присутніми члени Румунської нацради, представники румунської армії на чолі з генералом Задіком (кого вони могли представляти з числа буковинців і взагалі яке може бути волевиявлення народу в присутності окупаційних військ іншої держави), були представники духовенства, гості з Трансільванії, Бессарабії, поляки, німці, більшість присутніх без відповідних повноважень. У первісному варіанті протоколу конгресу українців на ньому не було, але через 10 років І. Ністор у своїй книзі таки "віднайшов" 13 українців, які нібито були на конгресі⁵⁵.

Конгрес відбувся 28 листопада 1918 р. у великій синодальній залі резиденції Буковинських митрополитів як формальний завершальний акт насильницького приєднання не тільки Південної, але й Північної Буковини до Румунії, щоб та мала козир у руках під час Мирної конференції. Резолюція для конгресу була привезена з Ясс. Головою конгресу рекомендовано Я. Флондора. Він оголосив: "Переходжу до порядку денного і пропоную проголосувати за прийняття резолюції". Виходило, що у залі зібралися не для обговорення, а тільки для підтримки заготовленої в Румунії резолюції. У ній у пишномовному стилі йшлося про давню Буковину у складі Молдавського князівства; про страждання "народу Буковини", про крах Австро-Угорщини і "благородних союзників" (яких, до речі, Румунія зрадила, уклавши 7 травня 1918 р. сепаратний мир з країнами Четверного союзу); про "право вільного самовизначення всіх пригноблених націй всередині своїх кордонів" (тільки не для українців "в кордонах" Північної Буковини); про загальний конгрес Буковини, котрий "уособлює найвищу загальну владу краю і єдиний наділений законодавчою владою" (хто його обирав як законодавчий, адже виборів на Буковині не було; ким наділений законодавчою владою? Генералом Задіком?); про кордони Черемошу, Колачина, Дністра (там, по обидва береги цих річок завжди жили русини, українці); про приєднання усієї Буковини до Королівства Румунії (королівство не протягло і 30 років); про приєднання краю "на вічні часи" (часи міняються)⁵⁶.

Отже, у резолюції йшлося про румунів, про Румунію, але про права українців, як і самих українців не згадувалося. Щоправда, наступний промовець Іон Ністор таки згадав про них як «русинських зайд, які знайшли у свій час притулок у нашій країні», які нещодавно хотіли поділити

Буковину на дві частини, але "ми відкидаємо ці незаконні претензії"⁵⁷. Далі Я. Флондор, над яким висів портрет Штефана Великого, а нижче – портрети румунського короля і королеви, сказав, що дискусія закінчена (хоч її не було) і запропонував схвалити резолюцію (фактично аплодисментами, а не справжнім голосуванням – мандатами, яких не було, чи бюлетенями)⁵⁸. Тобто не було ні обговорення головного документа, ні дискусії, ні таємного голосування з підрахунком голосів, а все в ейфорії як на вуличному мітингу з домінуванням осіб румунської національності, у т. ч. військових. А йшлося – то про справу великої державної ваги – долю великого краю (10 тис. кв м., 800 тис. чол. населення). Схвалили резолюцію також представники польського і німецького населення. В кінці Я. Флондор зачитав «теплі» тексти 2 телеграм: румунському королю і урядам країн Антанти⁵⁹.

Потім учасники конгресу пройшли колоною під звуки румунського військового оркестру до міської ратуші, Я. Флондор у присутності генерала Задіка, тільки-но призначеного бургомистра Шандру та інших з балкона ратуші оголосив натовпу на площі про рішення конгресу. Зрештою, рішення цього конгресу (формальної у своїй основі акції) було потрібне не стільки Флондору, скільки правителям Румунії, щоб на майбутній Мирній конференції "доводити" там "законність" придбання усієї Буковини.

18 грудня 1918 р. король Румунії Фердинанд на підставі "резолюції Флондора" видав декрет – закон про приєднання всієї Буковини до Румунії⁶⁰.

9 січня 1919 р. Я. Флондор як румунський міністр разом з нерозлучним румунським генералом-окупантом Задіком вшанували в кафедральному соборі в Чернівцях пам'ять Штефана Великого⁶¹. 22 лютого 1919 р. Я. Флондор видав розпорядження про ліквідацію рівноправності українців і румунів Буковини у Православній церкві, вона стала повністю румунською⁶². 31 березня 1919 р. міністр Я. Флондор і генерал Задік видали розпорядження стосовно запідозрених у веденні української пропаганди: інтернованих депортувати у Південну Буковину, у Молдову (місцевість Тиргу-Нямц), решту – під нагляд військових комендантів, тих, хто захоче виїхати в Галичину, дати дозвіл, якщо вони заявлять, що не повернуться більше в "румунський край", тобто Буковину⁶³. Отже, Я. Флондор з перших місяців взявся за румунізацію українців або вигнання найбільш активних за межі Буковини.

Уряд Української Народної Республіки не визнавав рішень румунського конгресу в Чернівцях про приєднання всієї Буковини до Румунії. 30 січня 1919 р. він направив ультиматум Румунії з вимогою негайно вивести румунські війська з Буковини, «в противнім случаю українські війська, які є на границі Буковини, будуть змушені вступити на територію Буковини⁶⁴. І, мабуть, би вступили, якби не агресія радянської Росії зі сходу. Цього ж домагалася українська делегація від голови Паризької Мирної конференції 25 лютого 1919 р.⁶⁵. До речі, Я. Флондор як член румунської делегації

на Паризькій мирній конференції у 1919 р. теж домагався, щоб вся Буковина була визнана країнами Антанти за Румунією⁶⁶.

Я. Флондор виношував ідею, що Буковина у складі Румунії матиме, як і при Австрії, широку автономію, а він, як при Австрії, буде главою цієї автономії. З цією метою він з самого початку боротьби за приєднання Буковини до Румунії сформував свого роду “уряд” Буковини у складі «міністрів», які мали відповідати за такі галузі: Я. Флондор – голова і судові справи, д-р Секстіл Пушкарю – зовнішні справи, д-р Дорі Попович – внутрішні справи, Ніку Флондор – фінанси і оборона, Георгій Сербу – землеробство, д-р Раду Сбіера – освіта, д-р Іпполіт Тарновський – культурі (релігійні) справи, д-р Васіле Марку – продовольство і соціальне забезпечення; фон Тарновецький – пошта і транспорт, д-р Гакман – торгівля і промисловість, Аурел Цуркан – публічні роботи і відбудова (після війни), д-р Георгіян – охорона здоров’я⁶⁷.

Але правляча верхівка Румунії не збиралася давати автономію приєднаним територіям (Буковині, Трансильванії, Бессарабії, Східному Банату), а навпаки, мала на меті рішуче зміцнювати вплив центральної влади на місцях, нещадно поборювати будь-які прояви сепаратизму. Тож “уряд” Я. Флондора не відбувся⁶⁸. Звичайно, головних “об’єднувачів” Буковини центральна влада не забула, всі вони отримали пристойні посади, а Я. Флондор став міністром-делегатом Буковини у Бухаресті (щоправда, ненадовго, після чого відійшов від політики. “Мавр зробив свою справу...”). Його іменем була названа найкраща вулиця Чернівців (колишня Панська, нині – О. Кобилянської).

Відомо, що час ніби притрушує пилом небуття багато чого (і кого) в людській пам’яті. Чи багато хто з громадян Чернівецької області пам’ятає нині Янку Флондора? Звичайно, хтось пам’ятає, але небагато. А ті, що пам’ятають, то по-різному. Якщо якась частина румунського населення, особливо у Південній Буковині (Румунія), може згадувати про нього з якоюсь симпатією, то українське населення – навпаки, з суцільним негативом. Бо він був одним з найбільших руйнівників традиційної буковинської міжнаціональної толерантності. У переломний історичний момент вирішення двом автохтонними етносами краю восени 1918 р. своєї долі він, засліплений т. зв. “історичними правами”, ненавистю до українців, брутально, в жорстокий спосіб потоптав їх національну державність, їхні національні, громадянські права, зокрема елементарне право кожної нації на своє національне самовизначення. Причому вдався для цього до запрошення окупаційних військ сусідньої держави, яка зайняла не тільки Південну Буковину, але й Північну.

В історії України загальноновизнаним є факт, що УНР задушили, ліквідували в основному три держави: радянська Росія, новостворена Польща і королівська Румунія. Тож до окупаційної акції з боку Румунії її вдохновителем, організатором і

“реалізатором” був причетний один з найбільших на Буковині українофобів Янку Флондор.

У зв’язку з викладеним постає питання: чи гідний Я. Флондор встановлення йому пам’ятника, про що клопочуться нині деякі румунські товариства Чернівецької області? Загалом кожна людина гідна встановлення їй пам’ятника за християнським звичаєм на її могилі. Такий є Я. Флондору в Сторожинці як надмогильний. Другий (третій) пам’ятник ставлять лише якимось діячам, діяльність яких заслуговує на вдячність і пошану. Можна вважати, що нинішня Південна Буковина у складі Румунії – це результат діяльності Янку Флондора. Отам йому й можна поставити пам’ятники, можливо, у згаданому селі Горішньому Вікові, де він скуповував у сумнівний спосіб у селян лісові ділянки через пройдисвіта – спекулянта. Тільки не в Україні, не в Чернівецькій області, не у Сторожинці, бо це була б наруга над пам’яттю борців за українську державність, яку він так жорстоко знищив. Це був би явний плювок в обличчя буковинців, українських громадян, зрештою, Української держави.

¹ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 28.

² Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000. – С. 260.

³ Там само. – С. 247-256; Schematismus und Statistik des Grossgrundbesitzers im Königreiche Galizien und dem Herzogtume Bukowina. – Prag, 1913. – S. 1282, 1295.

⁴ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 507.

⁵ Nistor I. Istoria Bucovinei. – București: Humanitas, 1991; Його ж. Unirea Bucovinei: Studii și dokumente. – București, 1928; Його ж. Zece ani dela Unirea Bucovinei. – București, 1928; Pintescu F. Concepții politice la Jancu Flondor și Jon Nistor // Codrul Cosminului. – 1995. №1. – P. 252-258; Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. – București, 1994.

⁶ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці: Рута, 2005; Чернівці: історія і сучасність: (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009; Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини др. пол. XIX – поч. XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999; Добржанський О. В., Старик В. П. Бажаємо до України. – Одеса: Маяк, 2008; Їхня ж. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921). Документи і матеріали. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009.

⁷ Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774 р. – Чернівці: Час, 1993; Прокопович Е. Кінець австрійського панування на Буковині / Пер. з нім. О. Магічук, Н. Панчук. – Чернівці: Золоті литаври, 2003.

⁸ Album von Czernowitz. – Cernăuți, 1925. – S. 47-48.

⁹ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3 – Оп. 1. Спр. 12386. – Арк. 41.

¹⁰ Volksprese (Чернівці). – 1911. – 7 січня.

¹¹ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1904. – Czernowitz, 1905. – S. 77.

¹² Ботушанський В. М., Ботушанський О. В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С. 77; Lupu F. Constatari și lamuriri asupra mișcării politice Românilor Bucovinei în ultimi 30 ani până la unirea din Noiembrie 1918. – Cernăuți, 1923. – S. 22.

¹³ ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 9931. – Арк.6.

¹⁴ Czernowitz Tagblatt. – 1910. – 29 вер.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 2075. – Арк.5-17.

¹⁶ Arbeiter Zeitung. Відень. – 1911. – 11 серп.

¹⁷ Volkspresse (Чернівці). – 1909. – 7 серпня.

¹⁸ Буковина (Чернівці). – 1898. – 2 жовт.

¹⁹ Bukowiner Rundschau (Чернівці). – 1898. – 31 груд.

²⁰ Буковина. – 1901. – 1, 10 лист.

²¹ Ботушанський В. М. Нариси з історії Православної Церкви Буковини. – Чернівці: Технодрук, 2012. – С. 122-123, 127; Daszkiewicz S. Die Lage der gr.-or. Ruthenen in der Bukowinaer Erzdiöcese. – Czernowitz, 1891. – S. 100.

²² Буковински, Вѣдомости (Чернівці). – 1899. – 12 трав.

²³ Романець О. С. Култура // Нариси з історії Північної Буковини. -К.: Наук. думка, 1980. – С. 233.

²⁴ Буковина. – 1898. 29 лип.

²⁵ Буковина. – 1903. – 1 лист.

²⁶ Добржанський О. – Вказ. праця. – С. 275-276.

²⁷ Народна рада (Чернівці). – 1908. – 5 чер.; Православная Русь (Чернівці). – 1909. – 22 лют.; Volkspresse. – 1908. – 7 лист.; Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemles österreichischen Bukowina. – München, 1984. – S. 126.

²⁸ Буковина. – 1909. – 21 серп.

²⁹ Буковина. – 1908. – 17 вер.; Яремко О. Г. Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. – 1940 р.): Автореферат дис... канд. іст. наук.-Чернівці, 2011. – С. 9-10.

³⁰ Народна рада. – 1908. – 23 жовт.

³¹ Буковина. – 1909. – 3 лют.

³² Православная Русь. – 1909. – 20 серп.

³³ Österreichische Staatsarchiv. Mininisterium des Aussem. 1848-1918. P.A. I. 816. Lisse Krieg. 16f. Krieg 1b. – Арк.81.

³⁴ Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці, 2009.

³⁵ Там само. – С. 128.

³⁶ Там само. – С. 362; Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. XVIII. Heft.-I. Teil. – Tabl II. – Czernowitz. 1913. – S. 54; Народне віче Буковини (1918-1993). Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці: Прут, 1994. – С. 48-49, 98-99, 102-103.

³⁷ Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці, 2009. – С. 203-204; Mitteilungen... – S. 54.

³⁸ Добржанський О., Старик В. Змагання... – С. 184.

³⁹ Там само. – С. 205.

⁴⁰ Там само. – С. 208-209, 217, 225.

⁴¹ Там само. – С. 207-208.

⁴² Там само. – С. 207.

⁴³ Там само. – С. 210-211.

⁴⁴ Balan T. Rolul lui Vasile Bodnarescu in preajma Unirii. – Cernăuți, 1938. – S. 8, 10, 20, 26-30.

⁴⁵ Добржанський О., Старик В. Змагання... – С. 233-234; Народне віче Буковини (1918-1993). – С. 116-117.

⁴⁶ Добржанський О., Старик В. Змагання... – С. 240-241.

⁴⁷ Balan T. Op. cit. – P. 30.

⁴⁸ Добржанський О., Старик В. Змагання... – С. 282.

⁴⁹ Там сам. – С. 288.

⁵⁰ Там сам. – С. 301.

⁵¹ Там сам. – С. 310.

⁵² Там сам. – С. 312-323.

⁵³ Там сам. – С. 317.

⁵⁴ Nistor I. Unirea Bucovinei: Studii și dokumente. – București, 1928. – P. 170.

⁵⁵ Ibid. – P. 169.

⁵⁶ Добржанський О., Старик В. Змагання... – С. 321.

⁵⁷ Nistor I. Ibid. – P. 176.

⁵⁸ Monitorul Bucovinei (Чернівці). – 1919. – 5 січ.

⁵⁹ Добржанський О., Старик В. Змагання... – С. 322.

⁶⁰ Там сам. – С. 338.

⁶¹ Там сам. – С. 343-344.

⁶² Там сам. – С. 376-377.

⁶³ Там сам. – С. 393.

⁶⁴ Там сам. – С. 358.

⁶⁵ Там сам. – С. 378-380.

⁶⁶ Піддубний І. А. Питання Буковини та Бессарабії на Паризькій мирній конференції та українсько-румунські стосунки // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 186.

⁶⁷ Album von Czernowitz... – P. 47-48.

⁶⁸ Прокопович Е. Вказ. праця. – С. 60.

Василий Ботушанский (Черновцы)

ЯНКУ ФЛОНДОР (1865–1964) В СВЕТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

В статтє анализується діяльність одного из видных политиков Буковины конца XIX – начало 20-х гг. XX ст., последовательного великорумынского шовиниста и украинофоба Янку Флондора. Именно он в решающий, переломный момент в истории края – распада Австро-Венгрии и борьбы украинского населения Северной Буковины за свою национальную государственность и воссоединение с Украиной – обратился к королевской Румынии направить сюда войска, которые оккупировали всю Буковину и установили здесь на долгие годы оккупационный режим.

Ключевые слова: Янку Флондор, земельные угодья, украинцы, румыны, политические партии, Буковина, Румыния, национальное самоопределение, румынская оккупация.

Vasily Botushansky (Chernivtsi)

YANKU FLONDOR (1865–1924) IN HISTORICAL SOURCES

The article refers to the activity of one of the prominent politicians of Bukovina at the end of 19th century – early 1920s, the consistent Romanian chauvinist Yanku Flondor, who played a key role in the occupation of Northern Bukovina by the royal Romania in 1918, in liquidation of the newly formed Ukrainian government and was involved in setting occupation regime at this territory.

Keywords: Yanku Flondor, lands, Ukrainian, Romanian, political parties, Bukovina, Romania, the national government, the Romanian occupation.

УДК 94 (477)

**Галина Чайка
(Чернівці)
Тетяна Гунчак
(Чернівці)**

УКРАЇНСЬКИЙ ЕМІГРАЦІЙНИЙ ФОЛЬКЛОР ПЕРШОЇ ХВИЛІ З БУКОВИНИ

У статті досліджується заробітчанський та еміграційний шлях першої еміграційної хвилі з українських земель, зокрема з Буковини, до країн Американського континенту через призму народної пісні.

Ключові слова: пісня, еміграція, Буковина, Канада, США.

З давніх-давен український народ свої переживання, радості, болі і тривоги виражав у пісні. Пісня виступала своєрідним психологом, що забезпечував людям певну відраду і підтримку у життєво складних моментах. Тому закономірним є те, що тексти пісень не оминули і таких життєвих подій, як трудова еміграція.

Серед науковців, які висвітлювали цю тематику, слід назвати А. Нагаєвського¹, Б. Медвідського, стараннями якого було створено у Канаді Кафедру української культури та етнографії, започатковано в Університеті Альберти дослідницьку роботу і документування традицій та історії канадських українців²; українського письменника, фольклориста, літературознавця та знавця історії української літератури Г. Нудьгу³, авторів колективних праць за редакцією М. Лановика⁴, також деяка інформація міститься у збірці листів українських емігрантів з Канади, яку підібрав і упорядкував О. Сич⁵ та ін.

У роботі ставиться завдання охарактеризувати особливості українського, у т.ч. буковинського, фольклору у період першої еміграційної хвилі. У ході дослідження було проведено інтерв'ювання жителів с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. на предмет емігрантського фольклору. Найбільше інформації було отримано від Гунчак Олени Дмитрівни.

Як відомо, головною причиною як ближньої, так і дальньої еміграції буковинського населення, було його важке економічне становище. Малоземелля і безземелля, заборгованість господарств, лихварство, брак дешевого кредиту, безробіття, важкі умови праці і низька її оплата, загроза війни – все це спонукало щороку тисячі буковинців до пошуку кращих заробітків, кращого життя. Говорячи про гірку долю буковинських селян і причини масової еміграції, український письменник Василь Стефаник у одному зі своїх творів словами селянина Баріяка описав важку картину злиднів, безправ'я: «Кожне хоче жити і газдувати, а то ані поля, ані города, ані хати. А друге, що дуже стягають на всякі оплати. Не можна оплатитися і не можна дочекатися, аби плати оті трохи змаліли. А поле пісне не родить, а худоби нема, аби погноїти. Не бійтесь, пес не тікає

від колача, але від бича»⁶. Ці рядки доволі яскраво передають умови життя західноукраїнських селян на межі XIX – XX ст. Так, у с. Борівці на Буковині близько 80% селянських господарств були безземельними чи малоземельними, багато людей володіли мізерними клаптиками землі, і щоб не вмерти з голоду, мусили працювати в економіях і на промислових підприємствах⁷. Відображення життєвих, економічних, соціальних негараздів буковинських селян знаходимо у таких рядках:

*Віють вітри, віють буйні
В зеленій дубині.
Ой, як тяжко тепер жити
В нашій Буковині.
Бо лиш вітрець повіває,
Сніжок напирхає.
Чи буде довга зима,
Ще ніхто не знає.
Уже радяться пани в суді,
Що мають ділати,
Відай, треба від мужиків
Всі податки брати.
А мужики як то вчули,
Та й стали думати:
Відай, треба з Буковини
В Канаду тікати.
Ти, зелена Буковино,
Мати наша рідна,
Ох, яка ж ти, Буковино,
Тепер дуже бідна.
Ти, зелена Буковино,
Мати наша мила,
Ох, яка ж ти Буковино
Тепер нещаслива.
Ти, зелена Буковино,
Мати возлюблена,
Ох, яка ж ти Буковино,
Тепер замучена.
Бо ще сонечко не сходить,
Я виходжу з хати,
А вони вже той податок
В бідних забирати.»⁸*

Невеликі земельні наділи, важкі податки змушували селян залишати насиджені місця і шукати порятунку в інших країнах. Так, на межі XIX – XX століть багато селян с. Борівців також шукали порятунку в інших країнах. Зокрема, у 1899 р. у Канаду емігрувало 110 чоловік, а станом на 15 вересня 1913 р. – 297 чоловік.⁹

Про емігрантів до Канади з с. Борівців знаходимо такі відомості: у 1897 р. до Канади виїхали – Галицький Андрій, Скорейко Тодір; у 1898 р. – Гуцуляк Василь з дружиною і 4-ма дітьми, Гуцуляк Семен з родиною, Данилюк Дмитро з дружиною, Скорейко Олександр з дружиною та дитиною, Скорейко Тодор з дружиною та 3-ма дітьми, Шевчук Степан з родиною, Шимко Тодор з дружиною; у 1899 р. – Бахур Іван з дружиною, Білий Дмитро з дружиною, Білий Тодор з дружиною і 2-ма дітьми, Гордей Микола, Гордей Тодор, Гуцуляк Василь, Гуцуляк Семен з дружиною і 5-ма дітьми, Гуцуляк

Семен з дружиною і дитиною, Жуківський Іван, Жуківський Семен з жінкою і 5-ма дітьми, Колодій Кость з дружиною і 5-ма дітьми, Присяжнюк Іван з дружиною, Скорейко Тодір, Сороцький Захар з дружиною і 2-ма дітьми, Стрембіцький Іван з дружиною і 2-ма дітьми, Федорак Микита з дружиною і дитиною, Шевчук Штефан з дружиною, Шевчук Штефан з дружиною і 3-ма дітьми, Шемко Іван, Шимко Іван з дружиною і 2-ма дітьми; у 1902 р. – Білий Іван, Білий Матвій, Москалюк Ілько, Скорейко Дмитро, Скорейко Кирило, Скорейко Петро з дружиною і 2-ма дітьми; у 1903 р. Синиця Іван з 3-ма дітьми, Фещук Василь з дружиною, Фещук Петро з дружиною, Франчук Василь, Франчук Микола з дружиною і 6-ма дітьми; у 1904 р. – Вагаманюк Аксентій, Гуцуляк Семен з дружиною і дитиною; у 1913 р. – Кулієвич Іван; у 1914 р. – Гордей Василь з дружиною¹⁰. Отже, ці дані яскраво характеризують масовість еміграційного руху у зазначений період. Про те, що еміграція була дійсно значною, свідчать і переписи населення. Так, за переписами населення 1900 р. і 1910 р. по окремих селах зафіксовано певне зменшення людності, хоч природній приріст не зменшувався. Зокрема, у с. Брідку у 1900 р. числилося 1608 осіб, а у 1910 р. – 1385, у с. Волока-над-Черемошем – відповідно 1059 і 963, у с. Кулівці – 811 і 764, у с. Луковиця – 1612 і 1518, у с. Репуженці – 1500 і 1467, у с. Тарашани – 1254 і 797, у с. Топорівці – 5520 і 5460, у с. Товтри – 2157 і 2127, у с. Борівці – 1810 і 1746 осіб і т. д.¹¹

Поширеним явищем у ті часи була агітація, яка здійснювалася агентами пароплавних компаній, які ходили від села до села та оповідали про чудове життя за океаном. Вони всіляко підігривали еміграційні настрої чи то усними розповідями, чи то розповсюдженням різних плакатів, буклетів, брошурок, афіш, листівок, “листів від рідних” тощо. Звичайно, агенти, поширюючи рекламну інформацію про корабельні компанії, комфортабельні, швидкісні кораблі, які “домчать” бажаючих до “омріяних багатств”, мали певний зиск, вони отримували відсотки за кожного заготованого до “подорожі”. Але вони не завжди добросовісно виконували свою роботу і саме через свою корисливість про багатьох з них і в тодішніх службових джерелах, і в пресі, і в усних спогадах краян залишилися досить непривабливі відгуки:

*Агенти – добрі люди
Та їй добре нас радять:
Від нас гроші забирають,
Та їй далі провадять.¹²*

Але слід зазначити, що більшу роль у тому, що емігрувало багато буковинців, зіграла не наявність великої кількості агентів та рекламної інформації у пресі, а саме спілкування буковинців у старому краї з тими, котрі вже були за океаном. Ця інформація за своїм впливом переважала всю іншу агітацію і примушувала не одного буковинця замислитись над переїздом, чи хоча б над тимчасовими заробітками, про що і свідчать наступні рядки:

*Жінко, моя дорога, що будем робити?
Я загадав йти в Канаду, а тебе лишити.
Не йди, мужу, до Канади, не йди бідувати,
Мені тяжко тут самій діти годувати.
Ой пішов я до Кіцманя, не послухав жінки,
Таки собі вибираю та й пас* до мандрівки.
Прощайте, добрі люди і ти рідний краю,
Бо я їду до Канади, а тебе лишаю.
Як ішов я поза село, низенько вклонився,
Ой, прощайте, люди добрі, може з ким сварився.
В нашім краї і сонечко так гарно сіяє,
А в Канаді білі сніги до сонця сягають.
Ба наш край – то рідний край, то гай зелененький
А в Канаді сніги, леди і вітер студенький.
Ой, Канадо, Канадочко, яка ти зрадлива,
Не одного господаря з торбами пустила.¹³
Пас – закордонний паспорт

Еміграція породила ще одне явище – еміграційні проводи, які дуже часто супроводжувалися сумом, слізьми, прощеннями та прощаннями. Про еміграційні проводи зустрічаємо такі емігрантські спогади: “Невимовний жаль і туга охопили моє діточе серце, коли побачила, що на нашім подвір’ю зійшлася вся родина, все село, щоб попрощати нас в далекий незнаний світ. Серце з болю рвалося на вид того плачу і зойку, що піднявся мов на похороні... Серед плачу і розпуки посідали ми на фіру і рушили просто до Черновець. Як виїхали за село на гору, окинули оком ще раз рідне село, що в вишневих садочках пишалося мов у віночках. Ніхто з нас з розпуки не був в силі слова вимовити, тільки серце шеміло:

*Прощай село, рідна стріхо, мій рідимий краю,
Бо Бог знає, чи я колись ще вас привітаю.”¹⁴
З таких же мотивів складала і пісень-колядок:
Ой Канадо, Канадочко,
Яка ж ти зрадлива,
Не одного чоловіка
З жінок розлучила.
Якбишь, жінко, знала,
Що ж бо я гадаю
За Канаду гадку маю,
Тебе покидаю.
Не йди милий, не йди
В Канаду бідувати,
Бо хто наші дрібні діти
Буде годувати?
Пішов до Борцова
Пашпорт виробляти
Моя жінка молоденька
Взяла жалувати.
Послав я дитину
По свою родину
Та по свої браття, сестри,
По свою родину.
Сходіться вся родина
І ти рідна мати,
Бо Бог знає, чи будемося
Вже більше видати.
Вийшов я за село
Та вже їй припізнівся,*

Прощай, прощай родинонько,
 Може з ким сварився...
 Прощай, родинонько,
 І ти церква-мати,
 Бо Бог знає, чи вернуса
 До тебе вмирати.
 Вийду я на поле,
 А там білі квіти.
 Плаче жінка молодая,
 Ще й маленькі діти.
 Якбись мила знала,
 Як в Канаді горе,
 Ти б мені передала
 Горобчиком солі.¹⁵

Ось як передає процес прощання наступна співанка:

...Зближається тая днина
 Та й тота година,
 Що до мене вже ся сходитьь
 Вся моя родина.
 Родина ся походила,
 Коло мене стала
 Послідний раз родиночці
 Я вже заспівала...
 Везуть мене вуличками,
 Вивезли край села,
 Заплакала моя мамка
 Ще й заголосила...
 Приїхала до Чернівець,
 На станції сиджу,
 Через тоті дрібні сльози
 Родинки не виджу.¹⁶

Шлях з Чернівців до Американського континенту для буковинських емігрантів був неблизьким, нелегким і недешевим. Буковинські емігранти заради економії купували здебільшого найдешевші квитки і тому потрапляли на старі, тихохідні судна, у більшості випадків на ті, на яких перед цим перевозили худобу в Європу на продаж. Подорож була дуже важкою. Але і у такій нелегкій подорожі лунала пісня. Із спогадів емігрантів: “Один чоловік мав сопілку. Як заграє на тій сопілці або заспіває, то самі сльози лилися з очей. Як гра так і пісня були наскрізь переняті безмежною тугою за зеленою Буковиною:

Буковина буйна, буйна, чому в тобі добра нема?
 Не мало я тебе зходив, нігде добра не находив,
 Лиш на однім заріночку три листочки барвіночку.
 Один урву тай згадаю: десь далеко дедю маю
 (і так про маму, брата і т.д.)
 Ой соколе соколоньку, не суши ми головоньку,
 Бо вона вже ізсушена, тай від роду віддалена,
 Тай від роду, від родини, нема мене й половини”.¹⁷

Переїзд морем був дуже важким та небезпечним, були випадки коли корабель у морі заставав шторм і дехто з емігрантів так і не дістався землі, що і знайшло відображення у таких віршованих рядках емігрантського фольклору:

В дампишфу* сїдаю, ще й тяженько здихаю, –
 Як сі буря звїє, народ потопає!
 Мати відповідає: “померла ми дитина”

Агент повідає: “Я ти не родина”.¹⁸

* дампишфа – пароплав.

Подолавши тисячі кілометрів суходолом та океаном, прибувши до нового краю, буковинці намагалися облаштувати своє життя, прикупити землі, знайти роботу та гарні заробітки. Про заробітчанство за океаном складено чимало сумних співанок-коломижок, у т.ч. й буковинцями. Автором однієї з них був Кость Баланюк з Гаврилівців:

...Ой не оден ту приїхав на лиху годину,
 Пожив смерти у фабриці, зіставив родину.
 Бо ту в майнах* в величезних люди погибають,
 Бо за грїшми ідуть в землю і вугля копають.
 Кує красна зозулечка, ліс ся зеленіє,
 Не одному у Канаді в грудях серце мліє.
 Ой як єму не тужити, як же не смутити,
 Як і в будень, так і в сьвето мусить він робити.
 Ой працює цілі сьвета, спочивку не має,
 Ой таке-то у Канаді житє кождий має.
 Ой як прийде божя весна, як іде до літа.
 То він торбу через плечі, бо 'го гонить біда.¹⁹

*Майна – шахта.

Особливо важко було буковинським заробітчанами знайти вигідну роботу, а тому не завжди справджувалися їх надії на бажаний заробіток. Про що і співалося у наступній пісні:

Ой хто хоче гроші мати, най іде за море,
 Там він зразу розізнає, яке то є горе.
 Хто гадає, що за морем грошей назбирає,
 Той тут перше за тим морем недоли зазнає.
 Тут є справді грошей досить, – трудно їх дістати,

Бо на гроші треба перше тяжко працювати.
 Хто дістане тут роботу, лихая година,
 Бо ніт очі заливає, що кожна година.
 Жінка дома замовить чобітки хороші,
 Бо надію вона має, що знов прийдуть гроші.
 Вона не знає, що чоловік тай по скалах лазить,
 Що йому вже від роботи шкіра з рук облазить.
 Не раз йому кривавий ніт очі заливає,
 Не раз йому поза плечі і смерть зазирає.²⁰

Газета “Буковина” писала: “Наші емігранти в Сполучених Державах заняті в переважній частині при тяжких роботах, наражаються на утрату здоровля або й життя, і справді нещастя лучаються доволі часто”²¹. Відгуки про такі події зафіксовано і в усній народній творчості Буковини:

... Ужє минув рочок як в неділю зрання,
 Прийшов лист з Канади, певно від Івана.
 – Чуєте? Геї діти, є письмо від тата,
 Із письмом побігла до сусіда Гната.
 Гнат письмо з Канади пильно оглядає,
 І слово за словом голосно читає.
 – Не пишїть вже листів і не нарікайте,
 За душу Івана пан-отцеві дайте.
 Бо Іван вже дев'ять місяців у гробі,
 Забила його глина в Клінтон в Манїтобі.
 Заридала жінка, захищали діти,
 Звалились на землю, як скошені квіти.²²

Опинившись у важких життєвих обставинах, емігранти не раз з тугою згадували свій рідний

край, складала пісень про нелегке життя в Америці та висловлювали сум за рідним краєм:

*Америка, Америка, яка ти невдобна:
Робить в тобі руський* народ, як тая худоба.
Америка, Америка, яка ти немила:
Не їдного чоловіка з жінок розвлучила.
А в неділю пораненько дзвони задзвонили,
А ми, бідні, в чужім краю сльозами ся вмили.
Задзвонили на станції дзвони та тоненько, –
Плачуть люди в Америці дуже жалібненько:
Лишив тата, лишив маму й молоду дівчину,
А сам пішов в Америку – мало не загинув.
Лишив жінку, лишив діти, лишив рідну мати,
А сам пішов в Америку свій вік марнувати.
Якби мати тата крила, щоб ся вгору знести,
Відвідав би така й маму, ще й рідні сестри.
Якби море не глибоке, щоб хвиля не біла,
Відвідав би жінку й діти, всю свою родину.²³
руський – український.

Таких же пісень складала емігранти і про життя у Канаді. Прибувши на заробітки у країну з іншою мовою, традиціями, звичаями, без родини, вони дуже часто почували себе тут чужими та самотніми:

*По Канаді ходжу
Та й кроки рахую,
Де м'я ніч захопит,
Там переночую.
Гоп-цуп, Канада,
Гоп-цуп, миленька,
Гоп-цуп, дівчино,
Чорнобривенька.
Канадо, Канадо,
Яка ти зрадлива,
Не одного мужа
З жінок розлучила.
Гоп-цуп, Канада,
Гоп-цуп, миленька,
Гоп-цуп, дівчино,
Чорнобривенька.
Дайте мені хліба,
Дайте мармуляди,
Бувайте здорові,
Іду до Канади.
Гоп-цуп, Канада,
Гоп-цуп, миленька,
Гоп-цуп, дівчино,
Чорнобривенька.²⁴*

Відчуваючи тугу за рідним краєм, родиною, заробітчани чи й переселенці писали листи додому, у яких описували своє життя за океаном. Так, читаємо у листі Думітраша Мегери з с. Миткова, якого він написав дружині, будучи в Канаді, де оповідав нелегку долю заробітчанина та переселенців: “І прошу Тебе, жінко, добре, газдуй там і порядкуй, і не слухай нікого, щоби ти їхала до Канади, бо тут нема чо бути... Посилаю тобі співанку з Канади:

*В Віннепегу доріжечка ковбками убита;
ой мав же я великодні дуже сумні свѣта.
На Великдень в Віннепегу церкву обходили,
заспівали Христос воскрес, в дзвони задзвонили
А я стою, сирота тай собі думаю:*

Ох Боже-ж мій милосердний – як то в старім краю...

*Як молодіж коло церкви весело ся грає...
А мені ся, сиротині серце уриває.
Коби море не глибоке тай фалі* не били,
були бим ся в Великодні свѣта погостили.
Коби міні крильця мати тай в гору злетіти,
відвідав бим, сиротина, і жінку і діти.
Ой, годину я сьміюся, а годину плачу,
відай я вас, рідні діти, уже не побачу.
Ой ти земле канадійська, чось така сумненька?
Лише гори та каміне, земля студенька.
Наші люди си гадали, що будуть панами,
А вони тут по зарібках всі ходять з торбами.²⁵
фалі – хвилі.

Подібну пісню про “Великдень у Канаді” було опубліковано у газеті “Руська Рада” у 1904 р.:

*В Віннепегу доріжечка дощечками вбита.
Ой, мали ми Великодні дуже сумні свѣта.
Не Великдень дуже рано дзвони задзвонили,
Засьпівали “христос воскрес”, як церкву*

створили,

*Молодіж ся походила, весело ся грає.
Лише мені у чужині серце ся вриває.
Коби море не широке і фалі не били,
Були-бим ся в великодні свѣта походили.
Коби крильця соколові, я б міг полетіти,
Відознавбих до сестрички і за єї діти.
В старім краю на Великдень сади процвітають,
А в Канаді леди-сніги до неба сияють.
В старім краю вся природа, як гай зелененький,
А в Канаді сніг, морози, вітрець студенький.
І в Канаді часом сонце дуже красно гріє,
На другий день мороз свисне, аж земля біліє.
Ой, на Канаді дни горячі, а ночі студені,
Тому люди наші ходя усі засмучені.
Ой, гадали наші люди, що будуть панами,
А вони йдуть на роботу усі із торбами.
Ой, у нашім ріднім краю, як у божім раю,
А в Канаді смутно хожу, роботи шукаю.
Ой, у нашім старім краю такі люди добрі,
А в Канаді подичіли, лиш бріхні говоря.
Ой, не знав я, що в Канаді так буду бідити
Ліпше було жінку, діти у краю лишити.
Ой Канадо, Канадочко, яка ти зрадлива,
Не одного мужа з женив вовік розлучила.
Іду нераз понад штреку тай швилі рахую,
Як де нічка захопила, без огню ночую.
Ой, ви братя Буковинці, браття мої рідні,
Не йдїть, не йдїть до Канади, бо будете бідні.
Богдай моя свекруха ніколи не сконала.
Як листочки вона писала, сльозами кропила,
Тепер мене з жінок, з дїтьми розлучила.
Ой, помози милий Боже грошии заробити
І до краю повернути, хоть ся подивити!²⁶*

Виїздили і дівчата на виклик до хлопців. Були і такі, які відкликалися на листи, які їм писали, нібито молоді хлопці, а приїхавши для заміжжя, заставали там старих дідів, але дороги назад вже не було, про що складено також пісень:

Заплакала матусенька
 Слізеньками
 Як я ішла в Америку
 з пакунками.
 Не плач, не плач, матусенько,
 Не журися,
 Маєш в листі долярика –
 Подивися.
 Мені доляр америцький
 Ні по чому,
 Приїдь, приїдь, моя доню,
 Вже додому.
 Не вгадала я, матінко,
 Не вгадала,
 Що я у цій Америці
 Ся віддала.²⁷

Було складено пісень і про весь еміграційний процес від роздумів про виїзд, еміграційних зборів, провідів, виїзду, прибуття, роботу, відчуття себе чужим та “німим”, тугу за родиною та рідним краєм.

В полі билина, вітер нею хитає, чоловік жінки ся питає:

“Жінко ж моя молоденька, що будем робити”
 Я хочу йти до Канади, а тебе лишити.
 Не йди, бійси Бога, бо будем бідити.
 Тут маєш дрібні діти, треба годувати,
 А ти на чужині будеш бідувати.
 Весною у марті вітри си зивають.
 Буковинські господарі в Кнаду си збирають.
 Як ми у Чернівцях білети купували,
 Жінки наші та й за нами ревно заплакали.
 Як ми у Чернівцях в колію сідали,
 Жінки наші та й за нами руки заломали.
 Ой, коли приїхав до тої Канади,
 Не маю потіхи, не маю поради.
 Канадо, Канадо, яка ж ти зрадлива,
 Не одного чоловіка з дружиною розвела.
 Розлучила мужа та й дрібненькі діти.
 Гірко мені в Канаді довго тут сидіти.
 Ходжу по Канаді та й милі рахую,
 Де мня ніч захопить, там і заночую.
 Писав би я листи тай вже папір маю.
 Пішов би на пошту – дороги не знаю.
 Хоть знаю дорогу, то не знаю мови.
 Бідний же я бідний в канадській недолі.
 Сяду коло стола та й стану думати.
 Буду до родини дрібний лист писати.
 Писав же я той лист півтора години,
 Заніс я на пошту до своєї родини.
 Піду я над море над тихую воду,
 Буду я чекати на лист од свого роду.
 Не одна рибочка через море пліла.
 Жодної не видів, щоб листи носила.²⁸

Про жаль за рідним краєм, проблему пристосування до іншого суспільства, мовну “без’язикість” читаємо у наступних рядках:

Буковина моя рідна, ти зелений краю,
 Я про тебе на чужині щодня думку маю.
 Та й заплачу на весь голос в чужій сторонці
 Бо тут в’яну і всихаю, як листок на сонці.
 Рідне слово тут не чути, пуста тут усюди,

Тут не наші щирі руські, а чужії люди.
 За тобою Буковино, сумую тай плачу,
 Що я тебе в житті своїм, може, й не побачу.²⁹

З часом коли заробітчани та емігранти обжились, знайшли непогані заробітки, вони почали надсилати кошти рідним на батьківщину. На прислані (привезені) з-за океану кошти сім’ї, батьки, родичі сплачували борги, викупували заборговану землю чи інше майно, купували речі домашнього вжитку, необхідні знаряддя праці, як також робочу і продуктивну худобу, інколи купували землю, ремонтували, або будували житло, давали як по-саг новоствореним молодим сім’ям та ін. Деякі заробітчани навіть вкладали зароблені гроші у сільські ощадно-кредитні каси під проценти. У с. Борівцях навіть з’явився вислів, “як Канада бехне”, який означав, що прислали за-за кордону кошти, чи надійшов спадок.³⁰ Для частини буковинських селян, які купили землю у емігрантів, уже не було потреби переселятися до Канади. Але було і так, що привезені з-за океану гроші швидко розходилися, через це заробітчанами доводилося після приїзду, нетривалого перебування вдома, біля сім’ї знову покидати рідну домівку, їхати і вдруге, і втретє, і вчетверте на заробітки. Це знайшло навіть свій відбиток в усній народній творчості:

А як піду по доляри –
 Сплескаю в долоні,
 Та й так добре на чужині,
 Як живому в труні.
 А як піду по доляри –
 Наберу як зерна.
 Вже до тебе, Буковино,
 Може, си не верну.
 А як піду по доляри,
 Куди ходя люди,
 Моя рідна сторононька
 За мене забуде.³¹

Отже, покинувши свої злиденні господарства, подолавши важкий шлях, переселенці та заробітчани важкою працею створювали свій добробут, водночас не забували свій рідний край, про що яскравим свідченням стала народна пісня. А пісня, як народна душа, передавала усі тривоги, надії, страждання та сподівання. Напевно, складаючи такі пісні, люди не просто передавали свою тугу, печаль, страждання, але намагалися через неї і підтримати себе духовно. Можливо, “виплакившись” через пісню, вони отримували нові сили, які дали їм можливість подолати перешкоди, що зустрічалися на життєвому шляху, і розбудовувати нове більш щасливе життя далеко від рідного краю.

¹ Нагаєвський А. Фольклор українців Канади у дослідженнях аспірантів канадських університетів // Вісник Львів. ун-ту. – Серія філол. – Вип. 43. Львів, 2010. – С. 140-150.

² Medwidsky Bohdan [Медвідський Богдан]. Approaches to Ukrainian Folklore Studies in Canada: The Past, Present and Future of the Discipline. [Підходи до науки про український

фольклор в Канаді: Минувле, сучасне і майбутнє дисципліни] // Migrations from Western Ukraine to Western Canada: Proceedings of the Joint Conferences. [Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади: Матеріали спільних конференцій]. Ред. Олександр Макар та Радомира Білаш. Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський Університет, Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – С. 67-73.

³ Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі / Г. Нудьга. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 505 с.; Нудьга Г. Українська пісня в світі / Г. Нудьга. – К.: Музична Україна, 1989. – 534 с.

⁴ Лановик М. Б. Українська усна народна творчість / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик [Навчальний посібник]. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.

⁵ Сич О. З “Нового краю”. Листи українських емігрантів з Канади / Олександр Сич. – Чернівці: Облполіграфвидав, 1991. – 104 с.

⁶ Савчук О. Коротка історія села Борівці / О. Савчук, О. Полянко. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 28.

⁷ Савчук О. Вказ. праця. – С. 28.

⁸ Інтерв'ю з жителькою с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької області Гунчак Оленою Дмитрівною. – Респондент – Гунчак Олена Дмитрівна; Інтерв'юер Гунчак Тетяна Іванівна.

⁹ Чернівецький обласний державний архів (ЧОДА). – Оп.1. – Спр. 29703. – Арк. 118-127.

¹⁰ Ботушанський В. М. Еміграція з Буковини (60-ті рр. XIX – поч. XX ст.) / В. М. Ботушанський, Г. В. Чайка. – Чернівці: Технодрук, 2009. – С. 321-370.

¹¹ Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Володимирович Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 498-508.

¹² Настасівський М. Українська імміграція в Сполучених Державах / Михайло Настасівський. – Нью-Йорк: Союз українських робітничих організацій, 1934. – С. 32.

¹³ Інтерв'ю з жителем с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької області Гунчак Георгієм Івановичем. – Респондент – Гунчак Георгій Іванович; Інтерв'юер Гунчак Тетяна Іванівна.

¹⁴ Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпегу / Матеріали зібрав і написав С. Ковбель, зредагував проф. Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – С. 449.

¹⁵ Інтерв'ю з жителькою с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької області Гунчак Оленою Дмитрівною. – Респондент – Гунчак Олена Дмитрівна; Інтерв'юер Гунчак Тетяна Іванівна.

¹⁶ Пісні Буковини. Пісенник / Упоряд. А. Ф. Яківчук, К. А. Смаль. – К.: Музична Україна, 1990. – С. 258-259.

¹⁷ Пропам'ятна книга Українського Народного Дому... – С. 450.

¹⁸ Лановик М. Б. Вказ. праця. – С. 219.

¹⁹ Руска Рада (Чернівці). – 1905. – 29 вересня.

²⁰ Інтерв'ю з жителькою с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької області Гунчак Оленою Дмитрівною. – Респондент – Гунчак Олена Дмитрівна; Інтерв'юер Гунчак Тетяна Іванівна.

²¹ Буковина (Чернівці). – 1903. – 22 листопада.

²² Пісні Буковини. Пісенник... – С. 261-262.

²³ Інтерв'ю з жителькою с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької області Гунчак Оленою Дмитрівною. – Респондент – Гунчак Олена Дмитрівна; Інтерв'юер Гунчак Тетяна Іванівна.

²⁴ Там само.

²⁵ Сич О. Вказ. праця. – С. 40.

²⁶ Руска Рада. – 1904. – 23 вер.

²⁷ Інтерв'ю з жителькою с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької області Погач Оленою Іванівною. – Респондент – Погач Олена Іванівна; Інтерв'юер Гунчак Тетяна Іванівна.

²⁸ Там само.

²⁹ Сич О. Вказ. праця. – С. 55.

³⁰ Інтерв'ю з жителькою с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької області Погач Оленою Іванівною. – Респондент – Погач Олена Іванівна; Інтерв'юер Гунчак Тетяна Іванівна.

³¹ Молодий буковинець (Чернівці). – 1992. – № 32.

*Галина Чайка
(Черновці)*

*Татьяна Гунчак
(Черновці)*

УКРАИНСКИЙ ЭМИГРАНТСКИЙ ФОЛЬКЛОР ПЕРВОЙ ВОЛНЫ ИЗ БУКОВИНЫ

В статье исследуется эмигрантский фольклор первой эмиграционной волны из украинских земель, в частности из Буковины, в страны Американского континента сквозь призму народной песни.

Ключевые слова: песня, эмиграция, Буковина, Канада, США.

*Galyna Chaika
(Chernivtsi)*

*Tetiana Gunchak
(Chernivtsi)*

THE UKRAINIAN EMIGRATION FOLKLORE OF THE FIRST WAVE FROM BUKOVINA

The article highlights the labor and immigration way of first wave of emigration from Bukovina to American countries through the prism of popular songs.

Keywords: song, emigration, Bukovina, Canada, the United States.

УДК 94 (477)

*Василь Мустеца
(Чернівці)*

ОПІР ОУН ПІСЛЯВОЄННИМ РАДЯНСЬКИМ ПЕРЕТВОРЕННЯМ НА БУКОВИНІ (НА ПРИКЛАДІ КІЦМАНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті на основі матеріалів радянських органів держбезпеки проаналізовано діяльність Кіцманського районного осередку ОУН, його організаційну структуру, протидію втіленню політики радянських перетворень на селі впродовж 1944-1949 рр.

Ключові слова: ОУН, провідник, надрайон, куц, станиця, повстанці, підпілля, псевдо, схрон, допит, теракт, листівки, колгоспи, голод, сільрада, бофони.

В Чернівецькій області однією із найменш досліджених сторінок українського визвольного руху ХХ ст. залишається опір політиці більшовиків та їх соціальним експериментам. Метою останніх була ліквідація національних, майнових та світоглядних відмінностей серед населення.

Основою для підготовки публікації стали матеріали обласних управлінь радянських служб, котрі організували боротьбу із повстанським рухом, а саме т. зв. Відділу боротьби із бандитизмом Народного комісаріату (згодом Міністерства) внутрішніх справ (“ОББ НКВД/МВД”), відділу 2-Н (“націоналізм”) Міністерства державної безпеки УРСР¹. Важливим додатковим джерелом послужили також протоколи допитів керівників та вояків Кіцманського районного проводу ОУН².

У пропонованій статті досліджується організаційна структура та діяльність Кіцманського районного проводу ОУН впродовж 1944-1949 рр. Мета публікації – показати умови, в яких функціонувало антирадянське підпілля, заходи керівництва організації щодо формування організаційної структури, протидія реалізації комуністичним режимом своєї політики.

Ключовим моментом радянської політики на селі була своєчасна і у повному обсязі задача продовольчих держпоставок, а згодом проведення суцільної колективізації земель та майна. Усі ці заходи, які натикалися на глухий опір населення, супроводжувалися масовими репресіями, випробуваніми у 30-х роках на Східній Україні методів “перевиховання” населення, які включали організацію голодомору, масовий терор, виселення до Сибіру. Наприкінці 1946 – в середині 1947 років на Буковині організовано масовий голод, а на початку жовтня 1947 р. – найбільш масове у повоєнні роки вивезення сімей буковинців до Сибіру (операція “Захід”, згідно з якою за одну ніч вивезено 616 родин, або ж 1635 осіб, по кілька родин з кожного буковинського села). Лише після цього наприкінці 1947 р. більшовицькі керівники заявили про перелом у ставленні буковинців до радянської влади, про масовий вступ населення у колгоспи, про успішне і дострокове проведення підписки на державні позики, про “надзвичайно активну” участь місцевого населення у виборах, де 99,9% голосують за кандидатів від блоку комуністів і безпартійних тощо. Зокрема, секретар Чернівецького обкому КП (б) У В. Вовк писав секретареві ЦК КП (б) У Л. Кагановичу: “Серед населення сіл, з яких проведено виселення сімей членів ОУН, спостерігається поява здорових настроїв, а також підвищення його активності в політичних і господарських заходах, які проводяться владою. Так, відмічається масовий вступ до колгоспів...”³

За таких умов чинити планомірний та організований опір більшовицькій політиці змогла лише ОУН завдяки своїй розбудованій і конспіративній мережі, що складалася із станиць, куштів, районних та надрайонних проводів та Буковинській окрузі. У Кіцманському р-ні Чернівецької обл. на час по-

вернення радянської влади у національно-визвольному русі чітких структур ОУН не існувало – вони були ліквідовані переслідуваннями та арештами румунської окупаційної влади, їх прихильники мобілізовані на службу в румунську армію та трудові табори, а згодом – на фронт у Червону армію. Проте восени 1944 р. керівництво повстанського руху приступило до зміцнення структури ОУН у Кіцманському р-ні.

Відповідно до загальної структури ОУН сільські (станичні) осередки ОУН на чолі із станичними складали окремі кушті, котрі у свою чергу, підпорядковувалися районному проводові ОУН, той – надрайонному. Сама Буковинська округа поділялася на три надрайони – Гірський, Чернівецький та Запрутський, або Заставнівський (до останнього входили Заставнівський, Садгірський та Кіцманський р-ни). Його впродовж грудня 1945 р. – квітня 1947 р. очолював “Скригун” (Северин Іван Миколайович, 1916 р.н., уродженець с. Шерівці Горішні Заставнівського р-ну), а після його загибелі до травня 1949 р. – “Кобзар” (Мензак Іван Миколайович, уродженець с. Банилів Вижицького р-ну, загинув 31.05.1949 р.). Також районний провідник підпорядковувався надрайонному керівнику СБ “Макару” та референту СБ окружного Проводу ОУН “Кривоносу”. Надрайонний провід, у свою чергу, підкорявся Буковинському окружному проводу ОУН.

Окружний, районні та надрайонні проводи очолювали провідник та керівники низки референтур – організаційної, пропаганди, військової, господарчої, зв’язку, жіночої сітки, Українського Червоного Хреста, юнацтва, а також керівника відповідної Служби безпеки ОУН. Проте Кіцманський, як і низка інших районних проводів ОУН на Буковині, не були повністю укомплектовані, і районний керівник сам безпосередньо мусив опікуватися організаційними питаннями, пропагандою, господарськими проблемами та виконувати функції керівника СБ. Так само не була сформована і чітка нижня ланка організації – станичних не було, і кожен куштовий керівник створював власну мережу довірених осіб, за допомогою котрих проводив підпільну роботу. Принаймні до початку осені керівника Кіцманського районного проводу не було. Його обов’язки виконувала “Мурашка” – Ластівка Марія із с. Мамаївці Кіцманського р-ну. За одними даними, вона була підрайонною, за іншими – організаційним референтом районного проводу.

Першим відомим провідником Кіцманського районного проводу ОУН був “Тонта” – Глотович Дмитро Ілліч, 1922 р.н., уродженець с. Дички Рогатинського р-ну Станіславської (нині Івано-Франківської) обл. Про своє призначення він зазначає: “4 жовтня 1944 р. мене викликав провідник Центрального проводу “Данило”⁴, та сказав мені, що на території Північної Буковини робота проводиться дуже погано, особливо розвідувальна, і він мене тимчасово призначає районним провідником по Кіцманському району Чернівецької області, в зв’язку з тим, що Кіцманський район у нас зовсім

відкритий. В перших числах грудня 1944 року мене із сотні “Яструба” зв’язкова “Пудра” привела у село Брідок, а з Брідка одна жінка привела мене в Малий Кучурів, де була провідник Буковини “Мотря” (Артемізія Галицька)⁵. “Мотря” звела “Гонту” із “Мурашкою” та направила до району.

“Гонта” вивчив план району, шукав осіб, котрі ухилиються від мобілізації в ряди Червоної армії, збирав дані на радянських активістів, істребків, працівників НКВД та осіб, які з ними співпрацюють. До початку лютого 1945 р. “Гонта” провів розподіл району на кущі, зайнявся підбором людей. На початку 1945 р. Окружний провід посилив районний осередок та передав “Гонті” уродженця Кіцманщини “Мирона” (Домбровський Денис Васильович, 1925 р.н., уродженець с. Лужани)⁶ на посаду підрайонного.

Проте зробити більше “Гонта” не встиг. Після чергової наради керівників повстанського руху, яка проходила 4-6 лютого 1945 р. в с. Вікно Заставнівського р-ну, вони втрюх – “Гонта”, “Мурашка” та “Мирон”, повертаючись на Кіцманщину, зупинилися в с. Витилівка, проте господарі їх видали, і вранці їх оточили. “Мирон” згадує: “Вранці почувся голос: “Руки вгору!”. “Гонта” наказав відкрити вогонь, я ліг біля порогу хати і з гвинтівки відкрив вогонь. “Гонта” також стріляв у двері, а потім у вікно. Після цього мені “Гонта” наказав вистрибнути у вікно і відходити, що я і зробив. За мною також вистрибнули “Гонта” і “Мурашка”. Відбігши кілька метрів, відчув, що мене поранили і я упав, коли оглянувся, позаду побачив також пораненого “Гонту”, а “Мурашка” пробігла далі мене, але її також настигла куля”⁷. Зведення НКВС з даного приводу додає, що були захоплені оунівські листівки, 2 гвинтівки, 1 пістолет, 2 гранати та 40 патронів”⁸. В тому бою “Гонта” був важко поранений в ногу, його доставили у Кіцманський райвідділ та допитали. Прямо на допиті, через 2-3 години, він помер. Таким чином, все керівництво ОУН в Кіцманському р-ні було ліквідоване.

У березні (за іншими даними – у травні) 1945 р. районним провідником Кіцманщини призначено “Тараса” (Федірчик Олександр Васильович, 1921 р.н., уродженець с. Киселів Кіцманського р-ну), котрий почав розбудову нової мережі ОУН в районі. Районний провід «Тараса» залишався одним із найменш викритих радянськими таємними службами. Органи держбезпеки у своїх звітах за 1945 та першу половину 1946 р. з місяця в місяць називають серед його членів лише двох осіб, констатують наявність в районі трьох кущів та 20 станиць, проте “кущові і станичні по Кіцманському району виявлені не повністю”, точніше сказати зовсім не виявлені⁹. Із членів районного Проводу, відомих органам держбезпеки – “Гриць” (Скорейко Георгій Миколайович, 1910 р.н., уродженець с. Борівці), а також “Борис” (Гордей Іван Васильович, 1898 р.н., уродженець с. Борівці).

Кіцманський провід “Тараса” провів значну роботу з метою розбудови підпільної мережі,

котрою користувалися і наступні керівники районних проводів, постійно поширювалися антирадянські агітаційні матеріали, проведено кілька резонансних відплатних акцій. В березні 1946 р. “Тарас” посперечався із керівником районного СБ “Шаленим” і зопалу під час перепалки вбив його. Після того, побоюючись помсти з боку керівництва ОУН, почав переховуватися і від Проводу ОУН, і від органів радянської влади. Він писав штафетки до надрайонного “Скригуна” і просив його пробачення за це вбивство, а для того, щоб виправдати себе перед повстанцями, самостійно діяв в селах Кіцманського р-ну, проводив агітаційну роботу. Півроку “Тараса” розшукували як ОУНівці, так і радянська влада. Перші – з метою розслідування інциденту та суду над “Тарасом”, інші – щоб перевербувати, пообіцяти свободу та розпочати оперативну гру з метою виходу на надрайонний провід ОУН. Лише в середині осені 1946 р. “Тарас” таки поновив зв’язок із Проводом. В листопаді чи грудні 1946 р. окружний провідник Буковини “Сталь” направив “Тараса” на територію Румунії для встановлення зв’язку із підпіллям ОУН за кордоном. Під час виконання цього завдання “Тарас” загинув, найбільш імовірно – був застрілений румунськими прикордонниками.

У травні 1946 р. на місце “Тараса” провідник ОУН Запрутського надрайону “Скригун” призначив керівником Кіцманського районного проводу ОУН “Остапа” – Кантиміра Василя Миколайовича, 1922 р.н., уродженця с. Валява Кіцманського р-ну, жителя с. Шубранець Садгірського р-ну. До призначення “Остап” під першим своїм псевдо “Деркач” в першій половині 1945 р. був ройовим у боївці “Юрася” (Константин Майданський із с. Рогізна) в Садгірському р-ні, а влітку 1945 р. – очолював вказану боївку.

Керування “Остапа” стало часом найактивнішого розвитку повстанського руху в районі. Хоча починати доводилося практично з нуля. Після відходу “Тараса” “Борис”, а згодом і “Гриць” також порвали зв’язки із районним проводом і проводили роботу самостійно. Довелося розбудувати нову ОУНівську організаційну мережу та зв’язки. Кіцманський районний провід ОУН було остаточно поділено на три кущі. У перший кущ входили села Кліводин, Суховерхів, Давидівці, Ставчани, Малятинці, Хлівище, Бурівці, Киселів, Шишківці, Южинець. До другого куща входили села Шипинці, Дубівці, Берегомет, П’ядиківці, Клокічка, Неполоківці (іноді згадуються також Рєваківці, Оршівці, Неполоківці Ошихліби, Іванківці, Гаврилівці, Хлівище). До третього куща входили села Нові та Старі Мамаївці, Лужани, Витилівка, Лашківка, Валява і м. Кіцмань.

Керівником першого куща (кущовим) у серпні 1946 р. “Остап” призначив “Вишню” (Бойчук Володимир Андрійович, 1921 р.н., уродженець с. Гаврилівці Кіцманського р-ну), другого – “П’ястука” (Одинський Єрема Михайлович, 1906 р.н., уродженець м. Вашківці (іноді вважається уродженцем с.

Завалля Снятинського р-ну Станіславської обл.), кушовим третього куща у серпні 1946 р. призначено “Хмару” (Маєвський Семен Філіпович, 1911 р.н., уродженець с. Спаська-Глиниця Вашковецького р-ну). Така структура в цілому залишалася сталою, хоча постійно доводилося вносити корективи внаслідок втрат серед повстанців. Зокрема, “Хмара” пробув кушовим лише близько півтора місяці, коли в середині жовтня 1946 р. у с. Старі Мамаївці Кіцманського р-ну був упійманий органами МДБ¹⁰. Після цього кушовим на третій куш призначено “Борця” (Федоряк Георгій Степанович, уродженець с. Борівці Кіцманського р-ну).

26 липня 1947 р. “Остап” біля с. Ошихліби помилково вбив керівника другого куща “П’ястук” при підозрі у зраді. Останній порушив обумовлені умови зустрічі – повинен був прийти один, проте йшов на зустріч з “Вишнею”. “Остапу” здалося, що “П’ястук” веде солдат МДБ, і підозрюючи його у зраді, пострілом із автомата вбив його. Побачивши свою помилку, “Остап” повідомив про інцидент референта СБ окружного проводу ОУН Буковини “Кривоноса”, котрий провів належне у таких випадках розслідування та виправдав “Остапа”¹¹. Після цього “Остап” у листопаді 1947 р. перевів “Вишню” як підпільника, що мав великий практичний досвід в оунівській роботі, із першого на другий куш з метою активізації роботи на цьому кущі. На місце “Вишні” кушовим керівником першого куща на початку 1948 р. “Остап” за погодженням із надрайонним керівником ОУН “Кобзарем” призначив “Матроса” (Федюк Василь Іванович, 1916 р.н., уродженець с. Мосорівка Заставнівського р-ну), який до того перебував в особистій охороні кушового “Вишні”¹².

Районні та кушові керівники обов’язково мали охоронців. В охороні районного проводу перебував “Вовк” (Маринюк Георгій Миколайович, уродженець с. Ошихліби Кіцманського р-ну), “Малий” (Гуцуляк Михайло Григорович, інше псевдо “Галайда”, 1929 р.н., уродженець с. Топорівці нинішнього Новоселицького р-ну)¹³, діяв переважно в охороні “Вишні”, “Василь” (Яківчик Олександр Іванович, 1928 р.н., уродженець с. Борівці Кіцманського р-ну)¹⁴, охоронець “Остапа” і “Матроса”, та “Мирон” (Шупеня Іван Миколайович, 1910 р.н., уродженець с. Шишківці Кіцманського р-ну в охороні кушового “Борця”. Саме ці повстанці, перебуваючи на нелегальному положенні, зі зброєю в руках, склали основу руху опору у Кіцманському р-ні Чернівецької обл.

Увесь час керівника районного проводу ОУН Кіцманщини був присвячений проведенню розвідки по селах (він мав бути обізнаним із головними подіями в районі та майже у кожному селі), поширенню листівок, збору коштів у бойовий фонд через поширення бофонів (чи, як їх називали більшовики, “оунівського займу”), питанню лікування хворих та поранених, проведенню роз’яснювальної роботи серед населення, а також – залученню нових членів до підпільної мережі, самонавчання, вивченню

праць основоположників руху, навчання підлеглих та виховання у них патріотичного світогляду, врешті підготовка звітів до центрального Проводу ОУН на Буковині (щомісячних та щоквартальних). Щокварталу відбувалися зустрічі районних провідників із надрайонним, переважно на території Садгірського або Заставнівського р-нів, під час яких обмінювалися важливою розвідувальною інформацією, отримували агітаційні матеріали від надрайонного, дізнавалися про втрати серед повстанців, про зрадників та про нові призначення.

“Остапові” вдалося створити чітку розгалужену підпільну мережу, за допомогою якої у будь-якому селі були люди, у котрих повстанець (керівник) міг заночувати та отримати необхідну інформацію. Вони допомагали також здобути ліки та медикаменти, місцеві газети, радіоприймачі, фотоматеріали, папір, електробатарейки, одяг та взуття, камінчики до запальничок – найбільш необхідні для повстанців матеріали. Також підпільна мережа допомагала із харчуванням та пранням білизни. Підпільна мережа також забезпечувала необхідні для організації запаси продовольства на зиму, грошові кошти.

Зокрема, відомо кілька фактів поширення “Остапом” бофонів. Одного разу в лютому 1947 р. “Остап” через дочку секретаря Мамаївської сільради Павлюка, котра співпрацювала із ОУН, передав її батькові бофонів для поширення серед населення на суму 1000 рублів. І той поступово виконував завдання повстанців – спочатку передав двісті рублів, потім триста і останній раз ще 200 рублів. Також через дочку йому передавали для ознайомлення повстанські листівки. Іншого разу в лютому 1947 р. “Остап” через батька голови сільради Григорашука Василя передав йому бофонів на 1000 рублів, які згодом отримали¹⁵. Саме в той час в області проходила підписка на 2-гу Державну позику відновлення і розвитку народного господарства, під яку замаскували і поширення позики ОУНівської.

“Остап” підтримував зв’язки і з низкою керівників сільських органів влади. Зокрема, активну допомогу повстанцям надавав голова сільради с. Борівці Володимир Федоряк, 1915 р.н., член ОУН з 1939 р.¹⁶, заступник голови сільради с. Ставчани Василь Курелюк 1916 р. н.¹⁷, секретар сільради с. Витилівка Савчук Василь та багато інших.

Важливим завданням керівника районного проводу та повстанців була заготівля продуктів харчування на зиму, особливо якщо в районі були зимові схрони. Загалом “Остап” на території району схронів не мав. Однак восени 1947 р. у Чорнівському Лісі облаштував собі схрон “Кирило”, і завданням “Остапа” стало його забезпечення. Житель с. Валява, Олексій Нечай згадує, як повстанці в його домі проводили заготівлю м’яса на зиму для цього схрону: “10 листопада 1947 року вранці на світанку до мене в дім прийшло двоє повстанців. Вони привели корову світло-жовтої масті, запропонували закрити її в стайні і сказали, що будуть її різати. На другий день прийшло ще два повстанці, “Остап” і “Василь”, які допомага-

ли розділяти м'ясо. Вночі привели другу корову, потім зарізаного кабана, вагою приблизно 70-80 кілограм, якого дав житель села Валява Гушеватий Микола. Загалом повстанці жили в моєму домі з 10 по 22 листопада 1947 року, обробляли і солили м'ясо, робили ковбасу. Виготовлену ковбасу в сиromу вигляді переносили до мого зятя, і у нього копчили в спеціально пристосованій в димарі коптильці. "Остап" в цей час заготував бочку свиного м'яса вагою 40-45 кілограмів. Всього ковбаси було зроблено приблизно 50 кілограмів. М'ясо, яке залишилося, із корів та кабана, переробили на машинці, залили смальцем, а частину засолили в бочки. М'ясо і ковбасу повстанці казали, що несуть в ліс"¹⁸. Носили м'ясо в схрон для "Кобзаря" кущовий "Борець" та "Мирон".

Основною ж роботою підпільної мережі ОУН було проведення ідеологічної роз'яснювальної роботи, критика дій більшовицької влади, популяризація ідеї незалежної України. Найчастіше – у формі бесід, а також поширення листівок. Як правило, у них критикувались дії радянської влади, лунали заклики до населення приховувати хліб від державних хлібозаготівель, не вступати до колгоспів тощо.

Серед листівок, що поширювали повстанці, наступні:

"Українці, приготуйте сховки на хліб.

Селяни! Не дайте себе обкратати.

Хліб належить Вам, бо Ви на нього працювали.

Будеш хліб ховати – голоду не будеш знати.

Сталінови терня, а нам, браття, зерно.

Ворогам Ти дулю дай, а собі хліб заховай".

"Українці! Четверта п'ятирічка закріплює колоніальне становище України. Сталінські вельможі хочуть так господарювати в Україні, як господарюють в Африці колоніальні грабіжники. Геть колоніальний грабж. На боротьбу із сталінською п'ятирічкою. Хай живе український нарід – вільний господар своїх багатств!"

"Українські селяни! Сталінські колгоспи – знаряддя жажливого визиску селян у руках більшовицької кліки. Всі на боротьбу проти колгоспів!"

"Сталінські колгоспи – новітня панщина! Не хочемо ще одної панщини! Смерть організаторам колгоспів. Смерть Сталіну!"

"Брати селяни! Заздалегідь приготуйте сховки на хліб, бо московсько-більшовицькі грабіжники цього року будуть Вас обкратати більше чим торік. Якщо Ви зараз після жнив не заховате зерна – будете голодувати. Тільки старанно підготовлені зернові сховки і добре захований в них хліб – врятують Вас від голоду. Не допустіть до того, щоб Ваші сім'ї голодували. Ви відповідаєте за їхнє життя перед Богом і нацією. Знищуйте по сільрадах списки Вашої землі. Винищуйте хлібоздачні книги. Цим утрудните московсько-більшовицьким злодіям їхній злочинний грабж. Липень 1947 року. Українські повстанці".

Поширювались листівки постійно. Наприклад, за даними МДБ, в ніч на 5 листопада 1946 р. в с.

Кліводин Кіцманського р-ну були поширені серед населення листівки-зобов'язання щодо поставок продовольства для підпілля ОУН¹⁹. 1 квітня 1947 р. в с. Кліводин Кіцманського р-ну виявлені і вилучені розкидані на окраїні села 11 листівок з закликом до місцевого населення перешкоджати проведенню п'ятирічного плану. Впродовж липня зафіксовані три випадки поширення листівок: в ніч на 18 липня 1947 р. в с. Гаврилівці виявлено 4 примірники, в ту ж ніч в селі Хлівище – 2 примірники і в ніч на 21 липня в с. Суховерхів – також 2²⁰. У серпні – 5 випадків, зокрема: 6 серпня о 7 год. ранку на вулиці в с. Кліводин радянський агент "Грізний" виявив 2 антирадянські листівки і здав у РВ МГБ; 7 серпня о 6 год. ранку голова сільради Дудко виявив у с. Кліводин 2 антирадянські листівки; 20 серпня директор Давидівської школи здав у РВ МДБ 3 антирадянські листівки, виявлені ним біля своєї квартири; 20 серпня вдень в с. Іванківці колгоспник Банов знайшов у придорожнім шанці одну антирадянську листівку; 24 серпня вранці боєць винищувального батальйону с. Шишківці на польовій дорозі біля села виявив листівку. Виявлені листівки наступного змісту: "Про святкування 6-ї річниці проголошення "Української самостійної соборної держави", 5 листівок проти організації колгоспів, 2 листівки проти здачі держпоставки хліба²¹. Як правило, повстанці, особливо кущові керівники, завжди мали у своїй польовій сумці кілька десятків листівок, котрі при нагоді та через довірених осіб поширювали серед населення.

Окремим важливим питанням було налагодження їх виготовлення. Як правило, часто листівки роздавав керівник Запрутського надрайонного проводу "Кобзар" під час запланованих шокквартильних зустрічей. Проте "Остап" мусив подбати і про місцеві джерела їх виготовлення. У цьому головними перешкодами були складність із здобуванням паперу, чорнила, фарб, друкарських машинок тощо. Один із організованих "Остапом" центрів з виготовлення листівок – у с. Валява, де друкували листівки в хаті Василя Суш, 1897 р. н. Фарби закупувала дочка господаря, Гуменюк Марія²². В с. Ставчани Танасій Руснак, 1898 р.н., в 1947 р. особисто сам писав ОУН-івські листівки²³. Також своєрідна "друкарня" для друкування листівок була в с. П'ядиківці в хаті Хмелюк Онуфрія, 1888 р.н., де вони друкувались із виготовлених кліше. Під час його арешту наприкінці 1948 р. в його домі вилучено три різних кліше та більше 250 прим. готових листівок²⁴.

Важливою складовою опору більшовицькому режиму були і безпосередньо військові дії, знищення представників окупаційної, з точки зору повстанців, влади та їх пособників з числа місцевого населення. Інформація про ці акції повстанців швидко поширювались серед населення та неерконливо нагадували про існування руху опору, до певної міри стримували активність влади щодо темпів реалізації запланованих перетворень. У першу чергу об'єктами розправ повстанців були

працівники НКВС та МДБ, партійні діячі, уповноважені хлібозаготівель, голови сільрад, міліціонери та сільські бійці винищувальних батальйонів. Загалом, за даними райвідділу МДБ від 2 червня 1948 р., на території Кіцманського р-ну впродовж 1946-1947 років повстанцями були здійснені наступні акції:

1. 5. I.1946 р. біля с. Іванківці був убитий інструктор політвідділу Кіцманської МТС Чеснок Іван Георгійович, 1917 р.н. У Чеснока повстанці відібрали гвинтівку.

2. В ніч на 28 липня 1946 р. в с. Шишківці повстанці спалили сільраду.

3. В ніч на 9. VIII.1946 р. в с. Вителівка була вбита Федоряк Євгенія Степанівна, 63-х років, уродженка і жителька с. Вителівка.

4. 15. VIII. 1946 р. в с. Малятинця в радгоспі був вбитий воєнрук школи Погребницький Георгій Семенович.

5. Вночі на 17. IX.1946 р. в с. Вителівка був заживо спалений голова колгоспу Крикливець Василь Іванович 1910 р.н., вбитий Данилюк Йосип Степанович 1932 р.н., Крикливець Євгеній Іванович, охоронець колгоспу. Крім цього, тоді ж повстанці спалили будівлю сільради, скирту з соломною, сарай з кукурудзою і стодолу з сіном, котрі належали колгоспу ім.Хрущова.

6. 18. IX.1946 р. в двох кілометрах від с. Іванківці повстанцями був задушений заступник голови райвиконкому по державному забезпеченню Лупул Василь Матвійович.

7. В ніч на 27. IX.1946 р. в с. Рєваківці повстанцями пограбована кооперація.

8. Вночі на I. X.1946 р. в с. Шишківці був вбитий в своєму домі голова сільпо Фалібога Іван Дмитрович.

9. 11. X.1946 р. в с. Южинець повстанці роззброїли 3-х бійців винищувального батальйону і взяли дві гвинтівки і автомат.

10. Вночі 4. XI.1946 р. був задушений і кинутий в річку Совиця біля с. Іванківці комуніст Вертипях Петро Іванович.

11. Вночі 14. XII.1946 р. в с. Малятинці був пограбований магазин.

12. Вночі на 10. IV.1947 р. в с. Давидівці було роззброєно 4 бійця ІБ, забрані 1 ручний кулемет, 1 гвинтівка СВТ і 2 російських карабіни.

13. 18. IV.1947 р. в с.Шишківці роззброїли 5-х бійців ІБ, взято 3 автомати і 2 гвинтівки, крім того вбили (задушили) ст. батальйону – Савку Василя Танасовича

14. 13. V.1947 р. в с. Ошихліби були вбиті Ілюк Марафта Гаврилівна 1921 р.н., її дочка Ілюк Степанида Іванівна 1937 р.н., Мацієвич Юстин Назарович 1880 р.н., його жінка Мацієвич Домка 1882 р.н. Спалено два будинки.

15. В ніч на 15. VII.1947 р. в с. Ставчанах був задушений член сільради.

16. 24. VII. 1947 р. в с. Валява був вбитий голова сільради Скрипничук Микола.

17. В ніч на 7. VIII.1947 р. в с. Ставчанах по-

грабовано магазин.

18. В ніч на 27. IX.1947 р. в с. Южинець був пограбований магазин.

19. 8. X.1947 в с. Хлівище був роззброєний боєць ІБ, взятий 1 автомат.

20. 5. XII.1947 в с. Киселів вбита кандидат в депутати обласної ради Задорожна Олени Миколаївна.

В 1948 р. активність повстанців на була помітною бандпроявів в районі немає. 9. VI. 1948 р.²⁵

Найбільш складним питанням діяльності районного проводу ОУН залишаються акти помсти місцевим мешканцям, котрі видали повстанців органам радянської влади, наслідком чого були їх арешти й загибель. Кілька таких фактів мали місце а на території Кіцманщини.

На початку серпня 1946 р. нещодавно призначений керівник ОУН Кіцманського району "Остап" отримав вказівку надрайонного керівника СБ "Кривоноса" відомстити за зраду та смерть "Гонти", через півтора роки після трагічних подій лютого 1945 р. В ніч на 9 серпня 1946 р. "Остап" разом з "Матросом", "Вишнею" та "Борцем", прийшли до дому, де загинули "Гонта" та "Мурашка". Господиню, Федорюк Євгенію стратили прямо на подвір'ї, а її невістку, Федорюк Стефанію, забрали з собою, відвели у с. Задубрівка Садгірського р-ну, де на допиті²⁶ вона зізналася, що повідомила голову колгоспу Василя Крикливця, а той викликав працівників НКВС²⁷. Після цього її стратили.

"Остап" доповів про виконане завдання референту СБ окружного проводу ОУН "Кривоносу", котрий, вивчивши протокол, віддав наказ ліквідувати і Крикливця. У акції бали участь "Остап" та його охоронець "Борець", кущові "Хмара" із охоронцем "Матросом" та "П'ястук" із "Вовком". В ході проведення операції, котра загалом тривала не більше 20-30 хвилин, повстанці виявили і стратили голову колгоспу Василя Крикливця, розігнали бійців сільського винищувального загону, спалили документи і приміщення сільради, колгоспної контори, знищили колгоспне майно (дві скирти соломи, сарай з кукурудзою і стодолу з сіном) і зникли. Під час операції також випадково загинув охоронець сільради Данилюк та сторож колгоспу Євген Крикливець²⁸. Проте брак роз'яснювальної роботи серед населення стосовно причин ліквідації Крикливця був використаний більшовиками для протиповстанської агітаційної роботи. Нещодавно навіть серед дослідників історії Кіцманщини виникла версія, що акцію вчинили переодягнені на повстанців спеціальні боївки НКВС²⁹.

Значного резонансу серед населення набула також відплатна акція повстанців за видачу бойовика особистої охорони "Остапа" – "Вовка". Зокрема, "6 грудня 1946 року житель с. Ошихліби Мацієвич Устин заявив оперпрацівнику РВ МВС про те, що у нього на горищі дому переховується невідомий чоловік. В результаті проведеної операції при спробі до втечі був вбитий "Вовк" – Маринович Юрій Миколайович, заступник кущового провідника ОУН, у якого вилучені автомат ППШ і пістолет

ТТ³⁰. По цьому факту СБ ОУН було проведено розслідування, за матеріалами якого надрайонний провідник “Кобзар” віддав наказ “Остапу” знищити зрадників – голову сільради с. Ошихліби Івана Ілюка та родину Устина Мацієвича, котрі видали “Вовка”. В ніч на 13 травня 1947 р. “Мирон”, “Вишня”, “Матрос” і “Борець” за завданням “Остапа” в с. Ошихліби Кіцманського району в хаті голови сільради Івана Ілюка знищили його дружину Марафту та дочку Штефанію (самого Івана не було вдома), а в домі Мацієвича розстріляли господаря, Мацієвич Юстина та його дружину Домну. Обидва будинки з усіма надвірними побудовами спалили.

8 березня 1948 р. в с. Старі Мамаївці Кіцманського р-ну провідник Кіцманського районного проводу “Остап” разом із кущовим “Борцем” та бойовиком його охорони “Мироном” зустрічалися із керівником Садгирського районного проводу “Юрасем”. Проте НКВС їх виявило і під час бою “Юрась”, “Борець” та “Мирон” загинули, а провідник Кіцманського районного проводу “Остап” був важно поранений. 25 червня 1948 р. Василь Кантемір-“Остап” засуджений до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах терміном на 25 років³¹. Після цих подій до Києва було відрепортовано, що з ліквідацією “Остапа” та “Юрася” Садгирський та Кіцманський р-ни “повністю очищені” від повстанців.

В обвинувальному висновку було підсумовано шкоду, яку наніс “Остап” радянській владі в районі: “Будучи керівником районного проводу, Кантемір очолював усю підривну діяльність в Кіцманському районі, здійснюючи теракти над представниками органів радянської влади і місцевим сільським активом, а також здійснюючи диверсійні акти шляхом підпалів установ, органів влади та підприємств місцевої промисловості. Як районний керівник ОУН Кантемір очолював, а також безпосередньо брав участь більше аніж у 20-ти терактах. Брав участь особисто у вбивстві 32-х радянських активістів, а ще 10 чоловік вбиті за його наказом. Крім того, Кантемір за час свого перебування в банді залучив до націоналістичної ворожої діяльності велику кількість пособників ОУН, серед яких вів антирадянську націоналістичну пропаганду і поширював націоналістичні листівки. Знаходячись на нелегальному положенні був озброєний автоматом, пістолетом і гранатами, а при затриманні чинив збройний опір”³².

Ліквідація районного провідника та одного із кущових проводів Кіцманщини нанесла значного удару по повстанському рухові в районі. Після цих подій, в березні 1948 р. керівники Запрутського надрайонного проводу ОУН – “Кобзар” та “Макар” – пішли в гори Вижницького р-ну до окружного провідника ОУН Буковини “Сталя”. На цей час у Садгирському р-ні не залишилось жодного озброєного ОУНівця, в Заставнівському р-ні залишились лише бойовики охорони “Кобзаря” і “Макара” – “Когут” та “Скорий”, а у Кіцманському залишалося 6 учасників підпілля – два кущові осередки ОУН – “Вишня” з “Малим” та “Матрос” із “Василем”, а також одинаки “Борис” та “Триць”.

У вересні 1948 р. “Кобзар” та “Макар” повернулися з гір, зібрали усіх, хто залишився, і оголосили про призначення нових керівників районних проводів ОУН: провідником Кіцманського р-ну призначений “Вишня” (псевдо замінено на “Роман”) з бойовиком охорони “Малим” (інше псевдо – “Галайда”), провідником Заставнівського призначено “Когута” з бойовиком охорони “Матросом”, провідником Садгирського – “Скорого” (під новим псевдо “Рубан”) з бойовиком охорони «Василем» (нове псевдо – “Карпо”). За окремими даними, кущовим в Кіцманському р-ні було призначено також “Бориса” під новим псевдо “Данило”, його охоронцем призначено “Триць”. За іншими, вони так і залишалися повстанцями-одинаками і діяли самостійно. Надрайонним провідником залишився “Кобзар”, окружним референтом СБ ОУН на місце вбитого 11 січня 1948 р. “Кривоноса” призначений “Макар”.

Наприкінці 1948 р. органи МДБ заарештували “Малого” (“Галайду”), а також “Когута” із “Матросом”. Іншим вдалося ще деякий час залишатися невлотими для ворога, водночас довелося звести підпільну роботу до мінімуму. Повністю збройний опір комуністичним перетворенням на території Запрутського надрайону, на території Садгирського та Кіцманського районів пов’язана із зрадою одного із найстаріших ОУНівців, на той час провідника Садгирського районного проводу ОУН “Скорого” – “Рубана”_ Миколи Дмитрюка, 1923 р.н., родом із с. Шубранець.

2 квітня 1949 р. “Скорий” явився з повинною органи МДБ. Скориставшись тим, що повстанці не знали про його вихід із підпілля, його під псевдонімом “Острожний” було направлено на знищення інших підпільників. “Чорна” робота була виконана блискавично. Вже на початку травня 1948 р. МДБ підготувало “Доповідну записку про повну ліквідацію залишків збройного підпілля ОУН на території Садгирського і Кіцманського районів області”, в якій зазначалося: “...доношу, що в результаті роботи з агентом “Острожний” за період з 4 квітня по 2 травня п.р. нами повністю очищені від залишків збройних учасників підпілля ОУН Садгирський і Кіцманський райони області”³³. Спочатку “Острожний” під час зустрічі із керівником Кіцманського районного проводу ОУН “Вишнею” в ніч з 14 на 15 квітня вивів його на засаду МДБ, які взяли його живим, від нього дізналися про місце перебування «Василя», бойовика охорони Садгирського райпроводу ОУН, та в с. Шубранець затримали і його. Далі вийшов на зв’язок із “Данилом” і “Трицем”, і в ніч на 2 травня під час зустрічі їх застрелили³⁴. Таким чином, озброєних повстанців у Садгирському та Кіцманському р-нах не залишилося.

Згодом, 30 травня 1949 р. у полі біля с. Шубранець “Острожний” особисто знищив керівника Запрутського надрайонного проводу ОУН, члена Буковинського окружного проводу ОУН “Кобзаря” та бойовика його охорони “Смирного”. Більше за Прутом не залишилося нікого із повстанців. Такі жахливі наслідки зради і підступності.

Можна гадати – як би розвивався повстанський рух далі, якби не така зрада. Ймовірно, повстанцям вдавалося б ще доволі тривалий час залишатися невловимими та періодично вдаватися до антирадянських виступів та поширення листівок. Згадаємо, що в горах, на Путильщині та Вишниччині повстанський рух існував і у 1952 р., а загалом по Україні і у 1954 р. і навіть пізніше.

Після ліквідації повстанців руки компартії по завершенню своїх соціальних експериментів були повністю розв'язані. Про це практично прямо говорилося, наприклад, у одному із звітів МДБ у травні 1949 р.: "... У зв'язку із ліквідацією озброєних ОУНівців і репресіями пособницької бази ОУН на території Садгірського та Кіцманського районів вже на початку 1948 року були створені сприятливі умови для проведення колективізації, і обидва райони одними із перших в області стали районами суцільної колективізації"³⁵.

¹ Ежедневные оперативные сводки МГБ УССР за первое полугодие 1947 г. // Архів Управління СБ України в Чернівецькій області (СБУ ЧО). – Фонд 2-Н. – Спр. № 17; Месячная и периодическая отчетность перед МГБ УССР за 1947 г. // Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. № 20; Переписки о бандистских проявлениях на территории области за 1946 год., т.2 // Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. № 8; Отчётность по ОУН-УПА за 1946 г. // Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 9 а. – Арк. 388; Дело по Кицманскому району // Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92; Записки по "ВЧ" за первое полугодие 1945 г., т.1 // Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. № 2. – Т. 1.

² Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Справа № 3458 (проходить Домбровський Денис Васильович-“Мирон”, захоплений у останньому бою “Гонти”, провідника ОУН по Кіцманському району 8 лютого 1945 р. у с. Вителівка); Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Справа № 2118 (проходить Федюк Василь-“Матрос”, куцзовий провідник ОУН у Кіцманському районі); Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Справа 1391 (проходить керівник районного проводу Василь Кантемір-“Остап”) тощо.

³ Доповідна секретаря Чернівецького обкому КП (б) У В. Вовка секретареві ЦК КП (б) У Л. Кагановичу про виселення сімей членів ОУН. 31 жовтня 1947 р. // Реабілітовані історією. Чернівецька область. – Чернівці: Чернівецьке обласне відділення пошуково-видавничого агентства "Книга пам'яті України", 2007. – Кн.1. – С.259-261

⁴ За даними радянських спецслужб, Селенко Василь, 43 роки, родом із Тернопільщини.

⁵ Цит. за: Архів УСБУ ЧО. – Осн. Фонд. – Спр. № 3458. – Арк. 25-26.

⁶ За вироком військового трибуналу від 9 червня 1945 р. засуджений на 15 років каторжних робіт. Кримінальна справа зберігається у: Архів УСБУ ЧО. – Основний фонд. – Спр. № 3458

⁷ Цит. за: Архів УСБУ ЧО. – Осн. Фонд. – Спр. № 3458. – Арк. 16.

⁸ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. № 2. – Т. 1. – Арк. 58.

⁹ Див: Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92.

¹⁰ “Хмара” погодився на співпрацю з МГБ та брав активну участь у знищенні підпільного руху (агент-бойовик

“Весьолий”).

¹¹ Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. № 1391. – Арк. 31, 36.

¹² Федюк Василь – “Матрос” затриманий 10 грудня 1948 року під час сутички із військами НКВС.

¹³ Гуцуляк Михайло Григорович – “Малий” захоплений у полон УМГБ 10 листопада 1948 року.

¹⁴ Яківчик Олександр Іванович – “Василь” заарештований 18 квітня 1949 року.

¹⁵ Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. 1391. – Арк. 57-58.

¹⁶ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Дело по Кицманскому району. – Спр. 92. – Арк. 125.

¹⁷ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92. – Арк. 68.

¹⁸ Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. 3213. – Арк. 3-5.

¹⁹ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 9 а. – Арк. 388.

²⁰ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92. – Арк. 73.

²¹ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92. – Арк. 78.

²² Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92. – Арк. 92.

²³ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92. – Арк. 70.

²⁴ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92. – Арк. 130.

²⁵ Див: Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. № 1391. – Арк. 178.

²⁶ Протокол допиту Стефанії Федорюк “Остап” передав “Скригуну”. Приблизно через рік “Кривоніс” показав “Остапу” цей протокол, надрукований в Проводі на машинці, і так він і зберігся у “Остапа” до затримання і став одним із речових доказів по його кримінальній справі. Оригінал зберігається у кримінальній справі на Василя Кантеміра [Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. №1391].

²⁷ Архів УСБ України в Чернівецькій області. – Фонд 2-Н. – Справа №8. – с.169

²⁸ Деталі операції описані у Спецповідомленні НКВС з приводу події // Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. № 8. – Арк. 301-303.

²⁹ Див. Мирослав Куек. Вителівські трагедії // Вільне життя. – 2008. – № 15. – 11 квітня. – С. 13-14.

³⁰ Спецповідомлення МВС про подію міститься: Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. № 20. – Арк. 19.

³¹ Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. 1391. – Арк. 207.

³² Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. 1391. – Арк. 186.

³³ Архів УСБУ ЧО. – Осн. фонд. – Спр. 1391. – Арк. 157.

³⁴ Детальніше див.: Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92 – Арк. 157.

³⁵ Архів УСБУ ЧО. – Фонд 2-Н. – Спр. 92. – Арк. 167.

Васи́лий Му́стеца
(Черновцы)

СОПРОТИВЛЕНИЕ ОУН ПОСЛЕВОЕННЫМ СОВЕТСКИМ ПРЕОБРАЗОВАНИЯМ НА БУКОВИНЕ (НА ПРИМЕРЕ КИЦМАНСКОГО РАЙОНА ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ)

*В статті на основани матеріалів архіва со-
ветских органов госбезопасности проанализировано
деятельность Кицманской районной ячейки ОУН,
ее организационную структуру, противодействие
реализации политики советских преобразований
на селе в 1944-1949 гг.*

Ключевые слова: ОУН, Проводник, Надрайон,
куст, станица, повстанцы, подполье, псевдоним,
схрон, допрос, теракт, листовки, колхозы, голод,
сельсовет, бофоны.

*Vasil Mustetsa
(Chernivtsi)*

**RESISTANCE OUN POSTWAR SOVIET
TRANSFORMATION IN EXAMPLE
KITSMAN, CHERNIVTSI REGION**

The article is based on archive materials Soviet security Service analyzed activity Kitsmansky district center OUN, its organizational structure, activities for the implementation of anti-Soviet policy reforms in the country during the years 1944-1949

Key words: *OUN, Nadrayon, bush village, the rebels, underground, nickname, hideouts, interrogating, terrorist attack, cards, farms, hunger, counsil of Village, bofony.*

УДК 94: 329. 15] (477. 82) “1988”

*Василь Чура
(Львів)*

**СТАВЛЕННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБКОМУ
КПУ ДО ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ
“НЕФОРМАЛЬНИХ” СПІЛОК
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. ХХ ст.**

У науковій розвідці простежується сприйняття Чернівецьким обласним комітетом КПУ відродження національно-демократичного руху у вигляді становлення невідконтрольних йому громадських “неформальних” спілок.

Ключові слова: *КПРС, КПУ, компартапарат, національно-демократичний рух, сприйняття, комплекс заходів, протистояння, “неформальні” товариства.*

На зламі 80-х рр. ХХ ст. компартійна верхівка Радянського Союзу приходить до розуміння необхідності негайного реформування політико-економічного базису країни. Системне сповзання народногосподарського комплексу СРСР до соціально-економічної кризи, загострення міжнародних та релігійних проблем робило із правлячої комуністичної партії головного винуватця усіх суспільних негараздів. Тому, намагаючись зберегти монополію на владу в країні, компартапарат наважується на “косметичний ремонт” у вигляді втілення політики перебудови як засобу власного політичного виживання.

Це визнавав ініціатор реформ – новий керівник держави, Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. У своєму програмному документі “Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу” він недвозначно констатував: “Перебудова – це назріла необхідність, що виросла з глибинних процесів розвитку нашого соціалістичного суспільства. Її затримка могла б призвести до загострення внутрішньої ситуації, яка крила в собі загрозу серйозної соціально-економічної і політичної кризи. До таких висновків нас підвів аналіз ситуації, яка склалася в суспільстві на

середину 80-х років”¹.

Проте оприлюднені політикою гласності чисельні злочинства КПРС минулих десятиліть та стрімке погіршення матеріального становища громадян СРСР спричиняються до масової зневіри жителів держави у життєздатності комуністичної доктрини, що закономірно приводить до наростання національно-демократичного руху. Віра до комуністичного вчення сильно похитнулася після офіційного оприлюднення сталінських злочинів. Ці злочини відбувалися у тотальних масштабах і торкалися усіх верств тогочасного суспільства. Згодом недовіру до компартапарату значно укріпило незмінне розходження партійних обіцянок з ділом та дистанціювання комуністичної верхівки від проблем пересічних громадян. Одне говорилося, друге робилося, третє думалося. Ці потріпні стандарти привели до нівелювання компартійної політичної доктрини і, як наслідок, внутрішнього виродження партії².

Однією із республік СРСР, де суспільні вимоги демократизації розгорталися стрімко, була УРСР, а особливо її західні області. Чільне місце тут належало з її перманентно стійким патріотичним налаштуванням та глибоким національно-визвольним корінням. Однак Волинь, Закарпаття та Буковина мало в чому поступалися своїй етнічній сестрі у площині наростання антикомуністичної генези другої половини 1980-х рр. Винятково показовими були демократичні процеси, що розвивалися у Чернівецькій області та Чернівцях – столиці буковинського краю.

На превеликий жаль, сучасна вітчизняна історіографія обходить увагою вивчення політичного становища КПУ у переддень відновлення української державної самостійності. Наслідок – обмаль наукових праць, що розкривають низхідну внутрішньопартійну динаміку комуністичних структур усіх рівнів. А саме вона багато в чому безпосередньо вплинула на уможливлення незалежності України. Тому автор робить спробу простежити сприйняття чернівецьким компартапаратом наростання національно-демократичного руху на перших стадіях його становлення.

Джерельною базою дослідження слугуватимуть неопубліковані таємні компартійні документи, що зберігаються у Державному архіві Чернівецької області (ДАЧО). Органічно доповнять розвідку аналіз періодичних видань та матеріали, надбані шляхом інтерв’ювання учасників подій.

Як свідчать секретні партійні документи, перші помітні ознаки наростання демократичних вимог чернівчан стосуються 1988 р. Достовірність цієї гіпотези підтвердило інтерв’ю з одним із очільників антикомуністичного руху Буковини, внучатим племінником О. Кобилянської, майбутнім секретарем крайової ради НРУ, доктором хімічних наук, професором О. Панчуком. Він пригадував: “За умов однопартійної політичної системи у СРСР – деструкція КПРС була неминуною. Всяка влада розбещує, але абсолютна влада розбещує

абсолютно. Економічне зубожіння, помножене на корумпованість компартійної верхівки, спричинили чималу суспільну критику, адресовану партійним органам. На XIX Всесоюзній партконференції М. Горбачов зробив спробу врятувати становище, задекларувавши розширення політичної ваги рад, що стало причиною звуження державного авторитету правлячої партії. За таких умов активізувалася діяльність патріотично налаштованої громадськості у напрямку відродження національної свідомості мешканців регіону. У січні 1988 р. в Чернівецькому державному університеті ми заснували Товариство української мови імені Т. Шевченка (ТУМ), котре очолив професор М. Гавалашко. Згодом його низові осередки почали виникати на більшості підприємств та установ області. Коли нас стало кілька тисяч, партапарат отримав завдання гальмувати державотворчі потяги буковинців. Проте такі дії компартноменклатури ще більше розлютили людей²³.

Як вже говорилося вище, проведення XIX Всесоюзної партійної конференції започаткувало політичну реформу в країні. Провівши на папері передачу влади із рук КПРС у руки радянських інституцій, партапарат мав намір зберегти монополію на політичну владу в країні за рахунок переконливої більшості власних представників у виборних органах країни. Відчуваючи часткове ослаблення комуністичного режиму, мешканці регіону вдалися до створення невідконтрольних КПУ національно-демократичних “неформальних” спілок, що відразу викликало занепокоєння правлячої партії.

Помітне стурбування республіканських партійних очільників суспільно-політичною ситуацією в УРСР проявилось ще у 1987 р. Його результатом стала постанова секретаріату ЦК КПУ “Про самодіяльні громадські об’єднання та заходи щодо запобігання негативних проявів у їх діяльності” від 27 червня 1987 р. Як наслідок, 8 січня 1988 р. ЦК КПРС оприлюднив директиву “Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань”, надавши попередній постанові обов’язкового для виконання загальносоюзного статусу.

У зв’язку з цими розпорядженнями Чернівецький обком 11 лютого згаданого року розробив комплекс відповідних заходів, “скерованих на нейтралізацію згубного впливу неформальних товариств на громадський спокій в області”. У відповідності до вказівок обласного комітету партії, затверджених завідувачем відділу пропаганди і агітації В. Васканом, секретар міськкому Г. Кривобокова зобов’язувалася сформувати пропагандистку групу для проведення роз’яснювальної роботи та локалізації “негативних” проявів у середовищі самодіяльних громадських формувань. Керівникові облпрофради М. Партиці та начальникові обласного управління культури В. Королюку доручалося ретельно вивчити керівний склад “неформальних” спілок та встановити найбільш активних його членів. Секретарю обкому комсомолу І. Онацькій

доручалося направити у середовище самодіяльних клубів найбільш досвідчених та авторитетних комсомольсько-молодіжних ватажків. Керівники обласного відділу освіти В. Чубенко та профтехосвіти М. Кишко зобов’язувалися налагодити реєстрацію самодіяльних формувань, взяти на облік їх лідерів та підготувати методичні матеріали щодо подальшої роботи із неблагонадійними особами з числа їх учасників⁴.

Однак 22 березня 1988 р. в обком написали студенти ЧДУ, які взяли псевдоніми В. Михайлюк та В. Васківчук. Вони засвідчували, що серед 39 шкіл та 70 дитсадків Чернівців україномовних, відповідно, 16 і 9. “Керівники не цінують спадщину українських предків, бо всі вони є росіянами,” – стверджували автори. Звинувативши партапарат у зросійщенні місцевого населення, студенти вимагали українізації освітньої сфери та припинення реконструкції Театральної площі – архітектурного надбання українського народу⁵.

Виконуючи розроблені заходи, В. Васкан 30 березня 1988 р. доповідав керівництву, що “працівники відділу активно реалізують намічені заходи, щодо посилення організаційного та політичного впливу на неформальні спілки та залучення їх до суспільно-корисних справ”. З цією метою за два місяці було досконало вивчено кадровий склад, який очолював самодіяльні товариства. Поряд з цим повністю завершено їх реєстрацію та облік активних учасників, організовано виступи спеціалістів щодо проблем роботи з молоддю, налагоджено роботу мистецтво- та музикознавців, проведено лекторії, політінформації, суспільно-політичні читання, які роз’яснювали завдання перебудови та політику партії на сучасному етапі⁶.

20 квітня 1988р. перший секретар обкому М. Нівалов доповів в ЦК КПУ про те, що питання подолання „негативних” тенденцій в роботі “неформальних” товариств неодноразово обговорювалося на засіданні секретарів міськкому, райкомів партії, керівників обласних ідеологічних закладів тощо. Як наслідок напрацьовано комплексну програму щодо ідеологічного та естетичного виховання молоді на 1988-1995 рр. При Чернівецькому міськкомі створено пропагандистські групи, скеровані на швидке реагування щодо негараздів у моральному здоров’ї жителів області. Вони працювали за трьома напрямками: 1. “Соціалістичний інтернаціоналізм і радянський патріотизм – невід’ємні риси радянської людини”; 2. “Особистість, дисципліна, закон”; 3. “Молодь і сучасність”. Практикувалися виступи громадських діячів, відомих письменників, знаних художників, музикантів, акторів театру і кіно тощо.

Однак, незважаючи на таку масовану атаку партапарату та його спроби відвернути увагу громадськості від політичних проблем, комуністичній верхівці не вдавалося збити хвилю наростання національно-демократичного руху. Завершення реєстрації “неформальних” об’єднань афішувало досить неприглядну для комуністів картину. За останній рік їх число зросло на 178 товариств, за-

гальна кількість яких становила 1142 спілки. З них: суспільно-політичних – 324, виробничо-технічних – 78, природничо-наукових – 125, художніх – 180, фізкультурно-оздоровчих – 107, колекційних – 7, соціально-орієнтованих – 247. Помітну тривогу компартійної верхівки викликало те, що за безпосередньої ініціативи КПУ були створені малочисельні товариства, котрі діяли лише у звітах їх керівників.

За даними обкому партії, у 1988 р. кількість членів “неформальних” товариств становила понад 33 тис. учасників. Якщо врахувати спроби партапарату свідомо занизити чисельність невіддільних йому організацій, то зазначена цифра цілком ймовірно могла сягати 50 тис. учасників. Недаремно для посилення впливу партапарату на невідконтрольні йому громади у середовищі останніх було направлено 196 партійних, радянських та комсомольських організаторів, 426 культпросвітпрацівників, 173 спеціалісти народного господарства, 289 викладачів, 37 лікарів, 21 пенсіонер.

Такий продуманий та організований штурм “неформальних” громадських об’єднань, які ледве звелися на ноги, міг означати вкрай вороже ставлення компартсистеми, котра розцінювала останніх як політичних опонентів. Тим більше, що в Ленінському районі Чернівців та Вижицькому і Сокирянському районах області компартійним керівникам так і не вдалося налагодити співпрацю із лідерами та активом молодіжних формувань. Нав’язувані партапаратом спроби загнати самодіяльні спілки в рамки контрольованих виробничо-технічних, природничо-наукових та колекційних клубів явно не знаходили підтримки у “неформалів”⁷.

Тому друкований орган Глибоцького райкому КПУ – газета “Будівник комунізму” завбачливо розмістила на своїх шпальтах статтю “Гласність і правопорядок”, ознайомивши читачів із указом президії Верховної ради УРСР “Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій”. Відтепер за участь у страйковому русі законодавство передбачало відповідальність у вигляді штрафу 300 крб. та адміністративне покарання строком на 15 діб. При повторному порушенні – відповідно, 1000 крб. і 60 діб, в разі системного недотримання закону – 2000 крб. та позбавлення волі на 6 місяців⁸. Газета комуністів Новоселицького району “Ленінським шляхом” помістила статтю із красномовною назвою “Демократія і дисципліна”. Публікація застерігала читачів, що демократія це не тільки мітинги, голосні промови та всюдозволеність. Це, насамперед, організованість і дисципліна, висока відповідальність і громадський порядок⁹.

15 жовтня 1988 р. відбувся пленум Чернівецького обкому КПУ, таємний протокол якого оприлюднював сприйняття місцевою компартелітою оновлення суспільно-політичного життя буковинців наприкінці 1988 р. Керманіч обласної парторганізації М. Нівалов зазначав, що демократизацію дехто розцінює як всюдозволеність. Дійшло до випадків

відправи релігійних культів у громадських місцях, відвертих місіонерських закликів, релігійних походів у Чернівцях, блокування знятої з реєстрації церкви в с. Новосілці Кіцманського району тощо. В цій ситуації, зазначив М. Нівалов, партійні комітети, адміністративні заклади, правоохоронні органи повинні застосовувати оперативні заходи протидії екстремістськи налаштованим віруючим¹⁰.

Уважно спостерігаючи за розгортанням невідконтрольних політичних процесів, компартійні органи 23 жовтня 1988 р. зафіксували перші спроби створити масову опозиційну політичну організацію – Народний фронт України – майбутній НРУ. Це переконливо ілюстрували секретні методичні матеріали обкому КПУ від 10 лютого 1989 р. Згаданий документ складався із десяти розділів, які демонстрували справжнє компартійне ставлення до громадсько-політичних об’єднань, що виникли не з ініціативи КПУ. У другому параграфі “Політична суть проекту програми НРУ і її основні недоліки” йшлося про те, що “замість конструктивної роботи автори програми втягують нас на в’язкий ґрунт перманентних дискусій. В цілому програма виглядає як документ альтернативної КППС політичної сили. Її положення запозичені із документів різних самодіяльних об’єднань: Української гельсінської спілки (УГС), Українського демократичного союзу (УДС), “Саюдісу” тощо”¹¹.

Аналогічна реакція компартійної верхівки простежувалася щодо виникнення екологічних та краєзнавчих спілок. 12 грудня 1988 р. обласний речник ЛКСМУ – газета “Молодий буковинець” оприлюднила звернення патріотично налаштованої громадськості Чернівців, що задекларувала утворення історико-культурного і екологічного товариства “Оберіг”. У публікації говорилося, що спілка має намір “протистояти некомпетентному, бюрократичному керівництву культурно, волонтаризмові та самоуправству в поводженні із пам’ятками історії, культури та архітектури, усіляко сприяти боротьбі за культуру мови, очищати національну політику від штучних нашарувань доби сталінізму”¹².

Цього вистарчило, щоб ідеологічний сектор обкому 21 грудня 1988 р. розповсюдив службову інформацію наступного змісту: “7 грудня відбулися установчі збори товариства “Оберіг”. Керівництво здійснює координаційна рада у кількості 13 чоловік, серед яких лише 3 члени КППС. Головою обрано письменника М. Бучка, заступниками – доцента університету М. Комолову та заввідділом обласної газети “Молодий буковинець” І. Чеховського. Особливе місце відводилося питанням щодо надання українській мові державного статусу. В цілях запобігання негативної діяльності ініціативної групи ідеологічними відділами обкому проведена відповідна організаційна робота. Питання діяльності товариства контролюватиме надалі обком комсомолу”¹³.

За словами одного із майбутніх очільників антикомуністичного руху, а тоді інженера конструкторського бюро “Фотон” В. Старика, ключовим

поштовхом до зародження “неформальних” спілок було виникнення екологічних товариств. Не в останню чергу їх формування викликала „чернівецька хвороба” – алопеція (облисіння). Ця хвороба була спричинена, вважається, військовими через необережне поводження з хімічними речовинами. Вона загострила несприятливу екологічну обстановку в регіоні і стала причиною акцій громадянської непокори. Упродовж серпня – жовтня 1988 р. талієм отруїлися 132 дитини¹⁴. Замовчування проблеми спричинило перші несанкціоновані мітинги, що відбулися 25 і 26 листопада біля приміщення Чернівецького міськвиконкому¹⁵.

“В рамках таких здебільшого, стихійних об’єднань – говорить В. Старик, – гартувалися національно-демократичні сили. Відбувалася консолідація того суспільного прошарку, котрий позиціонував себе як національно свідомий. Так у 1988 р. постало товариство “Зелений світ Радянської Буковини”. Компартапарат добре розумів національно-патріотичну скерованість неформальних активістів. Нас викликали на співбесіди у ректорати, парткоми, профкоми, адміністративні та правоохоронні органи. Учасники спілок автоматично потрапляли у поле зору КДБ. Діапазон його впливу міг бути непередбачуваним: від залякувань до фізичної розправи. Переживши шок від спілкування із кадебістами, я мав намір емігрувати з країни”¹⁶.

Таким чином, на основі аналізу різнопланових джерел можна зробити наступні висновки. Симбіоз політичних злочинів та економічної неспроможності КПРС – КПУ упродовж минулих десятиліть спричинився до зародження зневіри громадян СРСР у життєздатності компартійної доктрини та доцільності існування компартійної влади як такої. Відтак у 1988 р. в середовищі патріотично налаштованої громадськості Чернівецької області виникають невідконтрольні правлячій партії національно-демократичні спілки, в діяльності котрих зароджуються елементи антикомунізму.

Компартійна системи області пильно стежила за процесами пробудження національної свідомості буковинців, позаяк розцінювала останні як посягання на власний політичний монополізм. Як наслідок, обласне компартійне керівництво розробило широкий комплекс заходів щодо створення можливості тотального контролю за діяльністю “неформальних” спілок. На початках становлення самодіяльних товариств партапарат намагався очолити їх функціонування, вкоренити у національно-демократичне середовище своїх працівників, щоб спрямувати діяльність зазначених спілок у кероване русло. Однак відродження державницьких прагнень патріотично налаштованих жителів Буковини не сприймало нав’язування комуністичних стереотипів, вміло закамуйфльованих перебудовними гаслами. В такому випадку партапарат вдавався по допомогу до силових структур – вірних виконавців його політичної волі.

¹ Горбачов М. Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу / М. Горбачов. – К.: Політвидав, 1987. – С 11.

² Інтерв’ю В. Ботушанського, записане 19.07.10. (Особистий архів автора).

³ Інтерв’ю О. Панчука, записане 17.07.10. (Особистий архів автора).

⁴ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. (Черновицкий областной комитет Компартии Украины). – Оп. 60. – Спр. 80. – Арк. 10.

⁵ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 134. – Арк. 1-5.

⁶ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 80. – Арк. 12.

⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 80. – Арк. 13-15.

⁸ Будівник комунізму. – 1988. – 4 серпня.

⁹ Ленінським шляхом. – 1988. – 8 грудня.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 20. – Арк. 12.

¹¹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 80. – Арк. 19-30.

¹² Молодий буковинець. – 1988. – 12-18 грудня.

¹³ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 1. – Арк. 52.

¹⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 134. – Арк. 27.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 1. – Арк. 11.

¹⁶ Інтерв’ю В. Старика, записане 20.07.10. (Особистий архів автора).

Василий Чура
(Львов)

ОТНОШЕНИЕ ЧЕРНОВИЦКОГО ОБКОМА КПУ К ЗАРОЖДЕНИЮ УКРАИНСКИХ “НЕФОРМАЛЬНЫХ” ОБЪЕДИНЕНИЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 80-х гг. XX в.

В научном исследовании прослеживается отношение Черновицкого обкома КПУ к национальному возрождению демократического движения в форме становления неподвластных ему “неформальных” обществ.

Ключевые слова: КПСС, КПУ, компартапарат, национально-демократическое движение, восприятие, комплекс мер, противостояние, “неформальные” общества.

Vasyl Chura
(L'viv)

CHERNIVTSI REGIONAL CPU COMMITTEE'S ATTITUDE TOWARDS THE RISE OF NATIONAL AND DEMOCRATIC SOCIETIES IN THE SECOND PART OF THE 1980S.

The perception of the national and democratic movement revival in the form of the rise of uncontrolled public non-formal societies by the Chernivtsi Regional Communist Party Committee is researched in the article.

Key words: CPSU, CPU, Communist Party staff, national and democratic movement, perception, complex of measures, opposition, activity, societies.

УДК 94 (477.85) "1939/1945":323.12

**Олег Суровцев
(Чернівці)****ДО ПИТАННЯ ПРО АНТИСЕМІТСЬКУ
ПРОПАГАНДУ РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ В
ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ У 1941-1944 рр.
(НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТИ «VISOVINA»)**

У статті на основі матеріалів газети «Visovina» аналізується спектр антисемітської пропаганди, яку здійснювала серед населення Буковини румунська влада у 1941-1944 роках.

Ключові терміни: Голокост, гетто, депортації, «авторизація», «зірка Давида», Трансністрія, юденрат, румунізація, примар.

З 2 по 7 липня 1941 року Північна Буковина була окупована румунськими військами. Вже 13 липня вийшов перший номер румуномовної газети „Visovina”, яка офіційно стала друкованим органом нової влади. Її тираж швидко став найбільшим в краї. У Румунії, яка з кінця 30-х років стала союзником гітлерівської Німеччини, періодичні видання швидко перетворились на інструмент реалізації антиєврейської політики та насадження антисемітської ідеології. В окупованій Північній Буковині таким інструментом стала газета „Visovina”.

Її матеріали були введені в науковий обіг як історичне джерело ще в радянський період. Зокрема, у збірнику документів „Радянська Буковина 1940-1945: Документи та матеріали”, що побачив світ 1967 року, вміщено деякі розпорядження румунської окупаційної влади, які були опубліковані на шпальтах цієї газети. Однак вони не розкривали сутність антиєврейської політики та шаленої антисемітської пропаганди влади, а були підібрані в дусі радянської історіографії і висвітлювали процес румунізації, експлуаторську економічну політику на території краю чи злочини проти комуністів та „мирних радянських громадян”¹. Тому сьогодні, коли в Україні дослідження Голокосту стало можливим без обмежень, для об’єктивного висвітлення особливостей геноциду буковинського єврейства румунською владою в 1941-1944 роках необхідний новий аналіз матеріалів газети „Visovina” з точки зору сучасних підходів до вивчення історії України роки Другої світової війни.

В період з 13 липня 1941 до 25 березня 1944 року редакцією газети „Visovina”, за нашими підрахунками, було надруковано 177 публікацій, спрямованих проти євреїв, серед них 67 статей, 110 розпоряджень румунської влади, а саме накази губернаторів Буковини генерала К. Калотеску, К. Драгаліни, постанови та оголошення Рекрутського центру, Директорату праці та соціального страхування, Військового кабінету при губернаторі, примарії Чернівців та інших органів. За шість місяців 1941 року було надруковано 42 публікації антиєврейського змісту, за 1942 рік – 82. В 1943 році спостерігається значне скорочення антисе-

мітських публікацій, а саме 43, що було прямим наслідком зміни ситуації на німецько-радянському фронті на користь СРСР. З січня по березень 1944 року в газеті з’явилося 12 публікацій, 10 з яких становили оголошення для чернівецьких євреїв, яких звільнили в 1941-1942 роках від депортації в Трансністрію, щоб використовувати на примусових роботах на користь румунської армії та держави.

За змістом антиєврейські публікації на шпальтах газети „Visovina” можна поділити на дві великі групи. До першої групи належать публікації економічного змісту, які склали найбільшу кількість. Зокрема, накази губернаторів Буковини генерала К. Калотеску, К. Драгаліни, рішення Рекрутського центру, Директорату праці та соціального страхування, Військового кабінету при губернаторі, примарії Чернівців про порядок трудової експлуатації єврейського населення², оголошення цих установ про експропріацію майна буковинських євреїв (нерухомість, автотранспорт, побутові речі, одяг та інше)³, про збір євреїв певних спеціальностей, наприклад, лікарів для подальшого їх використання на примусових роботах⁴, про перепис залишених євреїв⁵ чи перевірку „авторизацій”, яка, до речі, в 1942-1943 роках відбувалась майже щомісяця⁶.

Розглянемо детальніше антиєврейські публікації економічного змісту. Вже 30 липня 1941 року генерал-губернатор Буковини Корнелій Калотеску видав наказ №1307, який містив заходи щодо організації та регламентації примусових робіт для єврейського населення⁷. З серпня 1941 року цей наказ був опублікований в газеті „Visovina” – центральній газеті окупаційної влади, – де повторно друкувався в номерах за 4 жовтня, 9 жовтня та 1 листопада 1941 року⁸. Зокрема, в ньому зазначалось, що всі власники та керівники підприємств, майстерень, які потребують єврейських робітників, повинні отримати дозвіл в Директораті праці та соціального страхування, який фактично виконував функції біржі праці. Нагадаємо, що в період румунської окупації Північної Буковини в 1941-1944 роках все єврейське населення перебувало під контролем та юрисдикцією румунських військ, а саме під опікою військового кабінету при губернаторі та жандармерії⁹. Згадані вище дозволи видавались на обмежений термін, а саме: на 30 днів від дати отримання для робітників без певної спеціальності; 60 днів для кваліфікованих робітників; 90 днів для євреїв-керівників майстерень, різних виробництв, в тому числі технічних, для спеціалістів з купівлі-продажу. Паралельно розпочався процес румунізації, тобто кожен єврейський робітник отримував дублера (румуну), якого він повинен був за короткий термін навчити своєї професії, навичкам, і в такий спосіб готував собі заміну, часто таких дублерів було декілька. Губернатор Буковини К. Калотеску неодноразово у звітах керівнику держави І. Антонеску обіцяв по можливості швидше замінити єврейських робітників румунськими, говорив про особисту зацікавленість в тому, щоб ця операція була завершена скоріше і в повній мірі¹⁰.

На Директорат праці також були покладені функції інспектування та контролю за ефективністю впровадження процесу румунізації. Відповідно до 10 пункту наказу № 1307 єврейські робітники, що залучались на примусові роботи, повинні були отримувати грошову винагороду (зарплату), але лише 70% від суми, тому що 30% переходили у розпорядження фінансового Директорату, які планувалось використовувати для румунізації підприємств¹¹. Насправді, аналізуючи архівні матеріали та спогади, можна стверджувати, що ці гроші частіше не виплачувались, або сума була значно занижена¹². Безпосередньо в канцелярії губернаторства велись щоденні табелі обліку відпрацьованих днів єврейськими робітниками¹³. Єврейських робітників заборонялось використовувати «на роботах суспільного значення». Жоден інший орган влади, окрім Директорату праці та соціального страхування, не мав права видавати дозволи на використання єврейських робітників на примусових роботах, виняток становили лише військові¹⁴.

Невиконання положень наказу № 1307 каралось штрафуванням власників та керівників підприємств, майстерень, магазинів від 2-2,5 тисяч лей, а в разі повторення порушень – до 5-10 тисяч лей відповідно до рішення Директорату праці. Для великих підприємств сума штрафу для першого порушення складала 4-10 тисяч лей, а якщо це повторювалось – 50 тисяч лей та оренда цього підприємства державою. Штрафи під загрозою закриття підприємств повинні були бути погашені протягом трьох днів. Євреям, яких брали на роботу без дозволів, загрожувало інтернування до таборів. Всі покарання здійснювались рішенням губернатора після подання Директорату праці та соціального страхування¹⁵.

Наступним кроком окупаційної влади стало засідання керівництва поліції та військових міста Чернівці та Чернівецького повіту 19 серпня 1941 року, на якому головували 4 особи: начальник чернівецького рекрутського пункту полковник Чезар Кокореску, префект Чернівецького повіту, доктор Ніку Лупу, інспектор поліції Михайло Пеун, начальник поліції м. Чернівці Пауль Аврамович. На засіданні присутні, керуючись наказом № 2041, що був опублікований в Урядовому віснику (Monitorul Oficial) № 164 за 1941 рік, котрий роз'яснював та врегулював в Румунії процес використання євреїв на примусових роботах, прийняли рішення видати ідентичний наказ по Чернівцях та Чернівецькому повіту¹⁶.

Відразу ж постає питання, чому наказ стосувався лише Чернівців та Чернівецького повіту? Причина була в тому, що майже все єврейське населення сіл та містечок Північної Буковини в липні-вересні 1941 року спочатку зазнало безконтрольних жорстоких погромів з боку зондеркоманди 10б, румунської армії, жандармерії та місцевого населення, в яких загинуло за даними ЧГК 7758 осіб¹⁷, а потім станом на 1 вересня 1941 року було сконцентровано

для подальшої депортації в Трансністрію в трьох бессарабських таборах: в Сокирянах – 10201 осіб, включаючи 1698 євреїв з Липкан; в Єдинцях – 12248 осіб; в Вертюжанах – понад 2 тисячі¹⁸. В той самий час в Чернівцях та Чернівецькому повіті перебувало 49497 євреїв, серед яких значну кількість склали кваліфіковані робітники, спеціалісти різних галузей виробництва, лікарі, педагоги тощо¹⁹.

Отже, наступного дня, а саме 20 серпня 1941 року, у вигляді плакатів по місту та публікації на шпальтах „Visovina” з'явився наказ № 2459 про використання буковинських (читай чернівецьких) євреїв на примусових роботах на користь румунської держави²⁰. Відповідно до наказу, все єврейське населення Чернівців та Чернівецького повіту від 18 до 50 років були зобов'язані з'явитися зі всіма можливими документами, що посвідчували їх особу, в розташування чернівецького рекрутського пункту. На його базі створювалась „Комісія з обліку та контролю євреїв”, яка мала на меті здійснити перепис чернівецьких євреїв для подальшого їх використання на примусових роботах. Комісія складалась з трьох осіб: очолював її вже згаданий вище Чезар Кокореску, делегатом квестури поліції був комісар Антоній Динге, третім членом комісії став лікар Аурел Попеску. Єврейське населення Чернівців та Чернівецького повіту з 25 серпня по 5 вересня 1941 року повинно було з'явитися перед Комісією в алфавітному порядку у відповідні дні. Наприклад, євреї, прізвища яких починались з літери „А” та „В” мусили з'явитися 25 серпня, з літери „С” та „D” – 26 серпня і т. д. „Комісія з обліку та контролю євреїв” працювала щодня з 8.00 до 13.00 та з 16.00 до 19.00. Євреї Чернівецького повіту повинні були з'явитися з документами до відділень поліції та жандармерії на місцях з 25 по 27 серпня 1941 року. Пункт 2 наказу № 2459 застерігав, що ті євреї, які не виконують вимоги нової влади і не з'являться перед Комісією, будуть заарештовані й депортовані в табори Трансністрії. Наказ вступав в силу з дня опублікування, його копії були надіслані органам військової та цивільної влади на Буковині.

Для чернівецьких єврейських робітників був встановлений робочий режим з 8.00 до 12.00 та з 15.00 до 19.00, щодня вранці та після обіду проводилась перевірка присутніх на робочих місцях. Окрім того, рекрутський пункт вповноважував власників підприємств, майстерень, магазинів вживати заходів та повідомляти відповідні органи в разі відсутності або інертності євреїв на роботі, пропаганди ними „руйнівних ідей”, що передбачало для цих людей негайну депортацію²¹.

Євреї, що з'явилися перед Комісією були занесенні відповідно до роду занять, професії в спеціальні табелі й згодом за допомогою поліції викликалися на примусові роботи окремими наказами рекрутського пункту²².

Перехід до Румунії з 1 вересня 1941 року території між Дністром та Південним Бугом („Трансністрія”), що було своєрідною платою за участь

у війні на боці Німеччини, дозволив румунській окупаційній владі здійснити план, який не вдавсь літом, а саме: депортувати за Дністер всіх євреїв Буковини.

4 жовтня 1941 року штаб головнокомандуючого румунської армії передав комендатурі м. Чернівці наказ І. Антонеску про депортацію протягом 10 днів всіх євреїв Буковини “в область східніше Дністра”²³. Стислий термін депортації пояснюється тим, що планувалось щодня відправляти з Чернівців до Трансністрії 2 потяги по 50 товарних вагонів (для перевезення худоби, промислових товарів), в кожному з яких вміщалося 50-70 осіб²⁴. 9 жовтня губернатор Буковини генерал К. Калотеску отримав наказ з Бухареста і того ж дня оповістити примарію Чернівців, а 10 жовтня військове командування Буковини, що 11. X.1941 все єврейське населення з муніпаліцету Чернівців буде протягом 11 годин переміщено в спеціальний сектор міста, який перетворюється на гетто²⁵.

Операцію з утворення гетто та подальшої депортації єврейського населення з Чернівців очолив генерал І. Топор, на чолі з яким також була утворена комісія з евакуації євреїв²⁶.

Паралельно з утворенням гетто 11-13 жовтня 1941 року з Чернівців вирушили перші транспортні. Тоді було депортовано трьома потягами по 50 вагонів 7053 євреїв²⁷.

Вечері 15 жовтня 1941 р., після початку депортації чернівецьких євреїв, у приміщення Єврейського комітету прибув примар Чернівців Траян Попович, який оголосив, що з Бухареста по телефону отримано дозвіл залишити 15-20 тисяч євреїв в Чернівцях²⁸. Це рішення було зумовлено необхідністю відновлення та підтримання економічної стабільності міста.

Через 48 годин Комітет у справах євреїв (юденрат), який очолював доктор Нейбург, подав 174 таблиці єврейських робітників за спеціальностями та категоріями (спеціаліст фізичної чи інтелектуальної праці), де значна частина євреїв записалась декілька разів в різних таблицях, щоб врятуватись²⁹. Процес видачі “авторизацій” (документ, який давав право на роботу і проживання в Чернівцях) швидко вийшов з-під контролю влади і компетентних органів, з’явилося багато підробок, тому наступні 18 днів працювала Комісія з евакуації євреїв, яка провела ревізію виданих авторизацій й анулювала понад 4 тисячі документів³⁰. В результаті перевірки 16569 євреїв отримали авторизації, 395 осіб було депортовано як комуністів, 5619 були представлені до перегляду і згодом більшість з них отримали авторизації з підписом Т. Поповича³¹.

Депортація євреїв з Чернівців продовжувалась до 15 листопада 1941 року. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону, а саме тринадцятьма командами, було вивезено в Трансністрію 28391 єврея³².

В червні 1942 року в результаті довготривалої боротьби між заступником генерал-губернатора Буковини майором Марінеску та чернівецьким

примарем Т. Поповичем, останнього за допомогою держсекретаря Міністерства внутрішніх справ Жака Попеску було звільнено з посади. Відразу ж Корнелієм Калотеску був виданий наказ про те, щоб депортувати в Трансністрію всіх власників “авторизацій” (дозволів) із підписом Т. Поповича.

Всього за червень 1942 р. із Чернівців в табори Трансністрії було депортовано 4094 євреїв, а 10 вересня ще 500 осіб³³. Таким чином, наприкінці 1942 р. в Чернівцях залишалось понад 16 тис. євреїв.

В 1942-1944 роках режим роботи для чернівецьких євреїв був дещо пом’якшений: були змінені години обов’язкової присутності на робочих місцях, з 7.30 до 13.00 та з 15.30 до 19.00; допускалось відлучення на певний час, якщо людина мала при собі відповідний дозвіл, а також встановлювались менш суворі покарання³⁴.

Рішенням керівника економічного відділу губернаторства К. Кобилянського усі євреї, що залишились в Чернівцях і використовувались на примусових роботах у губернаторстві, обов’язково повинні були купити у військової влади жовту шестикутну зірку, яка коштувала 80 лей, і завжди носити її поверх одягу. Згодом це підтвердив наказ К. Калотеску № 43 від 24.08.1942. За будь-яке порушення цього припису покарання було єдиним – депортація в табори Трансністрії³⁵.

Наказ примаря м. Чернівців Т. Поповича № 8 від 09.03.1942 року дозволяв євреям здійснювати в місті покупки на ринках з 10.00 до 12.00, в крамницях з 10.00 до 13.00. Проте 5 серпня 1942 року наказом №30/42 губернатор Буковини генерал К. Калотеску заборонив єврейському населенню перебувати чи пересуватись без вагомих причин та відповідних документів по вулицях та площам міста³⁶.

Єврейські робітники, які примусово працювали на підприємствах, в майстернях, повинні були перебувати лише у приміщеннях і не пересуватись по місту без особливих причин. Якщо румунським власникам було необхідним переміщення євреїв по місту для виконання певних робіт чи послуг, вони отримували спеціальний дозвіл, в якому вказувалось місце роботи єврея та потрібний час для виконання конкретного завдання³⁷.

До другої групи належать публікації пропагандистського характеру, які часто були без авторства або передруковувались з німецьких періодичних видань. Назви публікацій говорять про їх зміст: „Згубна діяльність євреїв в Європі за останні 25 років”, „Радянська фізіономія: євреї всього світу”, „Причиною теперішньої війни є євреї”, „Американське втручання не зупинить занепад та швидке зникнення іудаїзму”, „Євреї та комунізм”, „Євреї та економічний саботаж”, „Суворі анти-єврейські заходи в Туреччині”, „Юдо-більшовизм небезпечний для Європи”, „Євреї не мають жодного права на Палестину”³⁸ та інші.

Таким чином, матеріали, що були надруковані на шпальтах газети „Висовіна” в 1941-1944 роках, є вагомим джерелом для дослідження подій Голокосту в Північній Буковині, вони дають можливість

виокремити та дослідити регіональні особливості румунської антисемітської політики та пропаганди.

¹ Радянська Буковина 1940-1945: Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 196-197, 218-219.

² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Bucovina. – 1942. – 7 січня. – Арк. 7.

³ ДАЧО. – Bucovina. – 1941 р., 14 липня. – Арк. 2.

⁴ ДАЧО. – Bucovina. – 1942. – 25 березня. – Арк. 6.

⁵ ДАЧО. – Bucovina. – 1942. – 15 квітня. – Арк. 9.

⁶ ДАЧО. – Bucovina. – 1941. – 3 грудня. – Арк. 5.

⁷ ДАЧО. – Ф-778, оп. 1 – Спр. 3. – Арк. 1.

⁸ ДАЧО. – Bucovina. – 1941. – 3 серпня. – Арк. 3; 4 жовтня. – Арк. 6; 9 жовтня. – Арк. 7; 1 листопада. – Арк. 3.

⁹ ДАЧО. – Ф-Р 307. Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 293.

¹⁰ Там само.

¹¹ ДАЧО. – Ф-Р 307. Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 4.

¹² Колись Чернівці були гебрійським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 232 с.

¹³ ДАЧО. – Ф-Р 307 с4. – Оп. 2. – Спр. 126-130, 140-141.

¹⁴ ДАЧО. – Bucovina. – 1941. – 3 серпня. – Арк. 3.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ДАЧО. – Ф-Р 307. – Оп. 1. – Спр. 2426. – Арк. 2.

¹⁷ ДАЧО. – Ф-Р 653. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 5.

¹⁸ Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / под ред. И. Левитаса. – К., 2000. – С. 197.

¹⁹ Carp M. Carte neagra. Suferintele evreilor din România. 1940-1944. – București, 1946-1948. – Vol. III (Transnistria). – P. 42.

²⁰ ДАЧО. – Bucovina. – 1941. – 20 вересня. – Арк. 3.

²¹ ДАЧО. – Ф-Р 307. – Оп. 1. – Спр. 3096. – Арк. 6.

²² ДАЧО. – Ф-Р 307. – Оп. 1. – Спр. 2426. – Арк. 2.

²³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах (составитель А. Круглов). – К.: Ин-т Иудаики, 2002. – С. 451.

²⁴ Carp M. Carte neagra. Suferintele evreilor din România. 1940-1944. – București, 1946-1948, vol. III (Transnistria). – P. 190

²⁵ ДАЧО. – Ф-Р 307 с4. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 224.

²⁶ Там само. – Арк. 225.

²⁷ Там само. – Арк. 226.

²⁸ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга. Вестник. Люди остаются людьми.

Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Е. М. Финкель, П. В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – С. 46.

²⁹ ДАЧО. – Bucovina. – 1941. – 2 листопада. – Арк. 5.

³⁰ ДАЧО. – Ф-Р 307 с4. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 229.

³¹ Там само. – Арк. 220.

³² Там само. – Арк. 230.

³³ ДАЧО. – Ф-Р 307 с4. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 1-4.

³⁴ ДАЧО. – Bucovina. – 1942. – 16 січня. – Арк. 3; 1943. – 8 лютого. – Арк. 3; 1944. – 2 лютого. – Арк. 7.

³⁵ ДАЧО. – Bucovina. – 1942. – 29 серпня. – Арк. 5.

³⁶ ДАЧО. – Bucovina. – 1942. – 5 серпня. – Арк. 2.

³⁷ ДАЧО. – Bucovina. – 1942. – 19 серпня. – Арк. 5.

³⁸ ДАЧО. – Bucovina. – 1941. – 24 липня. – Арк. 4; 26 жовтня. – Арк. 4; 1 листопада. – Арк. 7; 2 грудня. – Арк. 2; 1942. – 11 січня. – Арк. 3; 18 червня. – Арк. 1; 25 листопада. – Арк. 6; 1943. – 8 березня. – Арк. 1; 18 червня. – Арк. 1.

Олег Суrowцев
(Черновцы)

**К ВОПРОСУ ОБ АНТИСЕМИТСКОЙ
ПРОПАГАНДЕ РУМЫНСКОЙ ВЛАСТИ В
СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЕ В 1941-1944 гг.
(НА МАТЕРИАЛАХ ГАЗЕТЫ «BUCOVINA»)**

В статье на основании архивных материалов, и непосредственно материалов газеты «Bucovina», представлено и проанализировано широкий спектр антисемитской пропаганды, которую проводила румынская власть среди населения Северной Буковины в 1941-1944 годах.

Oleg Surovtsev
(Chernivtsi)

**TO THE ISSUE ABOUT ANTI-SEMITIC
PROPAGANDA ROMANIAN AUTHORITIES
IN NORTHERN BUKOVINA IN 1941-1944
(BASED ON NEWSPAPER «BUCOVINA»)**

In article on based of archival materials, including materials newspaper "Bukovina" demonstrated and analyzed a wide range of anti-Semitic propaganda, which is carried out among the population of Bukovina Romanian authorities in 1941-1944.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (477): 94 (478)

**Ігор Возний
(Чернівці)**

КЕРАМІКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII-XVII ст. ІЗ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СІРЕТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК

У статті характеризується кераміка другої половини XIII – XVII ст., виявлена під час археологічних обстежень відкритих поселень на території Сірето-Дністровського межиріччя. Подана її типологія, характерні риси виготовлення та орнаменталізації. У зазначений час була поширена кераміка двох типів: ліпна і гончарна, яка за своїми параметрами поділяється на кілька типів і варіантів, які знаходять широкі аналогії на інших територіях середньовічної України.

Ключові слова: горщик, орнаменталізація, вінчик, шийка, тип, хронологія, кореляція керамічних комплексів, ліпний посуд.

Кераміка є найважливішою категорією археологічних джерел, які дозволяють без особливих погрешностей порівняти між собою як різні терени, так і різні епохи¹. За рівнем гончарного виробництва Галицько-Волинська Русь належить до найбільш розвинених областей у слов'янському суспільстві².

Форми глиняного посуду, його орнаменталізація і техніка виготовлення в процесі розвитку господарської діяльності постійно змінювалися. Найбільше змін у різні хронологічні періоди зазнавала верхня частина посуду – величина і ступінь вигину шийки, форма вінчика. За формою цих верхніх частин посуду виділяють його типи, підтипи і варіанти, які складають основу кореляції керамічних комплексів³. Тому хронологічна класифікація сільських поселень повністю залежить від можливостей керамічної класифікації.

Типологія та хронологія кераміки XIII-XVII ст. розроблена й охарактеризована у працях археологів. Кореляція керамічних комплексів з урахуванням їхнього місця у стратиграфічній колонці дозволила визначити певні закономірності одночасного побутування окремих типів, підтипів і варіантів посуду. Простежено поступове “відмирання” окремих типів посуду і послідовну появу нових.

Дослідження на теренах України засвідчують, що хронологічні відмінності давньоруської кераміки в цілому для Південно-Західної Русі були однаковими. При цьому найбільш характерною класифікаційною ознакою є форма верхнього краю посуду – вінця. На відміну від решти частин посуду,

які виконували чисто утилітарні функції і мали порівняно більш постійні ознаки, вінця формувалися гончарями по-різному в різні хронологічні періоди давньоруської історії⁴.

Монголо-татарська навала негативно вплинула на розвиток гончарного ремесла і, відповідно, на його продукцію. Багато гончарних центрів припинило своє існування. Матеріали розкопок городищ Зелена Липа, Карапчів, Цецино у поєднанні з підйомним матеріалом з відкритих поселень Пуста Чорнівка, Каплівка, Карапчів, Лашківка, Молодія тощо дають можливість поділити кераміку другої половини XIII – XIV ст. на два види: ліпну та гончарну.

У другій половині XIII ст. з'являється ліпний посуд, виготовлений у домашніх умовах і підправлений на примітивному гончарному крузі (тип 1) (рис.1, 22-26; 2, 1, 2). Він представлений переважно горщиками та мисками-сковорідками. Ліпні неорнаментовані горщики виготовлені з глини, до якої додавали пісок і шамот. Вони характеризуються товстими стінками з нерівною поверхнею темно-сірого або темно-коричневого кольорів. Плічка невиразні, вінця короткі, майже прямі чи незначно відхилені назовні і, як правило, по краю потоншені. Випал горщиків нерівномірний. До середини XIV ст. їх повністю витіснив гончарний посуд. Ліпні горщики другої половини XIII ст. відомі серед матеріалів поселення Зелена Липа⁵. Подібні форми посуду відкриті на хуторі Половецькому та в Сокильцях⁶.

До *другого типу* належать гончарні горщики у яких вінчик оформлений простим заокругленням або косо зрізаний і не виділений відносно шийки. Інколи такі вінця по краю потоншені. Остання плавна вигнута (рис.1, 27-30; 2, 3-5, 8). Вінця таких горщиків інколи по верхньому краю прикрашені косими насічками, а на плічках – одно чи багаторядними хвилястими лініями, як це видно на кераміці з поселень Рашків та Гореча⁷. Інколи трапляється орнамент у вигляді горизонтальних ліній. Відомі вони також на поселеннях Замостя, Карапчів, Глибока, Старий Вовчинець. Час побутування такої кераміки різними науковцями визначається неоднаково. Так, Б. О. Тимошук (тип 2) на теренах Сірето-Дністровського межиріччя, С. В. Терський (тип VI) за матеріалами Луцька та В. О. Петрашенко (тип 18), О. В. Овсянніков за хронологією старожитностей Пскова відносять її до кінця XIII – середини XIV ст.⁸ Аналогічно датує її В. Спіней за археологічними матеріалами з Румунії⁹. Досить широко кінцем XIII – XV ст. датують таку кераміку дослідники літописного Іскоростеня¹⁰. Кінцем XIV – початком XV ст. датують С. В. Пивоваров та М. П. Кучера (тип 2), шарами Нижнього замку Вільнюса¹¹. Цей тип кераміки добре відомий на

інших теренах Давньоруської держави. Зокрема, він виділений серед матеріалів середньовічного поселення Сокільці, біля хут. Половецький, у Пердкарпатті, Надпоріжжі, Іскоростені¹².

Третій тип складають горщики, у яких відхилені або прямі, злегка загнуті до середини, вінця (рис. 1, 31-33; 2, 9). Відносно попередніх видів ці горщики мають краший випал, але в тісті присутні значні домішки крупнозернистого піску. По плічках вони прикрашені суцільними смугами прямих горизонтальних або хвилястих ліній. Горщики третього типу відомі з археологічних відкритого поселення Гореча тощо¹³. Подібна кераміка другої половини XIII – XIV ст. відкрита на Комарівському поселенні, Ржищеві, Бортниках, Луцьку тощо¹⁴.

У середині XIV ст. із застосуванням швидко ротаційного гончарного круга значно розширилися можливості моделювання: збільшення площі зовнішнього манжета дало змогу урізноманітнити оздоблення¹⁵. На поселеннях виявлені фрагменти кераміки, яка нагадує давньоруську XII – першої половини XIII ст., але в період післямонгольського завоювання горщики більш опуклобокі, з короткою, частіше циліндричною шийкою і слабо профільованим вінчиком. Науковці виділяють таку характерну особливість останніх, як потовщення краю у вигляді масивного валика різноманітної конфігурації. Верхній край їх може бути заокруглений (тип 4а) (рис. 1, 34-36). З внутрішнього боку вони профільовані виїмкою для накривки. Шийка вигнута і плавно переходить у плечико. Виготовлені вони з тіста з додаванням крупнозернистого піску, випал добрий. Черепки на зламі одношарові.

Подібні до попередніх горщики типу 4б (рис. 1, 37). У них слабо відігнутий назовні вінець сплюснений зверху, завдяки чому край посудини горизонтально зрізаний, а на внутрішній поверхні утворюється бортик-виїмка для накривки. Шийка виражена добре, вигнута і плавно переходить у плечико. Виготовлені вони з тіста з додаванням крупнозернистого піску, випал добрий. Черепки на зламі одношарові. Вінчики 4 типу широко представлені на відкритих поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя. Вони відомі в Зеленій Липі, Пустій Чорнівці, Щербинцях, Їжівцях, Луковиці, Клішківцях, Перстенцях, Старих Бросківцях, Великому Кучурові, Чагрі, Годинівці, Молодії тощо. Аналогічні горщики широко представлені на південно-руських територіях (Тип II, підтип 2Б, В за Беляєвою С. О.). Вони відомі на хуторі Половецькому, Озаричах, Києві, Комарівці, Луцьку, Володимирі, Лтаві, де датуються другою половиною XIII ст.¹⁶ Окремі варіанти цього типу знаходять аналогії на Водянському городищі (тип VII за М. Д. Полубояриною), у Болгарі, де датуються серединою XIII – першою половиною XIV ст.¹⁷ У Кам'янці-Подільському вони зустрічаються в шарах XIV – XV ст.¹⁸ Аналогічно датує вінчики цього типу В. Спіней¹⁹.

У післямонгольський період орнаментация горщиків значно простіша ніж це було в попередній період. В основному узор зосереджується на

рівні плечика і в більшості складається з прямих і хвилястих врізаних ліній. У горщиках ранньої фази другої половини XIII – XIV ст. інколи прикрашалися ще й вінчики. Так, на поселенні Гореча по вінцю йде зигзагоподібна лінія (табл. 1, 1)²⁰. У Рашкові, Горечі горщики прикрашені по вінцю косими насічками, а по плечику однією – трьома хвилястими врізаними лініями (табл. 1, 2-3)²¹. Далі йде група орнаменту, яка складається з набору смуг горизонтального рифлення по плечику (Гореча) (табл. 1, 7). Останню групу складають фрагменти, прикрашені по плечику трьома рядами штампованих наколів (Греча) (табл. 1, 9), та трикутників (Гореча) (табл. 1, 10)²².

Окрім кухонних горщиків, на поселеннях другої половини XIII – XIV ст. зустрінуті й інші види керамічного посуду. Серед нього є глечики (Гореча) (рис. 2, 18), миски (Гореча, Мартинівка) (рис. 2, 19-21), накривки (Клішківці) (рис. 2, 22).

На відкритих поселеннях знайдена кераміка й пізнішого часу XV – XVIII ст., яка дає можливість хронологічно уточнити час їх побутування, а в окремих випадках по-новому визначити період існування цих поселень. Як уже відзначалося, співробітники Буковинського центру археологічних досліджень при складанні анованих списків датували ці поселення періодом другої половини XIII – XIV ст. Під час обстежень автором території Сірето-Дністровського межиріччя така хронологія стосовно окремих поселень не підтвердилася. Виявлений на них матеріал свідчить про інше. Тому, на нашу думку, є необхідність розглянути керамічний матеріал, здобутий під час археологічних розвідок.

У XV ст. виразним стає вплив центральноєвропейських традицій на гончарне виробництво досліджуваної території, як і західноукраїнських земель в цілому. Це простежується на прикладі поширення в оформленні на посуді псевдоманжетів та канелюрів, врізаного штампованого орнаменту на валику та корпусі горщиків²³.

На поселеннях виявлені фрагменти кераміки, виготовленої з добре відмученої глини з додаванням дрібнозернистого піску. Випал добрий, черепки на зламі одношарові. Стінки тонкі товщиною 0,3-0,5 см. Вінчики таких горщиків відхилені назовні під кутом 45° і мають вигляд трикутного в перерізі потовщення (рис. 3, 1-10; фото 2). У цей час на денцях з'являється потовщений піддон-підставка. Виявлені вони на поселеннях Керстенці, Новоселиця, Данківці тощо. Аналогічний посуд широко представлений в культурних шарах XVI ст. у Кам'янці-Подільському²⁴.

До наступної хронологічної групи XVII – XVIII ст. входять фрагменти горщиків, сформованих на швидкому ротаційному крузі, з тіста з додаванням дрібнозернистого піску. Стінки тонкі, сірого та темно-сірого кольору, відзначаються якісним випалом (рис. 3, 11-43; фото 2). Вінця таких посудин мають різноманітне оформлення. Серед них трапляються відігнутий назовні багатоступінчастий манжет-карниз (Погорілівка, Бояни, Хлівище,

Витилівка, Топорівці тощо); відігнутий назовні вінець з потоншенням на кінці (Хлівище, Коровія, Іванківці, Колінківці); вертикальні або загнуті до середини високі вінця (Погорілівка, Маршинці, Данківці, Динівці).

Більшість з посудин мають характерний різкий злам від шийки до вінця, який утворює своєрідне ребро на внутрішній поверхні посудини.

Деякі горщики мають темне спеціальне задимлення, по якому пролощений орнамент у вигляді вертикальних, горизонтальних чи перехрещених ліній по лицевій та внутрішній сторонах стінок. Досить багате орнаментування, особливо горщиків з манжетом-карнизом. Вони прикрашені по шийці, плечуку і стінках рельєфними орнаментами, створеними за допомогою зубчатих коліщаток, широким валиком з вирізьбленим на ньому орнаментом, штампованим орнаментом у вигляді рядів наколів, зигзагоподібних та горизонтальних прямих врізаних ліній тощо. Окремі екземпляри мають природне забарвлення світло-жовтого чи світло-кремового відтінку. У XVI ст. по кераміці почали малювати орнамент червоною або темно-коричневою фарбою, рудою глиною за допомогою пензля. Трапляються горщики, покриті з внутрішнього боку зеленою свинцевою поливою. На денцях продовжує існувати піддон-підставка. Аналогічні горщики добре відомі при дослідженнях середньовічних пам'яток Києва, Суботова, Кам'янець-Подільського, Чигирини, Коростеня тощо²⁵.

Продовжують побутувати в цей період й глечики з ручками. виготовлені вони з тієї ж глиняної маси, що й горщики. Вінця, як правило, вертикальні, від яких убік відходять одна або дві розташовані по боках овальних або плоско-випуклих ручки.

На поселеннях засвідчені й миски, виготовлені з добре відмученої глини з додаванням дрібнозернистого піску доброго випалу. Одна з них ребриста зі стінками, які розширюються від дна. Аналогічна миска досліджена в шарах XVI – початку XVIII ст. літописного Іскоростеня²⁶.

Окрему групу керамічних виробів цього періоду становлять кахлі. Більшість виявлених фрагментів належать до типу коробчастих (рис. 3, 40-42; фото 2, 57-60). Причому тут могло існувати саме виробництво, оскільки трапляються браковані вироби та кахлі, не покриті поливою. Прикрашені вони геометричним орнаментом. Очевидно, такі кахлі належать до ранньої фази їх побутування на Правобережній Україні, де датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст.²⁷ У Луцьку кахельне виробництво налагодилося ще у XIV ст.²⁸

Отже, як видно, традиції розвитку керамічного виробництва на теренах Сірето-Дністровського межиріччя сягають своїм корінням у попередній слов'янський час. Аналіз кераміки з відкритих сільських поселень показує, що ні за якістю, ні за формами вона не відрізнялася від міської. Сільські гончарі були повністю залучені до формування давньоруського ринку, а їх продукція була цілком конкурентоспроможною.

¹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. – С. 3.

² Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 92.

³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI – X вв. н. э. – М.: Наука, 1990. – С. 62.

⁴ Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 9.

⁵ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – Рис. 61, 1.

⁶ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 175-176. – Рис. 1, 1-4, 6; 2, 3, 5.

⁷ Тимошук Б. О. Назв. праця. – С. 33. – Рис. 18, 1, 2, 4.

⁸ Тимошук Б. О. Назв. праця. – С. 86-99; Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 62; Терський С. В. Лучеськ X – XV ст. – Львів: Вид-во Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. – Рис. 116; Овсянников О. В., Царькова Л. А. Охранные раскопки на территории Застенья и Окольного города в 1973-1974 гг. // Археологическое изучение Пскова. – М.: Наука, 1983. – С. 130. – Рис. 4, 8, 9.

⁹ Spinei V. Moldova în secolele XI-XIV. – Chişinău: Universitatis, 1994. – P. 468. – Fig. 34.

¹⁰ Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К.: Корвін Пресс, 2004. – С. 60. – Рис. 7, 7.

¹¹ Кучера М. П. Назв. праця. – С. 178; Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Рис. 2, II; Vilniaus Ūmetinės pilies rūmai (1994-1995 metų tyrimai). – Vilnius, 1999. – P. 70. – Pav. 96-106.

¹² Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (по материалам археологических исследований) – К.: Наук. думка, 1982. – С. 67; Кучера М. П. Назв. праця. – С. 174-181. – Рис. 1, 5, 7, 8; Ратич О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955-1956 рр. на Замковій горі у Львові // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 116-117. – Рис. 1, 16, 24, 25; Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 155-181; Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Назв. праця. – С. 65.

¹³ Тимошук Б. О. Назв. праця. – С. 31-32. – Рис. 18, 3, 6, 9; 54, 4.

¹⁴ Беляева С. А. Назв. праця. – Рис. 24, 1, 3; Кучера М. П. Назв. праця. – С. 175 – Рис. 1, 3; 3, 4-6; Терський С. В. Назв. праця. – Рис. 116, VI; Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Назв. праця. – С. 60. – Рис. 7, 3, 6.

¹⁵ Гупало В. Д. Трансформація древнерусских традицій моделювання кераміки во II пол. XII – XV вв. // Gamcarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od średniowiecza do czasów współczesnych: Materiały z konferencji (Rzeszów, 21-23. IX 1993). – Rzeszów, 1994. – S. 185-190.

¹⁶ Терський С. В. Назв. праця. – Рис. 116, IV; він же. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 61 – Рис. 11; Беляева С. А. Назв. праця. – С. 67; Кучера М. П. Назв. праця. – С. 181. – Рис. 5, 2-9; Беляева С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 47; Мироненко К. Господарське приміщення XIII – XIV ст. на посаді літописної Лтави // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький,

2003. – Вип. 14. – С. 132. – Рис. 2, 9, 10.

¹⁷ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.: Наука, 1978. – С. 93; Хлебникова Т. В. Древнерусское поселение в Болгарах // КСИИМК. – 1956. – Вып. 62. – Рис. 51.

¹⁸ Пламеницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 132. – Рис. 6, 22-24.

¹⁹ Spinei V. Bucovina în mileniul întunecat // Spațiul nord-est Carpatic în mileniul întunecat. – Iași: Editura universității "Alexandru Ioan Cuza", 1997. – P. 156. – Fig. 13, 3-5, 9.

²⁰ Тимошук Б. О. Назв. праця. – Рис. 18, 4.

²¹ Там само. – Рис. 18, 1-2.

²² Там само. – Рис. 18, 3, 5.

²³ Терський С. В. Лучеськ. – С. 141. – Рис. 123.

²⁴ Пламеницька Є. М. Назв. праця. – С. 132. – Рис. 6, 25-28.

²⁵ Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Назв. праця. – С. 65. – Рис. 7, 11-16; Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: Наук. думка, 1996. – 272 с.; Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989 рр. // Стародавній Київ (археологічні дослідження 1984-1989 рр.). – К.: Наук. думка, 1991. – С. 238-270; Пламеницька Є. М. Назв. праця. – С. 132. – Рис. 6, 29-32.

²⁶ Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Назв. праця. – С. 60. – Рис. 7, 10.

²⁷ Виногородська Л. І. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV – XVII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К.: Наук. думка, 1998. – С. 265-272; Лашук Ю. П. Нові дані про кераміку XIV – XVI ст. (за матеріалами знахідок на Верхньому Подністров'ї та Волині) // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 200-203; Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Назв. праця. – С. 65; Пламеницька Є. М. Назв. праця. – С. 133. – Рис. 7, 1-4.

²⁸ Терський С. В. Назв. праця. – С. 151. – Рис. 123; Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.). – К.: Либідь, 1992. – С. 51.

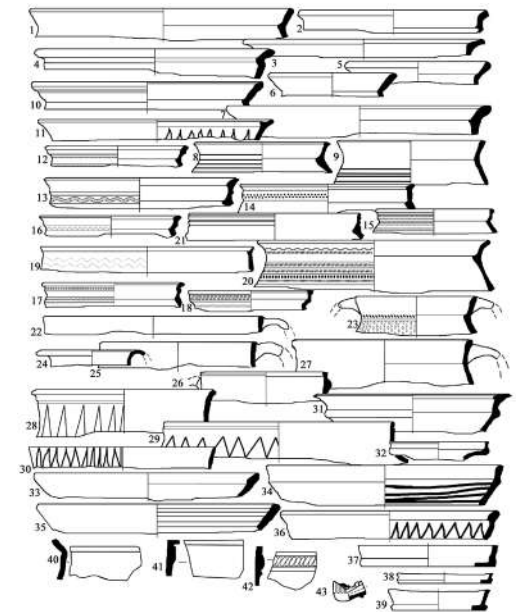
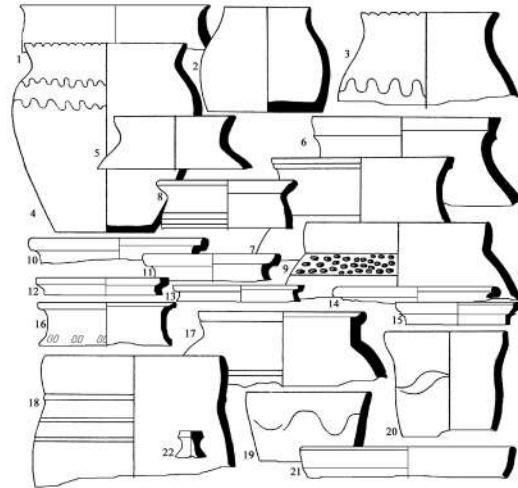
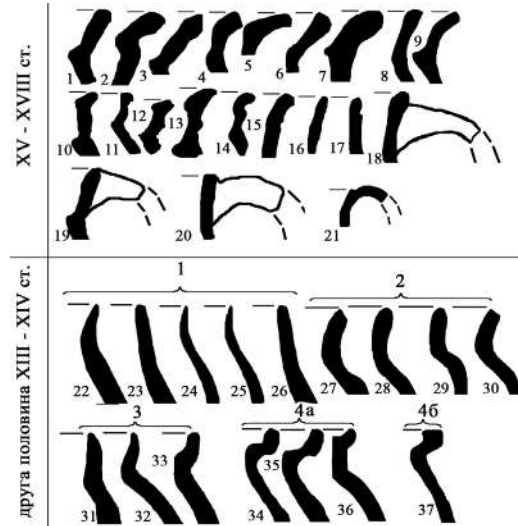
Рис. 1. Основні типи кераміки другої половини XIII-XIV ст.

Рис. 2. Прорисовка кераміки другої половини XIII-XIV ст.

Фото 1. Горщик другої половини XIII-XIV ст. з поселення Пуста Чорнівка

Рис. 3. Основні типи кераміки другої половини XV-XVII ст.

Фото 2. Фрагменти горщиків XV-XVII ст.

друга половина XIII - XIV ст.							
вінчик	1	2	3	4	5	6	7
шия							
плечико							
стілка							
вінчик	9	10	11	12	13	14	15
шия							
плечико							
стілка							

*Игорь Возный
(Черновцы)*

КЕРАМИКА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIII – XVII ВВ. ИЗ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ СИРЕТ-ДНЕСТРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ ПО МАТЕРИАЛАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье подается характеристика керамики второй половины XIII – XVII вв., выявленной во время археологических исследований открытых поселений на территории Сирет-Днестровского междуречья. Представлена ее типология, характерные черты изготовления и орнаментации. В указанное время была распространена керамика двух типов: лепная и гончарная, по своим параметрам делившаяся на несколько типов и вариантов, которые находят широкие аналогии на других территориях средневековой Украины.

Ключевые слова: горшок, орнаментация, венчик, шейка, тип, хронология, корреляция керамических комплексов, лепная посуда.

*Ihor Vozny
(Chernivtsi)*

THE CERAMICS OF THE SECOND PART OF 13TH – 17TH CENTURY FROM THE VILLAGES AT SIRET AND DNISTER INTERFLUVE ON THE BASE OF ARCHEOLOGICAL EXPLORATION

The article includes characteristic of the ceramics of the second part of 13th – 17th century, which have been discovered during archaeological surveys of settlements at the Siret-Dniester interfluve. There were submitted its typology, main characteristics of production and ornamentation. During the designated period there were two types of widespread ceramics: molding and pottery. They were divided into several types by their parameters. Analogical types also were found at the other areas of medieval Ukraine.

Key words: pot, ornamentation, whisk, neck type, chronology, correlation of ceramic complexes, molding utensils.

УДК 94(477)

*Дарія Фесенко
(Львів)*

РОЗПИСИ МОНАСТІРСЬКОЇ ЦЕРКВИ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ В ГОРЕЧЕ (ЧЕРНІВЦІ)

У статті висвітлені основні стилістичні особливості та іконографія стінопису цієї чернівецької церкви. Шляхом аналізу зображених сцен, тематичних мотивів монументального малярства визначена провідна ідея – справедливого Божого суду над усім людством.

Ключові слова: іконографія, стінопис, церква Різдва Богородиці, монументальне малярство.

До уваги науковців, зокрема буковинських, досить часто потрапляє пам'ятка архітектури XVIII ст. – церква Різдва Богородиці чоловічого православного монастиря в Горечі в Чернівцях. Святина цікава тим, що поєднала у своїй архітектурі риси українського та молдавського бароко, а також своєю легендарною історією¹. Дослідники відзначають, що стіни церкви оздоблені майстерним малярством, виконаним у XVIII ст. невідомим мистцем, однак ніхто досі не присвятив цій тематиці окремого опрацювання. Тому особливу увагу в цьому дослідженні варто надати саме стилістиці та іконографії розписів храму, що мають мистецьку та віронавчальну цінність.

Одним з перших про стінопис пам'ятки згадує австрійський дослідник Ф. А. Вікенгаузер у 1880 р. у докладній історичній розвідці про обитель в контексті історії Чернівців². Він наводить фрески “Страшний Суд” на західній стіні нави, де зображені небо і пекло в світлі монастирських уявлень; “Народження Марії”, “Св. Георгій”, “Дванадцять апостолів” у горішній частині храму. Вгорі існувала каплиця Святої Варвари з мурованим вітгарем, однак станом на 1785 р. жодних зображень у ній не було³. Вчений, хоча і зазначає, що інтер'єр храму справляє краще враження, ніж його зовнішній вигляд, однак стверджує, що на особливу мистецьку цінність пам'ятки претендувати не може⁴. Вважаємо, що його думка дуже відносна, адже окремі композиції стінопису виконані на досить високому художньому рівні. З архівних джерел, наприклад, відомо, що до храму ставились з повагою і вже у 1912 р. Крайове управління охорони історичних пам'яток заборонило проводити у церкві самовільні реставраційні роботи⁵.

П. М. Жолтовський у своїй монографії “Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст.” висловлює думку, що стінопис церкви в Горечі – єдиний збережений тогочасний розпис у мурованих спорудах на території Буковини⁶, що, безумовно, свідчить про його цінність. Крім того, “це добре виконаний живопис у виразних стильових прийомах рококо”⁷. Проте вчений чомусь вважав, що продуманої системи розписи не мають. Ми спробуємо довести, що це не так, і стінопис має провідну

ідею і стрижневий задум, а також розвиває кілька тематичних напрямів.

Постає проблема авторства монументального малярства церкви. Л. Вандюк, розглядаючи історію та архітектуру храму в контексті українсько-молдавських культурних зв'язків, припускає, що малярами-мистцями були вихідці з України⁸. На нашу думку, це твердження достатньо не обгрунтоване. Архівних матеріалів щодо авторства стінопису, імовірно, слід шукати у Молдові, куди переїхали ігумен, а згодом уся монастирська братія після австрійської касації буковинських монастирів у 1784 р.

М. Нікірса у монографії, присвяченій історії Чернівців, згадує горечанські розписи, влучно відзначаючи, що написані вони з легкістю і свободою, незважаючи на їх тематичну традиційність⁹. Композиція “Чудо Георгія про змія” навіть надихнула професора Чернівецької промислової школи К. А. Ромшторфера на створення графічної репліки цієї фрески, яка була вміщена у книгу Р. Ф. Кайндля “Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення”¹⁰.

Отже, мурована церква Різдва Богородиці на передмісті Чернівців Люди-Гореча збудована 1766 р. на місці старої дерев'яної завдяки старанням тодішнього ігумена обителі Артемона (Кініцького). Серед благодійників храму були Молдавський митрополит Яків (Путняну), великий логофет Йордакі Русет Чілібіу, згодом наступний Молдавський митрополит Гавриїл (Каллімахи), молдавський воєвода Григорій III Гіка¹¹. За традицією вважається, що на церкву пожертвувала кошти також російська імператриця Катерина II¹². Храм посвячено Різду Богородиці 18 квітня 1767 р.¹³ і на той час, імовірно, він був повністю розписаний. Внаслідок російсько-турецької війни 1768-1774 рр. у Молдові, зокрема в Чернівцях, дислокувалися російські війська¹⁴. Тому, якщо припустити, що на той час храм був посвячений, але не розписаний (хоча це менш імовірно), можна шукати у іконографії та стилістиці стінопису горечанської церкви і російських впливів.

Тематика монументального малярства церкви різноманітна: багатофігурні композиції, присвячені ідеї справедливого Божого суду, зображення батьків Богородиці Іоакима та Анни, пророків, святителів, преподобних і мучеників, святих пустельників та ангелів, які можна оглянути, перебуваючи у нижній частині храму. У приділі Св. Георгія, що у верхньому ярусі церкви, куди ведуть гвинтові сходи, зображені сцени, присвячені життю Пречистої Діви Марії та чудесам і мучеництву св. Георгія, також святи воїни.

Традиційним для українських церков було зображення Страшного Суду на західній стіні нави. Пришествя Ісуса Христа під час кінця світу (парузія, з грец. *παρουσία*) представлене згідно з західною іконографією. Поява Михаїла у сцені Страшного Суду свідчить про використання мистцем як зразка західноєвропейської гравюри чи малярського твору.

Так, у стінописі XVIII ст. хорів Софії Київської та малярстві кінця XVIII чи початку XIX ст. Михайлівського собору Видубицького монастиря у Києві, терези для зважування людських душ з їх добрими та злими вчинками тримає Божа Десниця, що було характерним для східної іконографії. У Страшному Суді з київської церкви Миколи Набережного, що виконаний цілком у стилістиці козацького бароко, Христос зображений як архієрей на троні, зі скіпетром і державою у руках. Нижче, обабіч хреста з розкритою книгою, представлені Адам і Єва, що характерно для візантійського трактування цієї сцени.

У верхній частині горечанської композиції, по обидва боки Богородиці та Іоана Хрестителя представлений “Апостольський лик”. Громада Ісусових учнів сидить на хмарах. По лівій руці Ісуса Христа – святий Павло з мечем, по правій – Петро з ключами від Царства Небесного, апостол Андрій – з Х-подібним хрестом. Нижче представлені праотці, мученики та мучениці з пальмовими гілками. У церкві Миколи Набережного, наприклад, серед зображень праведників у молитовних позах нижче престолу Христа присутня тогочасна українська еліта – козаки, біле та чорне духовенство, також простий люд.

Пекло у горечанській церкві зображене традиційно внизу, по ліву руку Ісуса Христа. Правий кут композиції займає розкрита паща страшного Левіафана, куди, як у воронку, затягуються грішники. Найглибше у пеклі зображений Люцифер. Він представлений як турок у тюрбані, котрий, сидячи на троні, піднімає догори келих. В пащу летять різноманітні чудовиська з людьми. Далі натовп грішників, у перших рядах, імовірно, євреїв з білою бородою у чорному кафтані й капелюсі, поряд його жінка. У фресці “Страшний Суд” з монастиря Воронець (1547-1550 рр.) турків і татар, євреїв, римських пап та інших «невірних» також очікувало пекло.

У лівій нижній частині композиції в церкві на Горечі – райська брама, у якій стоїть ангел. Першими до раю входять, імовірно, відкуплені Адам і Єва. Стан збереження малярства не дозволяє чітко ідентифікувати постаті. Далі крокують святителі у митрах, тоді чорне духовенство у мантиях і клобуках, потім і решта натовпу, яку направляє ангел. Ідилічно змальований рай у композиції Страшного Суду з церкви Миколи Набережного у Києві. Він має вигляд зеленого саду, оточеного тоненькою дерев'яною огорожею, біля якої зібралася група апостолів. На одній з галявин помітно біле Ягня, на іншій – групу праведних душ у білому одязі.

У горечанській церкві рай зображений у вигляді Небесного Єрусалима у консі північної екседри храму. Це рай для вибраних, адже відповідно до слів Одкровення: “І не ввійде до нього ніщо нечисте, і ніхто, підданий мерзоті і неправді, а тільки ті, які написані у Агнця в книзі життя” (Одрк. 21, 27). Квадратні, однак трохи деформовані мистцем мури міста мають 12 брам: “Він має велику і висо-

ку стіну, має дванадцять брам і на них дванадцять ангелів...” (Одкр. 21,12); “Місто розташоване чотирикутником, і довжина його така сама, як і ширина” (Одкр. 21,16). В церкві на Горечі лише шість брам зображено відкритими і у кожній з них стоїть по ангелу з трубою у руці. Інші шість – мають вигляд увінчаних хрестами церков чи дзвіничок понад стінами. Посеред мурів на горбі в оточенні дерев та будинків з червоними дахами представлено Ягня. Текст Апокаліпсиса продовжує: “Храму ж я не бачив у ньому, бо Господь Бог Вседержитель – храм його, і Агнець. І місто не має потреби ні в сонці, ні у місяці для освітлення свого, бо слава Божя освітила його, і світильник його – Агнець” (Одкр. 21, 22-23). Зображення Небесного Єрусалиму глибоко символічне. Його дванадцять брам вказують на число Ізраїлевих поколінь і відповідають кількості знаків зодіака. Брама символізує перехід між двома світами “profanum” і “sacrum”, означаючи рух від темноти до божественного світла. Христос сам називав себе брамою, дверима (Ін. 10, 9), а Його прихід буде раптовим, неначе стукіт подорожуючого до брами (Матв. 24, 2; Одкр. 3, 20). Небесний Єрусалим не потребує святині, бо Господь і Агнець є святинею міста, а спасенні особисто можуть оглядати Бога¹⁵. Деталізоване зображення Небесного Єрусалима існувало у розписах XVIII ст. Софії Київської. Зараз збережено лише близько 50 відсотків фарбового шару цієї композиції. Мури міста тут викладені із 12 дорогоцінних каменів, відповідно до тексту Одкровення 21, 19. У центрі змальоване ідеальне місто з величезною кількістю будинків.

Навпроти, у південній екседрі церкви на Горечі представлено “Видіння Іоана Богослова на о. Патмос”. Апокаліптичний мотив продовжений і у сценах, що розташовані на півсферичних поверхнях над парусами. Ці зображення важко прочитуються глядачем з огляду на поганий стан збереження, значну відстань і криволінійну поверхню, на якій виконані (див. схема).

Поряд зображення Небесного Єрусалима горечанської церкви на північно-східному парусі представлено автора книги Одкровення – апостола Іоанна Богослова з книгою. Окрім нього, в парусах змальовані Василій Великий, Григорій Двоєслов (?) та невідомий святий – всі в архієрейському одязі. Зображення апостола Іоанна в облаченні архієрея є абсолютно незвичним¹⁶. Можливо, саме малярство або ідентифікуючі підписи біля святих зазнали значних перемалювань. Крім апостола Іоанна, у парусах могли бути представлені Іоанн Золотоустий, Василій Великий та Григорій Двоєслов як автори літургичних текстів¹⁷, або чотири Отці Східної Церкви – Василій Великий, Іоанн Золотоустий, Григорій Богослов та Атанасій Великий¹⁸.

Багатофігурні композиції передсінку теж пов’язані з темою Божого суду. П. М. Жолтовський згадує про зображення п’яти мудрих дів на правій стіні¹⁹ (котре зараз, імовірно, закрито стелажем). Притчу про мудрих і дурних дів оповів Христос,

коли розказував про своє наступне пришествя, а записав її євангеліст Матвій (Матв. 25, 1-13). Господь порівнює Царство Небесне до десятиох дів, які “...взявши світильники свої, вийшли назустріч женихові” (Матв. 25, 1). На протилежній стіні передсінку представлено „Повернення блудного сина” – композиція, що вказує на доброту та ласку прощення, що Господь дарує всім вірним, які покалися і навернулися до Бога, котрі подібно мудрим дівам, будуть творити Царство Небесне. У верхній частині на стінах бабинця в овальних медальйонах представлені пророки. Вже з V ст. їхні зображення часто з’являються у храмах як східного, так і західного обрядів завдяки написаним про Месію пророцтвам²⁰.

Відповідно до посвяти храму Різдва Богородиці при вході у наву віруючих “зустрічають” зображені на пілястрах батьки Пречистої Діви – Іоаким та Анна. Сцени з життя Марії представлені у боковому вівтарі Георгія верхньої частини церкви. На жаль, ідентифікуючі підписи біля зображень переважно погано прочитуються. Композиції “Зачаття Богородиці” та “Пречиста Діва на хмарах” (Взяття до неба Богородиці?) вирішені цілком у дусі західної іконографії. Зображення Пречистої Діви на півмісяці та земній кулі, що топче ногами змія, відповідно до текстів книг Апокаліпсиса 12, 1 та Буття 3, 15 у мистецтві католицизму вказувало на Непорочне Зачаття Богородиці, Її волю від первородного гріха²¹. У лівій руці Пречиста Діва тримає пагін лілій, що говорить про Її чистоту і непорочність. Над Нею зображений голуб Святого Духа, світло з якого спливає на Богородицю. Частина теологів Київської академії у XVII – на початку XVIII ст. теж приймали тезу про Непорочне Зачаття Пречистої Діви на віру, абсолютно не вважаючи, що це не згідне з православною доктриною. На захист цього твердження, наприклад, виступав Антоній Радивилівський, особливо в “Огородку Марії Богородиці” (1676 р.). Достеменно не знаємо, які богословські думки панували на той час у горечанському монастирі, це може бути темою окремої розвідки. Можемо лише констатувати, що виконавець стінопису користувався західними взірцями, які абсолютно спокійно сприймалися у середовищі монахів.

У XVII-XVIII ст. мистці Наддніпрянщини також зверталися до західних зразків. Серед зображень Успенського собору Києво-Печерської лаври були сцени “Взяття до неба Богородиці” та зображення ангелів з вінками для Пречистої Діви²². На теренах південної Буковини теж знаходимо випадки використання західної іконографії. Так, у розписах XVIII ст. храму у Нових Каушанах (Молдова) та стінописі кінця XVI ст. у Сучавиці (Румунія) присутня сцена «Коронування Богородиці»²³.

Понад передсінком на стінах другого ярусу церкви зображені “Чудо Георгія про змія”, “Святий Георгій зі сценами мучеництва”, “Лик апостольський”. Нижче барабана купола представлений Христос Учитель з відкритою книгою, у якій на-

писаний текст з Євангелія від Матвія 11, 28-29. Довкола на хмарах – постаті євангелістів в процесі написання перших рядків Євангелій. Зображення цих текстів традиційні, у розписах Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври поряд євангелістів Марка та Матвія теж змальовані перші рядки їхніх Євангелій²⁴.

Тематика святого воїнства – небесних покровителів та захисників була актуальною для тодішнього суспільства, оскільки територія Молдови становила стратегічний інтерес для конфліктуючих Оттоманської Порти, Габсбурзької імперії та Польщі. Недарма споруда церкви з товстими мурами і невеликими вікнами-бійницями носить оборонний характер. У частині бокового вітаря Св. Георгія обабіч зображення Богородиці з Дитям у медальйоні представлені св. великомученик Дмитрій та, можливо, св. Федір Стратилат чи Федір Тирон – одні з найбільш популярних святих воїнів.

Малярство “Святий Георгій зі сценами мучеництва” композиційно нагадує житійну ікону святого. Велику постать святого у S-подібному вигині справа та зліва фланкують по три картуші. Імовірно, маляр був знайомий із життям Св. Георгія у викладі Федора Дафнопата, де історія мучеництва була ретельно описана²⁵. Житійні зображення святого у XIII-XV ст. були розповсюджені у чернечому середовищі, адже подвиг мучеництва вважався співзвучним із життям подвижника, який прагне уподібнитися Ісусу Христу²⁶.

Композиція “Чудо Георгія про змія” являє собою “розгорнутий” варіант цієї сцени, оскільки, крім подвигу містить зображення звільненої царівни, вежі з її батьками та краєвиду із зображенням міста. На тлі пейзажу у зменшеному масштабі змальоване наступне дійство – дівчина веде прив’язаного своїм поясом за шию переможеного змія. Переможця Георгія з царівною зустрічає натовп людей з піднятими руками.

Стінопис церкви поєднує риси бароко та рококо, професійний та народний стилістичні напрямки перебувають тут у взаємодії. Можемо констатувати, що частина розписів виконана на високому художньо-професійному рівні. У фігурах апокаліптичних зображень під барабаном купола, святих, преподобних та мучеників, які можемо оглянути з першого ярусу церкви, наявні анатомічні диспропорції. Їхні постаті статичні, часто пластично не змодельовані, подібні до творів народного малярства. Можливо, цей стінопис зазнав значних поновлень, тому стикаємося з таким стилістичним контрастом.

Слід зазначити, що центральний об’єм церкви наповнений орнаментикою рококо, тут змальовані різноманітні химерні рокайлеві завитки, морські мушлі, делікатні рослинні мотиви, розети. У боковому вітарі Св. Георгія оздоблення композиції “Богородиця з Дитям”, яку фланкують постаті святих воїнів, повністю нагадує ретабла ілюзорних вітарів у тогочасних костелах. Подібні речі створювали С. Строїнський, Т. Гертнер, М. Міл-

лер. Постать св. Георгія на південній стіні своїм грайливим вигином співзвучна зі стилістикою рококо, а ніжне, делікатно модельоване обличчя святого наче інспіроване творами Й. Кондзелевича чи І. Рутковича.

Маляр, який виконав розписи другого ярусу церкви, добре володів мистецтвом зображення ілюзійної архітектури (квадратури), поширеної у XVII-XVIII ст. на теренах держав Західної та Центральної Європи. Серед монументального малярства церков Наддніпрянщини не знаходимо жодного прикладу такої майстерної роботи у ділянці квадратури. Автор розписів Успенського бокового вітаря Софії Київської намагався зобразити архітектурні елементи, однак ми не побачимо тут ні правильної перспективної побудови, ні ілюзорної переконливості у передачі архітектури. Тому походження горечанської квадратури, безсумнівно, західне. Через Галичину стінописи стилів бароко та рококо могли потрапити на територію тодішньої Молдови, де ще продовжували творити сакральне малярство пост-візантійського характеру, прикладом якого може бути розпис церкви в Нових Каушанах, що походить з XVIII ст. Ряд дослідників, з огляду на стилістику, датували його більш раннім періодом²⁷. Перелік особового складу монахів монастиря «Гореча» станом на 1783 р. свідчить про те, що більшість з них були вихідцями з Галичини²⁸. На той час багато католицьких та уніатських храмів розписувалися згідно з уподобаннями пізнього бароко чи рококо. Безперечно, що монахи були знайомі із новою “модю” на оздоблення святинь. Тому не дивно, що ігумен Артемон не мав нічого проти такого західного нововведення, оскільки воно по своїй суті не суперечило догматам Православної Церкви.

Паруси, барабан та купол бокового вітаря св. Георгія видозмінюються у фантастичну архітектурну конструкцію, звершену балюстрадою і відкритою у небесний простір, в якому літають фігурки ангелів з атрибутами мучеництва та небесної хвали Святого Георгія – хрестом, списом, вінком та пальмовою гілкою. Мистцеві, безперечно, був відомий трактат єзуїта Андреа Поццо “*Perspectiva pictorum et architectorum...*”, де зібрані зразки побудови ілюзійної архітектури, серед яких і зображення куполів на високих барабанах округлої, восьмибічної та чотирилістої форм. У XVIII ст. ця праця була перевидана понад 30 разів²⁹. Автор розписів бокового вітаря Св. Георгія, імовірно, черпав з нього нагхнення. Реальний барабан купола горечанський маляр збагачує у різноманітні архітектурні елементи – колони та пілястри з вигнутими карнизами, ніші з пишними квітковими вазонами. П’єдестали з колонами опираються на ілюзорних консолях. Волоти на консолях служать кріпленням для гірлянд з листя, що по периметру обрамляють основу підкупольного барабана. Фігури, які розміщувалися на тлі ілюзорних куполів, склепінь чи архітектури верхніх ярусів храмів, зазвичай презентувалися в сильному перспективному скороченні “*di sotto in*

sù". Однак в нашому випадку цей ракурс наявний, але ледь помітний, постаті Ісуса Христа та євангелістів у спокійному, не надто "бароковому" русі дуже гармонійно вписані на тлі хмар. Хмари ніби щойно вишили з-під аркових просвітів ілюзорної конструкції храму. Постаті наближені до глядача, у той час як намальована балюстрада з вазонами квітів та фруктів відходить на задній план. Подібні елементи ілюзорної архітектури (аркаду "di sotto in sù", балюстраду) використовував італійський маляр архітектури Ф. Мессента, котрий разом із К. Карлоні оздобили стінописом костел Св. Трійці в Штадль-Паура (Верхня Австрія, 1719-1722 рр.). Схоже композиційне вирішення з балюстрадою та відкритим небом обирав Ф. А. Маульберч у малярстві купола хору костелу ордену Піарів у Відні з 1753 р.

На склепінні передсінку в композиції "Пресвята Трійця Новозавітна" автор горечанських розписів теж використовує той самий ілюзорний ефект з хмарами, котрі виходять за рами, відведені для них архітектонічною конструкцією обрамлення. Система декорування склепінь, де плафонну композицію оточувалося обрамленням з псевдо-архітектурних елементів була розповсюджена у XVIII ст. на території держав Західної та Центральної Європи. Вона стала особливо популярною в монументальному малярстві галицьких католицьких святинь. Подібні рами з лаврового листа, перев'язаного стрічками, присутні у малярстві вірменського костелу в Івано-Франківську (Станіславів), на склепінні під хорами храму у Новоукраїнці (колишній Варяж).

Фігурки херувимів у боковому вівтарі Св. Георгія та в передсінку церкви виконані у характері путті, у той час як херувими на потрійній аркаді, що відділяє західний об'єм храму та в центральній частині церкви, створені у візантійській традиції.

На відміну від ілюзорної групи розписів церкви в Горечі, декоративно, подібно до рослинних орнаментів українських вишивок, потрактовані квіткові гірлянди у стінописі церкви. Можливо, їх виконував другий, менш «професійний» маляр. Також не виключено, що в цьому випадку маємо справу із пізнішими доповненнями існуючого малярства.

Отже, ряд композицій церкви Різдва Богородиці в Горечі (особливо з ілюзорними архітектурними конструкціями), виконані цілком у стилістиці європейського бароко. Причому саме того напрямку, який репрезентували італійські мистці. На теренах Галичини ця стилістика панувала у творчості Д. Педретті, С. Строїнського, А. Тавелліо. Щоправда, фігурні зображення горечанської церкви позбавлені барокової патетики, рухи постатей спокійні, розмірені. Зображення ілюзорної архітектури професійно грамотні. Звичайно, буковинський стінопис не стає на рівень таких майстрів ілюзорного малярства, як Дж. Б. Тьєполо, Ф. А. Маульберч, Ф. Мессента, Г. Фанті, К. І. Карлоні, які працювали на початку століття на території Габсбурзької імперії та німецьких князівств. Однак цей розпис виконаний абсолютно не гірше, ніж кращі твори галицького маляра

С. Строїнського, чи, наприклад, Йосифа Прехтля, який розписав чимало тринітарських костелів на Поділлі та Волині.

Стінопис унікальний тим, що поєднує європейський ілюзіонізм бароко з православним змістом, де зображення доповнені рідними для місцевих жителів кириличними текстами. Іконографічна програма церкви в Горечі має продуманий характер і, містячи кілька тематичних мотивів, розвиває ідею Справедливого Господнього суду, носить есхатологічну спрямованість. Такою ідейною основою монументального малярства XVIII ст. продовжує традицію молдавських "розписаних церков" XVI ст.

Страшний Суд та апокаліптичні сцени повинні були нагадувати віруючим про необхідність покаєння та справедливого праведного життя. Тема шляхетного вчинку милостині розкрита у малярстві передсінку. Господь Бог добрий і готовий прийняти кожного грішника, який покається, як блудного сина з розкритими обіймами. Необхідно бути подібними до Мудрих дів, що були далекоглядні і дочекалися приходу Нареченого, з яким увійшли на весілля. Так і вірні повинні бути готовими до раптового приходу Христа на Справедливий Суд. Праведників чекає Царство Небесне, символом якого виступає Небесний Єрусалим, зображений у консі північної екседри. Численні святителі, мученики і преподобні представлені як приклади для наслідування кожному християнинові. Вони будуть радіти разом з Агнцем у Небесному Царстві.

¹ Майже жодна стаття у пресі не пропускає розповіді бувальщини про те, як до славетної чернечої обителі ходив пішки з Чернівців російський цар Олександр I.

² Wickenhauser F.A. Horecza. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Czernowitz / F.A. Wickenhauser. – Czernowitz: Druck von Rudolf Eckhardt, 1880. – 30 S.

³ Там же, с. 12.

⁴ Там же, с. 13.

⁵ Вандюк Л. Церква Різдва Богородиці у Чернівцях / Л. Вандюк // "Національні та етносоціальні процеси в Україні": Друга всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців. Матеріали. – Чернівці, 1997. – С. 116.

⁶ Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 55.

⁷ Там же, с. 54.

⁸ Вандюк Л. Церква Різдва Богородиці у Чернівцях... – С. 115.

⁹ Никирса М. Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ / М. Никирса. – Чернівці: Золоті литаври, 2008. – С. 194.

¹⁰ Kaindl R. Geschichte von Czernowitz / R. Kaindl. – Czernowitz, 1908. – С. 26.

¹¹ Чучко М. "Гореча": Свята обитель над Прутом / М. Чучко. – Чернівці: ТОВ "Поліграф-Сервіс", 2012. – С. 4-5.

¹² Wickenhauser F.A. Horecza. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Czernowitz... – S. 11-12; Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal Diözese für das Jahr 1914. – Czernowitz: Im Verlage des gr.-or. erzbischöflichen Konsistoriums, 1914. – P. 52.

¹³ Wickenhauser F. A. Horecza. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Czernowitz... – S. 12.

¹⁴ Чучко М. К. “И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воеводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) / М. К. Чучко. – Чернівці: Книги XXI, 2008. – С. 27.

¹⁵ Kobielus S. Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu / S. Kobielus. – Ząbki: Apostolicum, 2004. – S. 51-54.

¹⁶ У товаристві отців Східної Церкви та апостола Якова Брата Господнього Іоанн Богослов змальований у барабані куполу Троїцької надбрамної церкви, проте вбраний у “класичні” хітон та гіматій.

¹⁷ Григорію Двоєслову (папі Григорію Великому) традиційно приписується текст Літургії передосвячених дарів.

¹⁸ Якщо вважати ідентифікуючий підпис постаті Іоана Богослова переписаним і зміненим.

¹⁹ Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст... – С. 54.

²⁰ Seibert J. Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole / J. Seibert; [przekład z niem. D. Petruk]. – Kielce: Jedność, 2007. – S. 262.

²¹ 21 Biernacka M. Niepokalane Poczęcie / M. Biernacka // Maryja Matka Chrystusa. – Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1987. – S. 27-93. – (Ikonoграфия nowożytniej sztuki kościelnej w Polsce; t. I). – S. 27-34.

²² Пор. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст... – С. 12.

²³ Чебан. К. І. Атрибуция и датирование росписей церкви Успения в городе Новые Каушаны: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. искусствоведения: 07. 00. 12. / К. І. Чебан. – М., 1993. – С. 19.

²⁴ Кондратюк А. Ю. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври: Каталог / А. Ю. Кондратюк. – К.: Видавництво “КВІЦ”, 2005. – С. 70, кат. № 44, 46.

²⁵ Страдание святого славного великомученика Георгия, приписываемое Феодору Дафнопату и ныне впервые изданное (с русским переводом) / Изд. и предисл. В. В. Латышева // Православный палестинский сборник. – СПб., 1911. – Вып. 2 (59). – Ч. 2. – 76 с.

²⁶ Евсеева Л. М. Московские житийные иконы Георгия Великомученика и их литературные источники / Л. М. Евсеева // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л.: Наука. Ленингр. отд., 1985. – Т. XXXVIII. – С. 95, 99.

²⁷ Чебан. К. І. Атрибуция и датирование росписей церкви Успения... – 26 с.

²⁸ ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини, м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 3605. Формулярні списки особового складу монастирів Путна, Драгомирна та інших. – Арк. 5-8; Чучко М. К. “И взят Бога на помощь”... – С. 139.

²⁹ Kowalczyk J. Andrea Pozzo a późny barok w Polsce / J. Kowalczyk // Biuletyn Historii Sztuki. – Warszawa, 1975. – Rok XXXVII. – Nr. 2. – Cz. 1: Traktat i ołtarze. – S. 162.

Дарья Фесенко
(Львов)

РОСПИСИ МОНАСТЫРСКОЙ ЦЕРКВИ РОЖДЕСТВА БОГОРОДИЦЫ В ГОРЕЧЕ (ЧЕРНОВЦЫ)

В статье освещены основные стилистические особенности и иконография стенописи этой черновицкой церкви. Путём анализа изображенных сцен, тематических мотивов монументальной живописи определена главная идея – справедливого суда Господнего над всем человечеством.

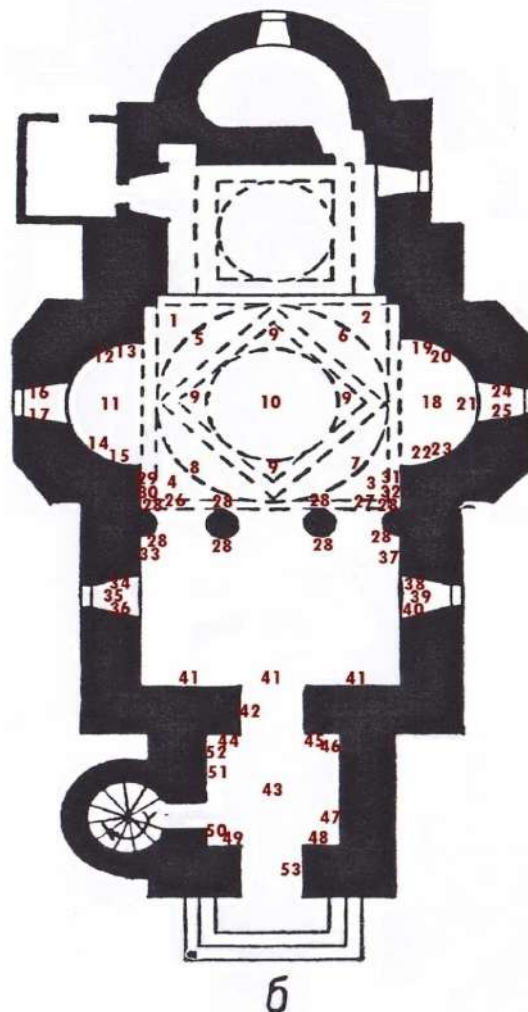
Ключевые слова: иконография, стенопись, церковь Рождества Богородицы, монументальная живопись.

Daria Fesenko
(L'viv)

THE FRESCOES OF THE NATIVITY MONASTERY CHURCH IN HORECZE (CHERNIVTSI)

In the article basic stylistic features and iconography of the monumental painting of this church in Chernivtsi are covered. According to analysis of the represented scenes and thematic motifs of the monumental painting the main idea is defined – fair justice of Heaven above all the humanity.

Key words: iconography, murals, Church of Nativity, monumental painting.

Легенда

1. Святий Іоан Богослов у картуші. По обидва боки його митри напис: Σ : **ІОАННЪ**
БΣ:”.
2. Св. Василій Великий у картуші. По бокам його митри напис: „ Σ : **ΒΑΣΙΛΙΙ**,
ΒΣΛΙΚ”.
3. Св. Григорій Двоєслов? у картуші. По обидва боки його митри напис, що важко
прочитується: „ Σ . **ГРІГОРІЙ ДВОЄ...**”
4. Невідомий святий у картуші (підпис відсутній).
5. Апокаліптична сцена з Ісусом Христом, Іоаном Богословом? і сімома свічниками
(у картуші). Понад Христом напис: „ Γ Σ χ Σ”, над постаттю справа – Σ : **ΙΘΑ**”.
6. Апокаліптична сцена з Богом Отцем, Святим Духом та Агнцем (у картуші). По
боках трикутного німбу Бога Отця напис: „**ΒΓЪ** **ФЪ**”, понад голубом Святого Духа – „ Δ Σ ”,
над Агнцем – „**ΛΓЄ** **Б:**”.
7. Апокаліптична сцена? з Ісусом Христом та людьми (у картуші). Зліва голови
Христа напис: „ Γ Σ”.
8. Апокаліптична сцена поклоніння старців? (у картуші). По боках трикутного німбу
Бога Отця напис: „**ΒΓЪ** **ФЪ**”,
9. Херувим.
10. Небо в зірках.
11. Небесний Єрусалим.
12. Святий Теофіл. Над німбом напис: „ Σ **ΤΛЪ** **ΧΤΕЪ** **ΘΕΟΦΙΛ**”.
13. Зображення в картуші преподобних Макарія та невідомого. Між преподобними
напис: „**ΠΡΕΠ** **ΜΑΚΑΡΙΗ**”. Другий напис не прочитується.
14. Святий Германій? Над німбом напис: „ Σ **ΤΛЪ** **ΧΒЪ**. **ΓΕΡΜ**”.
15. Зображення в картуші преподобного Феоктиста. По обидва боки його голови
напис: „**ΠΡΕΠ** **ΘΕΟΚΤΗΣΤ**”.
16. Зображення Св. Ієроніма у медальйоні. Над його головою напис: „...
ΙΕΡΟΝΙΜЪ.”
17. Зображення преподобного Алтенія? у медальйоні. Над його головою напис:
„**ΠΡΕΠ** **...ΑΤΕΝΙ...**”
18. Апокаліптична сцена з Іоаном Богословом та ангелом з сяючим ликом.
19. Св. Артемон? Над німбом святиеля напис: „ Σ **Τ** **ΕΝΟΜ** **ΑΡΓΕΛΙΟΝЪ**”.

20. Картуш із зображенням преподобних Іофана? та невідомого. Зліва від зображеного в профіль преподобного напис: „**ПрѢП**” Довкола голови другого – „**ПрѢП**
ИОФАН”.

21. Зображення невідомих преподобних у картуші (закриті дерев'яною конструкцією). Над ними напис: „**ВНШКЯМЧМИЄРСИ**”. В правій частині картуша помітно напис „**ПрѢП**”.

22. Невідомий святий.

23. Зображення преподобних Єфрема та Арсенія у картуші. Справа зображеного в профіль преподобного напис: „**ПрѢП ЄФРЕМ**”, над головою другого – „**ПрѢП АРСЕНІЙ**”.

24. Зображення прп. Онуфрія у медальйоні. Біля його голови напис: „**ПрѢП**
ОНУФРІЙ”.

25. Зображення прп. Макарія у медальйоні. Біля його голови напис: „**ПрѢП**
МАКАРІЙ”.

26. Св. Атанасій і Спиридон. По обидва боки голів святих написи: „**С: АТНАСИ**” і „**С: СПИДОН**”.

27. Св. Миколай та невідомий святий єпископ. По обидва боки голови святого напис: „**С: ХВЪ НИКОЛАСІЯ**”. Напис справа другого святих не прочитується.

28. Херувим.

29. Св. Кирил. Над німбом напис: „**С: ТМ ХВЪ КИРИЛЪ**”.

30. Зображення невідомого преподобного у картуші.

31. Невідомий святий.

32. Зображення прп. Авраамія у картуші. По обидва боки голови напис: „**ПрѢП.**
АВРААМІЙ”.

33. Святий Іоаким. Зліва від голови святого напис: „**С: ТІЙ**”.

34. Невідомий мученик з темною бородою, хрестом і пальмовою гілкою.

35. Богородиця Оранта.

36. Невідомий мученик з хрестом і пальмовою гілкою.

37. Свята Анна. По обидва боки голови святої напис: „**С: ТАМ Анна**”.

38. Невідомий мученик з хрестом і пальмовою гілкою.

39. Ісус Христос.

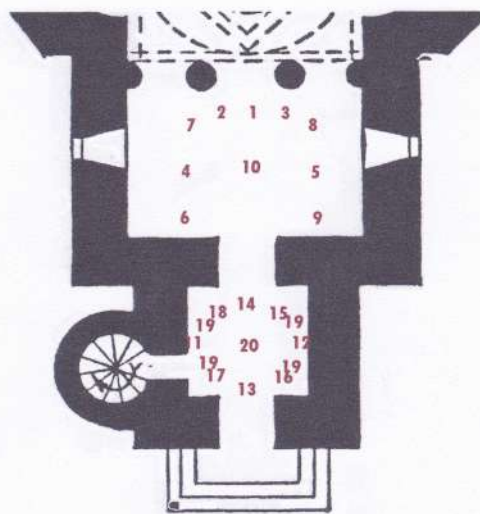
40. Невідомий мученик з сивою бородою, хрестом і пальмовою гілкою.

41. Страшний суд. З двох боків голови Ісуса Христа напис: „Исѣъ Хсѣъ”. Понад Богородицею та Іоанном Предтечею відповідно: „МР Фѣѣ” та „Іоанъ Претеча”, над групами апостолів – „Ангѣ Апостольскіи”.
42. Ангел з піднятою вгору рукою.
43. Трійця новозавітна в оточенні ангелів.
44. Пророк Мойсей. Справа від його голови напис: „Мойсей”.
45. Пророк Ілля. Справа від його голови напис: „Ілля”.
46. Пророки Аарон і Соломон. Над їхніми головами написи: „Аарон”, „Соломон”.
47. Пророки Сремія та Ізекиїль? Над їхніми головами написи: „Пророкъ Теремія” та „Пророкъ Ізек...”.
48. Пророк Даниїл. По обидва боки голови напис: „Пророкъ Даниїла”.
49. Пророк Ісая. По обидва боки голови напис: „Пророкъ Ісана”.
50. Пророки Яків та Гедеон. Над їхніми головами написи: „Пророкъ Іаков” та „Пророкъ Гедеонъ”. Нижче у медальйоні зображені дві невідомі мучениці з пальмовими гілками.
51. Повернення блудного сина.
52. Пророки Давид і Захарія. Біля їхніх голів написи: „Пророкъ Давид” та „Пророкъ Захарія”.
53. Св. Іоан Милостивий жертвує сироті. По обидва боки голови святого напис: „С Іоанъ Милостивый”. Над головою бідного напис: „Сирота”.

5

1.2. Схема розташування головних композицій стінопису приділу Св. Георгія верхнього ярусу церкви Різдва Богородиці монастиря в Горечі²

Сх.

б

Зх.

Легенда

1. Богородиця з дитям у медальйоні. Над головою Христа напис: „Іс. Х”
2. Святий воїн з хрестом.
3. Св. Димитрій. Понад святим напис: „Сѣтъй Ве Мѣ Димытрій”.
4. Благовіщення.
5. Зачаття Богородиці. Довкола голови Богородиці напис: „Зачатіе Престѣж Бѣы”.
6. Різдво Пречистої Диви.
7. Зустріч Марії та Єлизавети.

² Використаний план церкви, поданий в: Хохол Ю. Ф., Ковальов Ю. С. Чернівці... – С. 18. Розташування композицій носить схематичний, орієнтовний характер.

8. Введення у храм.
9. Богородиця на хмарах.
10. Херувими в небі.
11. Чудо святого Георгія про змія. У верхній частині композиції напис: „**СѢТЫЙ ВЕЛИКОМЪЧЕНИКЪ ГЕОРГІЙ ИЗБАВИ Ѡ СМЕРТИ ДѢВИЦѢ**”.
12. Св. Георгій зі сценами мучеництва у картушах (композиції перелічені зверху вниз, спочатку зліва від зображення св. Георгія, потім справа):
 - 12a. Каткування в чані з розплавленим свинцем?
 - 12b. Колесування св. Гергія. У верхній частині композиції напис: „**Колес...**”
 - 12c. Усікновення голови святого.
 - 12d. Побиття натягнутого тіла святого палицями.
 - 12e. Каткування св. Георгія металевим взуттям, в яке засовують розпечені цвяхи.
 - 12f. Ісус Христос втішає св. Георгія у в'язниці.
13. Лик апостолів. Над групою апостолів напис: „**Ликъ Апостольский**”.
14. Христос-Учитель з книгою. Понад ним напис: „**ИСЪ ХСЪ**”. У книзі текст: „**ПРІИДИТЕ КО МНѢ ВСИ ТРЪДЮЩИЕСЯ И ВЪРЕМЕНЕНИ И АЗЪ ОУПОКОЮ ВИ. ВОЗМИТЕ ИГО**” (Матвія 11, 28–29).
15. Євангеліст Марко з книгою. Понад ним напис: „**СѢТЫЙ ЄВЛИСТЪ МАРКО**”. У книзі текст: „**ЗАЧАЛО ЄВЛІА ІИСА ХРТА СНА БЖІА, ІАКОЖЕ ЄСТЬ ПІСАНО ВО ПРРОЦХЪ, СЕ АЗЪ ПОСИЛАЮ АГЛА МОЕГО ПРЕДЪ**” (Марка 1, 1–2).
16. Євангеліст Лука з книгою. Понад ним напис: „**СѢТЫЙ ЄВЛИСТЪ ЛУКА**”. У книзі текст: „**ПОНЕЖЕ ОУБО МНОЗИ НАЧАША ЧИНТИ ПОВѢСТЬ Ѡ ИЗВѢСТВОВАНИХЪ Ъ НАСЪ ВЕСУХЪ.**” (Луки 1, 1).
17. Євангеліст Іоан з книгою. Понад ним напис: „**СѢТЫЙ ЄВЛИСТЪ ІѠАННЪ**”. У книзі текст: „**ВЪ НАЧАЛѢ БѢ СЛОВО, И СЛОВО БѢ КЪ БГЪ, И БГЪ БѢ СЛОВО. СЕИ БѢ ИСКОНИ КЪ БГЪ**” (Іоана 1, 1–2).
18. Євангеліст Матвій з книгою. Понад ним напис: „**СѢТЫЙ ЄВЛИСТЪ МАТФЕИ**”. У книзі текст: „**КНИГА РОДСТВА ІИСА ХРТА, СНА ДѢДОВА СНА АБРААМЛА**” (Матвія 1, 1).
19. Вазони з квітами.
20. Ангели з атрибутами мучеництва та небесної хвали святого Георгія – хрестом, списом, вінком та пальмовою гілкою.

УДК: 821. 161. 2. 09

**Володимир Галик
(Дрогобич)****ІВАН ТРУШ – КОРЕСПОНДЕНТ ТА АВТОР
ПОРТРЕТІВ ІВАНА ФРАНКА**

У дослідженні на матеріалах епістолярної спадщини Івана Труша до Івана Франка та інших джерел простежуються особливості розвитку взаємовідносин та співробітництва між ними. Основна увага приділяється процесу становлення приятельських стосунків, художній франкіані Івана Труша та оцінці творчості художника вченим.

Ключові слова: Іван Франко, Іван Труш, епістолярна спадщина, співпраця, художня франкіана, художник, вчений.

Епістолярні джерела завжди були важливими матеріалами для вивчення історії суспільства і культури. Передусім це стосується спадщини відомих громадсько-культурних діячів, учених, письменників та, зрештою, і мистців. Саме у листуванні акумульовані погляди щодо характеристики тогочасного життя й культурно-мистецьких процесів, відображені авторські думки з приводу розвитку культури, науки, освіти тощо.

Перш ніж взятися за розгляд взаємовідносин І. Франка з І. Трушем, хочемо відзначити, що ця проблема уже була предметом зацікавлення представників як радянського, так і сьогоденного франкознавства. Щодо радянського, то у 1963 р. побачила світ праця Г. Островського “Іван Франко і образотворче мистецтво”, у якій дослідник торкається проблем взаємовідносин між мистцем і вченим¹. Дещо пізніше, у 1970 р. І. Диченко на шпальтах газети “Вісті з України” зробив огляд епістолярної спадщини І. Труша до І. Франка, окресливши особливості їхньої співпраці².

Значного зацікавлення у франкознавців питання взаємин І. Франка із І. Трушем набуває у період незалежності України. Львівський франкознавець Р. Горак стає одним чи не із перших, хто у своїх дослідженнях торкається цієї проблеми. У його праці характеризуються особливості стосунків між І. Франком та І. Трушем, які подаються як взірці для митців³. Варто згадати дослідження І. Білінкевича⁴, П. Арсенича⁵ й Т. Салиги⁶, де показано поодинокі сюжети взаємозв'язків між І. Франком й І. Трушем. У контексті зауважимо, що Т. Салига у своєму дослідженні замість післямови друкує уривок тексту І. Труша “Іван Франко і наша суспільність” (статтю опубліковано у газеті “Діло” (18 вересня 1912 р.)* з метою спростувати штучні концепції франкознавства на початку ХХ ст.⁸ Найбільш повно, на наш погляд, досліджено образ І. Франка у творчості І. Труша львівським дослідником Ю. Ямашем, який зосереджує увагу на живописних портретах вченого у виконанні І. Труша та його проєкті надгробного пам'ятника Івану Франку⁹.

Досить широко представлена і джерельна база проблеми. Цікавими у даному контексті виявилися дев'ять листів Івана Труша до Івана Франка, які зберігаються у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – І. Л.)¹⁰. Водночас хочемо зазначити, що до нас дійшло ряд праць І. Труша про І. Франка – це насамперед спогади про вченого¹¹ та дописи у періодичних виданнях ще за життя українського вченого¹². Саме вони дозволяють висвітлити ряд нових та маловідомих деталей не лише з життя та творчості Івана Франка, а й його кореспондента.

З огляду на це ставимо собі за мету ліквідувати прогалини з означеного питання, розкривши у максимальному обсязі процес зародження приятельських стосунків і розвитку співробітництва між Іваном Франком та Іваном Трушем.

Іван Іванович Труш перш за все відомий як український живописець-імпресіоніст, майстер пейзажу і портретист, мистецький критик і організатор мистецького життя в Галичині. Народився 17 січня 1869 р. у селі Висоцько Бродівського повіту. Протягом 1891–1897 рр. вчився у Краківській школі мистецтв, а потім у Відні (1894 р.) і у Мюнхені (1897 р.).

При кінці 1890-х рр. у Львові в результаті активного входження в українське мистецьке і громадське життя Іван Труш зблизився з Іваном Франком і започаткував співробітництво із Науковим товариством ім. Шевченка, для якого виконував різні мистецькі роботи.

Щодо питання знайомства І. Труша з І. Франком, то існують кілька версій. Зокрема, дослідники-франкознавці відносять знайомство вченого з художником до 1897 р., коли Іван Франко балотувався до австрійського парламенту. Згідно з твердженнями Г. Островського та Р. Горака, І. Труш запропонував Франкові двадцять гульденів на передвиборчу кампанію¹³. Роблячи такі припущення, дослідники посилаються на спогади І. Труша про І. Франка, де автор зазначає: “В час, коли Франко кандидував на посла віденського парламенту, з'явився я до нього і вручив йому 20 австрійських гульденів на виборчі видатки. Кандидат прийняв гроші з немалим здивуванням, що такий великий, як на доходи початкуючого художника у Львові, внесок. На цей жест я відповів йому, що хочу, чим тільки можу, причинитися до того, щоб могли в газетах прочитувати його парламентарні промови, виголошені в обороні нашого бідного працюючого і пониженого народу, і що переконаний при тому, що ці політичні промови будуть виголошені гарною німецькою мовою...”¹⁴. Проте у цих мемуарах автор жодним словом не промовив про рік, у котрий проходила Франкова передвиборча кампанія. В свою чергу додамо, що у 1895 р. І. Франко балотувався на депутата австрійського парламенту по виборчому округу Перемишль – Мостиська – Добромиль, у 1897 р. – по округу Перемишль – Мостиська – Рудки – Самбір – Дрогобич – Підбуж, а під час

додаткових виборів у 1898 р. – в окрузі Тернопіль – Збараж – Скалат. Підлими провокаціями та фальсифікаціями письменника просто-напросто викидали із боротьби¹⁵.

З цього випливає, що роком знайомства І. Труша із І. Франком міг бути як і 1895 р., так і 1897 і навіть 1898 роки. На цю проблему вдалося пролити світло досліднику Ю. Ямашу, який, прискіпливо простудіювавши машинописний варіант мемуарів І. Труша (зберігається у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка), дійшов висновку, що рукописний авторський текст свідчить про інші обставини, пов'язані зі знайомством І. Труша з І. Франком. За його словами, це був 1893 р., коли І. Труш студіював у Краківській академії¹⁶. Таку плутанину щодо визначення року знайомства І. Труша з І. Франком дослідник пояснює тим, що зміст публікації, яка була вперше надрукована О. Деєм у 1956 р.¹⁷, був скорочений через невідповідність до постулатів радянської ідеології та існуючу цензуру¹⁸.

Підтвердженням того, що І. Труш був знайомим з І. Франком ще раніше, є його перший лист до вченого, написаний 20 травня 1896 р. із Кракова. У ньому автор пригадує І. Франку, що той перед його від'їздом також збирався відвідати Краків. З приводу цього І. Труш пише: “Зробились мені незвичайну приємність колибились загостили до мене. Маю вигідне помешкання і вільне ліжко. В кождім разі будьте ласкаві повідомити мене коли приїздите кілька днів перед тим”¹⁹.

Другий лист від Івана Труша до Івана Франка був написаний 14 серпня уже 1898 р. із Косова. І. Труш повідомляв вченого, що 20 серпня цього ж року має намір приїхати до Довгополя з метою написання його портрета і тому просить І. Франка повідомити його, чи не стоїть йому що на заваді²⁰. І. Франко саме в цей час перебував у Довгополі у свого доброго знайомого священика І. Попеля. Про це дізнаємося із листів І. Франка до Зденка Тоболки і Агатангела Кримського, які були написані ним саме 8 серпня 1898 р. із цього села²¹. Тут І. Франко попри відпочинок щоденно займався науковою роботою, про що розповідає у листі А. Кримському: “...живу тепер на селі в горах у Гуцульщині, бажаю трохи відпочити, а надто маю чимало роботи...”²². Про перебування батька у Довгополі згадує і наймолодший син вченого Петро: “Коли я був старший [на цей час Петру було 8 років. – В. Г.], і ми були в Довгополі, де жили у священика Попеля...”²³.

Саме під час його перебування у згаданому селі у Львові з ініціативи студентської молоді велась підготовка до святкування 25-річчя літературної діяльності Івана Франка. Якраз за дорученням ювілейного комітету, яке очолював В. Гнатюк, до нього, як бачимо з вищезгаданого листа, мав прибути І. Труш з метою написання портрета ювіляра. Про це згадує також і сам І. Франко у листі до А. Кримському від 26 серпня 1898 р. Він жаліється А. Кримському на те, що перебуває “на

селі, до того болить око і часу мало (мушу сидіти одному малярові до портрета)”¹.

Про роботу І. Труша у Довгополі над портретом Івана Франка згадує Петро Франко: “В Довгополі портретував батька маляр Труш побіч церкви. Портрет перемальовував два рази”². Про це також згадують у своїх спогадах В. Гнатюк та М. Мочульський. Зокрема В. Гнатюк пише: “Портрет поета змалював артист Ів. Труш. У часі концерту висів портрет на сцені, опісля передав я його від імені комітету як дар для музею “Наукового товариства ім. Шевченка”³. Натомість М. Мочульський підтримує версію сина І. Франка, Петра, стверджуючи, що І. Труш намалював два портрети: один був невдалим і подарований В. Гнатюку, а інший, більш подібний до живого І. Франка, прикрашав ювілейну залу, а потім був переданий до Музею НТШ⁴.

Майже через рік після Франкового ювілею, 19 травня 1899 р., І. Франко отримує листівку від І. Труша, у якій автор повідомляє, що саме у п'ятницю 19 травня цього ж року о 7-мій годині вечора у канцелярії Наукового товариства імені Шевченка відбудеться засідання комітету драматичних вистав і концертів⁵.

Протягом листопада-грудня цього ж року І. Труш створив галерею із 38 картин, і тоді відбулася перша виставка цих картин І. Труша у Львові, на якій був присутнім і Іван Франко. Під час цієї виставки, яка проходила в салонах польського “Товариства красних штук”, І. Труш розгорнув перед публікою різні сторони свого таланту та змусив її, за словами І. Франка, “отворити очі на його малюнки і бачити в них щось для неї нове, не раз незрозуміле, але у всякім разі талановите і нешаблонне, але, що далеко більше значить, здобув собі шире признание товаришів артистів, здобув слова признание – прихильні – хоч по моїй думці не всюди вірні – оцінки в польських часописах”⁶.

Водночас у статті “Малюнки Івана Труша” І. Франко висловив і свої критичні зауваження. Так, зокрема, він вказує на деяку однобічність митця “...в його замилюванні до польських взірців і загалом до польського малярства, в його не тільки практичним, але й теоретичним нехтуванню історичного і церковного малярства, в його занедбанню жанра, а навіть у трактуванні пейзажу...”⁷. “Але сконстатоване сеї односторонності – се не докір для артиста. Кожний сильний і індивідуальний талант – односторонній, любить обмежити себе, почувуючи границі своєї здібності, але рівночасно концентруючи свої сили на тіснішій терені, силкується виповнити його своєю творчістю”⁸. У подальших своїх міркуваннях І. Франко приходить до висновку, що хоч “...Труш справді малює дійсність”, проте реалістом у звичайнім значенні слова “не міг би його назвати”⁹.

Роблячи висновки з побаченого під час виставки, І. Франко каже, що твори І. Труша мали великий касовий успіх, тому що протягом кількох тижнів майже всі виставлені малюнки, які не стали приватною власністю, були розпродані. З цього

приводу І. Трушу міг би позаздрити будь-який мистець¹⁰. Після такого вдалого дебюту художник часто виступав з індивідуальними виставками та брав участь у збірних виставках українських і польських мистців у Львові, Києві, Полтаві, Кракові, Познані, Варшаві, а також у Лондоні, Відні, Софії.

Через кілька місяців після цієї події, а саме 13 липня 1899 р., І. Франко знову отримує листівку від І. Труша із Косова. Автор повідомляє вченого, що у Косові дуже добра погода, і він має бажання зустрітися тут з ним¹¹. Але це прохання І. Труша вчений не виконав, оскільки протягом усього 1899 р. не виїздив на відпочинок нікуди. Про те, що І. Франко в цей час не мав змоги виїхати зі Львова, згадує його син Тарас, який стверджує, що батько був зайнятий редакторською та науковою роботою¹². Про те, що вчений не відвідував цього року Косова, стверджує у своїх спогадах парох Криворівні О. Волянський, акцентуючи на тому, що у Косові цього року були лише Ольга Франко з дітьми: “Обидві добродійки (жінка В. Гнатюка та жінка І. Франка. – В. Г.) перебували на вілегатурі (відпочинку. – В. Г.) в Москалівці біля Косова в 1899 р., на ринку в Косові десь наприкінці липня т [ого] р [оку] здибалася моя жінка з Гнатюковою...”, яку запросила у гості¹³.

З ініціативи НТШ Іван Труш часто виїжджав на Наддніпрянщину, де встановлював контакти з митцями, діячами культури, а також відбував мистецькі подорожі до Криму (1901-1904 р.), Італії (1902 р., 1908 р.), Єгипту і Палестини (1912 р.), звідки надсилав І. Франку листівки із зображенням місцевих пейзажів. Зокрема, 23 вересня 1903 р. мистець відправив листівку Івану Франку із Криму, на якій було зображено мис Феолент поблизу Георгіївського монастиря у Севастополі та з надписом: “З-під отої скали посилаю Вам, Вашій Пані і хлопцям сердечний поклін: Ваш Ів [ан] Труш”¹⁴. Пізніше, 24 квітня 1912 р., в ході однієї із таких поїздок до Єгипту із Каїро-бізе І. Труш відпарвляє вченому ще одну листівку із зображенням єгипетських пірамід, підписавши: “З під пірамідів посилаю Дорогому Добр [одію] Докторови сердечний привіт і поклін!”¹⁵

Протягом 1905-1907 рр. у Львові виходив “Артистичний вісник”, на перше число якого І. Франко написав свою рецензію. У цьому журналі за оформлення “пластичної штуки” відповідав І. Труш. Рецензуючи нове видання, вчений зазначає, що “отсей місячник виходить не як якась індивідуальна проба, не як зусилля одного аматора, а як результат розвою самої суспільності, як орган сильно розгалуженої організації, присвяченої плеканню одної галузі штуки – музики”. Характеризуючи видання, рецензент відмічає наявність у журналі гарного паперу, жирного друку із широкими полями. Та особливу увагу І. Франко звернув на артистичний додаток до журналу, на якому була “(репродукція портрета маленької Катрусі Г. пензля Ів. Труша)” та декілька його малюнків, що зробило на І. Франка позитивне враження¹⁶.

У вересні 1908 р. І. Франко знову перебував з відпочинком у Довгополі і після свого від’їзду отримав чергову листівку звітти від свого приятеля-художника. Саме у цей час І. Труш навідав І. Франка і в ході зустрічі написав ще один його портрет. У кореспонденції І. Труш зазначає, що по від’їзді І. Франка він пробув у селі ще три дні і після того, як він зробив черговий портрет вченого, його взяв такий творчий “розпал”, що аж до суботи буде малювати краєвиди, а потім виїде до Косова. У Львів має намір повернутися аж на початку жовтня¹⁷.

Наступний лист І. Франко отримав уже з Києва. Важко встановити час написання листа, адже він не продатований, проте з нього дізнаємося, що І. Труш під час його написання перебував у Києві. У ньому автор пригадує І. Франку про його борг за одну із придбаних у нього картин у розмірі 80-ти ринських. З огляду на це, автор просить вченого докласти ще 20 ринських та переказати ці гроші у фонд Кредитового Союзу відділу “Просвіти” у Кам’янку-Бузьку. Завершуючи листа, І. Труш просить його повідомити, чи виконав І. Франко його прохання, чи ні, оскільки він уже мав сплатити два заборговані внески¹⁸.

Останню кореспонденцію І. Франко від І. Труша отримав запискою на візитній карточці, де її автор писав: “Представляю Вам одного з найживіших і найінтересніших українців Добродія Липу”¹⁹. Мабуть, ця записка була передана І. Франку самим Іваном Липою як знак представлення для знайомства з вченим.

Підводячи підсумки, наголосимо, що І. Франко прихильно ставився до творчої діяльності художника та цинив його творіння, адже, як бачимо з листів, купував у митця картини та користувався його майстерними послугами. Підтвердженням цього є щира подяка І. Франка “артистові Іванови Трушу за впорядковане і допильноване артистичної та декоративної частини” його антології “Акордів”²⁰.

Збіжним було і ставлення Івана Труша до діяльності Івана Франка, свідченням чого є слова художника: “Знаємо чоловіка, визначного таланом і працею, уже від давна і ще тепер чинного, який працював дуже довго, в поті чола, і з накладом найбільшого таланту, якого одначе материяльний доробок стоїть в разячій диспропрції до зужитої ним енергії і осягнених визначних успіхів... Популярність Івана Франка сьогодні загальна і велика, спеціально у нас в Галичині. Загально признаний його талант і майже усіми його заслуги коло зросту вашої суспільності...”²¹.

ДОКУМЕНТИ

ЛИСТИ ІВАНА ТРУША ДО ІВАНА ФРАНКА

№ 1¹.

Краків 20/5

Високоповажаній Пане Докторе!

Згадувались мені у Львові що маєте замір приїхати на пару днів до Кракова. Зробились мені незвичайну приємність колибились загостили до мене. Маю вигідне помешкання і вільне ліжко. В кождім разі будьте ласкаві повідомити мене коли приїзтите кілька днів перед тим. Про обурення Ляхів на Вашу статю не потребую й писати, в четвер чи п'ятницю видертою з журналу навіть (у Шміда). Гукевичі виїхав вчора домів на 14 с [его] місяця.

Прийміть вирази високого поважання

Іван Труш

адр [еса] Szkuta Sztun pisknych

№ 2².

Косів 14/8

Високоповажаній Докторе Добродію!

20 с [его] м [ісяця] маю [за] мір приїхати до Довгополя³ в ціли намальованя Вашого портрету. Будьте ласкаві відписати зараз чи не стоїть що у Вас на перепоні. Посидів бим там тиждень до 10 днів.

Здоровлю Вас щиро як і Вашу Добродійку очікуючи нетерпеливо відповіді

Іван Труш

Косів старий.

№ 3⁴.Титул листівки

Карта кореспонденційна

Львів, 19. 05. [18] 99.

Високоповажаний Добродій

Д [окт] ор Іван Франко

Львів, Крижова, 12. І.

Зворот листівки

Маю честь повідомити що засідання комітету драматичних вистав і концертів відбудеться в п'ятницю 19 с [его] м [ісяця] о год [ині] 7 вечер [ом] в канцелярії Наук [ового] Товар [иства] ім [ені] Шевченка⁵.

Секретар Іван Труш

№ 4⁶.Титул листівки

Карта кореспонденційна

Косів, 13. 07. [18] 99.

Високоповажаний Д [окт] ор Іван Франко

Львів, ул [иця] Крижова, 12. І.

Зворот листівки

В Косові⁷ від 2 днів прегарна погода – здаєсь що так дальше зістане.

Здоровлю Вас, Паню Добродійку і штубаків та бажавбим Вас всіх побачити у Косові.

З поважанням Ів [ан] Труш

№ 5⁸.Титул листівки

ВСЕМИРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССИЯ.

Открытое письмо.

[Балаклава] 23. 09. [19] 03.

Австрія-Львовъ

Високопов [ажаний] До [кто] р Іван Франко

Львів, ул [иця] Чарнецкого 26.

Наук [ове] Тов [ариство] ім [ені] Шевч [енка]

Зворот листівки⁹

З під отої скали посилаю Вам, Ваший Пані і хлопцям сердечний поклін:

Ваш Ів [ан] Труш

№ 6¹⁰.Титул листівки

Карта кореспонденційна

Довгополе, 11. 09. [19] 08.

Високоповажаний Добродій Д [окт] ор Іван

Франко

Львів, Крижова, 12.

Зворот листівки

Довгополе 12/9

В Довгополи по відїзді Пана Доктора заслотило ся на 3 дні, відтак чудова погода і тепло, майже спека.

Розпал бере мене як припадало на портрет...

Не лишаюся тут до суботи і маю [ю] красвиди, відтак виїду до Коссова.

До Львова прибуду в перших днях паздерника.

Здоровлю Пана Д [окто] ра, Паню Добродійку і шпубацтво.

Іван Труш

Лист від Пані Добродійки отримавім.

№ 7¹¹.Титул листівки

Union Postale Universelle

...ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

Каіро-бізе 24/4 1912

З під пірамідів посилаю Дорогому

Добр[одію] Докторови сердечний

привіт і поклін!

Ів[ан] Труш

Aütriche, Lemberg

Високоповажані

Д[окт]ор Іван Франко

Львів, Ринок 10. Книгарня

Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені]

Шевченка.

Зворот листівки¹²№ 8¹³.

Поважаний і Дорогий Пане Доктор!

Іак собі пригадуєте дали Ви мені на рахунок якоїсь картини 80 р [инських]¹⁴ не додали. Отже до обіцяної сотки ще 20 р [инських]. Коли се Вам тепер не зробить великої різниці будьте ласкаві дайте тих 20 р [инських] Кредитовому Союзови (в Каменци Просвіти Ринок 10.). Відошліть може поштою.

Будьте так добрі, відпишіть мені як се зробите або не буде можливо виповнити. Мене се дуже інтересуватиме бо маю там платити аж дві припізнених рат.

На ще 10 днів остаюсь на Україні а від так

їду у Крим.

Здоровлю Вас сердечно
Ваш Іван Труш
Київ До Востребования.

№ 9¹⁵.

Титул візитної картки

Іван Труш

Поряд присутні записи приказок, зроблені не рукою І. Труша:

Хто оре попелицю, тот їсть пеленицю (Мшан [ець]¹⁶).

Хто оре попелицю, їсть тонку пеленицю (Мшан [ець]).

Зори мівно, щобий рідно (М [шанець]).

Зворот візитної картки

Д[окто]рови Іванови Франкови

Крижова 12. дома 9-11 рано.

Представляю Вам одного з найживіших і найінтересніших українців Добродія Липу¹⁷.

Здоровлю сердечно

Ваш Ів [ан] Труш

КОМЕНТАРІ

¹**Публікується за автографом:** Труш І. Лист до І. Франка від 20 травня [1896] р. із Кракова. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1610. – С. 257.

²**Публікується за автографом:** Труш І. Лист до І. Франка від 14 серпня [1898] р. із Косова. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1610. – С. 537.

³**Довгополе** – село Верховинського району Івано-Франківської області

⁴**Публікується за автографом:** Труш І. Листівка до І. Франка від 19 травня [18] 99 р. із Львова. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 569-570.

⁵**Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка** – (акронім: НТШ) – академічна організація, утворена в 1873 р. у м. Львові. У 1920-1030-х рр. переслідувана польською владою, у 1939 р. зліквідована радянською владою; відновлена у 1947 р. в Західній Європі та Сполучених Штатах Америки, де вже відома як Shevchenko Scientific Society. З 1989 р. організація знову діє на території України.

⁶**Публікується за автографом:** Труш І. Листівка до І. Франка від 13 липня [18] 99 р. із Косова. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 571-572.

⁷**Косів** – районний центр Івано-Франківської області, адміністративно-торговельний осередок галицької Гуцульщини. Лежить біля самого підніжжя Карпат, у долині річки Рибниці, притоці Пруту.

⁸**Публікується за автографом:** Труш І. Листівка до І. Франка від 23 вересня [19] 03 р. із [Балаклави]. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 577-578.

⁹На листвці зображено мис Феолент поблизу Георгіївського Монастиря у Севастополі.

¹⁰**Публікується за автографом:** Труш І. Листівка до І. Франка від 11/12 вересня [19] 08 р. із Довгополя. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 573-574.

¹¹**Публікується за автографом:** Труш І. Листівка до І. Франка від 24 квітня 1912 р. із Каїро-бізе. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 575-576.

¹²На звороті листівки зображено єгипетські піраміди.

¹³**Публікується за автографом:** Труш І. Лист до І. Франка із Києва. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 581, 583.

¹⁴**Ринський** (ренський, золотий ринський) – назва австрійського (айстро-угорського) гульдена (флорена) у Галичині в період її перебування у складі Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорської імперії). В обігу перебували монети номіналом вартістю 1 і 2 ринських. Під час грошової реформи 1892 р. ринські було вилучено з обігу і замінено на нову грошову одиницю – корону в співвідношенні 1 ринський на 2 корони. Див. про це у: Зварич В. В. Нумізматичний словник. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1972. – С. 108.

¹⁵**Публікується за автографом:** Труш І. Записка на візитній картці до І. Франка. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 579-580.

¹⁶**Мшанець** – село у Старосамбірському районі Львівської області

¹⁷**Липа Іван Львович** (літературні псевдоніми – Петро Шелест, Іван Степовик (1865-1923) – громадський і політичний діяч, письменник, за фахом лікар. Народився 24 лютого 1865 року у Керчі. Після закінчення Керченської гімназії в 1888 р. вступив на медичний факультет Харківського університету. В 1891 р. разом з Борисом Грінченком, Миколою Міхновським та іншими став засновником таємного товариства Братства тарасівців, яке ставило своїм завданням поширення ідей Т. Шевченка та боротьбу за національне визволення українського народу. В 1893 р. товариство було розгромлене, а І. Липа заарештований. Після тринадцяти місяців ув'язнення ще три роки жив під наглядом поліції у Керчі. В 1897 р. закінчив навчання у Казані, працював лікарем на Херсонщині і в Полтаві. В 1902-1918 рр. жив у Одесі, займався лікарською практикою. В 1904-1905 рр. побудував у м. Дальник лікарню для незаможних жителів. Брав активну участь в українському національно-визвольному русі. У 1917 р. – український комісар Одеси, член ЦК Української партії соціалістів-самостійників. У 1919 р. – міністр віросповідань УНР. З серпня 1920 р. входив до складу комісії з підготовки Конституції УНР, деякий час був міністром охорони здоров'я в уряді Української Народної Республіки в екзилі. З 1922 р. жив у селищі Винники біля Львова, працював лікарем. Помер 13 листопада 1923 р. у Винниках, де і похований. Див. про нього докладніше у: Іван Львович Липа // <http://pda.bookland.net.ua/author/>; Липа Іван Львович // http://www.ukrlit.vn.ua/biography/lipa_ivan.html.

**АВТОГРАФ ЛИСТІВКИ ВІД І. ТРУША
ДО І. ФРАНКА ВІД 24 КВІТНЯ 1912 Р.
ІЗ КАЇРО-БІЗЕ (ЄГИПЕТ)**

ТИТУЛ ЛИСТІВКИ

ЗВОРОТ ЛИСТІВКИ

*Владимир Галык
(Дрогобыч)*

**ИВАН ТРУШ – КОРЕСПОНДЕНТ И АВТОР
ПОРТРЕТОВ ИВАНА ФРАНКО**

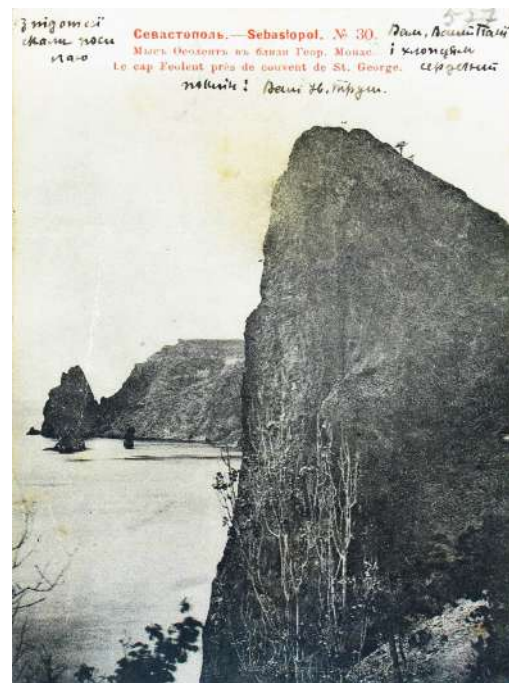
В исследовании на материалах эпистолярного наследия Ивана Труша до Ивана Франко и других источников прослеживаются особенности развития взаимоотношений и сотрудничества между ними. Основное внимание уделяется процессу зарождения дружеских отношений, художественной франкиане Ивана Труша и оценке творчества художника ученым.

Ключевые слова: Иван Франко, Иван Труш, эпистолярное наследие, сотрудничество, художественная франкиана, художник, ученый.

**АВТОГРАФ ЛИСТІВКИ ВІД І. ТРУША ДО І.
ФРАНКА ВІД ВІД 23 ВЕРЕСНЯ [19]03 Р.
ІЗ [БАЛАКЛАВИ] (СЕВАСТОПІЛЬ, РОСІЯ)**

ТИТУЛ ЛИСТІВКИ

ЗВОРОТ ЛИСТІВКИ

*Volodymyr Halyk
(Drohobych)*

**IVAN TRUSH AS CORRESPONDENT AND
AUTHOR OF IVAN FRANKO'S PORTRAITS**

In a study on materials epistolary heritage to Ivan Trush of Ivan Franko and other materials, features traced the development of relations and cooperation between them. The focus is on the process of becoming chummy relations, artistic Frankiana Ivan Trush and evaluation artist scientist and vice versa

Key words: Ivan Franko, Ivan Trush, epistolary heritage cooperation Frankiana art, artist, scientist.

¹ Франко І. Лист до А. Ю. Кримського від 26 серпня 1898 р. із Довгополя // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50. – С. 113.

² Франко П. Іван Франко зблизька // Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 386.

³ Гнатюк В. Про ювілей І. Франка в 1898 р. // Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 311.

⁴ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896-1916) // Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 426.

⁵ Труш І. Листівка до І. Франка від 19 травня [18] 99 р. із Львова. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 569-570.

⁶ Франко І. Малюнки Івана Труша // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 32. – С. 27.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 27-28.

⁹ Там само. – С. 29.

¹⁰ Там само. – С. 31.

¹¹ Труш І. Листівка до І. Франка від 13 липня [18] 99 р. із Косова. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 571-572.

¹² Франко Т. Про батька. – К., 1966. – С. 261-262.

¹³ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 487.

¹⁴ Труш І. Листівка до І. Франка від 23 вересня [19] 03 р. із [Балаклави]. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 577-578.

¹⁵ Труш І. Листівка до І. Франка від 24 квітня 1912 р. із Каїро-бізе. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 575-576.

¹⁶ Франко І. “Артистичний вісник, місячник, посвячений музиці і штуці”. Видає “Союз співацьких і музичних товариств у Львові”. За редакцію відповідає Олександр Бережницький. Редактор для музики Станіслав Людкевич, для шток пластичних Іван Труш // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 35. – С. 335.

¹⁷ Труш І. Листівка до І. Франка від 11/12 вересня [19] 08 р. із Довгополя. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 573-574.

¹⁸ Труш І. Лист до І. Франка із Києва. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 581, 583.

¹⁹ Труш І. Записка на візитній картці до І. Франка. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1634. – С. 579-580.

²⁰ Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка / Уложив Іван Франко. З ілюстраціями Юліяна Панькевича. – Львів, 1903. – С. 312.

²¹ Див.: Труш І. Іван Франко і наша суспільність. Кілька слів з приводу ювілейного дару // Діло. – Львів, 1912. – Ч. 211. – 18 вересня. – С. 1.

УДК:94 (477.83/.86) “1890/1914”:82091

Микола Гуйванюк
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕНОЇ ГАЗЕТИ “ДІЛО” (1890-1914 рр.)

У статті на основі всебічного аналізу часопису “Діло” (Львів) розглядається вплив літературної інтелігенції на діяльність українських політичних партій Галичини протягом 1890-1914 рр. Показано участь української літературної інтелігенції у виборчих кампаніях в краї та її діяльність у роботі австрійського парламенту й галицького сейму.

Ключові слова: газета “Діло”, Галичина, літературна інтелігенція, австрійський парламент, галицький сейм.

На зламі ХІХ – ХХ ст. політичне життя галицького українства набуло якісно нового рівня. В зазначений період українці Галичини хоча і обмежено, але користувалися демократичними правами – вибору своїх представників до крайового сейму та австрійського парламенту, мали вільну українську пресу, умови для розвитку української мови, літератури, освіти, науки.

В результаті все чіткіше простежуються такі його вияви: критичне ставлення галицького українства до існуючої влади та намагання брати безпосередню участь у процесі здійснення цієї влади; тісніші взаємини з державними органами та безпосередня участь у їхній діяльності; реалізація власних інтересів через діяльність політичних партій та громадських об'єднань; поява власних політичних лідерів та ін.

Цей період характерний і тим, що провід у суспільно-політичному житті галицького українства обіймають представники нової генерації інтелектуалів, фахова діяльність яких пов'язана з літературою чи публіцистикою – І. Франко, М. Грушевський, Ю. Романчук, О. Барвінський, О. Маковей, В. Стефанік, М. Павлик та ін. Вони задавали тон політичному рухові через партійну і депутатську діяльність, були організаторами та постійними учасниками політичних зібрань галицьких українців – народних віч.

Представники української літературної інтелігенції в Галичині гуртувалися навколо місячників “Літературно-наукового вістника” (Львів), “Записок НТШ” (Львів), а також газет “Діло” (Львів), “Свобода” (Львів), “Громадський голос” (Львів) та ін. Одним із найпотужніших українських пресових органів була щоденна газета галицьких народовців “Діло”, яка видавалася з 1880 по 1939 р. і мала помітний вплив на політичне життя галицького українства зазначеного періоду.

Незважаючи на те, що в сучасній вітчизняній історіографії вже були часткові спроби розгляду проблем, пов'язаних зі з'ясуванням ролі і місця

часопису “Діло” в українському національному русі, зокрема це стосується досліджень Ю. Шаповала¹, О. Хім’як² та інших, та попри все, порушене у статті питання ще практично не розглядалося.

Метою пропонованої статті є дослідження участі української літературної інтелігенції в політичному житті Галичини у 1890-1914 рр. за матеріалами щоденника “Діло”, що дасть краще зрозуміти окремі аспекти українського національного руху зазначеного періоду.

Одним із пріоритетних напрямків щоденника “Діло” була політична проблематика, що відповідало потребам часу, адже кінець XIX – початок XX ст. – це період найактивнішого процесу формування української нації. Чільне місце у ньому належало представникам української інтелігенції, яка завжди займала активну позицію стосовно тогочасних політичних викликів суспільства. Особливо це проявилось у взаєминах галицьких літераторів з українськими політичними партіями. Вони не тільки намагалися у своїх творах оцінювати діяльність цих партій, але і самі брали активну участь в партійній роботі, що знайшло відображення на шпальтах “Діла”.

Незважаючи на те, що часопис був органом галицького народоства, одне з чільних місць на його сторінках відводилося висвітленню ролі літературної інтелігенції в діяльності тодішніх українських політичних партій, зокрема Радикальної. “Діло” відслідковувало діяльність таких провідних літераторів-провідників радикалів, як І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Л. Мартович та ін. Здебільшого це були організатори селянських віч, які скликалися на підтримку тих чи інших ініціатив Радикальної партії. Свідченням цього є наступні повідомлення: “18 липня 1893 р. відбулися перші збори радикального політичного товариства “Народна воля” в Коломиї. Було понад 150 селян. С. Данилович, Г. Гарасимович, К. Трильовський та І. Франко. Як повідомив С. Данилович, товариство заявлялося для того, щоби образувати політично селян як в коломийськiм, так і в сусідніх повітах а також в усій Галичині в напрямі радикальному. Особливо, щоб добиватися безпосереднього виборчого права”³; “[...] 18 травня 1893 р. відбулося радикальне віче в Коломиї. Голова віча С. Данилович помічники: М. Павлик, К. Трильовський, секретар Лесь Мартович”⁴; “[...] 4 грудня відбулося селянське віче у Львові у кількості 150 чоловік. Збори відкрив М. Павлик. Також виступив К. Трильовський про політичну ситуацію”⁵.

Досить повно на шпальтах “Діла” було висвітлено участь галицьких літераторів у роботі VI з’їзду Руської радикальної партії, який відбувся у 1897 р. “З’їзд отворив др. І. Франко промовою від імени центрального заряду [...] сего року партія набула дуже важну справу – вибори. Участь партії у виборчому русі характеризують найліпше голоси наших ворогів, які назвали цей рух руського народу – рухом радикальним. [...] Радикальна партія не є витвором книжників при зеленім столику, бо всі

точки програми радикальної партії виглядають як живі, насущні потреби народу. На порядку денному з’їзду на першому місці справи економічні, викуп ґрунтів, страйки, справи політичні, поділ Галичини”⁶. Зокрема, І. Франко виголосив реферат “Про викупно панських ґрунтів”. На його думку: “[...] велика посілість, це не лише велика сила економічна, але і політична. По викупі панських ґрунтів їх потрібно розділити між селянами”⁷.

Не залишило “Діло” поза увагою і участь української літературної інтелігенції у виборчих процесах в Галичині й Буковині періоду, що розглядається. В замітках вміщувалися заклики провідних літераторів, думка яких мала значний вплив на українську спільноту краю щодо підтримки тих чи інших кандидатів в депутати парламенту чи крайового сейму. Для прикладу наведемо кілька повідомлень: “[...] 10 березня 1907 р. відбулися передвиборчі збори у Вовчківцях. Згідно з постановою повітової організації ухвалено всіма силами підтримати В. Охримовича (редактора “Діла”. – М. Г.) на посла, а В. Стефаніка на заступника; “[...] 17 березня 1907 р. подібні збори відбулися у Русові, де ухвалено також кандидатуру В. Охримовича на посла, а В. Стефаніка на заступника”⁸. З інших повідомлень дізнаємося, що “Про криваві (“баденівські”. – М. Г.) вибори в Черневі промовляв на суді А. Чайковський”⁹ – відомий український письменник. “[...] Рогатинщина. А. Чайковський реферував про виборчу реформу: 5.12.1905 р. в Бурштині при участі 2000 людей; 6.12.1905 р. в Рогатині при участі 1500 людей; 20.01.1906 р.; 4.01.1906 р. в Черчу 600 людей”¹⁰.

В руслі виборчої кампанії “Діло” друкує політичну новелу Леся Мартовича “Смертельна справа”¹¹, у якій письменник допомагає українській громаді зрозуміти, які перед нею стоять виклики і закликає одностайно виступити на захист своїх прав, віддати голос за українського кандидата.

Одним із напрямків політичної діяльності галицького українства, де провідну роль відіграла літературна інтелігенція, були передвиборчі віча. Висвітлення їхнього перебігу знайшло доволі широке відображення на шпальтах “Діла”. В репортажах із зазначеної проблематики подаються фрагменти виступів окремих літераторів та публіцистів, які стосуються широкого кола питань, спрямованих на покращення життя української спільноти в краї. В репортажі із передвиборчого віча, яке відбулося 20 березня 1907 р. в Коломиї, скликаного д-ром Северином Даниловичем (публіцистом і співредактором радикальних часописів”, подано фрагмент його виступу, де порушувалися зловоденні проблеми “[...] За державу австрійську кожен з нас наставить грудь і проліє кров, але держава за те най дасть волю, загальне голосування [...] Податки не рівномірно розсажені. Податок повинен бути від доходу”¹².

Цінною є інформація селянського радикального віча, яке відбулося 15 листопада 1896 у Львові. Тут подано фрагмент промови І. Франка, де по-

казано його позицію щодо політичного становища українського селянства. “[...] Селянство має стати силою політичною. [...] конституція незла річ, та лихо в тім, що не припасували її до нас. В многих сторонах селяни заснують спілки, крамниці, читальні [...] але економічно вони не піднеслися, політично не організувалися”¹³.

Ґрунтовною є інформація, поміщена на шпальтах газети про віча депутата парламенту відомого науковця і літератора О. Колесси. “18 серпня 1897 р. у Микулинцях (Тернопільщина) проводив віче посол О. Колесса. Він пояснив політичну ситуацію, становище українського посольського клубу стосовно уряду. Обговорено проект закону про введення загального виборчого права до сойму. Розповів про своє бачення університетської справи”¹⁴. “Теребовля. 4 лютого 1908 р. віче 1200 осіб. Палка промова посла д-ра О. Колесси викликала заінтересоване помежи виборцями”¹⁵.

Також “Діло” інформувало своїх читачів про те, що “30 жовтня 1910 р. відбулося віче у справі виборчої реформи. Реферував Я. Весоловський”¹⁶ – один із найпрофесійніших публіцистів того часу та редактор і член редколегій багатьох українських видань (у т.ч. газети “Буковина”).

Звичайно, можна ще багато цитувати з повідомлень про передвиборчі віча за участю українських літераторів, але наведеного достатньо, щоби зробити певні висновки про те, що фактично в усіх частинах краю представники літературної інтелігенції були провідниками народних передвиборчих віч, задавали їм тон, порушували найзлободенніші питання, які хвилювали українську спільноту.

Участь української літературної інтелігенції у роботі австрійського парламенту репрезентована в “Ділі” головним чином політиками, які, окрім, свого основного заняття, мали певний літературний доробок та редагували ряд українських періодичних видань. Це насамперед Ю. Романчук, О. Барвінський, О. Колесса, К. Трильовський та ін.

У репортажах із віденського парламенту про посольську діяльність Ю. Романчука бачимо його широку компетенцію як у загальнодержавних справах, так і в різноманітних місцевих проблемах. З його виступів видно, що це був компромісний політик. “7 червня 1891 р. посол Ю. Романчук мав промову у Раді державній. [...] Останніми часами з’явилися корисні прояви діяльності уряду. Уряд обмежився тим, що не мішаючись ні до чого, дозволив народам боротися з собою. [...] Дає народам так, як нечемним дітям, інше заняття, щоби утримати їх від національних суперечок.

[...] Ми хочемо жити з поляками у згоді і трудитися спільно на благо держави і краю.

[...] Надіюся, що в Австрії знайдеться муж державний, який зможе оцінити велике значення русинів для австрійської держави”¹⁷. Але парламентська політика – це і є змагання компромісів.

В інших промовах він показує себе як непохитний та послідовний захисник інтересів галицького і буковинського українства. Зокрема, на

33-му засіданні палати послів 20 червня 1891 р. при обговоренні бюджету міністерства освіти він говорив: “[...] Прошу прийняти подання до резолюції бюджетної про відкриття нової гімназії у Східній Галичині з руською (українською. – М. Г.) мовою викладання. Також заснувати учительську семінарію на Буковині. При гімназії у Чернівцях створити українські класи”¹⁸. В іншій промові, виголошеній при дебатах бюджету 16 лютого 1894 р., наголошував, що “[...] вже 33 роки маємо Конституцію, 27 років маємо автономію в кожному краї. Однак, ні конституційні права і свободи у нас не скріплюються, ні наша автономія. Щоби автономія мала сильний устрій, потрібна сильна опора внизу. На автономію громадську повинна опиратися автономія повітова. На автономію повітову – автономія краєва. Але якраз ота низова автономія щораз ослаблюється та обмежується.

[...] Ми вважаємо себе народом дозрілим. Хочемо мати, що нам належить згідно конституційних прав. Хочемо мати свою волю. Доти не будемо мати своїх прав і своєї волі, доти супроти теперішньої політики і тих, що нею управляють, мусимо займати опозиційне становище”¹⁹. І далі продовжує “[...] коли польський комітет може сказати, що вважає Східну Галичину за польський край, а оборону проти дальшого спольщення за небезпеченство для Польщі. Та для того взиває весь польський народ і всі польські сторонництва до здавлення своєї образи то заявляємо іменем всіх русинів краю, що Східна Галичина була руска, є руска, і мусить рукою (тобто українською. – М. Г.) стати”²⁰.

З повідомлень “Діла” бачимо, що Ю. Романчук активно відстоював право української спільноти на справедливі вибори. Ним 13.06.1896 р. був поданий депутатський запит до міністра внутрішніх справ про незаконну заборону властями віч”²¹, а також виголошену промову посла у палаті послів австрійського парламенту 13 січня 1897 р., в якій наголошувалося, що “[...] свобода виборів – се найважливіша основа кожної держави [...] дотеперішня практика виборча в Галичині показує, що там майже завжди стаються надужиття проти законності. І навіть мають місце насильства”²².

Представники літературної інтелігенції намагалися використовувати парламентську трибуну для надання політичного забарвлення, здавалось би на перший погляд, зовсім не політичним питанням, зокрема освітнім. Депутат парламенту, відомий науковець, дослідник фольклору та української літератури О. Колесса не тільки послідовно відстоював інтереси українського населення Галичини в шкільництві та вищій освіті. Він постійно подавав депутатські запити до відповідних урядових інстанцій, що засвідчували повідомлення “Діла”. Для прикладу наведемо фрагмент його промови виголошеної в державній раді 20 грудня 1907 р. “[...] русини не мають в цілій Галичині ані одної публічної п’яти- або шести- класової народної школи. По селах не допускають до закладання чотирьокласових руских (українських. – М. Г.)

шкіл. В цілій Галичині русини не мають ні одної державної семінарії вчительської. Лише “Руске товариство педагогічне” підтримує з власних фондів приватну руску (українську. – М. Г.) семінарію, та і тій не пощастило доси виєднати собі субвенцію з державних фондів.

Є у нас т.зв. утраквістичні (двомовні. – М. Г.) семінарії учительські, але в практиці вони мають польський характер...

[...] Найбільше болить нас те, що до учительської семінарії не допускається рускої (української. – М. Г.) молодіж, особливо женскої. У 1904-05 н.р. зголосилося до львівської учительської семінарії 30 русинок, а прийнято лише 9.

Опісля обсаджується школи в руских селах польськими учителями, а ті виступають ворожо проти населення, котрого діти мають учити, між котрим живуть, і його хліб їдять.

“[...] Перейдемо тепер до однієї із справ найактуальніших – університетської. [...] Ще в 1898 р. тодішній посол Ганкевич вніс до міністра просвіти інтерпеляцію в котрій порушив щонайважливіші точки в справі українського університету. Опісля в справі заложення цього університету у Львові внесено до сеї палати петицію львівського наукового товариства імені Т. Шевченка, котре і я мав честь підписати, будучи тоді директором філологічної секції. Сю саму справу порушував кілька разів Юліан Романчук. [...] Також тов. “Просвітта” і руский (український. – М. Г.) митрополит Шептицький прислали міністрові просвіти пропам’ятні письма.

[...] Против всіх тих відносин, не можливих на довгий час і на будуче, звернені були згадані протести. Рівночасно протестувала проти них і молодіж. Зразу писала вона меморіали і петиції, улажувала збори, ухвалювала резолюції, вислала депутації до університетських властей, до Галицького намісника, до міністра просвіти. Не занедбано жодного законного средства.

[...] Вкінці не стало молодіжи терпцю, на її демонстрацію в 1901 р., що зовсім не виходила поза межі звичайних студентських маніфестацій. Відповіли Львівські університетські власти оповіщенням, в котрім кинено нашій молодіж докором здичілости, а польських студентів заохочено до оборони університету. Близько 600 студентів рускої (української. – М. Г.) народности покинуло тоді львівський університет, і позаписувалися в університети у Відні, Празі й інших [...].

Коли відносини у львівськім університеті не змінилися, нас дальше тяжко обиджувано. Обиджувано святі національні ідеали молодіж. Тоді пішли дальші виброси розпуки, а вершком їх були сумні події у Львівськвм університеті у 1907 р.²²³

У галицькому крайовому сеймі з представників літературної інтелігенції найактивнішим був О. Барвінський. Як засвідчують повідомлення “Діла”, він домагався, щоб: “[...] для кандидатів на урядові посади були в університеті проведені практичні курси рідної мови; щоб було створено урядові комісії, які б видавали свідоцтва; щоб

визначити термін, коли урядовці мають вивчити українську мову; обов’язковості вивчення української і польської мов у середніх школах Галичини”²²⁴.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. представники літературної інтелігенції активно відгукувалися на виклики часу, які постали перед українською спільнотою. А саме: діяльність українських політичних партій, вибори до крайового сейму та парламенту, вичовий рух, проблема українського університету та інші знайшли висвітлення у найбільш розповсюджену українському щоденнику “Діло”. Аналізуючи численні повідомлення, вміщені на шпальтах часопису, простежуємо позитивні зміни, що відбувалися під впливом представників літературної інтелігенції у психології галицьких українців, у яких почало формуватися тверде усвідомлення своєї національної приналежності і необхідності боротися за рівні права, декларовані (але не гарантовані) австрійською конституцією.

¹ Шаповал Ю. “Діло” (1880-1939) – перша українська щоденна газета. Навчальний посібник. – Рівне, 2007. – 68 с.

² Хім’як О. Газета “Діло” та її вплив на формування політичної свідомості українців Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. – 21. – С. 45-49.

³ Діло (Львів). – 1893. – Ч. 159. – 19 (31) мая. – С. 1.

⁴ Діло (Львів). – 1893. – Ч. 111. – 21 мая (2 червня). – С. 1.

⁵ Діло (Львів). – 1894 – Ч. 272 і 273. – 7 (15 грудня). – С. 1.

⁶ Діло (Львів). – 1897. – Ч. 203. – 9 (21) вересня. – С. 3.

⁷ Діло (Львів). – 1897. – Ч. 206. – 12 (24) вересня. – С. 2.

⁸ Діло (Львів). – 1907. – Ч. 53. – 20 березня. – С. 1.

⁹ Діло (Львів). – 1897. – Ч. 139. – 21 червня (3 липня). – 1.

¹⁰ Діло (Львів). – 1906. – Ч. 26. – 3 (16) лютого). – С. 3.

¹¹ Діло (Львів). – 1904. – Ч. 69. – 26 марта (6 цвітня). – С. 6.

¹² Діло (Львів). – 1891. – Ч. 18. – 21 січня (3 лютого). – С. 1.

¹³ Діло (Львів). – 1896. – Ч. 249. – 4 (16) падолиста. – С. 3.

¹⁴ Діло (Львів). – 1907. – Ч. 178. – 22 серпня. – С. 2.

¹⁵ Діло (Львів). – 1908. – Ч. 29. – 7 лютого. – С. 2.

¹⁶ Діло (Львів). – 1910. – Ч. 243. – 31 жовтня. – С. 5.

¹⁷ Діло (Львів). – 1891. – Ч. 129. – 8 (20) червня). – С. 1.

¹⁸ Діло (Львів). – 1891. – Ч. 139. – 21 червня (3 липня). – С. 1.

¹⁹ Діло (Львів). – 1894. – Ч. 28. – 5 (17) лютого). – С. 1.

²⁰ Діло (Львів). – 1903. – Ч. 108. – 18 (29) мая. – С. 1.

²¹ Діло (Львів). – 1896. – Ч. 126. – 6 (18) червня). – С. 1.

²² Діло (Львів). – 1897. – Ч. 4. – 7 (19) січня. – С. 1.

²³ Діло (Львів). – 1908. – Ч. 15. – 22 січня. – С. 1.

²⁴ Діло (Львів). – 1896. – Ч. 7. – 10 (22) січня). – С. 1.

*Николай Гуйванюк
(Черновци)*

**УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЖИЗНИ ГАЛИЧИНЫ КОНЦА ХІХ –
НАЧАЛА ХХ вв.: ПО МАТЕРИАЛАМ
ЕЖЕДНЕВНОЙ ГАЗЕТЫ “ДІЛО”
(1890-1914 гг.)**

*В статье на основе всестороннего анализа
ежедневной газеты “Діло” (Львов) рассматри-*

вається влияние литературной интеллигенции на деятельность украинских политических партий, которые действовали в Галичине в течение 1890-1914 гг. Показано участие украинской литературной интеллигенции в избирательных кампаниях в Галичине и ее деятельность в австрийском парламенте и галицком сейме.

Ключевые слова: газета “Діло”, Галичина, литературная интеллигенция, австрийский парламент, галицкий сейм.

**Mykola Huvanyuk
(Chernivtsi)**

**UKRAINIAN LITERARY INTELLECTUALS
IN POLITICS GALICIA LATE XIX – EARLY
XX CENTURY: BASED DIARY “DIL0”
(1890-1914 YEARS)**

In this paper, based on thorough analysis of the magazine “Dilo” (Lviv) examined the effect of literary intellectuals on the activities of Ukrainian political parties operating in Galicia during 1890-1914 is shown part of the Ukrainian literary intellectuals in elections in Galicia and its activities in the Austrian Parliament and the Galician Sejm.

Keywords: newspaper “Dilo”, Galicia, literary intellectuals, the Austrian parliament, Galician Sejm.

УДК: 94 (477.8) “1921/1939”: 304.44+

**Олександр Гаврилук
(Луцьк)**

**ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОГО
САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
В УМОВАХ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ:
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНА**

Висвітлюється політика міжвоєнної Польщі (1918-1939 рр.) щодо збереження та охорони на підвладних їй етнічних українських землях сакральної мистецької спадщини українського населення. Вказано, що означену спадщину представляли нерухомі та рухомі пам'ятки православної й греко-католицької церков. З'ясовано правові засади проведення такої політики, її відмінності щодо реліквій православного й греко-католицького кліру, діяльність відповідних пам'яткоохоронних структур. Проаналізовано заходи з інвентаризації, складання реєстру, фінансового забезпечення справи збереження та охорони пам'яток. Наведено відомості про brutальне нищення польською владою у 1938 р. на теренах Холмщини і Південного Підляшшя православних святинь як головної складової вирішення у Другій Речіпосполитій “українського питання” репресивними методами.

Ключові слова: Друга Річпосполита, українське сакральне мистецтво, православна церква, греко-католицька церква, пам'яткоохоронна справа, акція 1938 р.

Початок ХХІ століття для української історичної науки продовжує залишатися періодом звернення до різнобічних тем з минулого української нації, багато з яких ще два з половиною – три десятиріччя тому для істориків в Україні були предметом замовчування або фальсифікацій та ідеологічних спекуляцій. Помітне наукове зацікавлення тут становлять українсько-польські відносини між Першою та Другою світовими війнами. На нинішній час вітчизняні історики можуть представити зацікавленому читачеві помітний науковий доробок у висвітленні цієї теми.

Ознайомлення із станом її вивчення дає змогу зробити висновок, що не всі її складові знайшли належне розкриття в українській, як, до речі, і у польській історіографії. Недостатнім залишається рівень опрацювання проблеми культурного життя української спільноти на західних етнічних українських землях, що перебували у складі Другої Речіпосполитої. Зокрема, це стосується грані, пов'язаної із збереженням та охороною пам'яток сакрального мистецтва українців. Щоправда, певною мірою її торкаються праці сучасних українських науковців про історію західноукраїнських земель, зокрема, Холмщини й Підляшшя¹, сакральні пам'ятки регіону², їх нищення впродовж міжвоєнного періоду³. Складовою здобутків вітчизняних дослідників з теми є праці про пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ), що провадилася за підтримки її митрополита А. Шептицького⁴.

Щодо польських науковців об'єктивного спрямування, то вони розкривають тему головним чином у контексті показу трагічної долі православної церкви у міжвоєнній Польщі, зумовленої політикою державної влади та керівництва римо-католицького костелу⁵. Значно меншою мірою вона розглядається у дослідженнях про зміст тодішніх пам'яткоохоронних заходів⁶. До найпомітніших наукових праць польських дослідників необхідно зарахувати роботи, авторами яких є М. Папежинська-Турек, Г. Пеліца, Г. Купріянович та П. Детлоф.

Враховуючи наукову і практичну актуальність теми, у статті ставиться мета: стисло подати зміст правових актів, що були покладені в основу пам'яткоохоронної роботи Другої Речіпосполитої; охарактеризувати заходи державних структур у цій галузі; з'ясувати вплив політики властей міжвоєнної Польщі на здійснення цих заходів та її наслідки для української сакральної спадщини.

Відновлення у листопаді 1918 р. незалежності Польщі поставило перед органами нової держави чимало складних завдань. Одне з них – збереження багатой культурної спадщини, що перебувала у її адміністративно-територіальних межах. Сюди входили пам'ятки як етнічної Польщі, так і частини територій сусідніх народів, зокрема, українського (Пінщина, Берестейщина, Південне Підляшшя, Холмщина, Західна Волинь, Східна Галичина, Надсяння та Лемківщина), що їх польському керівництву вдалося прилучити до Другої Речіпосполитої

у 1919-1923 рр.

Пам'яткоохоронні заходи у міжвоєнній Польщі здійснювалися на підставі декрету від 31 жовтня 1918 р. про опіку над пам'ятками мистецтва і культури, інших законодавчих актів, ухвалених впродовж 1920-1930-х рр. Вони відповідали світовим та європейським вимогам, передбачаючи шанобливе ставлення до культурної спадщини всіх без винятку народів, представники яких коли-небудь проживали на польській території. Тут, зокрема, прописувалося, що під опіку беруться усі пам'ятки мистецтва і культури, занесені до відповідного інвентаря (з 1928 р. – реєстру), а також інші, не охоплені інвентарем (реєстром), вік яких складав не менше 50 років.

Опіка над пам'ятками належала до компетенції Міністерства мистецтва і культури та Міністерства віросповідань і народної освіти (згодом – лише до останнього), яким підпорядковувалися державні консерватори (пам'яткоохоронці). Посади державних консерваторів запроваджувалися відповідно до розпорядження Міністерства мистецтва і культури від 9 квітня 1919 р., де йшлося про організацію державної пам'яткоохоронної служби⁷. У 1920-х – 1930-х рр. консерватори перебували на чолі 8 консерваторських округів, що існували у Польщі; практично усі нерухомі та рухомі пам'ятки українського сакрального мистецтва знаходилися на теренах двох округів: Люблінського (обіймав Люблінське, Поліське та Волинське воєводства)⁸ і Львівського (охоплював Львівське, Тернопільське та Станіславівське воєводства).

Для ефективнішого забезпечення пам'яткоохоронної діяльності відповідно до вищезгаданого розпорядження від 9 квітня 1919 р., окрім державної пам'яткоохоронної служби, створювалося всепольське громадське об'єднання пам'яткоохоронців – Рада консерваторів⁹. Сюди входили всі окружні консерватори міжвоєнної Польщі, керівник відділу пам'яток і музеїв при Міністерстві мистецтва і культури (згодом Міністерства віросповідань і народної освіти), Генеральний консерватор пам'яток (від 1928 р.), а також запрошені до співпраці фахівці. Збираючись щороку на власні з'їзди (у 1919-1921 рр. і в 1925 р. – двічі на рік), Рада консерваторів виступала як найпотужніше дискусійне зібрання, де обговорювалися, а згодом ухвалювалися рішення щодо збереження та охорони пам'яток. Всього Рада консерваторів провела двадцять два з'їзди (останній відбувся 1937 р.). Так, пам'ятки Львова стали головним предметом обговорень шостого з'їзду, що проходив у цьому місті в жовтні 1921 р.¹⁰ Справами пам'яток Волині зайнявся дванадцятий з'їзд, що відбувався у Луцьку, Острозі, Дубно, Кременці та Вишнівці у вересні 1927 р.¹¹ Культурна спадщина Тернопільського і Станіславівського воєводств стала предметом обговорення сімнадцятого з'їзду Ради консерваторів, що проходив на цих теренах у червні 1932 р.¹²

На з'їздах Ради консерваторів, у письмових зверненнях до загальнодержавних та воєводських

органів влади польські пам'яткоохоронці систематично порушували питання про наявні труднощі у здійсненні заходів щодо збереження та охорони пам'яток (йшлося насамперед про проведення обліку реліквій та їх належні консервацію, реставрацію чи реконструкцію). Першопричину вони вбачали у слабкому фінансуванні пам'яткоохоронної галузі.

Дійсно, у фінансовому забезпеченні міжвоєнною Польщею пам'яткоохоронної діяльності існували серйозні проблеми. Вони були породжені загальним слабким станом економіки держави та її скромного бюджету. Давалися взнаки складнощі процесу інтеграції трьох частин Польщі, що після поділів Речіпосполитої наприкінці XVIII ст. перебували під владою Пруссії, Австро-Угорщини та Російської імперії, у єдиний державний організм. Свій відбиток наклали події Першої світової війни, повоєнна гіперінфляція, система заходів, спрямована на обмеження державних видатків. Певне пожвавлення господарського життя другої половини 1920-х рр. змінилося на межі 1920-х – 1930-х рр. негативним впливом світової економічної кризи. У другій половині 1930-х рр. фінансування справи збереження та охорони пам'яток обмежувала складна для Польщі геополітична ситуація, яка відволікала близько 50% національного доходу на військові потреби.

Фінансова скрута завадила проведенню на належному рівні інвентаризації пам'яток, що почала проводитися з 1919 р. Польським пам'яткоохоронцям у 1928 р. довелося перейти до менш затратного складання реєстру об'єктів культурної спадщини. Оцінюючи на сімнадцятому з'їзді Ради консерваторів (червень 1932 р.) перспективи виконання наукової інвентаризації, Генеральний консерватор Польщі С. Ремер відзначав: “Дав би Бог завершити вже розпочаті роботи... Більш дорога інвентаризація з обмірами відкладається на пізніше”¹³. Водночас він звернув увагу й на незадовільний стан справ – через фінансові проблеми – із складанням реєстрів; це, на його думку, не просто ускладнювало, а й робило неможливим ведення пам'яткоохоронної роботи¹⁴.

Віднайдені та опрацьовані автором статті архівні матеріали дозволяють зробити висновок про скромні результати обліку об'єктів української сакральної спадщини у 1920-х рр. Так, на кінець 1928 р. з-понад 2,2 тис. нерухомих пам'яток на теренах Люблінського, Поліського та Волинського воєводств, про які було відомо консерваторським службам, вдалося внести до інвентаря лише 412 (333 пам'ятки – у Люблінському воєводстві, 27 – у Поліському і 52 – у Волинському)¹⁵. Їх перелік засвідчує, що з українських дерев'яних церков чи з інших шедеврів сакрального мистецтва сюди потрапили лише окремі споруди¹⁶. В другій половині 1926 р. з семи нерухомих пам'яток, зареєстрованих у Поліському воєводстві, лише дві (православна церква св. Михаїла Архангела і дзвіниця біля неї у с. Горбанка) належали українцям; у Волинському воєводстві за цей же період з 5 сакральних пам'яток не було інвентаризовано жодної української.

Дещо результативнішою виявилася справа обліку українських сакральних пам'яток після 1928 р. Певними здобутками щодо складання реєстру цих об'єктів культурної спадщини відзначилася діяльність консерваторів, які працювали на теренах Волинського воєводства. Так, у річному звіті консерватора К. Півкоцького за 1931 р. говорилося про проведення ним (з метою впорядкування реєстру) огляду пам'яток Кременецького і Дубенського повітів, серед яких нараховувалися й православні храми. У 1934 р. новий люблінський окружний консерватор Ю. Дуткевич розробив річний план фінансування укладання реєстру і реставрації пам'яток старовини Волинського воєводства на суму 22,6 тис. злотих. Передбачалося скласти реєстр тих нерухомих пам'яток, зокрема, православних церков, які ще не були обліковані. У тому ж 1934 р. Ю. Дуткевич просив Міністерство віросповідань і народної освіти виділити йому 200 злотих на поїздку до Кременця, Почаєва, Вишнівця, Затурець та Клеваня для проведення огляду місцевих пам'яток старовини з метою укладання їх можливого реєстру¹⁷.

Справу укладання реєстру об'єктів сакральної культурної спадщини Західної Волині, що її здійснювали К. Півкоцький та Ю. Дуткевич, продовжив у 1936-1939 рр. на посаді волинського окружного консерватора мистецтвознавець З. Ревський. Так, у 1936 р. він провів детальне вивчення старовинних дерев'яних церков воєводства, які до цього часу були недостатньо обстежені й нерідко перебували поза реєстром. Під його керівництвом до реєстру було вписано й чимало світських архітектурних пам'яток. Багато з об'єктів фіксувалися на фотоплівку; виготовлені світлини передавалися до Волинського музею у Луцьку. Однак, на жаль, лише незначна їх частина збереглася на сьогодні у фондах нинішнього Волинського краєзнавчого музею¹⁸.

Щодо Люблінського воєводства, то консерватор Ю. Дуткевич на початку червня 1938 р. зазначав, що тут внесено до реєстру 100 дерев'яних сакральних об'єктів: 78 костелів і 22 церкви. За його словами, культові споруди українців знаходяться переважно у південних (Томашівському, Грубешівському) та східних (Холмському, Володавському) повітах та зберігають багато рис давнього будівництва¹⁹. Слід, однак, нагадати, що історична та мистецька цінність багатьох з них, а також включення до реєстру не врятувало їх від брутальної акції руйнування православних святинь на Холмщині і Південному Підляшші, що проводилася владою наприкінці травня – у липні 1938 р.

Певні позитивні результати принесли інвентаризаційні та реєстраційні роботи і на теренах Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств. Зокрема, львівський окружний консерватор Й. Піотровський у 1929 р. зміг подати до Центрального бюро інвентаризації список пам'яток Станіславського воєводства, складений упродовж 1920-1929 рр. на підставі даних, зібраних

за публікаціями та інспекційними поїздками воєводством. Інформацію про нерухомі пам'ятки, зокрема греко-католицькі церкви, було вміщено за абетковим принципом²⁰. У 1931-1932 рр. Львівський консерваторський округ отримав 10 тис. злотих на завершення інвентаризації пам'яток у Золочівському та Бучацькому повітах Тернопільського воєводства, багатих на об'єкти українського сакрального мистецтва²¹. Зібрані окружними консерваторами відомості про пам'ятки стають складовою документації Центрального бюро інвентаризації, яке з 1939 р. починає готувати загальнопольський список об'єктів культурної спадщини. Однак завершити цю справу перешкодила Друга світова війна.

Непроста з економічної точки зору ситуація, що негативно впливала на збереження та охорону українських сакральних пам'яток, складалася і у справі проведення ремонтних та консерваційно-реставраційних робіт. Як засвідчують архівні джерела, більшість дотацій на окремі архітектурні об'єкти не перевищувала 1 тис. злотих; між тим вартість основних ремонтно-будівельних робіт нерідко складала кілька десятків тисяч злотих. Більш вагомими заходи, до яких слід зарахувати серйозні реставраційні та реконструктивні роботи, вимагали набагато суттєвіших видатків. Прикладом скромного фінансування пам'яткоохоронних робіт може слугувати 1935 р. Державна дотація тоді склала 74 тис. злотих, зокрема для Люблінського та Поліського воєводств – 7,8 тис., Волинського – 7,6 тис., Львівського, Тернопільського та Станіславського – 10 тис. злотих²². Ці суми дали змогу розпочати або продовжувати консерваційно-реставраційні роботи не більше, ніж на 80 архітектурних пам'ятках. Тому справедливими були зауваження польських пам'яткоохоронців, що така державна допомога виступала лише як акція порятунку для об'єктів, які перебували у вкрай занедбаному стані.

Однак, окрім недостатнього фінансування, існував й інший, на наш погляд, суттєвіший чинник, що також негативно впливав на стан збереження та охорони української сакральної спадщини в межах міжвоєнної Польщі. Справа полягала у тім, що теорія пам'яткоохоронної роботи відповідних структур Другої Речіпосполитої нерідко не співпадала з політичними прагненнями державної влади. Під тиском останньої ці структури у сфері збереження культурної спадщини, – беручи до уваги загальний піднесений настрій польського соціуму після відновлення незалежності, його болісну реакцію на ущемлення колишніми імперіями, насамперед Російською, проведення політики “прометеїзму” щодо українських земель, – часто керувалися ідеологічними мотивами. Це знайшло вияв в усуненні деформацій з будівель, спотворених у XIX – на початку XX ст. монаршими режимами, першочерговій реставрації – як національних святинь – королівських замків у Кракові та Варшаві і т. д. У південно-східних воєводствах, заселених українцями, відбудовувалися споруди (наприклад, замок у Збаражі на Тернопільщині), які мали

символізувати одвічні права Польщі на так звані “східні креси”.

До цих заходів належало також першочергове відновлення костелів. Наприклад, 1924 р. було розглянуто і ухвалено рішення про виділення близько 30 тис. злотих на ремонт зруйнованого костелу в містечку Чарторийськ Волинського воєводства²³; звіт Львівського окружного консерватора за 1925 р. засвідчує виділення 600 злотих на відбудову знищеного під час війни костелу у Гусятині (Тернопільщина), 900 злотих – на реставрацію костелу францисканців поблизу Галича (Станіславівське воєводство)²⁴. Натомість відповідно до політичної лінії світського керівництва та верхівки римо-католицької церкви Польщі відбувалося нищення ряду кам'яних православних церков на території, що перебувала раніше під владою російського самодержавства. В останньому випадку жертвами такого підходу стало чимало українських церков західних етнічних українських земель, які з'явилися тут задовго до загарбання Польщі Російською імперією. До складових реконструктивних робіт, продиктованих політико-ідеологічними мотивами, слід віднести ігнорування – на відміну від пам'яток костельної дерев'яної архітектури – стану дерев'яних українських храмів на західних етнічних українських землях у складі Другої Речіпосполитої.

Щоправда, в останньому випадку все-таки існували певні відмінності у підходах до збереження та охорони сакральної спадщини греко-католицької та православної церков. Вони були зумовлені правовим статусом обох конфесій у Другій Речіпосполитій. Якщо УГКЦ, підпорядковуючись спільно з римо-католицьким костелом Апостольській столиці і спираючись на авторитет митрополита А. Шептицького, володіла певними правами щодо захисту, збереження чи відновлення власних культурних надбань, то цього була позбавлена православна церква. Намагання керівництва молодої держави відразу ж приступити до відшкодування кривд, завданих католицькій церкві в часи російського панування, привело до появи декрету начальника держави Ю. Пілсудського від 16 грудня 1918 р. про примусове управління рухомим і нерухомим церковним майном²⁵. Декрет ставив за мету взяти в розпорядження держави церковні приміщення та церковне майно, залишені православними в ході евакуації під час Першої світової війни. Однак він діяв навіть після прийняття Конституції 1921 р., яка проголошувала свободу віросповідань та надавала конфесійним об'єднанням право розпоряджатися своїм майном на власний розсуд. Більше того, правові положення цього документа були поширені на землі, що увійшли до складу Польської держави на підставі Ризького договору 1921 р. Таким чином, декрет від 16 грудня 1918 р. став для Другої Речіпосполитої правовою підставою для перебрання в свої руки і користування згідно власних політичних уподобань сакральними об'єктами православної церкви.

Відсутність порозуміння між польською владою та ієрархами православної церкви при підписанні в січні 1922 р. угоди, яка мала врегулювати відносини між державою і православними вірними, зумовила появу у 1922 р. нового нормативного акта, що негативно відбився на справі збереження православної культурної спадщини. Ним стали “Тимчасові приписи про ставлення уряду до православної церкви в Польщі”, ухвалені керівництвом Міністерства віросповідань і народної освіти²⁶. Видані з метою здобуття державного впливу на процес відбудови та організації православної церкви в нових умовах, приписи майже до 1939 р. виступали у ролі регулятора питань на перехресті взаємин “Друга Річпосполита – православна церква”.

Цей документ був поспіхом підготовлений, позбавлений правових підстав, не містив глибокого аналізу характеру, історії, становища цієї церкви, спроб спрогнозувати низку проблем, які могли з'явитися у взаєминах між державою і православною спільнотою. Його найсуттєвіший недолік полягав у тому, що він не охоплював усіх сторін цих взаємин, зокрема не окреслював правового становища власності православної церкви, між іншим, її культурної спадщини. Така неясність у цій та інших сферах мала негативні наслідки для православних віруючих при відстоюванні власних прав з огляду на можливі конфлікти між ними з одного боку, та державною адміністрацією і римо-католицьким костелом – з іншого.

Подальші події внутрішнього життя Другої Речіпосполитої засвідчили, що саме така права невизначеність, а фактично дискримінація в пам'яткоохоронній сфері українського православного населення виявилася для властей підставою “ревіндикації”, тобто насильної передачі багатьох українських православних святинь впродовж 1919-1924 та 1929-1934 рр. римо-католицькому костелові. Вершиною наруги над українськими православними церквами стала вищезгадана акція руйнування культурних споруд православної віри на теренах Холмщини і Південного Підляшшя у 1938 р. Чимало з них рахувалися у списках польських пам'яткоохоронних структур цінними об'єктами старовини. Серед 127 зруйнованих, за офіційними даними, православних церков були і такі унікальні пам'ятки, внесені до реєстру, як, наприклад, храм у Замості з 1589 р., чи церква у Щебрешині з 1598 р.

Таким чином, справа збереження та охорони у Другій Речіпосполитій нерухомих і рухомих реліквій українського сакрального мистецтва носила досить суперечливий характер. Загалом внаслідок дії низки чинників, насамперед цілеспрямованої політики світських і духовних властей країни, вона виявилася неспроможною гарантувати цьому різновиду культурної спадщини української спільноти безпечне існування. З'ясування багатьох ще не висвітлених сторінок цієї теми диктує потребу дальших наукових пошуків.

¹ Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / [Ред. колегія: Валентина Борисенко (відп. ред.) і ін.] – К.: Родовід, 1997. – 383 с.; Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій / Ігор Винниченко. – К.: Книжкова друкарня наукової книги, 1997. – 226 с.; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика / Юрій Макар. – Л.: Інститут Українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с., ін.

² Слободян В. Церкви Холмської єпархії / Василь Слободян. – Л.: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – 560 с.

³ Макар Ю. Мартиролог Української православної церкви Холмщини і Підляшшя / Ю. Макар // Українознавство. Календар-щорічник, 2003. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 157-160.; Матвійчук О. Доля українських храмів Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / Олег Матвійчук. – Л.: Камула, 2008. – 24 с., ін.

⁴ Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ-ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07. 00. 01 "Історія України" / М. С. Бандрівський. – Львів, 2001. – 20 с.; Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина ХХ ст.) / Оксана Іваник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 2. – С. 81-84.; Гаврилюк О. Н. Підтримка митрополитом Андреем Шептицьким пам'яткоохоронної діяльності на західноукраїнських землях у 1920-1930-х роках / О. Н. Гаврилюк // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 75-81., ін.

⁵ Kuryłowicz S. Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918-1939 / Kuryłowicz S. – Warszawa: PWN, 1985. – 279 s.; Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia 1918-1939 / Papierzyńska-Turek M. – Warszawa: PWN, 1989. – 484 s.; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1939 / Torzecki R. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.; Mańkowski Z. Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku / Mańkowski Z. – Lublin: UMCS, 1992. – 329 s.; Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość / Babiński G. – Kraków: UNIVERSITAS, 1997. – 291 s.; Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939 / Potocki R. – Lublin: UMCS, 2003. – 372 s.; Pelica Grz. Kościół Prawosławny w Województwie Lubelskim (1918-1939) / Pelica Grz. – Lublin: POLIANN, 2007. – 447 s.; Kuprianowicz Grz. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu / Kuprianowicz Grz. – Chełm: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, Towarzystwo Ukraińskie w Lublinie, 2008. – 120 s., etc.

⁶ Pruszyński J. Ochrona zabytków w Polsce: geneza, organizacja, prawo / Pruszyński J. – Warszawa: PWN, 1989. – 376 s.; Pruszyński J. Dziedzictwo kultury Polski: jego slaty i ochrona prawna. T. 2. / Pruszyński J. – Kraków: Zakamycze, 2001. – 684 s.; Saładiak A. Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce / Saładiak A. – Warszawa: Burchard Edition, 1993. – 510 s.; Dettloff P. Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka / Dettloff P. – Kraków: UNIVERSITAS, 2006. – 501 s., etc.

⁷ Wojciechowski J. Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce / J. Wojcie-

chowski // Ochrona Zabytków Sztuki. – 1930-1931. – Z. 1-4. – Cz. 1. – S. 8.

⁸ 3 1936 р. територія Волинського воєводства була виділена в окремий консерваторський округ (див.: Rewski Zb. Kronika / Zb. Rewski // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – 1937 (Rok V). – S. 252-253).

⁹ Wojciechowski J. Op. cit. – S. 8; Dettloff P. Op. cit. – S. 51.

¹⁰ Protokół VI Zjazdu Rady Konserwatorów // Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), zespół 14 (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – MWRiOP), sygn. 7030, k. 281-296.

¹¹ Protokół XII Zjazdu Rady Konserwatorów // AAN, zespół 14, sygn. 7030, k. 388-398.

¹² Protokół XVII Zjazdu Rady Konserwatorów // Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy (далі – APMSW), zespół 23 (Akta Konserwatora Zabytków miasta stołecznego Warszawy i województwa Łódzkiego), sygn. 390, k. 142-149.

¹³ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (далі – ВР ЛННБ ім. В. Стефаника), ф. 26, спр. 10, арк. 61; Петровський О. Наміри з інвентаризації пам'яток історії та культури у міжвоєнній Польщі та спроби їх реалізації у Східній Галичині (за матеріалами з'їзду Ради консерваторів) / О. Петровський // Українська історична наука на шляху творчого поступу: доповіді та повідом. III Міжнар. наук. конгресу українських істориків, 17-19 травн. 2006 р., Луцьк. В 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки / Гол. ред.: Л. Винар, І. Коцан; відп. ред.: С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, Л. Шваб. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 3. – С. 399.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Urząd Wojewódzki Lubelski. Wydział V Komunikacyjno-Budowlany. Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych z lat 1919-1939 // Archiwum Państwowe w Lublinie (далі – APL), zespół 403, sygn. 3237, k. 12 odwrot.

¹⁶ APL, zespół 403, sygn. 3247, k. 11, 20, 29, 32; sygn. 3260, k. 22, 42-46.

¹⁷ Кінд-Войтюк Н. В. Організація пам'яткоохоронної роботи у Другій Речі Посполитій у 1921-1939 рр. (на прикладі Волинського воєводства) / Н. В. Кінд-Войтюк // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 327.

¹⁸ Там само, с. 327-328.

¹⁹ APL, zespół 403, sygn. 3248, k. 7-7 odwrot.

²⁰ Zabytki województwa Stanisławowskiego: Wykaz z lat 1920-1929 (opracowany przez pracowników Lwowskiego okręgu konserwatorskiego). – Warszawa: TONZ, 1998. – 138 s.

²¹ ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 26, спр. 10, арк. 52.

²² APMSW, zespół 23, sygn. 390, k. 80-83.

²³ ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 26, спр. 18, арк. 325.

²⁴ ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 26, спр. 20, арк. 43, 55.

²⁵ Dziennik praw Państwa Polskiego. – 1918. – № 21. – Poz. 81. – Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. – S. 179-181.

²⁶ Dziennik urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1922. – № 7. – Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1922. – S. 121-126.

*Александр Гаврилюк
(Луцк)*

**ПАМЯТНИКИ УКРАИНСКОГО
САКРАЛЬНОГО ИСКУССТВА
ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В
УСЛОВИЯХ МЕЖДУВОЕННОЙ ПОЛЬШИ:
СОХРАНЕНИЕ И ОХРАНА**

Освещается политика междувоенной Польши (1918-1939 гг.) относительно сохранения и охраны на подвластных ей этнических украинских землях сакрального искусства украинского населения. Указано, что отмеченное наследие представляли недвижимые и движимые памятники православной и греко-католической церквей. Выяснены правовые принципы проведения такой политики, ее отличия относительно реликвий православного и греко-католического клира, деятельность соответствующих памятникоохранных структур. Проанализированы мероприятия по инвентаризации, составлению реестра, финансового обеспечения дела сохранения и охраны памятников. Приведены сведения о грубом уничтожении польской властью в 1938 г. на территории Холмищины и Южного Подляшья православных святынь как главной составляющей решения во Второй Речпосполитой "украинского вопроса" репрессивными методами.

Ключевые слова: *Вторая Речпосполитая, украинское сакральное искусство, православная церковь, греко-католическая церковь, памятникоохранное дело, акция 1938 г.*

*Aleksandr Gavryliuk
(Luts'k)*

**THE MONUMENTS OF UKRAINIAN
SACRAL ART OF THE WEST UKRAINIAN
TERRITORIES UNDER CONDITIONS
OF INTERWAR POLAND, THEIR
PRESERVATION AND PROTECTION**

The policy of interwar Poland (1918-1939) concerning preservation and protection of Ukrainian public's sacral art heritage at dependent Ukrainian territories is viewed. It has been pointed that the heritage was introduced by movable and immovable monuments of Orthodox and Byzantine-rite Catholic churches. The legal standards of conducting such a policy have been studied, as well as its distinctive features concerning the relics of Orthodox and Byzantine-rite Catholic clergy, the activity of appropriate institutions struggling for the protection of the monuments. Inventorying measures, registry's formation and financial support directed at the monuments' preservation and protection have been analyzed. The facts about brutal destruction of Orthodox sacred objects by the Polish government in 1938 at the territories of Kholmshchyna and South Pidlyashya were stated. Their demolition was the bedrock of solving "the Ukrainian question" by means of repressive measures in the Second Richpospolyta.

Key words: *the Second Richpospolyta, Ukrainian sacral art, Orthodox Church, Byzantine-rite Catholic Church, the activity of monuments' protection, action of 1938.*

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477) “15/16”

**Тарас Ковалець
(Чернівці)**

ВІЙСКОВІ РАДИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ У 20-30-х РОКАХ XVII ст.

У статті розглядаються порядок скликання, структура, функції та церемоніал військових рад запорозьких козаків у час антишляхетських повстань 1620-1630-х років в Україні.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, військова рада, військове мистецтво, повстання 20-30-х років XVII ст. в Україні.*

Незважаючи на те, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії нагромаджена значна наукова література про військове мистецтво запорозького козацтва першої половини XVII ст., у ній мало уваги приділено проблемі козацьких військових рад у 20-30-х роках XVII ст.

В українській дореволюційній та радянській історіографії майже немає спеціальних праць, присвячених діяльності козацьких рад. Певною мірою функціонування їх досліджувалося Д. Яворницьким¹, І. Крип'якевичем², В. Голобуцьким³, однак ці історики аналізували військові ради загально, описово, із порівняно скупили посилання на джерела та винятково у межах загальних досліджень з історії козацтва. До того ж цей аналіз більше стосується другої половини XVII-XVIII ст., тоді як діяльність козацьких рад до Хмельниччини залишалася поза їх увагою. У сучасній українській історіографії теж спостерігається слабкий інтерес до проблеми військових рад запорожців. Можемо виокремити хіба що присвячене політичній культурі українського народу дослідження П. Саса⁴, в якому зроблено спробу дещо переосмислити міфічний опис козацьких рад, усталений попередниками, однак, схоже, основний акцент у праці зроблено на ради запорожців кінця XVI – початку XVII ст. (на що вказують активні відсилання до “Щоденника” Еріха Лясоти), тому праця українського історика тільки опосередковано стосується нашого дослідження.

Схожу ситуацію спостерігаємо і в польській історіографії. Якщо козацькі ради 20-30-х років XVII ст. узагалі не були розглянуті як окрема проблема традиційними “козацькими” істориками В. Томкевичем⁵, З. Вуйциком⁶, то В. Серчик⁷ обмежився коротким переказом відповідного розділу і поданням розлогіх цитат з “Історії запорозьких козаків” Д. Яворницького⁸. У сучасному польському історіописанні проблема військових рад запорожців продовжує залишатися недослідженою попри активне вивчення різних аспектів військового мистецтва українського козацтва А. Боровяком⁹,

М. Гавендою¹⁰, М. Нагелським¹¹, М. Франзом¹² та іншими істориками.

Таким чином, проблема діяльності військових рад запорожців у 20-30-х роках XVII ст. досі не стала в історіографії предметом окремого комплексного дослідження і потребує подальшої розробки та вивчення. Саме тому метою нашої студії є обґрунтована на відповідному джерельному матеріалі та результатах досліджень спроба з'ясувати механізми скликання, структуру, функції та церемоніал військових рад запорозьких козаків у час антишляхетських повстань 1620-1630-х років.

Процес скликання військової ради зазвичай передбачав розсилання гетьманською канцелярією листів до “черні й товариства” міст і містечок Наддніпрянщини із закликом прибути у визначений час на задалегідь обумовлене місце¹³. Час, за який передбачався збір учасників ради, міг варіюватися від кількох тижнів – місяця (коли мала відбутися особливо велика рада) до кількох днів – тижня (якщо того вимагали обставини). Восени 1632 р. запорозьке військо очікувало платні від польського уряду. Вона прибула до гетьмана близько 1 вересня, а вже до 8 вересня (“перед Різдом Пречистої”) закликані реєстровці провели раду біля Маслового Ставу, на якій прислані кошти були розподілені між козаками¹⁴. В особливих випадках військові ради скликалися упродовж дуже короткого часу. Так, у своєму універсалі від 24 жовтня 1637 р. запорозький полковник Карпо Павлович Скидан відводив тільки п'ять днів для збору товариства й черні з міст Наддніпрянщини до містечка Мошни на раду¹⁵.

Ради передбачали широке представництво учасників за територіальним принципом. Так, у відписці путивльських воевод до Розрядного приказу 1632 р. мова йде про те, що “черкаси всі живуть по містах і приїхали... зі всіх українних міст до гетьмана черкаського, до Андрія Діденка виборних черкас по 5 чоловік на раду” (*підкреслення наше.* – Т. К.)¹⁶; в іншій, від 5 листопада, розповідається про цю раду детальніше (“зібралось черкас в Корсуні з гетьманом Андрієм Діденком з 2000 чоловік, і були з міст кращі люди: від Білої Церкви полковник Дацько, з Чигирини – полковник Тараско, з Корсуни – полковник Мисько Пивоваренко, із Переяслава полковник Олифер, із Лубен полковник Лаврінко, із Черкас військовий суддя Яцина, із Жовнина – військовий суддя Гиря, із Києва сотник реєстрових Кизим і з усіх міст”¹⁷). Як бачимо, представництво розподілялося за “українними містами”, у яких проживало козацтво. Передусім на ради запрошували “усіх шанованих старих полковників і старих козаків, які мають у них авторитет”¹⁸.

Під час ради 1625 р. в Черкасах козаки не змо-

гли дійти згоди, чи піддатися коронному війську, чи відступати на Січ, посилаючись на те, що на раді був відсутній контингент із Запорозжя¹⁹, тож останній можемо вважати обов'язковим на кожній великій раді, в іншому разі вона трактувалася як незаконна – навіть при дотриманні всього традиційного церемоніалу. Наприклад, така рада, скликана реєстровими козаками, відбулася навесні 1637 р. над Росавою, причому за участю численних представників черні²⁰. Участь січовиків на козацьких військових радах по Україні за документами най-послідовніше простежується у 1631-1632 роках. На одній із рад восени 1632 р. були присутні “черкас 2000” із Запорозжя на чолі з кошовим питаном Калеником. На цій раді вирішувалось питання можливого походу в Крим за здобиччю²¹.

Військові ради запорожців 20-30-х років XVII ст. відбувались у різних місцевостях Наддніпрянщини. Щоразу це залежало від ряду обставин: військово-політичної обстановки на Україні, пори року та стану доріг, місця перебування командувача і т.д. Скажімо, географія проведення відомих нам рад під час повстання 1625 р. зумовлювалася пересуванням запорозького війська: 29 вересня – у Переяславі, 11 жовтня – у Каневі, 16 жовтня – у таборі над річкою Цибульником та 6 листопада – в урочищі Ведмежі Лози²². За гетьманування Івана Кулаги-Петражицького ради регулярно відбувалися в Каневі, де мешкав гетьман²³. Цікаво, що під час самих виступів козацькі чільники переважно скликали ради по наддніпрянських містах (особливо яскраво це помітно 1637-1638 роках)²⁴. Тоді основне дійство відбувалось або “на майдані”, тобто у центрі міста (якщо учасників було порівняно небагато), або “на болоні” перед містом – рівному, просторому місці, здатному вмістити багатотисячний натовп²⁵. У мирний час великі ради дуже часто скликалися поза містами, очевидно, щоб не тривожити посполитих, “у полях”, на великих шляхах, в урочищах, біля водойм, рік чи ставів. Так, у 1631-1633 роках улюблені місця збору козацьких рад розташовувалися біля Маслового Ставу, Ювського Ставу, в Черняхівській Діброві, урочищі Букажчик²⁶, у 1636 – першій половині 1637 р. – “у полях на шляху над річкою Росавою”, Кагарликом²⁷ тощо. Тоді ради проводилися на території табору запорожців, у його незаповненому наметах і возами центрі, котрий теж називався майданом.

Джерела зберегли згадки про письмову реєстрацію учасників ради. Скажімо, в листі случького протопопа Андрія Мужиловського до Кшиштофора III Радзивілла від 25 липня 1623 р. згадується, що “була рада між Корсунем і Богуславом. З’їхалося козацтво лише з п’яти міст і переписалося його 14 тисяч”²⁸. Така цифра, вважаємо, не випадкова, оскільки у той час під збірним поняттям “міста” часто малися на увазі також численні містечка, населення яких по Наддніпрянщині теж було здебільшого показане.

Невід’ємною рисою кожної козацької ради був складний церемоніал. Дійство розпочиналось із

розмірених ударів бубна²⁹. На майдан виносились гетьманська хоругва і бунчук, також там розміщувалися гармати, тобто всі основні клейноди Війська³⁰. Старшина вітала раду шанобливими поклонами, козаки обмінювалися рукостисканнями³¹. Часто рада розпочиналася молитвою, іноді правилася ціла Служба Божа³².

Чи не на кожній козацькій раді були присутні православні священнослужителі³³. Прибуття вищих церковних ієрархів завжди супроводжувалося цілим дійством, рідкісний опис якого залишив очевидець, посол до козаків, слуга коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського Павловський³⁴. У серпні 1633 р. в обозі запорожців за дві милі від Переяслава в урочищі Букажчик (Bukaczzyk) відбувалася козацька рада, на яку був запрошений київський православний митрополит Петро Могила. Останній на під’їзді до табору дав знати козакам про своє прибуття. Назустріч владиці виїхав сам гетьман із кількома кінними хоругвами, шанобливо привітав його за півмилі від обозу та ескортував до обозу. Перед табором вишикувались кількатисячні загони піхоти, які з радістю привітали гостя. Могила із прибулими священниками провели годинну службу, після якої “військо все” підійшло для поцілування митрополичого хреста й руки. Владика в ризах із процесією посвятив козацькі гармати й дав благословення на похід козаків у Московщину для підтримки там коронного війська³⁵.

Чітко визначеними церемоніями супроводжувалося також прибуття послів на військові ради запорожців. Опис таких церемоній залишив у своєму “Діаріуші...” Шимон Окольський. Під час боїв на Старці до козацького табору для ведення мирних переговорів прибули королівські послы Коровський, Ролінський, Жолдовський, Келчовський та інші. Їх запросили у центр ради, де були літаври та бунчук. Після символічного акту пригощання послів “почав мовити до молодців Гуня, з приводу чого послы прийшли, казав, що волю короля хочуть прочитати”. Козацький писар, виконуючи свій обов’язок³⁶, зачитав конституцію від польського командування, “але на те свавільство і чернь почали голосно виражати незадоволення і розрух вчинили, відповідь аж до ранку відклали, через це Гуня мовив до послів: Коли між собою порадимось – дамо знати, – з тим відійшли спокійно панове послы”³⁷. Відвідування козацьких рад вищими представниками польського командування часто супроводжувалося урочистим проходженням полків строем, залпами із грамат і ручної зброї “за здоров’я Його Королівської Милості”³⁸.

Самі ради склалися з кількох “кіл”. У той час, коли “велике коло” обговорювало “питання порядку денного в принциповому плані, для проробки їх “технічних” деталей збиралося на нараду “мале коло” з представників старшини”. Члени малої ради засідали, сидячи на землі посередині великого “концентричного кола” козацької ради”³⁹. Часто рішення на раді приймалися після активної боротьби старшини з «великим колом». Яскравим

прикладом такого протистояння була рада, скликана над Росавою на початку серпня 1636 р. Одним із основних питань на ній була проблема затриманої платні для реєстровців. За повідомленнями прибулих польських посланців, її виплата відкладалася ще на певний термін. Реєстрові козаки та численні виписики, які приєдналися до ради, не могли дійти згоди щодо цієї платні. Частина козаків хотіла негайно йти на море, частина – в українські міста. Голота захопила хоругву і бунчук та розпочала свою, “чорну” раду. Посланці старшини намагалися закликати чернь назад для продовження обговорення, але та вперто їх не слухала. Нарешті “велике коло” повернулося з рішенням ще зачекати на обіцяні гроші та через чотири тижні провести на цьому ж місці ще одну раду. Якщо грошей і тоді не буде, планувалося рушати у морський похід⁴⁰. Таким чином, стратегічне рішення було прийняте “великим колом”, “малому” ж залишалось завдання скласти письмову відповідь польським послам.

Іноді в документах зустрічаються згадки не тільки про боротьбу на радах черні і товаришів, а й цілих полків. Так, восени 1636 р. ситуація в реєстровому козацькому війську досягла піку напруження через тривалу невиплату жолду польським урядом. Наприкінці вересня чотирма реєстровими полками, переяславським, білоцерківським, канівським та корсунським, керованими лояльною до Речі Посполитої старшиною, була скликана рада, на якій згадані полки взяли під свій контроль військову артилерію. Інші три полки (чигиринський, миргородський та черкаський), що перебували під впливом Запорожжя, залишилися у меншості та були змушені підкоритися. На цій раді також було скинуто старшого Івана Злого, який, очевидно, був в опозиції до більшості, й поставлено на гетьманство колишнього осавула Василя Томиленка⁴¹.

Однією з найважливіших функцій ради як форми козацького волевиявлення були вибори старшини запорозького війська. Схоже, вони також супроводжувалися рядом усталених церемоній, описи яких, однак, дійшли до нас тільки вкрай уривчасті. Під час спроби скинути В. Томиленка на раді біля Переяслава у травні 1637 р. очевидець зафіксував таку поведінку гетьмана під час складання ним повноважень: “старший їх ... поклав булаву і комишину та, б'ючи чолом всьому війську, зичив їм кращої згоди за правління когось щасливішого, а сам відійшов від ради”⁴². У джерелах не знаходимо також згадок про регулярність переобрання запорожцями свого командування.

Бурхливий вир козацької ради часто викликав у сторонніх спостерігачів подив і відразу, зокрема для очевидців-поляків він здебільшого асоціювався з поняттями “колотнеча” та “мішанина”. Голосування відбувалося вигуками і підкиданням догори шапок⁴³, прийняття рішення – тільки більшістю голосів та супроводжувалося гучними аплодисментами, криками “Слава! Слава!”. Козаки “сурмили в сурми, били в барабан, давали гарячий салют”⁴⁴. Тривали ради здебільшого досить довго, тільки питання

вибору старшого іноді могло вирішуватися цілий день – “від ранку до сутінок”, а іноді й упродовж кількох днів⁴⁵.

За влучним твердженням Г. Боплана, запорозькі гетьмани “нічого не чинять без військової ради”⁴⁶. На ній вирішувалися стратегічні питання, пов'язані з морськими експедиціями, походами у Крим, антишляхетськими повстаннями тощо. Рада займалася також вирішенням питань, пов'язаних із плануванням бойових операцій. Приміром, у своєму листі від 12 червня 1638 р. до С. Конєцпольського ротмістр Х. Хржоновський повідомляв, що коли “Острианин... хотів до Москви... на Ромни відходити, ... чернь перемогла, щоб на долішню Сулу до Дніпра відходити, а Дніпром до Запорожжя, через що та сторона, як більша, вирішила (*підкреслення наше. – Т. К.*), так і на долішню Сулу пішов”⁴⁷. Звідси можемо ще раз простежити характерний принцип діяльності козацької ради – прийняття рішень більшістю.

Саме військова рада як орган волевиявлення запорозьких козаків у повстаннях 20-30-х років XVII ст. проявила себе певним “колективним стратегом”, у якому подекуди майже зникнув старший війська, його рішення та бачення ситуації. Іноді це призводило до цілком негативних результатів. Скажімо, влітку 1637 р. гетьман Павло Бут під час масового напливу на Запорожжя людей, «котрі ані самопалів, ані ніякої зброї не мають», тобто покозачених міщан та селян, намагався провести серед них “рух (rug), ... тобто тих беззбройних вигнати із Запорожжя”, щоб підвищити боєздатність козацьких загонів, однак це призвело до стихійної чорної ради, яка затвердила статус-кво і ледь не завершилась стратою Павлюка⁴⁸.

Однією з головних функцій ради була судова. Тільки ради могли вирішувати долю козацьких старших. За їх вироками були страчені лояльні до польського уряду реєстрові старші: у 1630 р. – Григорій Чорний, 1632 р. – Іван Кулага-Петражицький, а 1637 року – Сава Кононович.

У тогочасній поезії раду, присвячену подіям 1637 р., описано таким чином:

*“Раду в Черкасах робили зрадливу,
Що зібрали купу військ шкідливу,
Зараз зібравши, гетьмана піймали
І розстріляли”*⁴⁹.

Методи введення у дію вироків дають змогу реконструювати головні обвинувачення, висунуті проти декого із цих керівників. Зокрема, Г. Чорного було четвертовано (спершу йому відрубали руки за те, що він вчасно не почав роздавати привезену реєстровцям платню за службу Речі Посполитій), а Саву Кононовича разом із військовим писарем Федором Онушкевичем після тривалого слідства розстріляли, позаяк ті не повідомили Запорожжя про листи від короля з рекомендаціями реєстровим підрозділам готуватися до відсічі можливої загрози з боку турецьких військ, які в той час вели бойові дії проти орд буджацьких татар⁵⁰. Традиційне уявлення про напрочуд імпульсивне

прийняття козацькими радами своїх рішень у судових справах та негайного втілення їх у життя теж не завжди “спрацьовує”. Приміром, на початку вересня 1632 р. на козацькій раді біля Маслового Ставу було скинуто з гетьманства Івана Кулагу-Петражицького⁵¹. На раді у Черняхівській Діброві, що відбулася невдовзі, почався суд над ним, однак самого обвинуваченого було страчено аж у жовтні, на наступній раді в Каневі, очевидно, після знайдення вагомих доказів його провини⁵².

Іншою важливою функцією ради було заслуховування звітів козацької розвідки, котрі найчастіше стосувалися ситуації в Криму. Наприклад, на раді біля Ювського ставу 22 серпня 1630 р. рада вислухала козака Буга, котрий “вийшов з Орди, ... з-під Ізмаїла”. Схоже, відомості були тривожні, тому що через кілька днів реєстрові полки «аж до волоського кордону на Чорному шляху татарському залягли»⁵³. Збереглися відомості про схожі донесення й на інших радах. Зокрема, А. Кисіль у листі від 6 серпня 1636 р. до короля із козацької ради біля Росави повідомляв: “шпигуни Війська Запорозького при мені з орди прийшли, котрі під прикриттям викупу своїх там були, ті вісті принесли, що ... вже орда сильна вийшла в поля”⁵⁴.

Рада також заслуховувала послання від представників Речі Посполитої та інших держав, а також готувала відповіді на них, вибирала послів від запорозького війська на сейм і т. д. Іноді на козацьких радах могли перебувати кілька різних посольств. Так, на раду, що відбувалась неподалік від Переяслава, у кінці серпня 1633 р. прибули посланець коронного гетьмана Павловський, представник короля Адам Кисіль та посол від великого князя литовського Криштофора Радзивілла⁵⁵.

Ведучи мову про козацькі ради 20-30-х років XVII ст. як форму козацького колективного волевиявлення, варто зазначити, що багато з них мало діаметрально протилежний характер. Після придушення кожного із повстань польські посадовці використовували ради для прийняття присяг та переприсяг у реєстрового війська, проведення його переписів та пописів. У джерелах зберігся цікавий опис переприсяги козаків на травневій раді 1637 р.: “присягло все військо, піднявши руки догори⁵⁶, згідно з ... клятвою, котру самі читали їм з комісії куруківської, потім старший їх, вклякнвши, офіційно на розп’ятті присягу виконав”⁵⁷. Також схожі “ради” скликалися перед важливими військовими походами, у яких польський уряд потребував допомоги реєстровців. Одна з таких “рад” відбулася в Києві у січні 1635 р., тобто після придушення повстання під проводом Івана Сулими. Скидається на те, що її нечисленних учасників, представників усіх реєстрових полків просто поставили до відома про майбутню каральну експедицію на Січ: “їм, полякам, і реєстровим козакам, і німцям, ... йти на Запорожжя, козаків із Запорожжя звести, і човни попалити, і артилерію вивезти”⁵⁸. Схожа “рада”, до речі, теж у Києві, за участі польного коронного гетьмана Станіслава Потоцького була

скликана після закінчення боїв на Старці 9 вересня 1638 р. “Склад її підібрали спеціально, а через те, що вона була не дуже багатолюдною, Потоцькому легко було нею керувати”⁵⁹. Варто зауважити, що ватажки повстанців також не гребували перетворенням козацьких рад на звичайні збори війська для утримання його в покорі. Яскравим прикладом таких дій є “рада”, скликана Скиданом в Мошнах восени 1637 р., на якій бунтівний полковник учинив криваву розправу над старшиною реєстровців і терором прилучив останніх до своїх загонів⁶⁰.

Отож, козацька військова рада у час антишляхетських повстань 20-30-х років XVII ст. мала чітко визначені механізми скликання і функціонування, власний багатий церемоніал. Винятково на раді обиралася верхівка козацького командування, вершився суд, вирішувалися стратегічні питання, що стосувалися всього запорозького війська.

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: в 3 т. / Д. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990. – Т.1. – 557 с.

² Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.) – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.

⁴ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 295 с.

⁵ Tomkiewicz W. Bitwa pod Kumejkami (16 XII 1637) / W. Tomkiewicz // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1937. – Т. 9. – С. 239-261; Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na przelomie XVI i XVII wieku / W. Tomkiewicz // Przegląd Historyczny. – 1948. – Т. 37. – С. 249-260.

⁶ Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1960. – 242 s.; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce / Z. Wójcik. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – 80 s.

⁷ Sierczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. / W. Sierczyk. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1984. – 374 s.

⁸ Sierczyk W. Historia Ukrainy / W. Sierczyk. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 2001. – 181 s.; Sierczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. / W. Sierczyk. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1984. – 374 s.

⁹ Borowiak A. Powstanie kozackie 1638 / A. Borowiak. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – 176 s.

¹⁰ Gawęda M. Powstanie kozackie 1637 / M. Gawęda. – Zabrze: Inforteditions, 2007. – 232 s.

¹¹ Nagielski M. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku / M. Nagielski // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. – Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2000. – С. 35-55; Nagielski M. Kozaczyzna czasow Władysława IV (1632-1648) / M. Nagielski // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т. 1. – Zesz. 4. – С. 791-816.

¹² Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku. Geneza i charakter / M. Franz. – Poznań: Adam Marszałek, 2002. – 255 s.

¹³ Наприклад, навесні 1631 р. «писав із Запорожжя гетьман черкаський Тарас до черкас у міста», щоб ті збиралися на раду (див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы

и материалы. – 14 Воссоединение... – С. 128.

¹⁴ Okolski S. *Diariusz transakcji wojennej między Wojskiem Koronnem i Zaporoskiem w r. 1637.* – Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. – S. 26.

¹⁵ Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. – 17 Воссоединение... – С. 128, 129.

¹⁶ Боплан Г. *Опис України.* – К.: Наук. думка, 1990. – С. 66.

¹⁷ Флоря Б. *Киевская митрополия, Россия и казацкое восстание 1625 года // Славяне и их соседи.* – М.: Наука, 1995. – Вып. 7. – С. 149.

¹⁸ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 362.

¹⁹ Воссоединение... – С. 127.

²⁰ Флоря Б. *Указ. соч.* – С. 149; *Diariusz komisji albo ekspedycji przeciwko wojsku Zaporoskiemu. 1625 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 104, 106, 111.

²¹ Мицик Ю. *Листи Петрижицького-Кулаги // Козацтво.* – 1996. – Вип. 1. – С. 15-16.

²² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 439, 461.

²³ Воссоединение... – С. 128; Okolski S. *Op. cit.* – S. 13.

²⁴ Воссоединение... – С. 107, 124; Кулиш П. А. *Материалы для истории воссоединения Руси: у 2 т.* – М.: Типография А. А. Гутцука, 1877. – Т. 1. – С. 321; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 135-137.

²⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 314, 360, 391.

²⁶ Мицик Ю. *Із листування українських письменників-полемістів 1624-1624 років // Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* – Львів, 1993. – Т. 255. – С. 335-336.

²⁷ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 462-463.

²⁸ Ibid. – S. 445.

²⁹ Боплан Г. *Указ. праця.* – С. 67.

³⁰ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 135-137.

³¹ Флоря Б. *Указ. соч.* – С. 149; Селянський рух... – С. 225.

³² Ім'я невідоме.

³³ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 135-137.

³⁴ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 135-137;

Сас П. *Ростаविцька комісія та польсько-козацька угода 1619 р. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова.* – К.: Інститут історії України, 2007. – С. 75.

³⁵ Okolski S. *Op. cit.* – S. 153.

³⁶ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 362.

³⁷ Сас П. М. *Політична культура...* – С. 110-111.

³⁸ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 314.

³⁹ Ibid. – S. 328-329.

⁴⁰ Ibid. – S. 362.

⁴¹ Ibid. – S. 314.

⁴² Боплан Г. *Указ. праця.* – С. 66-67; Сас П. М. *Указ. праця.* – С. 110-111.

⁴³ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 362.

⁴⁴ Боплан Г. *Указ. праця.* – С. 67.

⁴⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 504;

Floria V. *Konflikt między zwilennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. Historia. Literatura. Sztuka.* – 1996. – III/2. – S. 29.

⁴⁶ Кулиш П. *Материалы для истории Воссоединения Руси.* – Т. 2 // *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.* – Ф. 2. – Спр. 13402. – Арк. 265-266

⁴⁷ Nowak-Dłużewski J. *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi Wazowie.* – Warszawa, 1972. – S. 85.

⁴⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – К., 1991. – Т. 8. – 1995. – С. 70; Костомаров Н. *Богдан Хмельницький.* – СПб., 1884. – Т. 1. – С. 87; Селянський рух... – С. 279; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 305; Okolski S. *Op. cit.* – S. 13.

⁴⁹ Воссоединение... – С. 128.

⁵⁰ Селянський рух... – С. 243, 244; Воссоединение... – С. 125.

⁵¹ Кулиш П. А. *Материалы...* – Т. 1. – С. 321-322.

⁵² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 314.

⁵³ Ibid. – S. 135-137.

⁵⁴ Очевидно, мається на увазі піднімання вказівного та середнього пальців правої руки у повітря на знак ствердження клятви (див.: *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej.* – Zesztyt piąty. *Polska sztuka wpienna w latach 1563-1647 / Oprac. Z. Spieralski, I. Wimmer.* – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1961. – S. 236).

⁵⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 362-363.

⁵⁶ Воссоединение... – С. 147.

⁵⁷ Іванцов І. О. *Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр.* – К.: Академперіодика, 2002. – С. 268.

⁵⁸ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 441.

*Тарас Ковалец
(Черновці)*

ВОЙСКОВЫЕ СОВЕТЫ ЗАПОРОЖСКИХ КАЗАКОВ В 20-30-е гг. XVII в.

В статье рассматриваются порядок созыва, структура, функции и церемониал войсковых советов запорожских казаков во время антишляхетских восстаний 1620-1630-х годов в Украине.

Ключевые слова: *Войско Запорожское, войсковой совет, военное искусство, восстания 20-30-х годов XVII века в Украине.*

*Taras Kovalets'
(Chernivtsi)*

THE MILITARY COUNCILS OF ZAPOROZHIAN COSSACKS IN 20-30S OF THE 17TH CENTURY

The article reviews the mechanisms of convocation, structure, functions and ceremonial of Zaporozhian Cossacks military councils during the anti-noble uprisings in 1620-1630's in Ukraine.

Key words: *Zaporozhian Host, military council, military art, the uprisings in 20-30s of the XVII century in Ukraine.*

УДК 94 (477.85) „18/20”

**Оксана Гучко
(Чернівці)****СТАНОВЛЕННЯ АКУШЕРСТВА,
ЗАРОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОЇ
МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ
(КІНЕЦЬ XVIII ст. – 1940 р.)**

У статті йде мова про становлення та розвиток середньої медичної освіти на Буковині у зазначений період. Акцентується увага на виникненні та діяльності Чернівецької акушерської школи, яка будучи на той час єдиним медичним навчальним закладом на теренах буковинського краю, сприяла розвитку тут акушерської справи.

Ключові слова: Буковина, слухачки, Австрія, Румунія, акушерка, старша акушерка, акушерська школа, пологовий будинок, професор.

Історія медицини є одним із розділів загальної історії культури людства. Вона розглядає розвиток знань, пов'язаних із захворюваннями, лікуванням людини, збереженням і зміцненням її здоров'я. Зміст медицини, якість лікувальних послуг, рівень профілактичних засобів, становище медичних працівників завжди залежали і залежать від соціально-економічних умов життя людства, від суспільного ладу, розвитку природничих наук, філософії, техніки. Тому вивчати історію розвитку медицини, розуміти її значення в суспільстві можна лише в нерозривному зв'язку із загальною історією людства.

Вдосконалення та прогрес системи охорони здоров'я населення сучасної України вимагає аналізу історичного досвіду розвитку медицини. Запобігання негативним явищам і використання найкращих здобутків минулого все більше привертають увагу фахівців дослідження історичного розвитку вітчизняної медицини.

Однією з цікавих і малодосліджених сторінок історії професійної освіти в Україні є її історія медичної освіти. Історія медицини та медичної освіти на Буковині уже ставала предметом зацікавленості науковців. Однак досі маловивченою залишається проблема становлення регіональної медицини буковинського краю, пов'язана з розвитком таких її складових, як санітарний благоустрій міста, медичне обслуговування буковинців, становлення акушерської справи, зародження середньої медичної освіти у період австрійського та румунського панування.

З огляду на вищесказане науковий аналіз медичної справи на Буковині в контексті історико-медичної регіоналістики є актуальним, оскільки буковинський регіон вніс свою частку до загальної скарбниці української медичної науки й культури.

Відсутність комплексних аналітичних досліджень з історії акушерської справи та середньої медичної освіти на Буковині з кінця XVIII ст. – до 1940 р., потреба у пізнанні маловідомих подій ви-

значили доцільність спеціального дослідження з історії розвитку медицини буковинського краю і зумовили актуальність порушеної проблеми.

Окремі аспекти становлення медичної справи та зародження середньої медичної освіти на Буковині висвітлюються у працях С. Д. Кобилянського¹, О. Т. Безарова², Р. М. Ніцович³. Аспекти діяльності закладів професійної освіти на західноукраїнських землях розкрито в праці Л. Є. Клос⁴, М. Б. Шегедина та О. М. Рузанова⁵. Цікавий статистичний матеріал щодо історії розвитку медицини на Буковині зосереджений у праці С. Д. Кобилянського, В. П. Пішака, Б. Я. Дробніса⁶. Питанням розвитку медичної справи на території краю приділили певну увагу автори посібника з основ історії медицини, фармації та медсестринства – В. І. Білоус, В. В. Білоус, В. Є. Кардаш⁷. Особливо цінними для даного дослідження є матеріали, зосереджені у Державному архіві Чернівецької області, зокрема у Ф. 1 (Окружне управління Буковини), Ф. 3 (Крайове управління Буковини), Ф. 290 (Чернівецький пологовий будинок) та ін.

На той час, коли Буковина ввійшла до складу Австрії, у краї не було організованої системи медичного обслуговування населення. Але діяло чимало православних монастирів, ченці яких опікувались хворими, літніми людьми та безпритульними. Під час пологів жінкам допомагали «напівакушерки» (бабки-повитухи). Вони не мали професійної освіти, що нерідко призводило до високої дитячої та материнської смертності. Оцінюючи санітарний стан краю, перший голова військової адміністрації генерал Сплени зазначав, що «не можна щось почути про банщика, хірурга чи лікаря, ще менше – про якусь аптеку. Вагітні жінки кожного разу під час пологів ризикують життям, адже замість допомоги супроти природних ризиків, забобонність і темнота роблять ці ризики ще більшими»⁸.

Звісно, зміна територіальної приналежності Буковини привела до розвитку системи медичного забезпечення у краї за австрійськими загальноімперськими законами. Так, у 1776 р. був виданий указ імператриці Марії-Терезії, згідно з яким передбачалася уніфікація медичної та санітарної справи, утворення «медичної поліції». Ці кроки мали поліпшити медичне обслуговування населення, прискорити розвиток медичної освіти і науки.

Відомий дослідник історії Буковини Раймунд Фрідріх Кайндль писав, що «у Чернівцях з 1779 року існував військовий шпиталь, а з 1781 року – військова аптека, де мешкали двоє «фельдшерів». Це практично перший медичний персонал на Буковині»⁹.

Висока дитяча смертність при пологах, жалюгідний стан охорони здоров'я населення Буковини, гостра проблема забезпечення медичними кадрами викликали необхідність у створенні навчального закладу з підготовки акушерок. Наприкінці 1782 р. до Чернівців прибув старший хірург Йосиф Глабах, який вважався санітарним радником крайової адміністрації. Саме він намагався втілити в життя

розпорядження військового управителя Буковини барона фон Енценберга щодо “створення навчального закладу, який би готував освічених акушерок”. Проте відсутність досвідченої акушерки не дозволила задум втілити у життя.

З метою прискорення цього процесу в 1788 р. на Буковині запроваджена нова адміністративна посада – окружна акушерка, якою стала Марія Теодорин. На необхідність професійного навчання акушерок звернуло особливу увагу й Галицьке намісництво (з 1786 р. Буковина адміністративно підлягала до 1849 р. Галицькому намісництву) у директивній вказівці, що надійшла у Чернівці 10 червня 1807 р.¹⁰

Уніфікація системи акушерської допомоги до загальнодержавних стандартів роботи акушерок на Буковині з 1808 р. проводилася відповідно до інструкції, згідно з якою їм дозволялося практикувати лише під контролем влади та за наявності диплома про закінчення восьмимісячних акушерських курсів.

Інструкція, яка вміщувала 12 параграфів, де окреслювалися повноваження акушерок, була опублікована німецькою та польською мовами¹¹. У § 10-11 інструкції зазначалося, що “акушеркам забороняється виконувати або сприяти проведенню незаконних абортів”.

Отже, становлення акушерської справи на Буковині зумовило необхідність професійної підготовки акушерських кадрів, центром якої стала Чернівецька акушерська школа. 15 березня 1811 р. окружна управа Буковини одержала розпорядження Галицького намісництва з повідомленням про створення та обладнання акушерської державної школи в Чернівцях, що іменувалась “Czernowitzer Geburtshilffliches Lehrinstitut”¹².

У зв’язку з відсутністю належного приміщення робота навчального закладу розпочалася з осені 1811 р. Акушерська школа разом із пологовим відділенням лікарні й гуртожитком для персоналу тимчасово була розміщена у приміщенні колишніх військових казарм, розташованих у районі площі Рудольфа (нині – пл. Філармонії) у Чернівцях¹³, планувалося збільшити контингент учениць, бо у 1812 р. в новій школі навчалось лише 12 учениць.

Майно акушерської школи складалося з двох столів, трьох стільців, однієї великої шафи та шести парт, за кожною з яких можна було розмістити п’ять учениць¹⁴. Перший комплект медично-навчального приладдя (шприци, щипці, перфоратор, катетери, ножиці для перерізання пуповини та інше) надійшов зі Львова у 1813 р.¹⁵.

Структура, форма та зміст навчального процесу Чернівецької акушерської школи були типовими, як і в інших школах Австрії, які діяли у Відні, Зальцбурзі, Празі, Кракові, Трієсті, Львові¹⁶. В акушерській школі приймали осіб обох статей віком від 20 до 35 років. Обов’язкові умови для вступу – вміння вільно читати, писати і виконувати арифметичні дії. Оскільки на Буковині на той час переважала неписьменна молодь, особливо сільська, цей пункт

був скасований. Проте з 1817 р., згідно з циркуляром Галицького намісництва, майбутня акушерка мала отримати характеристику від парафіяльного священика¹⁷.

Вступники проходили співбесіду, під час якої виявлявся їх хист до акушерської справи. Плату за навчання вносили станові комітети за місцем проживання слухачів школи, а також виплачували стипендію відмінникам у розмірі 100 флоринів на рік. Навчальний курс тривалістю в один семестр (жовтень-травень) передбачав вивчення теоретичних дисциплін (терапія, хірургія, акушерство, догляд за матір’ю і дитиною) та практичне навчання. Після закінчення навчання слухачі отримували дипломи.

З 1817 р. акушерська школа готувалася до переїзду в нове приміщення – Чернівецьку чоловічу гімназію (нині школа № 1 по вул. Емінеску, 1). Для цього окружне управління Буковини виділило близько 4000 гульденів¹⁸. Великих зусиль у справі переїзду доклали д-р Августин (одночасно директор та окружний лікар) і д-р Адлер, професор школи. Вони вимагали від будівельного управління прискорення робіт, вказуючи на те, що навчальних кімнат не вистачає, а кількість студентів зростає. Однак їх намагання були марними, адже будівельні роботи припинилися майже на два роки. Згодом з невідомих причин в переїзді було відмовлено. Очевидно, керівники школи відмовилися від своєї ідеї і розглянули пропозицію побудови окремого приміщення, бо вже восени 1819 р. були зведені та обладнані для навчання нові споруди. Корпус акушерської школи розмістився поруч із пологовим будинком. Там також були окремі кімнати для старшої акушерки, викладачів, лікарів та студентів, палати для вагітних, кухня, комора, склади тощо. Пізніше було добудовано дві кімнати для шкільних професорів. Навесні 1820 р. всі приміщення почали функціонувати¹⁹. В архівних документах зберігся план будівництва акушерської школи 1819 р.²⁰

Новою школою керував цісарсько-королівський окружний лікар, до складу навчального персоналу входив професор і одна старша акушерка. У лютому 1821 р. акушеркою акушерської школи в Чернівцях було призначено Єлизавету Флоріанович²¹. У 1823 р. д-р Августин залишив директорську посаду і передав справи керівництва школою д-ру Ковальському. Кількість студенток поступово зросла до 50, що зумовило потребу ще однієї аудиторії²².

Форма навчання та структура організації школи були викладені у спеціальній інструкції для керівництва та студентів, затвердженій Окружним управлінням у 1824 р.²³ Ця інструкція – перший офіційно визнаний статут медичного закладу освіти в краї. Згідно з ним у школі працювали: фахівець (доктор медицини), який викладав загальномедичні дисципліни і водночас міг займати директорську посаду, професор філософії, старша акушерка та директор школи.

Особлива увага приділялася повноваженням старшої акушерки. Вона призначалася асистентом професора і директора. У її підпорядкуванні пере-

бували помічниці і санітарки. Старша акушерка пильнувала “моральність та порядок у домі” і доповідала професору “про кожний промах персоналу”. Те ж саме стосувалося і порядку серед пацієнтів. Цікаво, що старшій акушерці заборонялося вступати в “тісні стосунки” з молодшим медичним персоналом, мотивуючи це тим, що “зайві” розмови знижують об’єктивність інформації про становище у шкільному середовищі.

Окремим пунктом окреслювалися процедурні норми релігійного характеру. В обов’язок медичних працівників входила турбота про те, “щоб небезпечно хворі, перш ніж вони втратять свідомість, сповідалися за своїм обрядом”. Старша акушерка забезпечувала порядок релігійних обрядів щодо новонароджених. В інструкції підкреслювалася важливість зберігання лікарської таємниці та інших деонтологічних норм. Функції старшої акушерки були досить широкими. Першу половину робочого дня вона допомагала лікарям у пологовому будинку, після обіду – займалася справами школи: готувала аудиторії та практичні кабінети, допомагала професору під час лекцій та практичних занять тощо. Старша акушерка мала право виконувати обов’язки професора за його відсутності. Фактично робочий час старшої акушерки був ненормований. Акушерка школи підпорядковувалась директору і професору. Вона мала бути високоморальною і слугувати взірцем для учениць.

Високий рівень підготовки акушерок, який відповідав європейським стандартам, дозволяв випускницям Чернівецької школи працювати в різних містах і селах Буковини, інших провінцій Австрії. Звісно, немало роль у цьому відігравав високопрофесійний викладацький склад. Заняття у школі проводили професори, які складали присягу. Так, Йоган Штіллер фон Ловенверт, який склав присягу 7 серпня 1826 р., зобов’язувався бути вірним цісарю, його спадкоємцям, дотримуватись посадових обов’язків, докладати зусиль щодо навчання честі й моральності слухачок згідно з параграфами крайового статуту²⁴. Впродовж ряду років (з 1848 р.) у школі працював відомий на той час не тільки на Буковині, а й у Відні професор акушерства Фердинанд Скібінський. Він давав ґрунтовні знання слухачам школи. Маючи схвальні рекомендації від крайових адміністративних органів як досвідчений лікар і викладач, д-р Скібінський, перебуваючи на пенсії (з 1881 р.), ще довго працював у школі на посаді професора терапії.

У 1866 р. акушерська школа змінила місце розташування і разом з відкритим у Чернівцях крайовим пологовим будинком була перебазована на вул. Святого Миколая, 6 (сучас. вул. М. Садовського)²⁵. На початку 70-х років XIX ст. Чернівецька акушерська школа отримала новий статус – державного навчального закладу із відповідним фінансуванням. Фінансування школи здійснювалося з місцевого (крайового) бюджету²⁶. Уперше в шкільній документації за 1873 р. згадується про загальноімперський офіційний примірник диплома

про закінчення акушерської школи у м. Чернівці²⁷. Випускницям згідно з діючими інструкціями надавалося право займатися акушерською практикою на всій території Австро-Угорської імперії. Перші бланки дипломів надійшли у травні 1873 р. із крайового фонду за особистим розпорядженням голови комітету фонду – Гурмузакі²⁸. Крім витрат на утримання школи, які щорічно виділяли Крайове управління і Православний релігійний фонд Буковини, виконавчий комітет Буковинського сейму 1877 р. заснував 4 стипендії з крайового бюджету для учениць акушерської школи²⁹.

У цей час прийнято статут школи, який регулював правові взаємини функціонування акушерської школи та пологового будинку³⁰. Він мав характер внутрішнього користування та складався з 15 параграфів. У ньому зазначалося, що “акушерська школа є пологовим будинком краю, куди приймають вагітних та породіль упродовж року”. У пологовому будинку проводилося й навчання акушерок; для викладання були визначені терміни. Як і раніше навчання починалося з 1 жовтня кожного року і тривало до кінця травня. Теоретичні й практичні заняття в міру можливості пов’язувалися між собою. Нагляд і контроль здійснювали Крайове управління чи крайовий медичний радник.

Акушерська школа перетворилася на вагомий осередок медичної освіти на Буковині. У 80-х роках XIX ст. професор школи Йоган Волчинський підготував “Проект реформування акушерської справи на Буковині”, в якому йшлося про необхідність удосконалення професійного і духовного рівня майбутніх акушерок, їх важливість в розвитку системи рододопомоги. Виходячи з цього, з 1888 р. на базі акушерської школи були організовані курси підвищення акушерської кваліфікації. Збільшуються витрати на оновлення підручників та приладів. Так, д-р Йоган Волчинський 21 серпня 1899 р. повідомляв Крайове управління про вартість друку підручників для учнів школи та необхідну кількість примірників³¹.

У вересні 1904 р. в газеті “Czernowitzer Zeitung” були оголошені нові правила прийому до школи: двомовне викладання (німецька і українська); вікове обмеження абітурієнтів від 18 до 40 років; вступні іспити з української або німецької мови та математики. Абітурієнти із сільської місцевості звільнялися від іспитів³². У зв’язку із необхідністю впорядкування мовних розбіжностей та збільшення прийому слухачів, крайова адміністрація збільшила асигнування видатків школи. З метою оновлення матеріально-навчальної бази школи було виділено 170 крон³³. Серед нового обладнання, придбаного школою за ці кошти, були модель жіночого таза, яку спеціально виготовили в Берліні, та посібники з акушерської справи, остання наукова література.

На початку XX ст. викладацький склад акушерської школи поповнився новими штатними одиницями: з’явилися посади ординаріуса та асистента, хоча старша акушерка продовжувала залишатися прикладом і гарантом високого професіоналізму

для учениць. Без перебільшення, можна стверджувати, що вона вважалася ключовою фігурою в системі підготовки кадрів. Ординаріус і асистент мали приблизно однакові функції – управління фінансово-господарською діяльністю. Проте додатково асистент виконував функцію перекладача лекцій професорів тим студентам, які не володіли німецькою мовою. Всі співробітники школи, як правило, поєднували викладацьку роботу з роботою у пологовому будинку.

У 1912 р. пологовий будинок і акушерська школа отримали гарне приміщення занепакої крайової сільськогосподарської школи по вул. Семигородській (нині – гінекологічний корпус пологового будинку № 1 по вул. Головній, 129)³⁴. Наприкінці травня 1914 р. в школі були проведені останні іспити. У зв'язку з початком Першої світової війни з 1914 по 1919 р. навчання в акушерській школі перервалося.

З включенням Буковини до складу королівської Румунії розпочався й новий етап в історії акушерської школи. Насамперед змінилися умови вступу: обов'язкова початкова освіта, селянське походження і володіння румунською мовою³⁵.

Незнання румунської мови або неписьменність дівчат з багатьох повітів Буковини унеможливила їх навчання та участь у конкурсі. Тому перший так званий «румунський» набір виявився невдалим. Незважаючи на це, в 1921 р. на базі школи було відкрито постійно діюче сестринське відділення, яке функціонувало на замовлення держави³⁶. Термін навчання на обох відділеннях становив 2 роки. Вступні іспити розпочиналися 15 вересня поточного року. Навчальний процес тривав з 8-ї ранку до обіду. Практичне навчання велося цілодобово залежно від розпорядку пологового будинку. Згідно з новими правилами для акушерського та сестринського відділення внутрішній розпорядок школи був досить суворим³⁷. Приміром, студентам заборонялося заходити до спальної кімнати впродовж дня, не можна було більше двох разів на тиждень виходити в місто тощо.

У румунських інструктивних документах назва посади «старша акушерка» замінювалася на «акушерка-наглядач»³⁸. З метою «омолодження» майбутніх фахівців – медиків адміністрація школи в 30-х роках ХХ ст. обмежила віковий ценз вступників до 30 років. У соціальному відношенні перевага при прийомі надавалася селянам. Після запровадження суворих правил прийому до школи кількість студентів суттєво зменшилася у порівнянні з попереднім «австрійським» періодом. Якщо до Першої світової війни на Буковині нараховувалося близько 500 акушерок, у 1922 р. їх було не більше 150, то наприкінці 30 – х років їх кількість зменшилася до 100 осіб.

Серед тогочасних викладачів і лікарів, які працювали у школі, були випускники медичних факультетів Віденського та Львівського університетів О. Георгіян, В. Попеску, В. Павлюк, М. Гольт, Л. Скалат, Ю. Шварц, Т. Григорович та інші³⁹.

Директором акушерської школи з 1919 по

1926 р. був головний акушер-гінеколог пологового будинку, політичний діяч краю, професор Октавіан Георгіян, який працював у школі з 1911 р. У 1926 р. він написав історію школи, де подав щорічні статистичні дані щодо випускниць цього навчального закладу та викладачів.

Після закінчення акушерської школи випускники отримували диплом, який давав їм право працювати на території Румунії⁴⁰. В архівних документах зберігається диплом акушерки Василяни Корчі, виданий 1 червня 1928 р.

Внаслідок введення суворих правил прийому до школи, як зазначалося вище, суттєво зменшилося число акушерських кадрів, що викликало зростання дитячої смертності, особливо у сільській місцевості. З метою виправлення негативної ситуації, яка склалася, румунська адміністрація зобов'язувала випускниць акушерської школи відпрацювати п'ять років у селі після завершення навчання. Випускниця школи підписувала декларацію, у якій зобов'язувалася відпрацювати на державу не менше 5 років. Більше того, декларація погоджувалася з батьками чи близькими родичами випускниці і засвідчувалася нотаріально⁴¹.

За часів австрійського та румунського панування на Буковині акушерська школа у Чернівцях залишалася єдиним медичним навчальним закладом, що діяв на той час на теренах буковинського краю.

¹ Кобилянський С. Д. З історії пологового будинку // Актуальні питання акушерства і гінекології. Зб. тез науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю гінекологічного корпусу та 85-річчю міського клінічного пологового будинку № 1. – Чернівці, 1997. С. 7-8.

² Безаров О. Т. До історії Чернівецької акушерської школи // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ – Чернівці, 1997. – Вип. I. – С. 38.

³ Ніцович Р. М. З історії акушерсько-гінекологічної служби на Буковині // Актуальні питання акушерства і гінекології. – С. 26-28.

⁴ Клос Л. Є. Розвиток медичної освіти на західноукраїнських землях у ХІІІ – ХІХ ст. // Вісник Львівського університету. Серія педагогіки. – Львів, 1996. – Вип. 13. – С. 27-33.

⁵ Шегедин М. Б., Рузанов О. М. Львівський державний медичний коледж. – Львів, 1998. – 183 с.

⁶ С. Д. Кобилянський, В. П. Пішак, Б. Я. Дробніс. Історія медицини Буковини. Цифри і факти. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 249 с.

⁷ Білоус В. І., Білоус В. В., Кардаш В. Є. Основи історії медицини, фармації та медсестринства (з елементами медичної етики та деонтології). – Чернівці: Місто, 2011. – 320 с.

⁸ Р. Ф. Кайндль. Історія міста Чернівців від найдавніших часів до сьогодення, присвячена 60 – літньому ювілею правління Його Величності Царя Франца Йосифа І, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С. 185.

⁹ Там само.

¹⁰ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1897. – Арк. 53.

¹¹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4100. – Арк. 5-15.

¹² ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 166. – Арк. 1-5.

- ¹³ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 2. – Спр. 560. – Арк. 1.
¹⁴ Там само. – Арк. 2.
¹⁵ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 2. – Спр. 676. – Арк. 1.
¹⁶ Шегедин М. Б., Рузанов О. М. Львівський державний медичний коледж. – Львів, 1998. – С. 14.
¹⁷ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 2. – Спр. 3392. – Арк. 169.
¹⁸ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 2. – Спр. 560. – Арк. 24-38.
¹⁹ Безаров О. Т. Вказ праця. – С. 38.
²⁰ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 2. – Спр. 560. – Арк. 43^a.
²¹ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 2. – Спр. 953. – Арк. 1.
²² ДАЧО. – Ф, 3. – Оп. 2. – Спр. 10915. – Арк. 70.
²³ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 2. – Спр. 1179. – Арк. 2-6.
²⁴ ДАЧО. – Ф, 1. – Оп. 1. – Спр. 10175. – Арк. 24-24 зв.
²⁵ Ботушанський В. М. Місто в період австрійського правління // Чернівці: історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] В. М. Ботушанський, С. В. Біленкова, О. В. Добржанський та ін. За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 146.
²⁶ ДАЧО. – Ф, 3. – Оп. 2. – Спр. 9426. – Арк. 45/2.
²⁷ Там само. – Арк. 45/3.
²⁸ Там само. – Арк. 45/4.
²⁹ Там само. – Арк. 46/6, 45/8.
³⁰ ДАЧО. – Ф, 3. – Оп. 2. – Спр. 15814. – Арк. 102.
³¹ ДАЧО. – Ф, 3. – Оп. 1. – Спр. 18391. – Арк. 29.
³² ДАЧО. – Ф, 3. – Оп. 2. – Спр. 9219. – Арк. 1.
³³ ДАЧО. – Ф, 3. – Оп. 2. – Спр. 9426. – Арк. 37.
³⁴ Ботушанський В. М. Вказ. праця. – С. 146.
³⁵ ДАЧО. – Ф, 15. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1-2.
³⁶ ДАЧО. – Ф, 286. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 3.
³⁷ ДАЧО. – Ф, 290. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 2-3.
³⁸ ДАЧО. – Ф, 286. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 4.
³⁹ ДАЧО. – Ф, 240. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 1.
⁴⁰ ДАЧО. – Ф, Р – 1191. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 2.
⁴¹ Там само. – Арк. 3.

Оксана Гучко
(Черновці)

СТАНОВЛЕНИЕ АКУШЕРСТВА, ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СРЕДНЕГО МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА БУКОВИНЕ (КОНЕЦ XVIII ст. – 1940 г.)

В статье освещается становление и развитие среднего медицинского образования на Буковине в указанный период. Акцентируется внимание на возникновении и деятельности Черновицкой акушерской школы, которая будучи в то время единственным медицинским учебным заведением в буковинском крае, способствовала развитию здесь акушерства.

Ключевые слова: Буковина, Австрия, Румыния, акушерка, старшая акушерка, акушерская школа, слушательницы, родильный дом, профессор.

Oksana Guchko
(Chernivtsi)

THE FORMATION OF OBSTETRICS, DEVELOPMENT OF SECONDARY MEDICAL EDUCATION IN BUKOVINA (THE END OF 18TH – 1940)

The article refers to the formation and development of secondary medical education in Bukovina at the end of 18th – 1940. The attention is focused on the coming into existence and activity of Chernivtsi midwife

school, which was just one medical institution in the territory of Bukovina region and contributed to the development here midwifery.

Keywords: Bukovina, listener, Austria, Romania, midwife, senior midwife, midwife school, hospital, Professor.

УДК 94 (477)

Мар'яна Полич
(Тернопіль)

ЖИТТЄВИЙ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ШЛЯХ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО В КОНТЕКСТІ БОРТЬБИ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

На основі аналізу джерел та спеціальної літератури у статті зроблено спробу з'ясувати історичні обставини формування світогляду Л. Цегельського, розкрити його роль в еволюції українського державотворення. Показано громадсько-політичну діяльність відомого політика, дипломата і публіциста на тлі суспільних процесів у Західній Україні. Охарактеризовано його місце у національному русі галичан на початку ХХ ст. та у Першій світовій війні, висвітлено державотворчу діяльність в Українській національній раді та уряді ЗУНР

Ключові слова: Лонгин Цегельський, Східна Галичина, національний рух, політика, ЗУНР.

Суспільно-політичні процеси в Україні в добу національно-визвольних змагань важко уявити без конкретних історичних постатей. Аналіз їх життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності дає можливість глибше осмислити конкретно-історичні події та явища і розкрити зміст та специфіку суспільних рухів, абстрагуватись від притаманних радянській історіографії стереотипів щодо місця і ролі особи в історії. Новітню історію України творило чимало непересічних особистостей, контрверсійно оцінених сучасниками, доля яких була нерозривно пов'язана з українським національним відродженням та громадсько-політичними силами, що активно діяли в еміграції після поразки національно-визвольного руху в Україні. Їх життя і діяльність – це неабиякий досвід для нинішнього складного процесу державотворення, становлення демократичного правового суспільства.

Серед широкого загалу науковців і громадсько-політичних діячів на зламі ХІХ і ХХ століть, які брали участь в українському національному русі, виділяється постать Лонгина Михайловича Цегельського. Дослідження його життя і творчості дає можливість краще зрозуміти політичні процеси минулого, розкрити роль і місце особи у національно-визвольних змаганнях, поповнити теоретичну основу сучасного державотворення.

Життєвий і творчий шлях Л. Цегельського,

його наукова, епістолярна спадщина до цього часу залишаються невивченими. Багатогранна і плідна громадсько-політична та наукова діяльність Л. Цегельського, без сумніву, заслуговує на окреме дослідження. Воно дозволить показати внесок цієї непересічної особи в громадські і політичні процеси в Україні, зміцнення міжнародного статусу української еміграції, вивчення українського права та історії¹.

Вчений-правник, дипломат, політик, громадський діяч, активний учасник національно-визвольних змагань, теоретик історико-правових підстав української державності, публіцист та літератор – так коротко можна охарактеризувати сферу діяльності Л. Цегельського. Його наукова та суспільно-політична спадщина є важливою складовою частиною, своєрідним правовим виміром державотворчого процесу в Україні. Однак як особистість Л. Цегельський та його суспільна, політична, державотворча та наукова діяльність до цього часу залишалися поза увагою дослідників. Певною мірою це можна пояснити поміркованою позицією Л. Цегельського, прагненням у критичні часи керуватися голосом права і науки, а не політичними гаслами і символами, що було притаманним багатьом діячам революційної доби. Тому його науковий доробок, який віднедавна став відкритим для дослідників, заслуговує на особливу увагу і ретельне вивчення. При вирішенні суспільно-політичних проблем Л. Цегельський керувався насамперед науковим підходом та дотриманням високоетичних норм у політичній практиці. Він став палким прихильником ідеї самостійності українського історичного процесу, що була започаткована у другій половині XIX ст. і знайшла своє продовження в добу національно-визвольних змагань².

Лонгин Михайлович Цегельський народився 29 серпня 1875 р. в містечку Камінка-Струмилова (тепер Кам'янка-Бузька на Львівщині). Був нащадком давніх священицьких родів Цегельських і Дзєровичів, відомих своїм патріотизмом і жертівністю для українського народу й Української Церкви.

Початкову освіту Лонгин Цегельський здобув у Камінці. Потім навчався в Першій державній академічній гімназії у Львові, після закінчення якої вступив до Львівського університету ім. Франца на правничий факультет. У 1898 р. його скерували до Відня (Австрія) на дипломатичну практику при Міністерстві закордонних справ, звідки незабаром його делегували до австрійського посольства в Стокгольмі (Швеція). Після повернення назад до Львова Лонгин Цегельський захистив докторську дисертацію з міжнародного права³.

Становлення Лонгіна Цегельського як громадсько-політичного діяча відбувалось у доволі складних і суперечливих умовах перебування Галичини у складі Австро-Угорської імперії, і, зокрема, колонізаційної політики польської крайової влади.

Ще в студентські роки організаторські здібності, ґрунтовні знання та патріотичні почуття ввели

Лонгіна Цегельського в середовище найбільш активних молодих діячів, і він завжди намагався брати активну участь в різних акціях. Так, у 1896 р., ще студентом у складі австрійської делегації брав участь у Студентському конгресі в Англії⁴.

В той же час молодий Л. Цегельський включився в активну політичну боротьбу та усвідомлював необхідність пошуку й розширення кола політичних однодумців, спроможних не тільки обґрунтувати ідею самостійності України в історичному контексті, але боротися за її реалізацію.

Етапним у розвитку українського руху став 1900 р., коли прагнення до самостійності України як національного ідеалу стало загальноукраїнським: його заманіфестувала молодь Наддніпрянщини, Галичини та Буковини. Спершу харківський адвокат Микола Міхновський, основоположник і перший ідеолог українського націоналізму, виголосив у Полтаві та Харкові свою знамениту промову “Самостійна Україна”, де підніс гасло самостійної України, і яка була видрукована як програмна брошура для Революційної української партії⁵. 14 липня того ж року на вічі студентської молоді у Львові Лонгин Цегельський, тодішній студент, вже пізніше визначний громадсько-політичний діяч, виголосив на вічі програмну промову. “Залишається одне, – говорив він, – створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом... Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно зажити наша нація”. У виголошеній промові Л. Цегельського чуємо також заклик до соборного єднання галицьких і наддніпрянських українців у пориві до державної самостійності: “Через кордон подають собі руки українці з обох боків Збруча. Понад багнети, що стережуть границю, підноситься велика ідея, злучаючи всі щирі серця України”⁶.

Промова Л. Цегельського, його аргументи про необхідність самостійності України зображують вже новий тип українського патріота, який усім своїм єством живе ідеєю самостійності.

Палкі слова Л. Цегельського були відгомном дискусії на тему національної самостійності, що точилася між публіцистами, які дописували до видань “Діло”, “Молода Україна” і “Буковина”⁷.

XX ст. почалося для галицьких українців боротьбою за відділення Східної, української, Галичини від Західної – польської і створення з неї окремого коронного краю. Водночас почалася енергійна боротьба за рівноправність української мови з польською в урядах, а також за українське шкільництво, особливо за український університет у Львові, в якій активну участь брав Л. Цегельський. Австрійська влада відкривала Львівський університет як двомовний (утраквістичний) навчальний науковий заклад, проте фактично ця двомовність існувала лише на папері. Керівництво університету цілком належало полякам. Тільки на декількох кафедрах у Львівському університеті викладання

дисциплін велося українською мовою (теологічна, педагогічна, цивільного та кримінального права, кафедра української мови і літератури та кафедра всесвітньої історії). Більшість кафедр проводили навчання польською мовою. Отже, такий стан не відповідав ні педагогічним вимогам, ні, тим паче, національним потребам українців. У боротьбі українського громадянства за університет найактивнішу позицію займала молодь, що організувала бурхливі демонстрації, з'їзди та інші масові акції. Молодіжні товариства висували змагання за український університет як одну з перших передумов здобуття Україною власної державності.⁸

Не менш активною була його організаційно-політична праця у декількох напрямках. На самому початку ХХ ст. Л. Цегельський долучився до організації селянських страйків. Незважаючи на проведення аграрної реформи та звільнення селян від панщини, соціальне і національне становище галицького селянства було вкрай важким. Безземелля, тягар так званих сервітутів, юридична безправність, постійне зменшення земельних наділів, зростання кількості бідняцьких господарств (у 1902 р. їх кількість у порівнянні із 66% у 1880 році зросла до 80%), поширення стимульованого урядом та лихварями пияцтва, вимушена еміграція призводили до стихійних, а згодом й організованих селянських протестів⁹.

Як політичний діяч і публіцист, Л. Цегельський дбав про крашу обізнаність народу із законами, політичними подіями, активнішу участь певної частини сільського населення в акціях політичного характеру. Так, коли в Галичині, а саме, у Львівському і Перемишлянському повітах (на землях графа А. Потоцького), починаючи з літа 1902 р., почали вибухати селянські страйки проти польських землевласників, Л. Цегельський скеровував й ініціював деякі з них, виступав безпосередньо перед селянами, писав статті, брошури, роз'яснюючи, як краще проводити страйки, щоб уникнути арештів, переслідувань тощо¹⁰. Як згодом писав С. Ріпецький, “страйк охопив около 100 тисяч селян і закінчився перемогою. Цей соціальний рух мав також національно-політичний характер, був великою пробою власних сил українського народу та був дальшим поштовхом для безкомпромісної боротьби та для орієнтації на власні сили народу. Солідарною, об'єднаною боротьбою та посвятою і жертвенністю, а не прощачтвом чи принизливими депутаціями до цісаря у Відні – учився наш народ здобувати свої права”¹¹.

Іншою сферою агітаційно-організаційної участі у політичному житті того часу стали вибори до законодавчих органів Австро-Угорщини та Галичини. Видатний вчений постійно наголошував, що необхідно дбати про ідейну цілісність поглядів і думок українців. Як політичний діяч, публіцист Л. Цегельський дбає про більшу обізнаність народу із законним правом. Велика заслуга політика полягає у тому, що він докладав чималих зусиль до формування політичної культури під час під-

готовки і проведення виборчих кампаній, вимагав спрощення її процедури.

Треба зазначити, що так всебічно, предметно, образно ніхто із галицьких політиків не відобразив інститут виборів у Галичині, як це зробив Л. Цегельський. “Галицькі вибори, – писав він, – се пекло для виборців, се деморалізація властей і суспільности, партій, одиниць і мас... , де оглумлється темного виборця хамськими аргументами... , б'ється всяке почуття етики, політичного виховання мас і народного добра...”¹².

Доречно відзначити, що з 1900 р. і до Першої світової війни проблема вдосконалення виборчої системи, реформи виборчого права, виборчих кампаній, роботи парламенту – постійна тема виступів, звітів, статей Лонгина Цегельського як політика¹³.

Активізація демократичного руху всіх верств і народів Австро-Угорщини спонукали владу прийняти в січні 1907 р. закон про запровадження загального виборчого права на виборах до австрійського парламенту¹⁴. Для всіх прогресивних сил країни це була велика перемога. Проте новий виборчий закон викликав уперту протидію польського політичного табору, який до цього забезпечував своє панування в краї за допомогою куріальної системи.

Новий виборчий закон постановляв, що право голосування має кожний повнолітній мужчина, який досяг 24 років. Але нове виборче право не давало права голосу жінкам, а значить, було справді загальним тільки для чоловіків. Однак, незважаючи на новий закон, виборці одного краю мали більше виборче право, як виборці другого, а виборці однієї національної меншини більше виборче право, як виборці іншої¹⁵.

Можна стверджувати й те, що ніхто з тогочасних галицьких політиків не досліджував інституту виборів в Галичині настільки всебічно й предметно, як Л. Цегельський. У своїх працях він критично оцінює діяльність депутатів, які замість того, щоб проводити українську політику в парламенті, проводили закулісні інтриги партійних груп та їх провідників, які “воліють бути першими в своїх партійних заулках”. Все це, на думку Л. Цегельського, не сприяло активізації суспільного життя, а гальмувало його¹⁶.

На загальних виборах до австрійського парламенту в 1908 р. доктор Лонгин Цегельський виступив в коаліції із сіоністами. Був обраний заступником посла – д-ра М. Гібеля, відомого діяча єврейського сіоністського руху, а після смерті останнього в 1909 році зайняв його місце у парламенті. На виборах 1911 року д-р Л. Цегельський здобув мандат по Ярославській окрузі (Любачів – Ярослав – Чесанів), перемігши графа Здіслава Тарновського. У 1913 р. його обрали послом до Галицького сейму від Бібречького повіту.

В австрійському парламенті Лонгин Цегельський став секретарем Української парламентської репрезентації, активно працював у комісії закордонних справ. Як член цієї комісії їздив з дипломатичними місіями в різні країни, наприклад: у 1914 р. разом

із С. Бараном у складі австро-угорської дипломатичної місії побував на Балканському півострові (зокрема в Софії), а також у Стамбулі, Бухаресті. Також брав участь у дипломатичних поїздках у Берлін і Стокгольм¹⁷.

Будучи депутатом австрійського парламенту й одночасно Галицького сейму, Л. Цегельський зорганізував Всеслов'янський з'їзд послів у 1913 році. Ініціаторами заходу були чеські політики, а з ними д-р Л. Цегельський мав добрі стосунки. На з'їзді йшлося про реформу устрою Австро-Угорської імперії, про надання більших прав слов'янським народам.

Із 1914 р. д-р Лонгін Цегельський був членом Головної української ради, яку очолював Кость Левицький. До її президії також увійшли Микола Білицький, Іван Боберський, Іван Кивелюк, Микола Лагодинський, Михайло Лозинський, Андрій Лунів, Теофіл Мелень, Володимир Темницький, Кирило Трильовський, Юліян Романчук, Володимир Старосольський, Лонгін Цегельський.

Під час Першої світової війни д-р Лонгін Цегельський разом зі сім'єю виїхав у Відень, де працював у комісії з питань біженців, а також у комітеті допомоги біженцям. Коли Бойова управа Українських січових стрільців перебралася у Відень, д-р Л. Цегельський долучився до її роботи.

Восени 1918 р. стало очевидним, що дні Австро-Угорської імперії пораховано. В українських політиків з'явилось нагальне завдання: вирішити, як діяти далі. Активність українського політичного проводу зростала. На маніфестаційному вічі 22 вересня 1918 р. в Народному домі у Львові з доповідями виступили Кость Левицький, д-р Степан Баран і д-р Лонгін Цегельський. Основною ідеєю зборів була вимога поділу Галичини й утворення окремого коронного краю¹⁸.

Лонгін Цегельський був активним учасником підготовки проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 1 листопада 1918 р. увійшло в історію як визначна дата для населення західноукраїнських земель. Розпочався, за словами Л. Цегельського, новий, бажаний і водночас несподіваний етап у житті Східної Галичини та тієї порівняно незначної групи політичних діячів, які безпосередньо готували захоплення влади у Львові й на усіх землях цього невеликого краю із п'ятимільйонним населенням. Як свідчить Л. Цегельський, за десятки років політичної боротьби, страйків, заворушень, виборів і демонстрацій він був твердо переконаний в успішному проголошенні та утвердженні Української державності: "Віра і довіра освідмлених мас до нашої організації, до її лідерів були великі. Мені був добре відомий запал, патріотизм, готовність до посвяти наших старшин, розісланих по краю на місця чи розкинутих по казармах і залагах, у містах. У тому я був певен, що цієї ночі – приснопам'ятної ночі – край буде наш"¹⁹.

Події 1 листопада 1918 р. в науковій літературі та мемуаристиці часто характеризуються термінами "першолистопадовий зрив" або першолистопадовий

переворот. Стосовно цих подій Л. Цегельський вживав поняття "зрив" для окреслення бойових дій польських повстанців, а 1 листопада називав "першолистопадним переворотом", "чином".

На думку українських істориків, терміни "зрив" чи "переворот" щодо висвітлення подій, які розглядаємо, є невдалими. Справді, ні у Львові, ні в інших містах Східної Галичини жодного перевороту не відбулося, підкреслював львівський історик Я. Дашкевич: "Галичина входила на правах королівства (тому у Львові була резиденція намісника австрійського цесаря) до складу Австро-Угорської монархії. Монархія програла війну з Антантою і вже у жовтні 1918 р. перебувала у стадії політичного колапсу, а частково й хаосу"²⁰.

У Львові за ініціативи Української парламентарної репрезентації 18-19 жовтня 1918 р. відбулося зібрання Української Конституанти, в роботі якої взяли участь депутати до австрійського парламенту, Галицького та Буковинського сеймів, декілька єпископів й по три делегати від політичних партій. Із Закарпаття отримали письмове повідомлення про солідарність з роботою та рішеннями Конституанти.

Автором декларації та маніфесту, ухвалених Конституантою, був Л. Цегельський. Проголошення української державності 19 жовтня 1918 р., за його словами, стало першим українським державно-правовим актом у Галичині, а 1 листопада 1918 р. – лише втіленням цього акту в життя. У дні підготовки до проголошення української державності у Східній Галичині особливо виразно проявилися організаторські здібності й політична зрілість Л. Цегельського, про що свідчать тогочасні записи у щоденнику його дружини Ольги²¹.

Напередодні і в перший день після проголошення ЗУНР у Східній Галичині почалося формування нового уряду – Державного секретаріату. Головою (президентом) першого урядового кабінету обрано К. Левицького, державним секретарем внутрішніх справ – Л. Цегельського, фінансових справ – К. Левицького (тимчасово), зовнішніх справ – В. Панейка, військових справ – Д. Вітовського, юстиції – С. Голубовича, земельних справ – С. Барана, торгівлі і промислу – Я. Литвиновича, шляхів – І. Мирона, пошти і телеграфу – О. Пісецького, освіти – С. Смаль-Стоцького, праці та суспільної опіки – А. Чернецького, суспільного здоров'я – І. Куровця, віросповідання – О. Барвінського, публічних робіт – І. Макуха. Більшість членів кабінету – члени національно-демократичної партії, інші представляли радикальну, соціал-демократичну, християнсько-суспільну партії, а троє були безпартійними. 10 листопада 1918 р. члени нового уряду склали присягу²².

Державний секретар внутрішніх справ, яким став Л. Цегельський, і відповідно секретаріат мали широкі повноваження. У його обов'язки, окрім охорони громадського порядку, входила організація адміністративного апарату у Львові та на місцях. Помічником і заступником держсекретаря, за поданням Л. Цегельського, УНРада затвердила

Р. Перфецького, адвоката й депутата сейму. Йому було доручено забезпечувати внутрішню роботу секретаріату. Сам же Л. Цегельський здійснював організацію місцевих адміністрацій. Насамперед були обрані або призначені комісари замість колишніх старост у повітах, розпочалося також формування народної міліції, продовольчих відділів, проводився запис добровольців до українського війська²³.

Паралельно Л. Цегельський здійснював роботу із вдосконалення діяльності державного апарату влади. По-перше, 15 листопада 1918 р. за поданням Секретаріату внутрішніх справ, ухвалено закон „Про доповнення складу Української Національної Ради відпоручниками повітових і міських організацій”²⁴. Він встановлював квоту, згідно з якою належало дообрати 70 депутатів. По-друге, 16 листопада УНРада схвалила один з найважливіших актів – “Закон про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки”,²⁵ який, на думку багатьох дослідників, мав конституційне значення. Згідно з цим законом, на території ЗУНР залишалось функціонувати австрійське законодавство, за умови, що воно не суперечило інтересам Української держави. Усі адміністративні органи на території ЗУНР підпорядковувалися Державному секретаріату. Передбачалися й інші заходи, що стосувалися роботи державного апарату, місцевого самоврядування, судів, пошти, телеграфу, залізниці тощо.

У цьому контексті значне зацікавлення викликає особиста позиція Л. Цегельського у підходах до багатьох аспектів державного будівництва. Дослідження діяльності Л. Цегельського підтверджує те, що він дотримувався у роботі поміркованих поглядів, керувався правом і сповідував толерантність у ставленні навіть до ворогів. Безумовно, це не завжди подобалося радикально налаштованим діячам. Судячи зі спогадів Л. Цегельського, він неодноразово конфліктував з М. Лозинським, Д. Вітовським та деякими іншими своїми колегами при розв’язанні низку проблем²⁶.

Слід зауважити, що діяльність Л. Цегельського у цей час не обумовлювалася лише участю в організації проголошення та здобуття влади на західноукраїнських землях чи роботою на посаді державного секретаря ЗУНР з його широким спектром функцій та обов’язків. Л. Цегельському судилося закласти основи української дипломатії, бути співтворцем Акта Злуки, працювати у відомствах іноземних справ ЗУНР та УНР, а згодом – реалізувати низку міжнародних акцій молодого держави, виконувати дипломатичну місію уряду ЗУНР у США.

Опинившись у скрутній ситуації після втрати м. Львова, Українська Національна Рада та Державний Секретаріат, які перебували на той час у Тернополі, вирішили негайно вислати місію на Велику Україну для налагодження тісних контактів та отримання негайної фінансової й військової допомоги. Йшлося, насамперед, про штабних офіцерів, гармати, боєприпаси тощо. Очолити місію доручили Л. Цегельському, оскільки він мав

досвід виконання дипломатичних доручень, добрі стосунки як із гетьманом й членами гетьманської влади, так і з представниками Директорії Української Народної Республіки (УНР) – з В. Винниченком і С. Петлюрою. Як зазначав Л. Цегельський у спогадах, для цього він був “достатньо дипломатичний і здатний до швидких рішень, а також доброї стилізації угод”²⁷.

Ця нелегка поїздка ще раз переконала звичних до порядку галичан у тому, якою страшною і руйнівною є “анархічна стихія революційного трудового народу”, завершилася зустріччю із керівництвом Директорії УНР, що якраз розпочала повстання проти Гетьманату.

І хоча Л. Цегельський з підозрою та недовірою поставився до Директорії, яка, на його думку, не була легітимною, адже “становила собою об’єднання тільки соціалістів, метою якого було повалення гетьмана та створення соціалістичної республіки”, вести переговори довелося саме з цією владою. Більшість правих політиків Галичини, а серед них і Л. Цегельського, аж ніяк не влаштувала соціалістична орієнтація частини провідників УНР і навіть їх готовність прийняти радянську платформу, правда, як вони говорили, не московську, а українську. Вихованих у легітимному дусі галичан лякала анархія, руйнівний революційний деспотизм й отаманщина – жахіття, які переконливо описав Л. Цегельський у своїх мемуарах.²⁸

Після бурхливих переговорів представники Директорії УНР в особі В. Винниченка, О. Андрієвського та інших погодилися з пропозицією галицької делегації розпочати підготовку до злуки обох українських держав та надати допомогу галицьким військам під Львовом. При цьому Л. Цегельський наполягав на галицькій автономії.

1 грудня 1918 р. підписана підготовлена Л. Цегельським і прийнята майже без застережень попередня угода, відома як Фастівська.²⁹ Незважаючи на складнощі суспільно-політичного розвитку, листок зі шкільного зошита, на якому Л. Цегельським були виписані основні положення “Злуки” українських земель збереглися до нашого часу у Центральному державному історичному архіві у м. Львові у фонді “Осип Назарук”³⁰.

Досить вагоме значення мала активна участь Л. Цегельського у проголошенні Акта Злуки. Він у складі репрезентативної делегації з 65-ти осіб і відповідної охорони спеціальним поїздом вирушив з Тернополя до Києва. Делегацію очолив перший віце-президент УНРади Ю. Бачинський, а до її складу, окрім Л. Цегельського, входили такі відомі політичні діячі того часу, як Д. Вітовський, С. Вітик, Р. Перфецький, В. Стефаник, І. Мирон, О. Бурачинський. 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в Києві в урочистій обстановці було офіційно проголошено Акт Злуки. Під час церемонії Лонгин Цегельський виступив першим, зачитав текст ухвали УНРади від 3 січня 1919 року і передав його голові Директорії УНР В. Винниченкові³¹.

У проголошенні Акта Злуки з ініціативи про-

відних галицьких і наддніпрянських політиків чи не найвагомішою, якщо йдеться про політичну акцію, була роль Л. Цегельського. Це був найпомітніший аспект його державницьких, у тому числі й дипломатичних, зусиль.

Після проголошення Злуки українських земель Л. Цегельський став одночасно заступником міністра закордонних справ УНР у Києві, або "товаришем міністра закордонних справ", міністром був Володимир Чехівський. Призначення на цю посаду було хіба теоретичним, бо якогось фактичного об'єднання урядів УНР і ЗУНР так і не відбулося. Та й невдовзі Київ захопили більшовики. Згідно з його власними свідченнями, цю посаду він формально обіймав упродовж 23 січня – 3 лютого 1919 р., коли Директорія змушена була покинути Київ³².

У цей час Л. Цегельському випала ще одна нелегка місія – евакуація галицької делегації з обложеного Києва. Крім того, на нього, як заступника міністра, поклали обов'язки закриття Міністерства закордонних справ. Та найважчим було відчуття втрати Української державності. "Падіння Директорії, – пізніше напише Л. Цегельський у спогадах, – було початком кінця Української держави. Вся героїчна боротьба опісля, всі зусилля Січових стрільців, Петлюри, Галицької армії, Армії УНР і т. д. від весни 1919 р. аж до боїв під Замостям у час наступу Будьоного і Тухачевського на Львів-Варшаву (1920 р.) – це лиш безуспішні намагання повернути втрачене у результаті історичного промаху т. зв. української демократії з листопада 1918 р."³³.

Л. Цегельському вдалося без втрат вивезти з Києва і доставити у Східну Галичину делегацію галичан разом із охороною, а також ті українські родини, які не захотіли залишатися в окупованій столиці. Це було останнім офіційним дорученням уряду Директорії УНР³⁴.

Завдяки своїм знанням іноземних мов і досвіду дипломатичної діяльності Л. Цегельський очолював переговори з усіма закордонними представниками. Однією з найважливіших була місія від Паризької конференції, керована французьким генералом – Юзефом Бартелемі. Але ці перемовини не увінчались успіхом, оскільки Національна Рада не погодилася на умови перемир'я, запропоновані генералом Ю. Бартелемі. Л. Цегельський, який вважав за потрібне прийняти умови, які б забезпечили суверенітет хоч якоїсь території та дали б визнання держав Антанти, виступив із різкою критикою уряду ЗУНР і 13 лютого 1919 р. подав у відставку.

У липні 1919 р. Л. Цегельський за дорученням керівника уряду ЗУНР Євгена Петрушевича виїжджає з дипломатичною місією до США. Упродовж 1920-1921 рр. він представляв уряд ЗУНР у Вашингтоні. У 1923 р. у зв'язку з ухвалою Ради Амбасадорів про приєднання Східної Галичини до Польщі дипломатична місія Л. Цегельського закінчилася. Однак на батьківщину він так і не повернувся. Л. Цегельський бачив своє життя лише в суверенній Українській державі, а повертатися

було нікуди. Тому видатний український політик і дипломат залишився в Америці³⁵.

Деякий час Лонгін Цегельський працював викладачем українознавчих предметів в українському відділі протестантської теологічної семінарії у Блуфільді, штат Нью-Джерсі. У Нью-Йорку Л. Цегельський редагував часопис "Український вісник", а потім переїхав у Філадельфію, де працював редактором часопису "Шлях". 1937 р. видав монографію під заголовком "Митрополит Андрей Шептицький", яку схвально оцінив сам митрополит. Із 1943 р. і до самої смерті був редактором популярного часопису "Америка"³⁶. Уже після війни Л. Цегельський публікує в українській емігрантській пресі низку статей під загальною назвою "Більше правди про гетьмана Скоропадського"³⁷, у яких він аргументовано полемізує із соціалістами щодо характеру влади гетьманату. На основі доступних йому фактів, документів, а також особистих вражень політик Л. Цегельський намагається показати, що П. Скоропадський був державником, зміцнював Україну, вів розумну й послідовну міжнародну політику щодо повернення українських земель, зокрема, Криму й Бессарабії.

Помер д-р Лонгін Цегельський 13 грудня 1950 р. у Філадельфії, у своєму робочому кабінеті, що було, з одного боку, досить загадково, а з другого, символізувало його активне й невтомне життя. Похований на українському цвинтарі на Факс Чейс біля Філадельфії.

Загалом можна констатувати, що Лонгін Цегельський перебував у епіцентрі подій, що спричинилися до формування української національної ідеї на початку ХХ ст. Своїми друкованими й усними виступами він готував галицьку спільноту до визвольних змагань. Прогнозував політичне майбутнє Української держави, у будівництві якої сам взяв безпосередню участь як один з найактивніших діячів ЗУНРу, як ініціатор і учасник Злуки Західної і Східної України. Л. Цегельський був одним із небагатьох українських дипломатів і політичних діячів, особа якого була широковідома поза межами України і користувалася повагою серед державних і громадських діячів у різних країнах. Його діяльність була визначним вкладом у дипломатію України, сприяла її утвердженню на міжнародній арені.

¹ Цегельський Лонгін. (1875-1950) // Політологія: кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія. – Львів: Світ, 1996. – С. 161-165.

² Андрухів І. О. Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848-1939 рр. / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 54-59.

³ Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 1031.

⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – С. 307.

⁵ Див.: Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. ... – С. 61-72.

⁶ Молода Україна. – 1900. Серпень. – № 8. – С. 307-309.; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 55.

⁷ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – С. 55.

⁸ Головацький І. Старосольський Володимир-Степан / І. Головацький // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 205-206.

⁹ Цегельський Ю.-М. Сага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову / Юрій-Михайло Цегельський. – Elllicott City: Смолоскип, 1992. – С. 342.

¹⁰ Цегельський Л. Страйкові права або чи вільно страйкувати? – Львів: Наклад “Народного комітету”, 1903. – С. 11-15; Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – Подєбради, 1934. – С. 45.

¹¹ Див.: Степан Ріпецький. Українське Січове Стрілецтво. – New York. – Видавництво “Червона Калина”, 1956. – С. 8.

¹² Цегельський Л. З австрійської України. Галицьке москвофільство в останній його фазі / Лонгин Цегельський // Літер. -науков. вістник. – 1910. – Річник XIII. – Т. L. – Кн. 4. – С. 400.

¹³ Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни / О. Добржанський // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 42-46.

¹⁴ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 105.

¹⁵ Футулуйчук Д. Діяльність української парламентської репрезентації у Відні 1907-1911 рр. [Електронний ресурс] http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Skhid/2010_6/22.pdf

¹⁶ Цегельський Л. Довкола виборчої реформи до галицького союму/ Л. Цегельський // Літературно-науковий вістник. – К., 1911. – Т. LVI. – Кн. XII. – С. 593-602; Цегельський Л. Українці в новім парламенті / Л. Цегельський // Літературно-науковий вістник. – К., 1911. – Т. LVI. – Кн. XI. – С. 352-370.

¹⁷ Купчик В. Лонгин Цегельський – речник Української держави [Електронний ресурс] / Володимир Купчик. – Режим доступу по статті: http://postup.brama.com/010828/130_8_1.html.

¹⁸ Купчик В. Лонгин Цегельський – речник Української Держави (життепис) [Електронний ресурс] / Володимир Купчик. – Режим доступу до статті: <http://kurchuk.lviv.ua/index.php?no=21>

¹⁹ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв’язані з Першим листопадом 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – С. 45-46.

²⁰ Дашкевич Я. Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід / Я. Дашкевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 357.

²¹ Цегельський Ю.-М. Вказ. праця. – С. 371-374.

²² Макарчук С. Українська Республіка галичан: нариси про ЗУНР / Степан Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – С. 63.

²³ Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. / Тищик Б. Й. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С. 155-157.

²⁴ Макарчук С. Українська Республіка Галичан: нариси про ЗУНР. – С. 63.

²⁵ Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). – С. 71.

²⁶ Цегельський Л. Від легенд до правди. – С. 42-43.

²⁷ Макарчук С. Українська Республіка Галичан: нариси про ЗУНР. – С. 115.

²⁸ Цегельський Л. Від легенд до правди. – С. 336.

²⁹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / Лозинський М. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – С. 67.

³⁰ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДА у м. Львові). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 209.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 2.

³² Цегельський Л. Від легенд до правди. – С. 251.

³³ Там само. – С. 279.

³⁴ Здоровега М. В. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М. Здоровега // Вісник Львівського Університету. Серія міжнародні відносини. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 14-15.

³⁵ Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М. Здоровега // Всеукраїнський науковий журнал “Мандрівець”. – 2009. – № 2. – С. 42-44.

³⁶ Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 1031.

³⁷ ЦДА України у м. Львові. – Ф. 789. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 102.

*Марьяна Полич
(Тернополь)*

ЖИЗНЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПУТЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСКОГО В КОНТЕКСТЕ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕЮ И НЕЗАВИСИМОСТЬ УКРАИНЫ

На основе анализа источников и специальной литературы в статье сделана попытка выявить исторические обстоятельства формирования мировоззрения Л. Цегельского, раскрыть его роль в развитии украинской государственности. Показано общественно-политическую деятельность известного политика, дипломата и публициста на фоне общественных процессов в Западной Украине. Охарактеризовано его место в национальном движении галичан в начале ХХ ст. и в Первой мировой войне, отражена созидательная деятельность в Украинском национальном совете и правительстве ЗУНР.

Ключевые слова: Лонгин Цегельский, Восточная Галичина, национальное движение, политика, ЗУНР.

*Maryana Polych
(Ternopol’)*

VITAL, SOCIAL AND POLITICAL WAY OF LONGIN TSEGELSKIY IN THE CONTEXT OF FIGHT FOR NATIONAL IDEA AND UKRAINIAN INDEPENDENCE

It has done an attempt to find out the historical circumstances of forming of world view by L. Cegel’skiy in the article on the basis of analysis of sources and special literature, to expose his role in the evolution of Ukrainian state’s creation. It has showed public and political activity of well-known politician, diplomat and publicist, on background public processes in Western Ukraine It has described his place in national motion of Galicia at the beginning of the XX century and in First World War; it has reflected his state creative activity in Ukrainian national rada and government of ZUNR

Key words: Longin Cegel’skiy, Eastern Galicia, national motion, policy, ZUNR.

УДК 94:021.8 (477.8) „1939/1940“

**Олег Шилюк
(Чернівці)****РАДЯНИЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ
УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БІБЛІОТЕЧНОЇ
СПРАВИ (1939-1940-і рр.)**

У статті дається аналіз політико-ідеологічних умов процесу радянської західних областях України у 1939-1940 рр. через розгляд питання розвитку бібліотечної справи в регіоні.

Ключові слова: бібліотечна справа, ідеологія, цензура, радянська західна Україна.

Нині, коли духовному відродженню України надається величезне значення, і водночас в історії нашої культури ще є чимало не відкритих сторінок, виникає необхідність об'єктивного осмислення і розкриття ролі бібліотек у суспільних процесах. Бібліотеки розглядаються як важливі фактори розвитку суспільства та держави. У цьому зв'язку важливу наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має вивчення історії бібліотек західноукраїнських областей як одного з важливих чинників радянської Західної України (1939-1940-і роки).

У роботі використані і вперше введені в науковий обіг документи з історії бібліотечної справи в Україні, що зберігаються в державних архівах, та інформаційні матеріали різного характеру, у тому числі публікації місцевих періодичних видань.

У загальних працях з історії України наводяться деякі статистичні дані про бібліотечні установи. Проте самі книгозбірні не були предметом спеціального дослідження.

Об'єктом дослідження є діяльність органів влади щодо організації бібліотечної мережі регіону в зазначений період.

Мета роботи – на широкому документальному матеріалі здійснити комплексний аналіз процесу формування та розвитку мережі бібліотечних установ західноукраїнських областей в хронологічних межах досліджуваного періоду.

Основними завданнями роботи є виявлення головних чинників, що впливали на розвиток бібліотечної справи в регіоні та напрямки діяльності бібліотек в даний період.

Щодо теренів сучасної України, то, як зазначається в “Енциклопедії історії України”, термін “Західна Україна” вживається для означення території семи областей – Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Закарпатської¹. Між Першою та Другою світовими війнами західноукраїнські землі перебували під владою Польщі (Галичина та Західна Волинь), Румунії (Північна Буковина) та Чехословаччини (Закарпаття).

Характерні риси польської моделі панування в українських землях (насилницька асиміляція, штучне стримування економічного (особливо промислового) розвитку, репресивні акції, націо-

нальний гніт тощо) були в пом'якшеному вигляді притаманні внутрішній політиці Чехословаччини в українському питанні, й у більш жорсткій формі виявлялися в українській політиці Румунії.

17 вересня 1939 р. війська Червоної армії відповідно до таємного протоколу Молотова – Ріббентропа, підписаного між СРСР та Німеччиною у серпні 1939 р., вступили на територію Західної України і Західної Білорусі. Вступ Червоної армії викликав неоднозначну реакцію місцевого населення – від повного неприйняття до палкої підтримки. 1 жовтня 1939 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП (б), на якому розглядалося “Питання Західної України і Західної Білорусії”. На засіданні докладно накреслено програму першочергових заходів, спрямованих на радянську приєднаних територій. Серед заходів було проведення “культурної революція”, що передбачало ствердження радянської системи цінностей.

Одним із найважливіших засобів подальшого зміцнення своїх позицій і вирішення ідеологічних завдань тоталітарний режим вважав культуру. Тому незважаючи на внутрішні проблеми, на потреби культурного будівництва в західних областях були виділені значні кошти, які спрямовувались передусім на розширення мережі шкіл, культурно-освітніх закладів, подолання неписьменності, що знаходило схвалення місцевого населення. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю культурно-освітні, мистецькі і наукові інституції, радянська влада відразу заходила їх розбудовувати у потрібному напрямі. Внаслідок реорганізації існуючих музеїв, бібліотек, клубів і театрів більша частина їх взагалі припинила свою діяльність, а нові часто функціонували малоефективно. Перестали діяти культурні, наукові товариства, зокрема “Просвіта”, наукове товариство імені Т. Шевченка та інші організації. Зокрема, у Львівській області більшість з існуючих 1392 бібліотек на початок вересня 1939 р. було закрито, оскільки їхня література вважалася ідеологічно шкідливою.² Література підлягала вилученню згідно з наказами обллітвидавів 1940-1941 років. До цього списку внесли твори багатьох українських, польських і єврейських письменників, політичних діячів, наукових видавців. В інших випадках література просто знищувалася. Так, приватну бібліотеку німецького професора Роляуера, який виїхав до Німеччини, використали для опалення взимку 1939-1940 року.³ Майно політичних партій і громадських організацій передавалося новоутвореним радянським установам. Наприклад, філію бібліотеки АН УРСР було створено на базі бібліотек польського наукового товариства “Оссолінеум”, Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та Народного дому⁴.

Використовуючи всі засоби пропаганди книги, бібліотеки в СРСР займались пропагандою керівної ролі Комуністичної партії, агітацією за соціалістичний спосіб життя. Положення про політичний характер роботи радянських бібліотек підкреслено у всіх партійних документах, які ви-

значали завдання і зміст роботи бібліотек, темпи розвитку бібліотечної справи на всіх етапах розвитку радянської держави.

Ось таку систему бібліотек як одного з інструментів радянської з відповідними напрямками роботи і планувалось створити на території Західної України. На території західноукраїнських областей був поширений сценарій націоналізації бібліотек та зосередження історико-культурних фондів у декількох центрах. Одним з таких центрів, де було сконцентровано значну кількість історичних бібліотек просвітніх установ, громадських об'єднань та приватних книжкових колекцій, стала на правах окремої установи Львівська наукова бібліотека (спочатку як філія БАН УРСР), а також обласні бібліотеки, створені за новим адміністративно-територіальним принципом. Відповідно до постанови РНК УРСР від 8 травня 1940 р. "Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України" в обласних центрах організовувались державні обласні бібліотеки для дорослих та державні обласні бібліотеки для дітей, а у великих містах – державні міські бібліотеки з відділами дитячої літератури. До 20 травня 1940 р. мали бути організовані районні бібліотеки з відділами дитячої літератури. Для забезпечення кадрами такої мережі бібліотечних установ Наркомосвіти УРСР організував в 1940 р. курси бібліотекарів масових бібліотек, а в 1940-41 н.р. організовано дві бібліотечні школи (Львів, Тернопіль)⁵. Наприкінці 1940 р. біля 2200 бібліотек, які функціонували в Західній Україні повною мірою виконували поставлені перед ними завдання ідеологічної роботи, ствердження радянської системи цінностей⁶.

Встановлення радянської влади в Західній Україні в 1939 р., нацистська окупація в 1941-1944 рр., післявоєнне продовження політики радянської західноукраїнських земель – зруйнували історично складений бібліотечний фонд та систему бібліотечних установ Західної України, негативно відобразилася на історичних фондах книжкової спадщини, колекційних зібраннях та бібліотеках. Це все дало змогу владі будувати спочатку таку мережу бібліотечних установ, з таким фондом і формами роботи, які сприяли б утвердженню радянської системи цінностей на Західній Україні. Бібліотеки були ідеологічним чинником виховання трудящих мас, що закріплювалося прийнятою 28 січня 1940 р. постановою РНК УРСР про роботу масових бібліотек. І в наступні роки у спрямуванні ідейно-політичної діяльності бібліотек відіграли постанови комуністичної партії з ідеологічних питань 1946-1948 рр., які зобов'язували бібліотек "...позбавитись безідейності, аполітичності, тісніше пов'язувати свою діяльність з конкретними завданнями комуністичного будівництва, активніше пропагувати марксистсько-ленінське вчення, постанови партії та Радянського уряду"⁷.

Основні напрямки діяльності радянської влади в галузі бібліотечної справи на західноукраїнських землях стосувались першочергово формування

мережі установ, комплектування бібліотечних фондів, кадрової політики. Передбачалось створення такої мережі, щоб масова бібліотека була в кожному населеному пункті. При неможливості створення стаціонарної бібліотеки створювались приклубні бібліотеки, хати-читальні, пересувні бібліотеки. Крім того, в населених пунктах діяли шкільні, колгоспні бібліотеки, бібліотеки установ (підприємств, медичні та ін.). Тобто в населеному пункті діяло одночасно декілька бібліотек різного підпорядкування, які виконували дві основні функції – ідеологічну (пропаганда марксистсько-ленінських ідей, утвердження радянської системи цінностей тощо) та інформаційно-освітню. При нагальній потребі розвивати в західноукраїнських областях економіку, особливо важку промисловість, нафтопереробну, вугільно- та газовидобувну галузі, виник дефіцит працівників з середньою та вищою спеціальною освітою. Відряджених спеціалістів зі східних областей України та інших республік Радянського Союзу не вистачало. Для підготовки місцевих кадрів створюється мережа вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, проводиться ліквідація неписьменності та малописьменності населення, до якої активно залучаються бібліотеки.

Крім того, існування широкої мережі бібліотечних установ підтримувало тезу про забезпечення радянською владою соціально-культурного розвитку трудящих возз'єднаних земель, на противагу періоду до 1939 р., коли "...за рахунок держави в західноукраїнських селах не утримувалося жодного клубу чи бібліотеки..."⁸.

У Волинській області на середину 1940 р. було утворено 33 міських та районних бібліотеки, 30 сільських бібліотек і обласну бібліотеку для дорослих. Тільки за сім місяців існування радянської влади в Рівенській області було створено 106 хат-читалень та 32 бібліотеки.⁹ На кінець першого півріччя 1941 р. з 342 населених пунктів Чернівецької обл. де були сільські ради, лише в 77 ще не створили бібліотеки¹⁰.

Звичайно, і до 1939 р. на західноукраїнських землях існували бібліотеки різного типу. Зокрема, бібліотеки вищих навчальних закладів, серед яких, найстаріша – бібліотека Львівського університету, заснована ще в XVII ст. і яка до 1918 р. була публічною крайовою бібліотекою Галичини та одержувала обов'язковий примірник творів друку королівства Галичини і Лодомерії; бібліотека Чернівецького університету, заснована в 1852 р. і до 1875 р. також була крайовою публічною бібліотекою; бібліотека Реальної школи у Львові (1844 р.), згодом бібліотека Львівської політехніки та багато інших.

Окрему групу бібліотек складали бібліотеки духовних відомств, переважно римо-католицьких та греко-католицьких: бібліотеки митрополичих та єпископських консисторій, капітул, парафій, інших релігійних установ, навчальних закладів, монастирів.

З другої половини XIX ст. в Галичині, на Закарпатті, Буковині при українських освітніх това-

риствах та громадських об'єднаннях відкриваються народні читальні “Руської бесіди”, “Просвіти” та інших товариств, які отримали широке поширення. Зокрема, на Західній Волині в 1939 р. кількість читалень лише товариства “Просвіта” складала 3208, а бібліотек – 2997 одиниць¹¹.

Слід відзначити й діяльність Українського педагогічного товариства, у складі якого в 1920-1930-х роках працювало понад 600 бібліотек, фонди яких налічували майже 80 тис. книг¹².

Українські бібліотеки на західноукраїнських територіях до 1939 р. були переважно народні та просвітянські. Державні бібліотеки, яких, наприклад, лише на Буковині напередодні Другої світової війни функціонувало 15 з книжковим фондом 33 тис. прим., не були орієнтовані на українську освіту та культуру, хоча в їх фондах зберігалися й українські книжки¹³.

І всі ці бібліотеки мали фонди та провадили культурно-освітню, інформаційну роботу, які не влаштували радянську владу. Тому бібліотеки закривалися, проводилась їхня перереєстрація¹⁴. Паралельно розпочалося „очищення” бібліотек і книгарень від так званої «шкідливої» літератури, тобто від набутоків світової літератури та творів місцевих авторів, які не вписувалися в прокрустове ложе комуністичної ідеології¹⁵.

Обласні комітети КП (б) У затверджували подані облітвидавами списки літератури, яку пропонувалося вилучити як “шкідливу” і застарілу, з усіх бібліотек та з книготорговельної мережі. Всі фонди, в тому числі і приватних бібліотек, передавались для аналізу, знищення, часткової передачі цінних та рідкісних книг до великих бібліотек Східної України, Росії, незначна частка дозволялась для використання. Натомість на Західну Україну масово відправляється і першу чергу політична, художня, технічна книга з видавництва чи по книгообміну з бібліотек СРСР. Тільки в першій половині 1940 р. в західні області було завезено понад 3 млн. примірників соціально-політичної літератури¹⁶.

Основним принципом кадрової політики режиму на західних землях України стало те, що на всі важливі посади перших керівників призначалися працівники, що прибули за скеруванням ЦК КП(б)У, всесоюзних і республіканських наркоматів. Серед прибулих “уповноважених” переважали малокомпетентні особи, освіта яких здебільшого не перевищувала рівень початкової і неповної середньої школи і доповнювалася тримісячними курсами пропагандистів. Зате ці люди пройшли сувору школу сталінського виховання, навчилися беззаперечно підкорятися партійній дисципліні. Ігнорування ними місцевої специфіки, бездумне копіювання форм і методів ідеологічної та господарської діяльності, які були прийняті в східних областях, призводило до серйозних прорахунків у роботі промислових підприємств, сільського господарства, закладів освіти, культури¹⁷.

Розгалужена мережа бібліотек та ідеологічне навантаження, яке було покладено на них, вимагали

і відповідних кадрів. Можливо, і недостатньо підготовлених бібліотечних спеціалістів, але відданих політиці комуністичної партії і які проводитимуть відповідну ідеологічну роботу. Левову частку бібліотечних спеціалістів складали відряджені із східних областей України, а також випускники політосвітніх училищ та бібліотечного інституту у Харкові.

Зрозуміло, що із східних областей направлялись працівники у різні галузі народного господарства, а не лише до бібліотек, в т.ч. редактори районних і багатотиражних газет, судово-прокурорські працівники, працівники відділів народної освіти тощо¹⁸. Уже в післявоєнний період лише по Комітеті в справах культосвітустанов направлено в західноукраїнські області: станом на 01.01.1945-926 осіб, на 01.07.1945-1025 осіб, на 01.01.1946-1084 осіб, на 01.07.1946-1267 осіб¹⁹.

Нова влада звертала особливу увагу на жорсткий відбір кадрів, при якому керувалася насамперед політичними міркуваннями і враховувала соціальне походження претендентів²⁰. Крім того, законодавчо була закріплена норма про необхідність приймати на бібліотечну роботу (з 1940 року) в масові і шкільні бібліотеки тільки осіб, які мають освіту не нижче 7 класів середньої школи і пройшли атестаційну комісію²¹.

Суть суспільних перетворень у західних областях України полягала в соціалістичній перебудові “возз'єднаних” земель. Шляхом активної “радянської” планувалося відтіснити “старі” (звичай, релігію, організацію праці, суспільні структури, лідерів, “шкідливу” книгу та ін.) і ствердити “нове” з метою “органічного” приєднання цього регіону до складу СРСР. Таким чином, восени 1939 – на початку 1940 рр. було створено політичні, економічні та ідеологічні передумови для докорінної перебудови культурного життя в західних областях України за радянським зразком. У цій перебудові бібліотечні установи займали одне з чільних місць, а ідеологічній роботі цих установ радянська влада приділяла особливу увагу.

¹ Енциклопедія історії України [Текст]: В 10 т. – Т. 3. Е – Й / НАН України. Ін-т історії України; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; ред. кол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 291.

² Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. 1939-1979: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Д. А. Яремчук. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 42.

³ Рябошапка Л. І. Порушення політичних і особистих прав національних меншин Західної України (1939-1941) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 2. – С. 88.

⁴ Про організацію наукових установ у західних областях України: Постанова РНК УРСР від 2 січня 1940 р. // Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. – Т. 1. (1917-1941). – К.: Держполітвидав, 1959.

⁵ Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях

України: Постанова РНК УРСР від 8 травня 1940 р. // Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. – Т.1. (1917-1941). – К.: Держполітвидав, 1959. – С.815

⁶ Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українського РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С.162.

⁷ Сокальський О. С. Організація бібліотечної справи. – Х.: Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1970. – С.61.

⁸ Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західноукраїнських областей України (1939–1989) / Кол. авт.: М. Глушко, О. Голубець, Т. Гонтар та ін. – Київ: Наук. думка, 1989. – С.98.

⁹ Варецький В. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.284.

¹⁰ Кожному селу – бібліотеку: [Розбудова бібліотечної мережі на Буковині] // Рад. Буковина. – 1941. – 22 чер. – С.1.

¹¹ Бандилко Л. Бібліотечна діяльність товариства „Прогрес” на Волині: з початку ХХ ст. до 1939 р. / Л. Бандилко // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 2. – С.33.

¹² Передерій В. Матеріали про бібліотечну справу на сторінках “Рідної школи” // Бібліотеки на західноукраїнських землях: Доп. і повідомл. Другої наук. конф., Львів 29-30 жовт. – Л., 2006. – С.62.

¹³ Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – К.: [б.в.], 2009. – С.255.

¹⁴ Реєстрація бібліотек: [Оголошення обласного відділу народної освіти] // Рад. Буковина. – 1940. – 27 жовт. – С.4.

¹⁵ Про вилучення шкідливої літератури: Постанова бюро Чернівецького обкому КП (б) У // ДАЧО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 85. – Арк.6.

¹⁶ Варецький В. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.294.

¹⁷ Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944-1948 рр.: регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. стат. – К., 2009. – Вип.12. – С.299.

¹⁸ Гриневич В. А. Україна: хроніка ХХ століття: довідкове видання. Рік 1940 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – С.22, 219.

¹⁹ Із довідки відділу ЦК КП (б) У по західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях про кількість працівників, направлених на роботу в західні області УРСР // Радянська влада у Західній Україні 1939-1949 рр. (мовою документів). -К., 2007. – С.35.

²⁰ Павлович О. В. Передумови радянзації культури в західних областях України: 1939-1940 рр. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – Вип.1. – С.111.

²¹ Про роботу масових бібліотек: Постанова РНК УРСР від 28 січня 1940 р. // Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. – Т.1. (1917-1941). – К.: Держполітвидав, 1959. – С.803.

Олег Шилук
(Черновці)

СОВЕТИЗАЦІЯ ЗАПАДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ БІБЛІОТЕЧНОГО ДЕЛА (1939-1940-е гг.)

В статті дається аналіз політико-ідеологічних умов процесу советизації в західних областях України в 1939-1940 гг. через розгляд питання розвитку бібліотечного дела в регіоні.

Ключевые слова: библиотечное дело, идеология, цензура, советизация, Западная Украина.

Oleh Shylyuk
(Chernivtsi)

THE PROCESS OF SOVIETIZATION IN WESTERN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF LIBRARIES' WORK (1939-1940)

The article analyzes the political and ideological conditions of process of sovietization in Western Ukraine in 1939-1940 to consider the development of libraries in the region.

Key words: library science, ideology, censorship, Sovietization, Western Ukraine.

УДК 94 (477) “1940/1941”

Юлія Левіна
(Чернівці)

СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ОРГАНІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (1940-1941 рр.)

У статті аналізується процес створення органів інформаційного впливу під час становлення радянської влади на території Північної Буковини в період з червня 1940 до червня 1941 років. Детально показано мету діяльності цих органів, методи впливу на населення, очікувані результати, розкрито основні вектори пропаганди і агітації, спрямовані на самоствердження нової влади. Значна увага приділяється створенню нових ЗМІ, які були складовою процесів впливу.

Ключові слова: інформаційний вплив, радянська влада, агітація, пропаганда, преса, населення Буковини.

З перших же днів становлення радянської влади на території Північної Буковини розпочалось створення нових державних структур, на які покладалось завдання врегулювання всіх сфер життя краю за радянським зразком. У цих умовах важливу роль відігравали органи, що займались впровадженням інформаційної політики. Саме на них покладалась функція зв'язку нової влади і населення, а також утвердження глибокого переконання у мешканців новоприсланих земель про піклування цієї влади про них. Проблеми, пов'язані з інформаційним впливом радянської влади на населення Чернівецької області зазначеного періоду є важливими та актуальними, проте недостатньо вивченими. Саме тому існує необхідність подальшої глибокої наукової розробки тодішніх політичних процесів у краї.

Відповідно до рішення ЦК ВКП (б) від 2 липня 1940 р.¹, вже 4 липня ЦК КП (б) У затвердив склад Чернівецького повітового комітету партії

на чолі з І. С. Грушецьким, а Президія Верховної Ради УРСР – склад повітового виконкому на чолі з В. Т. Очеретяним. Ці керівні органи склалися з приїжджих партійних та радянських працівників. Згодом до них потрапили і місцеві уродженці, але першими особами завжди призначалися вихідці зі Сходу України, а то й із Росії. З них же тоді в основному формувалися й керівні органи в районах, що створились дещо пізніше².

Для налагодження партійної і радянської роботи, зміцнення керівництва різними сферами господарського і культурно-освітнього життя сюди направлялися кадри із областей УРСР та залучалися комуністи-підпільники, що діяли раніше на теренах Бессарабії і Північної Буковини³. Зокрема, в Чернівецький повіт разом з передовими частинами Червоної армії ЦК КП (б) У надіслав 22 працівників.

Вже 13 липня Політбюро ЦК КП (б) У прийняло рішення “Про послілку партійних, радянських, господарських і технічних працівників у Радянську Бессарабію і Північну Буковину”, відповідно до якого обкоми партії УРСР зобов’язалися до 1 серпня відібрати і направити 497 працівників “на постійну роботу у визволений край”. Для роботи на посадах секретарів районних комітетів партії на Буковину прибули кадри з Миколаївської, Чернігівської, Сталінської, Сумської, Запорізької, Вінницької, Кіровоградської, Ворошиловградської, Одеської, Полтавської та Житомирської областей.

Найважливішим для становлення влади елементом стали партійні організації Буковини, які постійно зростали кількісно і зміцнювалися організаційно. Якщо на кінець листопада 1940 р. в області працювало 216 первинних парторганізацій і 11 кандидатських груп, які об’єднували 2424 комуністів, то на 1 червня 1941 р. тут діяло 327 первинних осередків, 14 кандидатських і 6 партійно-комсомольських груп, до складу яких входило 3477 комуністів. Серед їх першочергових заходів особливе значення надавалося створенню і зміцненню органів радянської влади, залученню до їх діяльності найширших верств населення. Відповідаючи на запитання кореспондента “Известий”, “як іде у повіті і в місті формування органів Радянської влади?”, перший секретар Чернівецького повітового комітету КП (б) У І. Грушецький 8 липня 1940 року зазначив: “До цієї роботи залучений великий місцевий актив, який нараховує понад 5000 чоловік. В усіх 205 селах Північної Буковини організовані сільради. Почали роботу міські ради міст Чернівці, Сторожинець і три селищні ради у містечках Герца, Вижниця і Вашківці”⁴.

Варто звернути увагу на те, що при призначенні (а не обранні) сільських рад – найнижчої ланки влади – ставку було зроблено на місцевих уродженців. За словами І. Грушецького, висувачи актив з місцевого населення, треба було постійно слідкувати за їх роботою, допомагати їм, оскільки ці люди не мають практики радянської роботи, а тому є маловідомими для влади⁵. Нова влада

спиралася на найбільшій частині населення і сільради, які, як правило, очолювали безземельні та малоземельні селяни. Саме серед цієї верстви селянства, як і серед найбільшій частині міського робітництва, радянська система шукала підтримку і вбачала у пролетаріатові свою соціальну базу. Для залучення на свій бік цієї частини населення нова влада почала перерозподіл власності. Вона пообіцяла безземельному та малоземельному селянству передати йому в користування поміщицьку і так звану “куркульську” землю⁶. Ці актуальні для населення проблеми стали першими акціями в процесі впливу на мешканців краю з метою одержання їх підтримки. Проте ставлення до місцевого населення краю було досить обережним.

Значне місце в системі органів нової влади приділялось відділам, що займалися інформаційним впливом на місцеве населення, агітацією та пропагандою. Цій справі радянська влада надавала надзвичайного значення. Про це свідчить той факт, що ще у доповіді 18 березня 1939 р. А. Жданов вказував, що для успішного керівництва справою марксистсько-ленінської пропаганди в партії та державі, для успішного розв’язання завдань ліквідації теоретичного та політичного відставання партійних кадрів ЦК повинен мати потужний апарат пропаганди і агітації у вигляді Управління пропаганди і агітації, який зосередить всю роботу щодо друкованої та усної пропаганди та агітації⁷. Згідно з розпорядженням Сталіна воно повинно було зосередити в одному місці справу партійної пропаганди й агітації та об’єднати відділи пропаганди і агітації та відділи друку в єдиному Управлінні з організацією відповідного відділу пропаганди і агітації у складі кожної республіки, кожної обласної парторганізації⁸.

Враховуючи такі настанови лідерів партії та держави, одразу по приходу Червоної армії на Буковину було створено відділ агітації і пропаганди при повітовому комітеті КП (б) У на чолі з І. Д. Лучицьким. У перші місяці після встановлення нової влади в краї відбулись суттєві адміністративно-територіальні зміни. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. в складі Української РСР було утворено Чернівецьку область із включенням до неї Чернівецького та Хотинського повітів. Відповідно до цих змін було створено відділ пропаганди і агітації Чернівецького обкому КП (б) У. У довідці про агітмасову роботу в місті Чернівці повідомлялося, що станом на 31 серпня 1940 р. створено 52 агітколлективи, основним завданням яких було визначено організувати гуртки на підприємствах міста, випуск стінних газет та обладнання червоних кутків. Вже на 1 січня 1941 р. секретар обкому КП (б) У з пропаганди повідомляв у відділ пропаганди і агітації ЦК КП (б) У, що в Чернівецькій області створено 596 агітколлективів, до яких залучено 14266 агітаторів⁹.

У період становлення радянської влади на Буковині перед відділом агітації і пропаганди були поставлені такі завдання: розгорнути агіт-

масову роботу з охопленням всього населення міста Чернівці як на підприємствах і установах, так і інтелігенції міста; збільшити кількість і підвищити якість агітаторів з місцевого активу, організувати їм відповідну допомогу в роботі; для поживлення роботи профспілкових організацій організувати семінар без відриву від виробництва голів фабзавкомів; організувати на всіх підприємствах випуск стінних газет, для редколегій цих газет організувати семінар, залучивши до роботи робітників редакції “Радянська Буковина”; налагодити роботу агітколлективів на всіх підприємствах та в установах і при райкомах КП (б) У, охопивши всіх агітаторів; залучити до агітаційно-масової роботи комуністів та комсомольців, що прибули на роботу в місто Чернівці¹⁰.

В свою чергу, штатні і нештатні лектори обкому КП (б) У проводили регулярні заняття з керівниками гуртків та агітколлективів з метою підтримання їх поінформованості та отримання зворотної інформації про реакцію й поведінку населення краю. З цією метою при райпарткомах 2-3 рази на місяць проводились заняття з керівниками агітколлективів, котрі раз на тиждень працювали з сільськими агітаторами¹¹. Таким чином, населення краю перебувало під постійно контрольованим та оновлюваним інформаційним впливом.

Значна увага зверталась на залучення інтелігенції до інформаційної роботи. З цією метою перед Чернівецьким міським комітетом КП (б) У, особливо перед відділом пропаганди та агітації, зразу ж поставлено завдання – організувати систематичну допомогу інтелігенції в „оволодінні більшовизмом”, допомогти їй опанувати таку науку, яка необхідна для кожного фахівця – “науку про розвиток суспільства, класову боротьбу, про теорію перемоги пролетарської революції і побудови соціалізму в СРСР”¹².

Вже станом на 21 серпня 1940 р. з метою розгортання агітаційно-масової роботи в місті Чернівці міськком і райком КП (б) У прикріпили партійний та комсомольський актив до підприємств. Було підібрано і затверджено 52 керівники агітколлективів. Саме вони, прослухавши 9 інструктажів при райкомах та обкомі КП (б) У, залучали до проведення бесід, до читання газет на підприємствах лояльних до влади представників місцевого населення. Лише за місяць роботи було організовано 47 гуртків (1160 чоловік) з вивчення сталінської Конституції. Також організовувались гуртки з вивчення української мови (28), матеріалів VII сесії Верховної Ради СРСР (36)¹³. Здійснювалась постійно організація стінних газет і червоних кутків на підприємствах. На 30 серпня однотижневі стіннівки українською мовою виходили на 14 підприємствах міста. На підприємствах було відповідно обладнано 41 червоний куток, у 8 з них було встановлено радіо. На всіх підприємствах проведено роботу з роз’яснення ролі та значення профспілок. Бесідами були охоплені всі робітники, службовці та місцева інтелігенція. До них донесено інформацію про вибори до керівних

органів профспілок, внаслідок чого забезпечено високу явку робітників на вибори фабзавкомів і активну участь в обговоренні кандидатур¹⁴.

На початковому етапі впровадження своєї інформаційної політики радянська влада не залишила поза своєю увагою і сільське населення краю. Перший секретар обкому КП (б) У Грушецький поставив вимогу перед відділом агітації та пропаганди: до 10 вересня 1940 р. закінчити виділення агітаторів для роботи в районах області в кількості 15-20 чоловік на район¹⁵. Проте цей процес затягнувся, тому ще й наприкінці 1940 р. в районах Чернівецької обл. пропагандистсько-агітаційні та інші органи інформаційного впливу лише формувалися, а їх широка діяльність ще не була налагоджена. Оскільки формування позитивного іміджу радянської влади вимагало негайних дій, вже в листопаді 1940 р. для обслуговування сільських районів відділ пропаганди та агітації обкому КП (б) У організував дві агітаційні бригади у складі лектора, портативної кіноустановки для демонстрації кінофільмів у невеликих глядацьких залах та трьох артистів. До речі, саме кінопересувки в період становлення радянської влади на Буковині відіграли значну роль в ідейно-політичній і науково-культурній пропаганді на території краю, особливо у віддалених сільських районах.

Для здійснення інформаційного впливу агітбригада перебувала в кожному районі 5-7 днів. За цей час лектори виступали з доповідями на поширену тематику, а саме – політичні основи СРСР, марксистсько-ленінські вчення та особливості виборчого законодавства Радянського Союзу. Також демонструвалися кінофільми: “Лінія Маннергейма”, “Промова товариша Сталіна на передвиборчих зборах Сталінського району міста Москви”, “Промова товариша Молотова про блок комуністів і безпартійних”, “Доповідь товариша Сталіна на VIII надзвичайному з’їзді Рад” та інші¹⁶. Після демонстрування кінофільмів з метою поширення радянського способу життя організувалось звучання радянської музики, спів пісень та танці¹⁷.

В цей же час тривав процес поширення гурткової роботи. По області вже працювало 4620 гуртків, якими було охоплено 115350 чоловік. Провідною тематикою залишалось законодавство Радянського Союзу, а також щоразу для членів гуртків наводилась інформація з газет, що описувала міжнародне становище¹⁸. Серед сільських агітколлективів одразу було поширене змагання з метою підвищення ентузіазму керівників¹⁹.

Методами інформаційного впливу були також мітинги, зокрема впродовж двох перших місяців функціонування нової влади (липень-серпень 1940 р.) їх було проведено 148 з кількістю присутніх 10950 чоловік (в архівних документах, що підтверджують ці статистичні дані, друкований текст виправлено ручкою на 100950 чоловік), виступало 273 чол., було задано більше 200 питань. Зауважено, що всі мітинги проходили з великим підйомом, виступаючі дякували більшовицькій партії, радянському уряду

та вождю товаришу Сталіну за своє визволення²⁰. За листопад по області було проведено ще 470 мітингів, на яких були присутні 396 тисяч чоловік, із кількістю виступаючих понад 1650 (кількість учасників також виправлена у бік збільшення)²¹. Для влади це стало важливим етапом поширення потрібної їй інформації на шляху до “нових перемог на всіх ділянках соціалістичного будівництва”²².

Згідно з довідкою про агітаційно-масову роботу в області станом на листопад 1940 р. вся діяльність новостворених органів влади спрямовувалась на роз’яснення населенню сталінської Конституції та положення про вибори. Крім того, поза увагою не залишали питання піднесення продуктивності праці, повного виконання і перевиконання виробничих планів, підвищення виробничої та політичної активності населення.

Процес оформлення партійно-державного апарату області тривав досить стрімко. Аналіз документальної бази партійного архіву Чернівецької обл. дозволяє стверджувати, що на липень 1941 р. серед партійного керівництва області значна кількість посадовців працювали в секторі інформаційного впливу. У списку працівників партійних органів області станом на 26 липня 1941 р. виділено посаду секретаря обкому КП (б) У з пропаганди, що підкреслює важливість цього напрямку роботи партії та держави. Її обіймав завідувач відділом агітації і пропаганди І. Д. Луцицький (заступник завідувача – Ф. О. Ільченко). В складі апарату Чернівецького міськкому КП (б) У працювало троє інструкторів пропаганди та агітації – І. Ф. Бакланов, М. П. Гурін та Бухал, а також двоє лекторів – О. П. Боярко та А. С. Барладян, які числилися в структурі сектора інформоргвідділу. Відділом пропаганди та агітації завідував О. С. Севостьянов (інструктор відділу – К. Я. Гедзюк). Такі відділи функціонували також при Сталінському (завідувач – І. С. Ковтун), Шевченківському (завідувач – І. О. Квасюк) та Ленінському (завідувач – Г. К. Лубенець) райкомах КП (б) У²³.

У структурі кожного з районів області також працювали партпрацівники різного рангу, котрі регулювали вектори пропагандистсько-агітаційного впливу на населення залежно від поставлених партією завдань. Зокрема, провідними посадами відділів пропаганди та агітації по районах області були завідувач відділу та штатний пропагандист. Їх відповідно займали: у Вишницькому р-ні – Д. І. Должковой та А. К. Сивоконь, у Герцаївському – С. П. Загривець та Н. А. Гусало, у Глибочькому – І. М. Соколов та Гудков, у Сторожинецькому – А. А. Вдовиченко та Н. І. Невмивак, у Хотинському – М. А. Стрельцов та А. К. Урайчик, у Вашковецькому – М. Ф. Ленищенко та Е. М. Білик, у Заставнівському – А. М. Рукавишніков та П. Ф. Зозул, у Кельменецькому – А. Г. Гудим та Г. Я. Цинда, у Кіцманському – І. Н. Митницький та А. П. Некоза, Новоселецькому – А. Ф. Єремич та С. І. Талдикін, Путильському – М. Н. Топоров та П. Ф. Соломатін, Садагурському – А. П. Синявський та І. С. Шкрабан, Секурянському – І. М. Мороховець та С. П. Кучеренко²⁴. Окремі відділи пропаганди та

агітації діяли при Сторожинецькому (зав. Л. З. Буз) та Хотинському (зав. А. Р. Савоскула) міськкомах КП (б) У. Таким чином практично все населення області було охоплено мережею комуністичного впливу, що сприяло самоствердженню влади в краї.

Важливим етапом становлення агітаційно-пропагандистської лінії інформаційної політики радянської влади на Буковині став початок роботи Чернівецького міського будинку пропаганди. Поступово він став потужною базою для інформаційної роботи в місті. В його приміщенні були зал для лекцій на 500 чоловік, кімнати для роботи над собою на 150 чоловік, кабінет роботи лекторів, 5 кабінетів для виставки наочності по главах “Короткого курсу історії ВКП (б)”²⁵, 2 бібліотеки та 2 кімнати обласного лекторію²⁵.

Протягом вересня-жовтня 1940 р. при будинку пропаганди Чернівецький міськком КП (б) У та пропагандвідділ обкому партії організували виставку “Про досягнення Радянського Союзу за 22 роки”²⁶. За два місяці виставку відвідало 59 тисяч чоловік, залишивши 238 записів у книзі вражень²⁷.

Основним видом роботи Будинку агітації і пропаганди у вказаний період були лекції для партактиву Чернівців на таку тематику: про державний устрій СРСР; права та обов’язки громадян; вчення Леніна-Сталіна; що таке соціалізм та комунізм; виборча система в СРСР та в капіталістичних країнах; про міжнародне становище; про стахановський рух в СРСР та інші.

Основною метою інформаційного впливу на таких лекціях стало формування позитивного іміджу нової влади, а також потрібної для влади обізнаності про її діяльність та довіри населення до наданої йому інформації.

У довідці про обстеження роботи Чернівецького міського будинку пропаганди на 10 жовтня 1940 р. зазначалось, що з ініціативи будинку пропаганди лекторами МК КП(б)У, ЦК КП(б)У та працівниками МК КП(б)К прочитано 102 лекції на фабриках і заводах для партактиву міста. Вони охопили аудиторію слухачів кількістю 13195 чоловік²⁸.

Також проводились консультації та семінари по всіх главах короткого курсу історії ВКП (б) (окремо виділено курси для агітаторів) надавалась активна допомога гурткам з вивчення сталінської Конституції на фабриках, заводах та установах.

Важливу роль в інформаційному впливі на населення відіграло також поширення партійної поліграфічної продукції та літератури. Зокрема, зав. оргінструкторським відділом обкому КП(б)У Клевко у розділі агітаційно-масової роботи довідки про проведення роботи з підготовки до виборів депутатів до Верховної Ради СРСР та УРСР по Чернівецькій області надавав такі дані: по області книготоргівельними організаціями було продано 78950 примірників Конституції СРСР, 49640 – Конституції УРСР, 74550 – доповіді Сталіна на VIII надзвичайному з’їзді рад, а також положення про вибори до Верховної Ради СРСР – 99000 примірників, положення про вибори до Верховної

Ради УРСР – 63600²⁹. Також станом на 26 лютого 1941 р. населення краю придбало значну кількість політичної літератури, творів класиків марксизму-ленінізму, а саме – 813 комплектів 30-томника і 28680 комплектів 6-томника творів Леніна, 39500 біографій Леніна і Сталіна, 82000 „Короткого курсу історії ВКП (б)”³⁰.

Будинок пропаганди на 10 жовтня 1940 р. обслуговували завідувач будинку пропаганди Решетілов (закінчив річну вищу школу пропагандистів у Москві, останнє місце роботи – штатпроп Запорізького міського РК КП (б) У та викладач історії ВКП (б)), техсекретар ВКП (б) Штадлер та два лектори МК КП (б) У. Була й група позаштатних консультантів³¹. Для посилення інформаційного впливу на агітаторів, які стали носіями потрібної владі інформації для населення, Чернівецький міський будинок пропаганди на жовтень 1940 р. не мав достатньої матеріальної бази і тому вимагав збільшення кількості літератури та формування власної бібліотеки, обладнання лекційного залу, надання наочності для вивчення історії ВКП (б) та придбання радіоприймачів, що надало б можливості слухання лекцій та консультацій.

Для забезпечення дієвіших результатів інформаційна політика радянської влади розподілялась за чітко визначеними векторами впливу. Для підвищення ефективності інформаційного впливу на населення було розроблено тематику бесід, лекцій та доповідей. Зокрема, визначено загальноекономічні питання: економічна роль соціалістичної держави і характер економічних законів СРСР; основне економічне завдання СРСР; принципи планування народного господарства СРСР; суспільна власність – основа виробничих відносин соціалізму; соціалістична дисципліна праці; стахановський рух і продуктивність праці; ленінсько-сталінський план соціалістичної індустріалізації країни і його здійснення³². Значна увага надавалась питанням економіки підприємства, а саме: основні принципи управління соціалістичним підприємством; виробнича програма підприємства; облік і раціональне використання устаткування, сировини і матеріалів; графік – закон роботи підприємства; технологічна дисципліна – необхідна умова виконання плану; технормування – основа організації праці³³. Чітко визначалась тематика бесід на допомогу агітатору з розділу поточної політики: СРСР – країна планового господарства; охорона соціалістичної власності – священний обов’язок громадян СРСР; праця в СРСР – справа честі, доблесті і героїства; державні позики СРСР; поєднання особистих та суспільних інтересів в колгоспі; капіталістичне оточення та завдання зміцнення обороноздатності країни; становище молоді в СРСР та капіталістичних країнах; СРСР – дружна сім’я вільних народів; роль інтелігенції в соціалістичному будівництві; жінка – велика сила в колгоспному будівництві; служба в Червоній армії – почесний і священний обов’язок громадян³⁴. Розроблявся цикл статей з природничих наукових питань, які для допомоги

агітаторам друкувались в обласних газетах (геологія, географія, медицина, фізика, астрономія, біологія)³⁵.

Незважаючи на такі активні темпи розгортання інформаційного впливу, радянська влада вважала цей вплив недостатнім і тому наполягала надалі його розширювати³⁶.

З метою розширення впливу та популяризації радянської влади секретар Чернівецького обкому КП (б) У з пропаганди Лучицький неодноразово звертався до редакцій наукових журналів (наприклад, “Історик-марксист” – орган Інституту історії Академії наук СРСР) з проханням вислати відділу всі номери журналів, що вийшли до встановлення радянської влади на Буковині для їх аналізу та популяризації серед партійного активу області³⁷. Також відділ пропаганди і агітації направляє звернення до Академії наук УРСР, в якому просить прочитати лекції з питань історії України, економіки, літератури, геології, нових досягнень у сільськогосподарській науці, фізиці та хімії, з метою популяризації радянської науки, її принципів, методів та максимально можливого використання її населенням³⁸.

Інформаційна політика радянської влади на Буковині передбачала, в першу чергу, впровадження низки методів, засобів, можливостей суб’єктів влади здійснювати вплив на суспільну свідомість, причому цей вплив мав заздалегідь сплановані результати. Буковинське населення, якому практично нічого не було відомо про життя за радянського режиму, відверто вірило в чітко сплановані акції впливу на свідомість та сприймало їх спочатку позитивно. Важливим джерелом інформації для населення Буковини була також місцева періодика. Нова влада запропонувала буковинському читачеві три місцеві газети, а саме: органи обкому, міському КП (б) У та облвиконкому “Радянська Буковина” (мова видання українська; редактор – Носенко) та “Адеверул большевик” (мова видання молдавська; редактор – Греков), а також орган обкому та міському ЛКСМУ “Комсомолец Буковини” (редактор – Івченко). Крім цього, станом на червень 1941 р. в області видавалось 9 і невдовзі планувалося розпочати випуск ще 5 міських і районних газет.

Не менш важливу роль у процесі становлення інформаційної політики на Буковині в період утвердження радянської влади відіграли органи радіомовлення, які перебували під повним партійним та державним контролем, вели активну інформаційно-пропагандистську та агітаційну роботу серед населення.

Таким чином, з початком встановлення нової влади на Буковині значна увага приділялась нею структурно-організаційному оформленню органів інформаційного впливу. Саме на них покладалась відповідальність за впровадження радянської інформаційної політики в краї. Провідна роль в цьому процесі належала відділу агітації та пропаганди спочатку при повітовому комітеті, а пізніше у складі Чернівецькому обласного комітету КП (б) У.

Основним завданням відділу та допоміжних його структур було визначено формування позитивного іміджу радянської влади в очах місцевого населення. З цією метою було розгорнуто широку агітаційно-пропагандистську роботу та створено потужну мережу відданих партії та її ідеології кадрів. Оскільки інформаційна політика радянської влади на Буковині мала чіткі, заздалегідь сплановані керівництвом результати, передбачалось впровадження різноманітних методів та засобів впливу на свідомість людей. Найважливішими серед них були місцева періодика, що стала основним джерелом інформації для населення, радіоповідомлення, газети та журнали союзного значення, а також усі види агітаційно-масової роботи органів КП (б) У з місцевими мешканцями.

¹ Сергійчук В. Український здви́г: Прикарпаття. 1939-1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С.33.

² Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 254.

³ Сергійчук В. – Вказ. праця. – С.34.

⁴ Мартинюк А. Наша зелена Буковина одягнула святковий одяг. До 70-річчя возз'єднання Північної Буковини та українських земель Бессарабії в єдиній Українській державі // Голос України. – 2010. – 8 липня.

⁵ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 12.

⁶ Буковина: історичний нарис. – С. 254.

⁷ Большеви́стская печать. – М.: Политиздат, 1940. – С. 361.

⁸ Сталин И. В. Отчетный доклад на XVIII съезде о работе ЦК ВКП (б) 10 марта 1939г./ Большеви́стская печать. – М.: Политиздат, 1940. – С. 359.

⁹ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 3.

¹⁰ Там само. – Арк. 9.

¹¹ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.

¹² Партійне життя. Інтелігенція оволодіває більшовизмом // Радянська Буковина. – 1941. – № 97 (235). – 25 квітня.

¹³ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 6.

¹⁴ Там само.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 2.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 29.

¹⁷ Там само. – Арк. 30.

¹⁸ Там само. – Арк. 1.

¹⁹ Там само. – Арк. 3.

²⁰ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 11.

²¹ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 4.

²² Там само.

²³ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 1-3.

²⁴ Там само. – Арк. 4-9.

²⁵ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 15.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 16.

²⁹ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 29.

³⁰ ДАЧО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 12.

³¹ ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 17.

³² Там само. – Арк. 20-21.

³³ Там само. – Арк. 22.

³⁴ Там само. – Арк. 23.

³⁵ Там само. – Арк. 24.

³⁶ Там само. – Арк. 13-14.

³⁷ Там само. – Арк. 59.

³⁸ Там само. – Арк. 51.

*Юлія Левина
(Черновці)*

СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІОННЕ ОФОРМЛЕННЯ ОРГАНОВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВЛИЯНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ (1940-1941 гг.)

В статье анализируется процесс создания органов информационного влияния во время становления советской власти на территории Северной Буковины в период с июня 1940 до июня 1941 года. Детально показано цель деятельности этих органов, методы влияния на население, ожидаемые результаты, раскрыты основные векторы пропаганды и агитации, направленные на самоутверждение новой власти. Значительное внимание уделяется созданию новых СМИ, которые являлись составляющей процессов влияния.

Ключевые слова: *информационное влияние, советская власть, агитация, пропаганда, пресса, население Буковины.*

*Yulia Levina
(Chernivtsi)*

THE STRUCTURAL AND ORGANIZATIONAL OFFICIAL REGISTRATION OF INFORMATION INFLUENCE BODY OF SOVIET AUTHORITY IN THE CHERNIVTSI REGION (1940-1941)

The article is about the influence of the Soviet authority on the local population of the Northern Bukovina in 1940-1941. During this period Soviet authority spread propaganda for its self-assertion in this region. Mass Media esp. newspapers and radio played the important role in this process.

Key words: *information impact, press, Soviet authority, campaigning, propaganda, population of Bukovina.*

УДК 94:36 (477.8)

*Ігор Чобанюк
(Чернівці)*

РОЗВИТОК ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 1950-х – 1960-ті рр.)

У статті проаналізовано розвиток радянської системи пенсійного забезпечення в західних областях УРСР в середині 50-х – 60-ті рр. ХХ ст. Зокрема, увага приділяється особливостям пенсійного забезпечення до пенсійної реформи 1956 р. та після неї.

Ключові слова: *західні області УРСР, соцзабез, соціальне забезпечення, пенсійне забезпечення, пенсія, інваліди війни.*

Історіографічний аналіз радянської та сучасної історичної літератури свідчить про те, що пенсійна справа в Україні в середині 1950-х – 1960-х рр. залишається малодослідженою проблемою повсякденного життя значної соціальної групи суспільства. Соціальний інститут радянських пенсіонерів – історичний факт, але його справді об'єктивне висвітлення стало можливим лише з 90-х рр., хоча науковці не особливо переймалися ним. Для радянської історичної науки ця тема не була пріоритетною, позаяк сама категорія непрацездатного населення не відповідала ідеологічній установці про суспільно-політичну активність будівників соціалізму. Щодо праць, які були опубліковані в радянський період, то вони висвітлюють дане питання з точки зору постійної турботи партії і держави про своїх пенсіонерів. При написанні статті автор зважав на публікації істориків О. Янковської, В. Даниленка, Л. Ковпак, М. Смольницької, чий дослідження повсякденного життя пересічних громадян відтворюють в якійсь мірі реальний рівень соціального забезпечення в УРСР, В. Маланчука, який проаналізував діяльність системи соціального забезпечення в західних областях УРСР¹. Вищезгадані дослідники, в основному, висвітлили розвиток та діяльність пенсійної системи на прикладі всієї УРСР, наша ж мета полягає у дослідженні особливостей пенсійного забезпечення в західних областях УРСР. Необхідність даного дослідження підсилює той факт, що на сьогоднішній день в Україні теж впроваджується пенсійна реформа і знання розвитку пенсійної справи в минулому може допомогти уникнути ряду помилок в сьогоднішній.

До середини 1950-х років трудові стосунки та пенсійне забезпечення в УРСР регулювалися окремими, здебільшого не пов'язаними між собою, а незрідка й суперечливими, законодавчими та підзаконними актами СРСР (оскільки УРСР від 1922 р. входила до складу СРСР, на її територію поширювалася дія всіх союзних нормативних актів; республіканські ж акти практично повністю дублювали союзні).

Відсутність системного підходу до проблеми спричиняла плутанину, сваволю і різочу диспропорцію у нарахуванні пенсій, численні порушення законодавства, наслідком чого був недостатній рівень забезпечення життєвих потреб пенсіонерів і зростання кількості жебраків.

Тому 14 липня 1956 р. Верховною радою СРСР був прийнятий Закон СРСР “Про державні пенсії”, що набув чинності 1 жовтня 1956 р.²

Своєю чергою, в серпні Рада міністрів СРСР затвердила “Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій”³, внаслідок чого повністю або частково втратили чинність близько 1000 нормативних актів СРСР і союзних республік про пенсійне забезпечення.

За визначеним законом порядком заяву про призначення пенсії разом з документами про робочий стаж і заробітну платню подавалося в місцевий орган соціального забезпечення, де про-

водили необхідні перевірки і розрахунки, після чого сформована пенсійна справа надходила до комісії з призначення пенсій при виконкомі місцевої ради депутатів трудящих, котра й призначала пенсію. Залежно від стажу роботи і заробітної платні розмір щомісячної пенсії для пересічного громадянина міг встановлюватися в межах від 300 до 1200 крб. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки – у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили та виховали до 8 років п'ятеро та більше дітей, встановлювався на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсії і необхідний трудовий стаж⁴. За попереднім законодавством пенсії обчислювалися в одних випадках із заробітку, в інших – з тарифної ставки, а оскільки тарифна ставка на той час складала 45-60% заробітку робітника, то зв'язок між заробітною платою і розмірами пенсії був доволі ефемерним. У законі 1956 р. це усувалося тим, що пенсії в усіх випадках обчислювалися з середньомісячного фактичного заробітку.

Були встановлені надбавки для заохочування багаторічної і безперервної праці, бажано на одному підприємстві. Так, за безперервний стаж роботи понад 15 років або за загальний стаж роботи чоловікам, що працювали не менше як 35 років, і жінкам, що працювали не менше як 30 років, пенсія збільшувалася на 10%; втім, тепер пенсія могла нараховуватися і за неповного стажу (в пропорційних частках)⁵.

Закон варіював розміри пенсій також зважаючи на сімейне становище пенсіонерів: для непрацюючих пенсіонерів, які мали на утриманні одного непрацездатного члена сім'ї, пенсія збільшувалася на 10%, при двох або більше непрацездатних – на 15%.

Усувалася низка заборонних вимог: п'ятирічна перерва в роботі, терміни звернення до органів соціального забезпечення, тощо. За старим законодавством звернутися із заявою про призначення пенсії за інвалідністю можна було тільки протягом двох років з дня припинення роботи. Якщо цей термін був пропущений, то пенсія призначалася лише у виняткових випадках; у новому ж законі обмежувальних строків для звернення за пенсією не передбачалося. Так, наприклад, з 1 січня 1956 р. по 1 жовтня 1956 р. відділами соціального забезпечення Чернівецької області було призначено 1736 пенсій, в той час як за три місяці після 1 жовтня (тобто після реформи) – 1461, в тому числі при неповному стажі 370⁶. Відповідно до старого законодавства той, хто припиняв роботу до досягнення пенсійного віку, право на пенсію за старістю втрачав, за новим же законом, якщо він мав необхідний трудовий стаж, але припинив роботу, не досягши віку, який дає право на пенсію за старістю, то він мав одержувати пенсію по досягненні цього віку. Зрозуміло, розширення умов для одержання пенсії спричинило збільшення кількості пенсіонерів. Зокрема, якщо в Чернівецькій обл. за

1956 р. було призначено до двох тисяч пенсій, то у наступні роки їхня кількість зросла в 2-2,5 рази⁷.

Стосовно фактичного розміру пенсій, то він збільшився для всіх категорій громадян, за єдиним винятком працівників науки, для яких він залишився на попередньому рівні. Саме в цей період остаточно отримали офіційний соціальний статус такі категорії пенсіонерів: інвалід Вітчизняної війни, інвалід імперіалістичної війни, інвалід громадянської війни, інвалід праці, пенсіонер праці, за вислугу років, персональний пенсіонер республіканського та місцевого значення, академпенсіонер. Вони належали до числа постійних пенсіонерів, оформлених згідно з чинним законодавством, мали пенсійні книжки, запроваджені у 1945 р. відповідно до категорії пенсіонера та групи.

Іншу групу становили родини військовослужбовців, загиблих військовослужбовців, “жертви бандитизму”, багатодітні й самотні матері. Вони належали до т. зв. “тимчасових” пенсіонерів, тому що одержували непостійну соціально-матеріальну допомогу згідно з конкретними розпорядженнями та постановами уряду. Розглянемо ці категорії пенсіонерів детальніше.

Трудова пенсія (пенсіонери праці – по старості, вислугі років, інвалідності, втраті годувальника) як довічна щомісячна виплата, призначалася з пенсійного фонду і слугувала основним джерелом існування для осіб, які досягли встановленого законом віку і мали необхідний трудовий (страховий) стаж.

Проте частина осіб при досягненні пенсійного віку продовжувала виконувати регулярно оплачувану роботу і переходила в категорію “працюючі пенсіонери”. Зокрема в Буцацькому р-ні Тернопільської обл. у 1960 р. зі 107 пенсіонерів по старості 25 (23%) працювали, в Борщівському р-ні цієї ж області з 217 пенсіонерів по старості працювали 48 (22%), в Золотниківському р-ні теж Тернопільської обл. з 32 – працювали 25 (78%)⁸. Якщо непрацюючим пенсіонерам пенсії призначалися й виплачувалися районними відділами соцзабезу, то працюючим – за місцем роботи⁹. Для цієї категорії населення встановлювалась гранична пенсія в 150 крб. (якщо їх заробіток не перевищував 1000 крб.), а для тих, хто працював на підземних роботах, на роботах з шкідливими умовами праці і в гарячих цехах, пенсія обмежувалася 50% призначеної пенсії, незалежно від одержуваного заробітку; пенсія ж за старістю, призначена при неповному стажі, працюючим пенсіонерам не виплачувалась взагалі.

Багатодітні та самотні матері становили окрему групу. Багатодітним матерям виплати здійснювались до настання повноліття дітей, а для самотніх матерів також існували одноразові виплати. Була суттєва різниця у пенсійному забезпеченні багатодітних матерів до пенсійної реформи 1956 р. та після неї. Так, в Івано-Франківській обл. матері з 3-ма дітьми у 1955 р. отримували по 200 крб.¹⁰ в місяць, а в 1958 р. – 400 крб.¹¹. Ще одним із поліпшень щодо багатодітних матерів було вручення

орденів “Мати героїня”, що завжди широко висвітлювалось пресою¹².

Пенсія за вислугу років призначалася особам, які мали певний спеціальний стаж 20-25 років (вислугу років), незалежно від віку, як правило, за умови залишення роботи, з урахуванням якої вона призначена. У західних областях отримували підвищену пенсію за вислугу років у 1949 р. 633 особи (7,2%) із загальноукраїнської кількості 8774 особи¹³, в 1951 р. – 912 осіб (8%) із 11315 особи по УРСР¹⁴, в 1957 р. – 1602 особи (9,2%) із 17324 по УРСР¹⁵. На основі постанови РМ СРСР і ЦК ВКП (б) №245 від 10.02.1948 р. пенсія за вислугу років становила максимальну 556 крб. (50% ставки)¹⁶, з 1949 р. – 240 крб.¹⁷, в 1952 р. – 300 крб.¹⁸, а в 1957 р. – 360 крб.¹⁹ Після прийняття закону 1956 р. максимальні пенсії за віком нараховувалися для працівників металургійної промисловості – 550 крб., залізничного транспорту – 500 крб. та зв'язку – 480 крб.²⁰ Проте більшість пенсіонерів даної категорії після виходу на пенсію продовжували працювати. Так, у Бережанському р-ні Тернопільської обл. у 1961 р. з 18 пенсіонерів за вислугу років 16 працювали²¹, в Городенківському р-ні Івано-Франківської обл. з 26 пенсіонерів даної категорії працювали 17²², у Долинянському р-ні Львівської обл. – з 21 працювали 14²³.

Трудові пенсії по інвалідності не залежали від віку і були зумовлені тільки станом здоров'я, неможливістю або обмеженою можливістю людини здійснювати трудову діяльність. За відсутності попереднього заробітку пенсія призначалась у фіксованих розмірах на місяць. Станом на 1956 р. у Чернівецькій обл. нараховувалось 3852 пенсіонери по інвалідності. Пріоритет для призначення пенсій по інвалідності мали міські жителі. Так, лише у Сталінському р-ні м. Чернівці (тепер Шевченківський р-н) в 1 півріччі 1956 р. нараховувалось 703 інваліди праці, а в Новоселицькому р-ні Чернівецької обл. – 126.²⁴

Найбільші пенсії за інвалідністю від виробничої травми були у таких галузях: інвалідам 1-ої групи у залізничному транспорті середній розмір пенсії становив – 750 крб. (за старого законодавства – 640 крб.), зв'язку – 640 крб. (620 крб.)²⁵. В західних областях УРСР чи не найбільші пенсії за інвалідністю були у працівників залізничного транспорту²⁶.

Пенсії через втрату годувальника призначалися тільки непрацездатним, які перебували на утриманні померлого. Факт смерті підтверджувався свідоцтвом, виданим органом РАГС, або встановлювався судом. До категорії непрацездатних належали діти до 16-18 р.; брати і сестри до 16-18 р., якщо не мали працездатних батьків; батько старший 60 р., мати і дружина старші 55 р.; дружина і батьки інвалідів I і II груп. У Бережанському р-ні Тернопільської обл. в 1961 р. нараховувалось 195 осіб, які отримували пенсії через втрату годувальника²⁷, у Долинянському р-ні Львівської обл. ця цифра була дещо більшою і становила 268 осіб²⁸. У заявах і

листах люди вимагали підвищення розмірів пенсій, адже він різнився не тільки для міста і села, а й для західних областей України. У 1950 р. родина інваліда з 2 непрацюючими отримувала у місті 50 крб., у селі – 40 крб.²⁹, а в західних областях узагалі 30 крб.³⁰. Після прийняття пенсійного закону 1956 р. пенсія призначалась одна на родину в цілому і становила 135 крб.³¹.

Персональними пенсіонерами, або, як їх називали, “довічними пенсіонерами”, були як визначні діячі комуністичної партії, учасники більшовицького руху, місцева інтелігенція, які мали особливі досягнення у справі радянського будівництва, партійної та профспілкової роботи, так і знані діячі науки і культури. Кількість їх неухильно зростала, досягнувши у західних областях УРСР у 1953 р. 1030 осіб³². Після прийняття реформи їх кількість стала ще більшою, лише у Чернівецькій обл. у 1958 р. нараховувалось 193 персональних пенсіонерів³³. На них поширювалося державне соціальне забезпечення у формі персональних пенсій, утримання в будинках престарілих чи інвалідів, надання різних пільг, одноразової матеріальної допомоги. Середньомісячна пенсія персональним пенсіонерам в 1953 р. становила 260 крб.³⁴, республіканська – 450³⁵, академпенсія – 664³⁶, тоді як звичайна пенсія – 150 крб.³⁷. З 1956 р. за новим законом на території всієї УРСР було встановлено такі види персональних пенсій:

- союзного значення – за заслуги перед СРСР максимальний розмір становив 2000 крб.; за старим законом – 1500 крб.³⁸;

- республіканського значення – за заслуги перед союзною республікою максимальний розмір 1200 крб.; відносно попереднього не змінився;

- місцевого значення – за заслуги місцевого значення максимальний розмір – 600 крб. В Івано-Франківській обл. у 1963 р. нараховувалось 259 персональних пенсіонерів, яким за місяць виплачували 97000 крб.³⁹, в середньому – 374,5 крб.

Досить значну групу становили військові пенсіонери. До війни таку нечисельну групу становили інваліди громадянської та імперіалістичної війн і пенсії їм виплачувалися на основі постанови РНК СРСР від 16.07.1940 р. “Про пенсії військовослужбовцям рядового і молодшого складу термінової служби і їх сім’ям”⁴⁰, таких пенсіонерів у західних областях УРСР станом на 1953 р. нараховувалось 39975⁴¹, а в 1957 р. – 31327 осіб⁴².

Після реформи 1956 р. пенсія службовцям силових відомств у всіх випадках мусила не перевищувати для генералів і адміралів – 3000 крб., для старших офіцерів – 2000 крб., для молодших офіцерів та військовослужбовців рядового, сержантського і старшинського складу понадстрокової служби – 1500 крб. на місяць. Ці зміни не задовольняли пенсіонерів військовослужбовців, оскільки за старим законодавством вони отримували більші пенсії. Так в Івано-Франківській обл. у 1963 р. було 11614 пенсіонерів даної категорії, з яких 4420 (38%) продовжували працювати⁴³.

Зазнали змін пенсії інвалідам і сім’ям загиблих і померлих воїнів.

Ще одну порівняно чисельну групу становили родини військовослужбовців, які загинули, померли, та померлих інвалідів війни. В 1953 р. в західних областях УРСР їх нараховувалось – 107 тис.⁴⁴. Ці категорії були пропорційно залежні: якщо зменшувалася кількість військових пенсіонерів через смертність, то зростала кількість родин, які отримували пенсію через втрату годувальника. У Чернівецькій обл. в 1954 р. нараховувалось 1132 родини військовослужбовців, які померли⁴⁵, а в 1961 р. – 5124⁴⁶ (зростання у 4,5 раза). Водночас можна говорити про зменшення кількості сімей, які отримували державну допомогу, через демобілізацію військовослужбовців, у зв’язку з досягненням дітьми повноліття. Службовці соцзабезу при призначенні пенсії досить прискіпливо ставилися до відсутності довідок з військкоматів, особливо для пропалих безвісти, бо в СРСР їх прирівнювали до тих, що потрапили в полон, а значить – „ворог народу”. Ще з 1947 р. була призупинена виплата допомоги родинам військовослужбовців, оскільки більшість сімей одержали звістки про долю військових, і їм або переставали виплачувати допомогу як живим, або переводили на пенсію при втраті годувальника⁴⁷.

Остання група в цій категорії – інваліди громадянської та імперіалістичної війн. У правах і розмірах пенсій до них були приєднані т. зв. “жертви бандитизму”, що особливо було помітним у західних областях, де діяли загони УПА. У заявах прохачів відзначалося, що вони “постраждали від рук українсько-буржуазних націоналістів”. Тому ця група характеризувалася не зменшенням, а, навпаки, збільшенням чисельності у 50-х рр. У 1953 р. в західних областях УРСР їх нараховувалось 4251 особи⁴⁸. У Чернівецькій обл. в 1954 р. ця категорія пенсіонерів нараховувала 13 осіб⁴⁹, а в 1961 р. – 331⁵⁰.

Особливістю пенсії для інвалідів, колишніх військовослужбовців, яка обумовлювалася особливим законодавством, було отримання пенсії без урахування стажу, а розмір пенсії для офіцерів обчислювався з фактичного окладу під час проходження військової служби. Пенсійним забезпеченням вдалося охопити переважно інвалідів у містах, хоча загальна кількість пенсіонерів соціального забезпечення виявилася далекою від оптимальної. Так, в Чернівцях у 1956 р. нараховувалось лише 193 пенсіонери даної категорії⁵¹.

Перебування на обліку зазначених соціальних категорій не гарантувало повного і всебічного матеріально-побутового забезпечення. Крім названих загальноприйнятих груп класифікації пенсіонерів, розміри пенсії різнилися і за місцем проживання. Поділ на міських і сільських пенсіонерів тривав протягом усього періоду існування радянської системи соціального забезпечення, тільки вони називалися “особи, пов’язані і не пов’язані з сільським господарством”⁵². До останніх належали особи,

які проживали в сільській місцевості, пов'язані з колгоспами і мали присадибну ділянку більше 0,15 га (для вчителів 0,25 га)⁵³. Але специфічність цієї ситуації полягала в тому, що за формальною ознакою останні лише “були пов'язані із сільським господарством”. Насправді більшість із них мали тільки невелику присадибну ділянку і працювали у державних установах. Їх проблема полягала в тому, що наявність власного господарства позбавляла цю категорію пенсіонерів пільг на податки і поставки сільськогосподарської продукції. Влада й у 1950-х рр. продовжувала кампанію з викорінювання одноосібників, пригноблюючи їх шляхом дискримінаційних умов господарювання та соціального забезпечення, позбавляючи пільг, які застосовувалися до колгоспного селянства⁵⁴. Для колгоспників були створені каси взаємодопомоги для поліпшення матеріально-побутового обслуговування престарілих і непрацездатних колгоспників. Їх кількість була досить значною. Так, в Івано-Франківській обл. у 1956 р. діяло 456 кас, до яких входили 91 тис. колгоспників. Завдяки їхнім членським внескам було зібрано 570401 крб., які витрачали на утримання дітей-сиріт, допомогу інвалідам війни, малозабезпеченим тощо⁵⁵. Кас взаємодопомоги пенсіонерів або інвалідів було значно менше, їх кількість становила від 4 у Волинській обл.⁵⁶ до 19 у Львівській⁵⁷ у 1953 р. В Івано-Франківській обл. у 1958 р. таких кас нараховувалось – 23⁵⁸.

Основним нормативно-правовим актом, що до кінця 60-х років регулював внутрішньоклгоспні відносини та відносини колгоспу з державою, був “Примірний статут сільськогосподарської артілі”⁵⁹. Згідно зі статтею 11 колгосп мусив створювати фонди допомоги інвалідам, старим, тим, хто тимчасово втратив працездатність, нужденним сім'ям, на утримання дитячих ясел і сиріт – все це в розмірі не більше 2% валової продукції колгоспу.

З цього фонду колгосп міг надавати літнім колгоспникам та інвалідам пенсійне забезпечення продуктами та грошима. Але внаслідок низького матеріального стану колгоспи просто не могли забезпечити пенсії своїм членам, щоправда в засобах масової інформації утверджувалась зовсім протилежна думка⁶⁰. Окрім того, навіть в справних колгоспах керівники часто нехтували необхідними в законодавстві односельцями. Чи не єдиним винятком стала справа Т. В. Бадюка, який в 1960 р. звернувся в Заставнівський райсобез Чернівецької обл., з проханням нарахувати йому пенсію, за сина, який загинув під час Другої світової війни. Всупереч пенсійному законодавству йому було відмовлено, і лише після судового розгляду даного питання пенсію йому було нараховано⁶¹.

Селяни таки діждалися пенсій за старістю, за інвалідністю та в зв'язку з втратою годувальника аж на 47-му році радянської влади. Згідно з Законом СРСР від 15 липня 1964 р. “Про пенсії і допомогу членам колгоспів” пенсії за старістю призначалися чоловікам при досягненні 65 років (стаж роботи – не менше 25 років), жінкам при досягненні 60 років

(стаж роботи – не менше 20 років)⁶². Умовою для надання пенсій і допомог став колгоспний стаж. Втім, пенсіями цей закон забезпечував лише голів колгоспів, спеціалістів та механізаторів. У 1968 р. пенсійний вік для них було вирівняно з пенсійним віком робітників і службовців.

Лише від червня 1971 р. дія Закону 1964 р. поширилася на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів, землі яких були передані радгоспам або іншим підприємствам. Однак, незважаючи на те, що в засобах масової інформації постійно йшлося про покращення життя колгоспників⁶³ – рівень пенсійного забезпечення, гарантований пенсіонерам-колгоспникам, був значно нижчий, ніж робітникам і службовцям⁶⁴. Мінімальний розмір пенсії для них становив 12 крб. (після грошової деномінації 1961 р. для робітників і службовців мінімум був 30 крб.), максимальний – 102 крб. У західних областях УРСР суми грошових виплат для колгоспників, у деяких регіонах були майже у 4 рази меншими ніж для робітників і службовців⁶⁵. Значно важче було жити колгоспникам, які потребували утримання в будинках для престарілих, адже таких будинків в західних областях було дуже мало. Так, в 1959 р. у Бережанському р-ні Тернопільської обл. із 20 колгоспників, які потребували утримання в будинках для престарілих було поселено в такі будинки лише 3 чоловік, в Борщівському р-ні цієї ж області – з 26 чоловік поселили тільки 5⁶⁶. Фінансування пенсійного забезпечення колгоспників було покладено на Централізований фонд соціального забезпечення колгоспників.

Тим же Законом СРСР від 15 липня 1964 р. встановлювалась допомога жінкам – членам колгоспів на період відпустки за вагітністю та пологами; тривалість такої відпустки визначалась за нормами, аналогічними для жінок – робітниць і службовців⁶⁷.

Протягом другої половини 1950-х – 1964 рр. система пенсійного забезпечення робітників, службовців і певних категорій колгоспників в західних областях УРСР, як і в цілому в СРСР, набула більш системного, практично завершеного вигляду системи класичного типу, заснованої на гарантіях державних виплат у випадку настання відповідних обставин. Реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення населення, за винятком колгоспного селянства; подальший її розвиток привів до позитивних зрушень у пенсіонуванні селян. Правда, покращення стосувалися одних більше, інших – менше; на тлі того, що низці категорій громадян забезпечувався мінімально необхідний прожитковий рівень, величезна диспропорція між “трудожими” і “номенклатурою” продовжувала чимдалі розшаровувати суспільство. Для пересічного громадянина УРСР вихід на пенсію означав суттєве погіршення життєвого рівня.

- ¹ Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. Вип. 12 / Ред.: В. М. Даниленко; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 502 с.; Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946-1960. – Ч. 2. 1953-1960/ уп. М. Смольницька. – 512 с.; – Янковська О. Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст. – Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2012. – Вип. 17. – К.: Інститут історії України НАН України, 504 с.; Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000). К., 2003. – 312 с.; Маланчук В. Ю. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР / В. Ю. Маланчук. – К, 1957. – 203 с.
- ² Законодавство о пенсиях в СССР (сборник нормативных актов). – М. 1972. – С. 5.
- ³ Постановление Совета министров СССР от 4 августа 1956 г. № 1044 “Об утверждении Положения о порядке назначения и выплаты государственных пенсий”. – 1956.
- ⁴ Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946-1960. – Ч. 2. 1953-1960/ уп. М. Смольницька. – С. 413.
- ⁵ Законодавство о пенсиях в СССР (сборник нормативных актов). – М. 1972. – ст. 7.
- ⁶ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 243. – Арк. 2.
- ⁷ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 243. – Арк. 3.
- ⁸ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р-1781. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 2.
- ⁹ Инютин Г. Регрессные иски // Социальное обеспечение. – №6. – 1941. – С. 8.
- ¹⁰ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 3.
- ¹¹ ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 4.
- ¹² Вручення ордена “Мати-героїня” // Прикарпатська правда. – 1961. – 1 січня.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-348. – Оп. 3. – Спр. 406 – Арк. 4-10.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-348. – Оп. 3. – Спр. 731. – Арк. 6.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-348.. – Оп. 3. – Спр. 1362. – Арк. 4.
- ¹⁶ ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 4.
- ¹⁷ ДАТО. – Ф. Р-1781. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 34.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-348.. – Оп. 3. – Спр. 735. – Арк. 5.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-348.. – Оп. 4. – Спр. 335. – Арк. 3.
- ²⁰ Янковська О. Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2012. – Вип. 17. – К.: Інститут історії України НАН України. – С. 129.
- ²¹ ДАТО. – Ф. Р-1781. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 2.
- ²² ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 2.
- ²³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). – Ф. Р-1518. – Оп. 137. – Спр. 20. – Арк. 11.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 112. – Арк. 1.
- ²⁵ Янковська О. Вказана праця. – С. 129.
- ²⁶ Маланчук В. Ю. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР / В. Ю. Маланчук. – К, 1957. – С. 74.
- ²⁷ ДАТО. – Ф. Р-1781. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 3.
- ²⁸ ДАЛЮ. – Ф. Р-1518. – Оп. 137. – Спр. 210. – Арк. 2.
- ²⁹ Маланчук В. Ю. Вказана праця. – С. 154.
- ³⁰ У Раді Народних Комісарів Союзу РСР. Про пенсії військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу строкової служби і їх сім’ям // Радянська Буковина. – 1950. – 19 липня.
- ³¹ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 112. – Арк. 5.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. – 53. – Арк. 24.
- ³³ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 118. – Арк. 2.
- ³⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-13. – Оп. 5. – Спр. 90. – Арк. 11.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. – 3. – Спр. 716. – Арк. 24.
- ³⁶ ДАТО. – Ф. Р-1781. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 20.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф. Р-348. – Оп. 2. – Спр. 731. – Арк. 5.
- ³⁸ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000). К., 2003. – с. 43.
- ³⁹ ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 361. – Арк. 4.
- ⁴⁰ У Раді Народних Комісарів Союзу РСР. Про пенсії військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу строкової служби і їх сім’ям // Радянська Буковина. – 1940. – 19 липня.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-348.. – Оп. 3. – Спр. 716. – Арк. 6.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. Р-348. – Оп. 3. – Спр. 926. – Арк. 3.
- ⁴³ ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 361. – Арк. 3.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-348.. – Оп. 3. – Спр. 731. – Арк. 61.
- ⁴⁵ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 88. – Арк. 2.
- ⁴⁶ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк. 4.
- ⁴⁷ ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 12-а. – Арк. 13.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-348.. – Оп. 3. – Спр. 731. – Арк. 6.
- ⁴⁹ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 87. – Арк. 6.
- ⁵⁰ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 246. – Арк. 4.
- ⁵¹ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 112. – Арк. 2.
- ⁵² Історія Української РСР / відп. ред. А. В. Лихолат. – К., 1979. – Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-і рр.). – Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945-50-і рр.) / ред. Нечай С. П. – К., 1973. – С. 23.
- ⁵³ Там само. – С. 17.
- ⁵⁴ Швидкий В. П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні // Укр. іст. журнал. – 2007. – №1 – С. 155.
- ⁵⁵ ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 2.
- ⁵⁶ ДАВО. – Ф. Р-13. – Оп. 3. – Спр. 38. – Арк. 12.
- ⁵⁷ ДАЛЮ. – Ф. Р-1518. – Оп. 136. – Спр. 40. – Арк. 31.
- ⁵⁸ ДАІФО. – Ф. Р-788. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 2.
- ⁵⁹ Прийнятий II Всесоюзним з’їздом колгоспників-ударників і затверджений постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) 17 лютого 1935 року // Збірник нормативних актів – К., 1989. – 224 с.
- ⁶⁰ Грошова оплата в колгоспах // Прикарпатська правда. – 1960. – 5 січня.
- ⁶¹ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк. 6.
- ⁶² Закон СССР от 15 июля 1964 г. “О пенсиях и пособиях членам колхозов” // ВВС СССР. – 1964. – № 29. – Ст. 340.
- ⁶³ Принцип матеріальної заінтересованості – могутній важіль піднесення тваринництва // Вільне життя. – 1962. – 1 липня.
- ⁶⁴ Все для людини // Прикарпатська правда. – 1958. – 26 лютого.
- ⁶⁵ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000). К., 2003. – с. 43.
- ⁶⁶ ДАТО. – Ф. Р-1781. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2.
- ⁶⁷ Відомості Верховної ради УРСР. – 1964. – №30. – С. 441-445.

*Игорь Чобанюк
(Черновцы)*

**РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ПЕНСИОННОГО
ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ
УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ
1950-х – 1960-е гг. XX ст.**

В статье проанализировано развитие советской системы социального обеспечения в западных областях УССР во второй половине 50-х – 60-е гг. XX ст. В частности рассматриваются особенности пенсионного обеспечения до пенсионной реформы 1956 г. и после нее.

Ключевые слова: западные области УССР, собес, социальное обеспечение, пенсия, инвалиды войны.

*Ihor Chobaniuk
(Chernivtsi)*

**SOVIET SYSTEM OF PENSION PROVIDING
SYSTEM AT THE TERRITORY OF
WESTERN UKRAINE IN SECOND PART
OF 50-S – 60-S OF 20TH CENTURY**

In this article one can find the analysis of Soviet pension providing system development in Western regions of The Ukrainian Soviet Socialist Republic in second part of 50s – 60s of 20th century. In particular, attention is paid to the peculiarities of the pension providing before the pensionary reform of 1956 and after it.

Key words: Western regions of The Ukrainian Soviet Socialist Republic, social security, pension providing system, pension, disabled veterans.

ДОКУМЕНТИ

**Василь Ботушанський
(Чернівці)**

ВІДЕНСЬКІ АРХІВИ ПРО БУКОВИНСЬКІ СПРАВИ

Продовжуючи далі справу публікації архівних документів з віденських архівів про Буковину, наведемо на цей раз досить цікаве джерело про становище на Буковині у 1916–1917 рр.

Мова йде про звіт Крайового управління Буковини міністру внутрішніх справ Австрії від 22 листопада 1917 р., в основу якого ліг звіт директора поліції Чернівців цьому ж Крайовому управлінню від 20 листопада 1917 р. на 32 сторінках машинопису. Як і кожен начальник, директор чернівецької поліції Тарангул (рум. тарган) намагався у цьому звіті для внутрішнього (таємного) користування відобразити події об'єктивно, підкреслити, що поліція за всіх обставин (зокрема втечі з Буковини) була “у курсі справи”, а що стосувалося настроїв буковинців під час третьої російської окупації Буковини (червень 1916 – серпень 1917 рр.), то вони, мовляв, загалом зберігали вірність Австрії. Мусіли зберігати, бо після кожного повернення у край австрійської влади ті, що явно не зберігали тієї вірності, зазнавали переслідувань, арештів, а окремих страчували за законами воєнного часу як шпигунів, зрадників.

Оскільки К. Тарангул був румуном за національністю і, мабуть, знав про таємні переговори між Росією і Румунією, про згоду Росії передати Румунії територію по р. Прут з Чернівцями, то український рух, спрямований на приєднання Буковини до України, трактував як небезпечний.

Звіт містить низку цікавих подробиць з життя Чернівців воєнного часу: про боротьбу між різними політичними угрупованнями за владу в міському самоврядуванні, про продовольчий стан при російській окупації і після повернення австрійської влади, про залишення міста російським військом, про чеські військові підрозділи, про українського комісара Буковини і Галичини Д. І. Дорошенка, про поведінку під час російської окупації румунського, українського, польського, єврейського, німецького населення, про збитки, завдані Чернівцям та ін.

При перекладі цього досить об'ємного документа з німецької мови на українську автор-упорядник більшу частину тексту, найбільш інформативну, наводить дослівно, менш інформативну передає за змістом (регестом), несуттєві деталі опущено. Але й при дещо неповному наведенні джерела воно придатне для наукового використання і узагальнення щодо історії Чернівців, буковинського краю у зазначений період.

1917 р. листопада 22. Із звіту Крайового

управління Буковини міністру внутрішніх справ у Відні про становище в Чернівцях і краї під час третьої російської окупації, поданого на підставі інформації директора чернівецької поліції К. Тарангула від 20 листопада 1917 р.

Незадовго перед російською [Лютневою] революцією в місті [Чернівцях] почалися продовольчі труднощі. Невдоволення населення зростало з дня на день. Незадовго перед цим сюди прибуло відділення Всеросійського земського союзу* і намагалось вступити у стосунки з місцевою владою і населенням. Було створено правління [виконавчий комітет] з 18 чол. на чолі з проф. Сагіним**, яке мало завдання продавати населенню товари Союзу з додатком у 2%. І справді, незабаром поступили порівняно дешеві життєві засоби.

Але цей комітет мав не тільки зазначене завдання. Він мав завдання проводити тут великоукраїнську революційну пропаганду, бо його президент згадуваний професор Багрій з Києва був одночасно керівником „Исполнительного комитета” російського Тимчасового уряду. Він прагнув підготувати ґрунт для того, щоб включити Буковину у Велику Україну і поширював відповідну інформацію. За цим великоукраїнським рухом стояла Німеччина, яка бажала об'єднання усієї України. Підтримувала цей комітет і греко-католицька церква, яка тепер вела постійну службу, на яку приходило багато українських офіцерів православного віросповідання. Цим самим повинно було виникнути протиставлення українців великоросам, які належали переважно до східно-православного обряду. Було запрошено греко-католицького митрополита Шептицького*** заснувати у Чернівцях свій осідок. Якийсь час його тут справді очікували.

До цього комітету належали деякий час також представники всіх національностей, представлених у Чернівцях, за винятком румунів. Але пізніше, коли стало ясно, що цей комітет переслідує політичні цілі, вийшли з нього [...]

Росло невдоволення бургомістром Вітеком, призначеного Тимчасовим урядом.

Представники українських партій, російських робітників**** і солдатів 26 квітня 1917 р. створили свій великий міський громадський комітет, свого роду громадську раду, обрали Шандру (Şandru) бургомістром, Федоровича і Шехнера – віцебургомістрами, університетського професора д-ра Котлярчука, редактора Цукера, казначея [Zahlmeister] Клейна і Йозефа Тучека – громадськими радними, нарешті римо-католицького церковного адміністратора Веллінга, учителя Людвинського, Клаудіуса Стефанелі, торговця Марека Фіша, шкільного інспектора Мітельського, езуїтського старшого духовника [Superiori] Ролля – членами ради. Отже, у цій раді були представники усіх націй

і конфесій. Цим Земський союз, який інспірував це, хотів дійти до влади у місті, щоб влада з часом перейшла до українців на чолі з Федоровичем.

Цей комітет 26 квітня 1917 р. ввечері ухвалив рішення усунути Вітека з посади і направився до нього з цією вимогою. Той подзвонив губернатору Дорошенку. Останній переговорив з генерал-губернатором Усовим, вказав на незаконність цих дій, підкресливши, що [остаточне] рішення залежить від верховного головнокомандувача Брусилова*****. Відповідь надійшла через три дні.

Це була певна перемога українців, їх партій, Дорошенка, чернівецького повітового начальника Лотоцького, проф. Багрія проти реакційної військової адміністрації на чолі з Вітеком.

На противагу цьому комітету Олексій Геровський***** створив свій міський комітет з таких осіб: університетський професор Мількович (голова) [москвофіл], професор Літеану, надучитель Павлюк, радник Крайового суду Клаудіус Стефанелі як член ради.

Цьому комітету протегували військові власті, а особливо Корнілов (Брусилову якраз тоді присвоїли звання Генералісимуса). Але проти цього виступив Дорошенко. Геровський змушений був залишити Чернівці, йому було заборонено з'являтися на Буковині і в Галичині [...].

Почав діяти новий міський комітет [Bürgerkomitee], який запровадив реквізиції машин, металу. Ввів громадський порядок, бо після революції тут теж [російську] поліцію і жандармерію було відправлено в Росію, а на їх місце нічого не було створено. За рішенням комітету при допомозі місцевих чиновників було створено цивільну оборону [Bürgerwehr], але там виявилось багато шпигунів Австро-Угорщини і вона була розпущена.

Було створено міліцію. Розроблено систему допомоги бідним, створено громадські їдальні, де щодня харчувалося 1000 осіб (суп і хліб), пункти продажу продовольства. Цим займався Продовольчий комітет замість Земського союзу. Його членами були російські солдати і робітники. Допомігав державним службовцям, що поверталися. Із засобів Релігійного фонду комітет дозволив видати їм 50 тис. руб., з яких вдалося розподілити 20 тис. Спроба ввести в магістраті українську ділову мову була зірвана (wurde vereitelt). У комітеті з обґрунтуванням [необхідності введення української мови] виступив від “Исполнительного комитета” Федорович. Але комітет відкинув це і вирішив ввести німецьку мову. Його підтримав і російський уряд [адміністрація] [...].

Евакуація [відступ] росіян була неминучою, вони це відчували, і ще за 20 днів почалася підготовка і виїзд. Забирали і державне, і приватне майно. Росіяни хотіли вивезти і юнаків у віці понад 18 років, але це їм не вдалося. Геровський за 3 – 4 дні до залишення Чернівців з'явився тут, вимагав арештів і вивозу частини населення, але не вдалося.

Охороною Вітека і Мазанека [чехи] виступив у Чернівцях загін у 200 чол. чехів – російських

військовополонених у австрійській формі. Коли Геровський вимагав розігнати „Великий громадський комітет”, чехи провели у міському театрі збори протесту, а потім з червоним прапором пройшли по місту, вигукуючи “Геть Австрію! Хай живе Чеська республіка!”.

За три дні Дорошенко дав наказ покинути місто, але не головними вулицями, а бічними, електростанцію і водогін не чіпати. Козаки почали грабувати все, що тільки можна, хоч були патрулі. В ніч відходу було до 10 пожеж, які вдалося локалізувати.

К. Стефанелі добровільно пішов з росіянами.

За правління Вітека було ухвалено рішення перейменувати вулицю Ратушну на вулицю генерала Лечицького, який був на чолі російських військ, які першими вступили у Чернівці 18 червня 1916 р., а вулицю Мілієвську назвати Ратушною. Також було вирішено передати ділянку міської землі російським військовим властям для військового кладовища [...].

Продовольче становище під час третьої російської окупації було задовільним для нас. Продовольство, особливо мука і м'ясо ввозилися з Росії, ціни загалом були низькі, бо кругом кордони були закриті. Після революції настало погіршення, бо торговці боялися самі везти продовольство, яке дорожчало. Бідному населенню помагали російські економічні товариства, особливо Київський “Земський союз”, який сам запропонував свою допомогу і доставку.

До вступу наших [австро-угорських] військ у місто продовольчий стан, особливо на передмісті, був добрий. Але це змінилося після відходу росіян, бо наші [австро-угорські] військові частини негайно почали всупереч забороні міського коменданта реквізувати життєві засоби у великих масштабах.

Звичайно, продовольчим постачанням російський уряд хотів привернути на свій бік місцеве населення. Продовольство доставлялося у великій кількості в край у той час, як в інших регіонах Росії його не вистачало. Доказ тому – приїзд сюди з Росії численних покупців, які тут купували хліб і вивозили в Росію. Місто стало тоді явним торговельним містом [ausgesprochenen Handelsstg]. Реквізували росіяни лише машини, метал; зерно не реквізували, худобу – в невеликій кількості. Реквізувала комісія на чолі з генерал-майором бароном Кноррінгом.

Сільське населення в цілому під час російської окупації залишалося лояльним [до Австрії] і до росіян особливої симпатії не проявляло. Так само поміщики, промисловці.

Дещо активніше спілкувалося міське населення. Дівчата, жінки йшли на зв'язки. Деякі виходили заміж офіційно, деякі – таємно. Причина: бо солдати були відірвані від дому. Мали місце венеричні захворювання [...].

Румуни. Найкраще поводитися румуни до оголошення Румунією війни [Австро-Угорщині] [...].

Рутени [українці] ставилися до росіян спочатку добре. Вони дістали навіть своє представництво у

магістраті. Завдяки мові вони досить часто входили у контакти з росіянами і були перекладачами в магістраті і у всіх органах влади.

Але за російської адміністрації рутенська [українська] мова в урядуванні не була визнана (“хахлацкое наречие”), вважалася селянським діалектом. До революції ставлення рутенів [українців] [до Австрії] було цілком коректним.

Ставлення до українців Росії почало суттєво мінятися, коли російська революція в Росії набула значення і для різнонаціональних революціонерів, серед яких поширилися національні сепаратистські устремління, зокрема серед українців. Українські партії створили там революційний уряд.***** Буковина була тоді ніби під урядом цих українських сепаратистів, які розгорнули тут сильну національну пропаганду у тому розумінні, щоб з українських областей Росії і окупованих ворогом [російською армією] територій Австрії створити широку, всеохоплюючу [umfassend] Україну. А з цією метою здобути велике доповнення за рахунок тутешнього населення досі пригноблених областей, без різниці щодо національності і віросповідання, економічного і політичного життя цих областей [Буковини і Галичини].

Завдяки цивільному губернатору Дорошенку вишеназваний „Исполнительный комитет”, без сумніву, був інституцією, яка мала великоукраїнську мету, у якому, як уже згадувалося, велику роль відігравав київський університетський професор Багрій, і у якому, крім румунів, які мали інші устремління, були представлені й інші національності міського населення.

Як видається, одну з головних ролей у цих великоукраїнських прагненнях відігравав міський учитель і тодішній член міської ради Федорович, який після революції теж відігравав помітну роль при реорганізації органів царської військової адміністрації з її великоросійським спрямуванням, а також ще раніше при заснуванні дитячого інтернату імені царської дочки Тетяни по вул. Ветеранській (нині – вул. Франца), який як „приют-ясла” служив українським дітям. Таких інтернатів було кілька, загалом 4, які з самого початку мали всеслов'янську мету. Слід зауважити, що у цьому інтернаті знаходили притулок діти і неслов'янських національностей, зокрема єврейські діти.

У рутенському [Українському] народному домі було засновано “Український військовий клуб”, де майже щовечора відбувалися зібрання, лекції. У всіх цих національних взаємозв'язках лежала в основі великоукраїнська ідея, яка суперечила австрійським державним інтересам.

Виступаючи публічно, українці [східні] не мали якоїсь офіційної програми, вони також не брали активної участі у демонстраціях, які організовувалися солдатами, і лише у незначній мірі брали участь у публічних зібраннях “Українського національного фонду”.

У приватних розмовах окремі відсталі [zurückgebliebenen] українці висловлювалися у тому

політичному сенсі, що теперішні національні інтереси всіх українців полягають у тому, щоб разом з братами в Росії добиватися здійснення ідеалу – вільної України. Але цим національним прагненням протистоять широкі маси рутенського [українського] міського населення, цілком індеферентного. При цьому слід сказати, що рутени [буковинські українці] загалом залишалися цілком лояльними [до Австрії].

Поляки, їх поведінка. Російський уряд хотів використати поляків у політичних цілях і робив це успішно. Вони були резервом росіян у всіх залізничних та інших службах, економічних, навіть у військових – скрізь служили поляки, прислані з Царства Польського. Після революції [Лютневої 1917 р.] поляки використовували свободу для своїх організацій. У Чернівцях було створено три союзи: “Зв'язок польський”, до якого належали переважно залізничники і службовці, “Зв'язок польських військових”, до якого належали офіцери і солдати польської національності і “Зв'язок поляків в дорожній організації “Nadurabiuz”. У ньому групувалися технічні працівники залізниць польської національності

Nadurabiuz: Naczalnik dorojnych rabot Juho-Zanadnoho Fronta.

Перший союз включав і місцевих поляків. Він прагнув незалежності Польщі, будив самосвідомість поляків, влаштовував численні збори. Його установчі збори відбулися у міському театрі. Конституювалися у Домі польським на храмове свято. Були промови. Але більшість місцевих поляків трималися осторонь цих зборів і союзів, бо вони були створені під егідою ворожої щодо Австрії держави [Росії].

Всього у цих союзах числилося 598 членів, у т.ч. невелика кількість австрійських поляків.

Уряди Центральних держав 5 листопада 1916 р. ухвалили акт, за яким польські службовці, що були підданими Росії, оголошувалися не її підданими, а вільними громадянами Польської держави [Reiches]. Тутешні католицькі священники і польські поміщики симпатизували великопольському руху [...].

Євреї. Спочатку вступили в тривалі торговельні зв'язки з росіянами. Їздили в Росію, купували товари, які тут перепродували за високими цінами, бо 1 руб. дорівнював 3,33 крони, пізніше – 4 к. [до війни – 2,5 к.]. Цим обезцінювалася крона, населення від цього терпіло збитки.

Проти цих торговців не було вжито ніяких заборонних заходів. Торгівля продовжувалася. Але сюди ринули їх корумповані одновірці, браття-євреї, які справили негативний вплив.

Досить сказати, що останнім віце-губернатором був єврей д-р Ландсбергер, а в раді солдатських і робітничих депутатів і у вищестоящому комітеті були єврейські представники, яких євреї сильно підтримували [...].

Німці. Трималися патріотично, але їх було мало [втекли] [...].

Чехів-буковинців було мало. Зате чехів-вій-

ськовополонених, що попали в російський полон і перейшли на бік ворога [Росії], було тут 2 – 3 тисячі. Вони організували 4 дружини, склали присягу ворогу [російському царю]. Особливо значним був вплив Вітека і Мазанека*. Серед патріотичного населення вони викликали невдоволення. Тутешній чех лісничий Буковинського православного релігійного фонду Шрайбер служив у російській охоранці.

До військовополонених, що попали в російський полон під час [Брусилівського] прориву російських військ у 1916 р., населення ставилося зі співчуттям, помагало харчами, одягом, тютюном. Таких жертводавців було понад 200 чол [...].

Російська революція докотилася і до Буковини. Але місцеве населення у масових заходах не брало участі, стояло осторонь.*****

Населення сподівалося, що ця російська свобода приведе до того, що російські солдати заберуться з Буковини і край буде звільнений від поневолення. Революція мала вплив [у Чернівцях] лише на українців і поляків, які прагнули покінчити з правлінням Вітека [...].

Російська революція не пустила тут, у нашому краї жодних коренів і не лишила ніякого глибокого сліду.*****

Значний вплив на населення справила смерть Франца Йосифа I і зміна імператора. Все населення зустріло звістку про смерть Франца Йосифа з глибоким сумом. Всупереч забороні у церквах відбулися траурні богослужіння, на яких було багато місцевого населення [...].

Збитки, завдані Чернівцям.

Знищено публічні будівлі, промислові підприємства, транспортні засоби, казарми, мости, забрано худобу, зерно. Хоч збитки повністю ще не встановлено, але приблизно вони становлять 13,25 млн. крон. З них на приватні будівлі й промислові підприємства припадає приблизно 6,5 млн. к. Публічні будинки і заклади – 4,75 млн.к. Худоба і польова продукція – 1,25 млн.к., інші – 1 млн. Але насправді шкода становила до 20 млн. к.

Зараз становище в краї у політичному відношенні нормальне [normal]. Великопольський і великоукраїнський рух не помітні.

Економічне становище поліпшується. Але не вистачає муки, молока, сиру, яєць жирів, олії, гасу, дров і вугілля.

Реквізиції продовжуються, від яких особливо потерпає сільське населення, бо що не встиг забрати ворог [рос. військо], спустошують свої [австро-угорські] військові частини, прирікаючи його на нужду і голод.

Терплять від реквізицій і жителі передмість [...].

Не вистачає і фуражу [...].

Ц[ісарсько]-к[оролівський].

надвірний радник і директор поліції

Тарангул в[ласною] р[укою].

* Всеросійська організація, створена 30 липня (с. с.) 1914р. у Москві на з'їзді уповноважених губернських земств з метою надання допомоги хворим і пораненим під час Першої світової війни, полоненим, біженцям.

** С. Сагін, д-р, проф. кафедри догматики Чернівецького університету.

*** Митрополит А. Шептицький після Лютневої революції 1917 р. був звільнений із заслання в Росії, прибув до Києва, мав зв'язки з діячами Центральної ради, перебував там до вересня 1917 р.

**** Під час Першої світової війни з Російської імперії на Буковину, в Галичину було направлено значну кількість робітників на різні роботи, особливо на “перешивання” вузких австрійських залізниць на ширші російські.

***** Російський генерал О. О. Брусилів у травні-липні 1917 р. обіймав посаду Верховного головнокомандувача збройних сил Росії.

***** О. Геровський – буковинський москвофіл, який орієнтувався на Росію.

***** Йдеться про Генеральний секретаріат Української Центральної ради як уряд, що діяв в Україні з 28 червня 1917 р. по 22 січня 1918 р.

***** Місцеве буковинське населення здебільшого боялося брати участь у якихось масових акціях, особливо антиавстрійських, бо при кожному поверненні австрійська військова влада за це арештовувала, депортовувала, а декого й страчувала.

***** Мабуть, це було сказано на догоду вищому начальству. Менше як через рік українці Буковини на своєму вічі 3 листопада 1918 р. висловилися за вихід зі складу Австрії і приєднання до держави України, яка виникла саме внаслідок Лютневої (1917 р.) революції в Росії.

Österreichisches Staatsarchiv. Abteilung Haus-, Hof-und Staatsarchiv. Politischesarchiv 1. Lisse-Krieg. 16 f. Interne Krieg. K.k. Ministerium des Innern. – Kart. 816. – 1.в. Арк. 116 – 128.

РЕЦЕНЗІЇ

**ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ.
НАРИСИ З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ БУКОВИНИ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.) –
ЧЕРНІВЦІ: ТЕХНОДРУК, 2012. – 166 с.**

Серед багатьох напрямків буковинознавчих досліджень істориків Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича в останні роки помітно вирізняється релігієзнавчий аспект. Досить згадати дві солідні монографії професора М. К. Чучка, які були опубліковані в 2008 та 2011 рр. У цьому році означений дослідницький напрямок поповнився працею професора Василя Мефодійовича Ботушанського “Нариси з історії Православної Церкви Буковини (кінець XVIII – початок XX ст.)”.

Слід зазначити, що В. М. Ботушанський тривалий час працює над питаннями соціально-економічного, громадсько-політичного, національно-культурного життя Буковини у кінці XVIII – на початку XX ст. і дослідженнями церковного життя спеціально не займався. Однак опрацювання широкого кола автентичних джерел та ознайомлення з науковим доробком вчених, які займаються проблемами церковних інституцій, спонукали його вдатись до розкриття різних аспектів історії Православної Церкви на такій невеликій території, як Буковина. Пропонована книга – це нариси, які присвячені окремим сторонам життя і діяльності буковинського православного кліру в часи перебування краю під владою Австрії.

У перших двох картинах характеризується матеріальна основа діяльності Церкви. Зокрема, автор в першому малюнку досить ґрунтовно дослідив виникнення і господарське функціонування Православного релігійного фонду Буковини, створеного 1786 р. за указом імператора-реформатора Йосифа II під час кампанії секуляризації в Австрії церковно-монастирських земель (всього було ліквідовано в імперії понад 400 монастирів, у т.ч. 28 на Буковині). Як для порівняно невеликої провінції Буковини площі фонду були досить значні – 352 тис. га лісів і сільгоспугідь, або 33,7%, а після реформи 1848 р. і сервітутних процесів 60-70-х рр. XIX ст. – 268,5 тис. га (25,7%) при загальній тодішній площі Буковини 1 млн. 44 тис. га

Автор показав, що основною формою господарювання дирекції фонду була здача в оренду за певну плату великих площ лісу (переважно в південних повітах) і значно менших площ ріллі (в основному в північних повітах), причому здебільшого нехристиянам. Великі орендарі здавали сільгоспугіддя малоземельним селянам (православним вірним) в суборенду за орендну плату, в кілька разів вищу, ніж платили самі.

У володінні фонду були також промислові підприємства, залізниці, різні будівельні споруди. Дирекція фонду з дозволу уряду займалася кредитно-інвестиційною діяльністю, від чого на рахунки фонду поступали значні прибутки. Кошти фонду витрачалися на утримання духовенства, духовну освіту, підтримку світської освіти, на благодійні цілі, на будівництво культових споруд (зокрема резиденції Буковинських митрополитів).

Однак через те, що діяльність фонду була під цілковитим контролем австрійського уряду, це обмежувало можливості крайової влади використовувати його кошти для потреб краю і водночас давало таку можливість уряду направляти ці кошти для потреб загальнодержавних, зокрема для ведення воєн. Приміром, величезні грошові кошти, що зберігалися у банках Відня, уряд повністю і безповоротно використав на ведення Першої світової війни.

У другому малюнку автор, висвітлив такий вкрай важливий для Церкви аспект, як будівництво православних храмів у північних повітах краю. Зазначено, у якому селі збудовано ту чи іншу церкву, коли, з якого матеріалу, на чий кошти, на честь кого, підраховано їх кількість по періодах і за весь т.зв. “австрійський” період. Автор звертає увагу на те, що хоч Релігійний фонд мав своїм обов’язком будувати православні храми, але у селах він до цієї справи долучався рідко, церкви будувалися переважно за кошти церковних громад і покровителів з числа поміщиків.

У наступному малюнку автор, висвітливши причини і масштаби такого тогочасного соціального зла, як пияцтво серед селянства, охарактеризував заходи окремих православних священиків проти цього негативного явища: створення братств тверезості, проповіді священиків у церквах про шкідливі наслідки пияцтва, а також про переваги тверезого способу життя; організація урочистих клятв пияків у церквах з обіцянкою не вживати спиртних напоїв; влаштування своєрідних “похоронів” пляшок з горілкою в центрі села і встановлення там “хрестів тверезості”; агітація за проведення безалкогольних обрядів; домагання від місцевих властей закриття корчем у вихідні і святкові дні та ін. Хоч цими заходами пияцтво не було подолано, але така антиалкогольна діяльність деяких священиків, зокрема в українських громадах, мала й деякі позитивні наслідки.

У малюнку “Ставлення Церкви до еміграції” автор стверджує, що Православна Церква Буковини не стояла осторонь такого значного суспільного явища в краї, як заробітчанська трудова сезонна еміграція буковинського населення до європейських країн і килькарічна чи переселенська еміграція до країн Американського континенту. Щодо трудової

еміграції буковинців у пошуках кращої долі, то позиція Церкви, зазначає В. Ботушанський, цілком обумовлювалася ставленням до цього явища австрійської влади, бо та вважала, що втікала дешева робоча сила, скорочувалося число вояків у війську, зменшувалося надходження коштів у бюджет від податків, емігранти посилювали конкурентоспроможність інших країн та ін. Тож у боротьбі проти сезонної еміграції, особливо до Російської імперії і Румунії, місцеві власті на вимогу центральної влади використовували різні адміністративні, силові заходи із залученням жандармерії і війська. Оскільки тоді Церква не була відділена від держави, то завжди на прохання (фактично розпорядження) центральних і крайових властей священники у церковних проповідях мушили також вести антиеміграційну пропаганду.

Вельми цікавим є останній нарис про проблеми міжнаціональної толерантності в середовищі буковинського православного духовенства та його стосунки з релігійними громадами парафіян. Відзначивши добросовісну пастирську і просвітницьку діяльність окремих священників, автор на ряді конкретних прикладів зауважив також факт нестачі загальної культури у деякої частини буковинського православного кліру.

Та найбільшою тодішньою проблемою на церковному полі автор вважає досить часті прояви міжнаціональної нетолерантності з боку місцевого румунського духовенства як щодо українських священників, так і стосовно українських православних громад, куди їх спеціально направляла прорумунська Буковинська православна консисторія (особливо за митрополита Сильвестра). Підкреслюється,

що місцева верхівка румунського православного духовенства разом з румунськими крайовими політичними колами прагнули використати Церкву як знаряддя румунізації православних українців краю, поширювали хибну “теорію” про те, що Буковина є нібито виключно лише “румунською землею”, а українці тутешні – це чужинці.

Українське духовенство краю разом з українськими просвітними діячами відкидали такі антинаукові твердження і заради реального вирішення цієї проблеми впродовж 30 років пропонували розділити правління Буковинської Православної Церкви (дієцезію) на дві рівноправні частини: українську і румунську. Однак до Першої світової війни цього не вдалося здійснити.

Завершуючи свої нариси автор зазначає, що він не ставив перед собою глобальних завдань, а обмежився стислим показом лише тих сторін функціонування Буковинської Православної Церкви 100-200-річної давності, про які має об’єктивне уявлення. На основі відповідних узагальнень у рецензованій книзі зроблено переконливі наукові висновки, які стануть певним внеском в історіографію історії Православної Церкви Буковини. “Історія – це вчителька життя. Але вона вчить тільки того, хто хоче вчитися” – твердить В. Ботушанський, тому його книга, безперечно, може становити інтерес для істориків-науковців і викладачів, учителів, для студентів, релігієзнавців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією буковинського краю.

**Фадей Яценюк
(Чернівці)**

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ У 2011 р.

ПУБЛІКАЦІЇ, МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Ботушанський В. М. Хотинська війна 1621 року – визначна подія історії середньовічної Європи // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. – Хотин, 2011. – С.4-12.

Чернівецька обласна клінічна лікарня. 125 років на варті здоров'я людей / Шкробанець І. Д., Ушаков В. І., Лісовий А. К., **Руснак О. В., Ботушанський В. М.** – Чернівці: ПП Шкрета Я. Т., 2011. – 138 с.

Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Практикум з історії середніх віків: навчальний посібник. – Чернівці: Наші книги, 2011. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.* – 424 с.

Методичні рекомендації з курсу історії України (для студентів спеціальних факультетів). Вид.2-ге, доповн. / **Укл. Яценюк Г. М., Суровцев О. А.** – Чернівці, 2011. – 84 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, ДОКУМЕНТИ, РЕЦЕНЗІЇ

Балух О. В. Буковина у прикордонних стосунках Молдавії та Польщі в 1500-1538 рр. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 123-128.

Ботушанський В. М. Антиалкогольний рух на Буковині у 70-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. / Україна-Європа-Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В. Гнатюка, 2011. – Вип.5. – Ч.2. – С. 39-51.

Ботушанський В. М. Православний релігійний фонд Буковини (1786-1918 рр.): соціально-економічний аспект // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 139-154.

Ботушанський В. М. Віденські архіви про буковинські справи // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 251-252.

Ботушанський О. В. Документ, що свідчив про розвиток і проблеми сільської кооперації на Буковині на початку ХХ ст. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 252-254.

Брицький П. П. Україна та український народ у поглядах англійських учених-мандрівників (ХVІІІ-ХІХ ст.) / Україна-Європа-Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол.ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В. Гнатюка, 2011. – Вип.5. – Ч.2. – С. 234.

Брицький П. П. Буковина і Бессарабія в політиці СРСР у 1939-1940 роках // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип.202. – Ч. ІІІ. – С.72-76.

Герегова С. В. „Актор номер один” українського поетичного кіно (до 70-річчя від дня народження Івана Миколайчука) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 176-182.

Герегова С. В. Микола Бідняк: важка доля та незвичайний талант художника // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб.наук.праць. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т.2 (32). – С. 59-65.

Герегова С. В. Світло і біль Японії // Зовнішні справи. – 2011. – №3. – С.34.

Гуйванюк М. Р. Літературна та публіцистична спадщина Леся Мартовича як джерело до вивчення суспільно-політичних процесів у Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 60-64.

Гуйванюк М. Р. Літературна спадщина Леся Мартовича як історичне джерело // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2011. – Числа 18-19. – С. 141-148.

Добржанський О. В. Західноукраїнські землі в зовнішньополітичних планах панславистських організацій Росії на початку ХХ ст. / Україна-Європа-Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол.ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В. Гнатюка, 2011. – Вип.5. – Ч.2. – С. 76-81.

Добржанський О. Як відобразити історію громадянського суспільства при викладанні історії в школі // Історія України. – 2011. – № 38. – С. 4-7.

Добржанський О. Буковина в австрійській та австро-угорській період: загальні тенденції розвитку // Культури та релігії в історичній Буковині: Ретроспектива та перспективи розвитку / **Ред. кол.: Василе Греждіан, Сергій Гакман, Ольга Лукач.** – Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2011. – Р. 43-53.

Добржанський О. В. Петро Брицький – визначний дослідник історії України ХХ ст. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 9-10

Добржанський О. В., Ботушанський В. М. Наукові дослідження на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2006-2010 рр. (Аналітичний огляд) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С.257-279.

Добржанський С., Флореску Л. Громадсько-політична діяльність Іларія Карбулицького // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці:

Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 154-159.

Руснак О. В. Центральна лікарня Чернівців у міжвоєнний період // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 154-159.

Руснак О. В. Джерела з історії соціально-економічного розвитку Північної Буковини і Хотинщини у 1918-1940 рр. // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім.Петра Могили, 2011. – Вип.1 – С. 137-140.

Скорейко Г. М. Греко-католицька церква на Буковині у кінці XVIII – на початку XX ст.: проблема конфесійної, національної і політичної самоідентифікації // Культури та релігії в історичній Буковині: Ретроспектива та перспективи розвитку / Ред. кол.: **Василе Греждіан, Сергій Гакман, Ольга Лукач.** – Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2011. – P.75-83.

Скорейко Г. М. Символізм постаті Маркіяна Шашкевича в українському суспільному русі XIX – на початку XX ст.: (до 200-річчя з дня народження Маркіяна Шашкевича) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 49-55.

Суровцев О. А. Спротив буковинського єврейства під час подій Голокосту: приклади, роздуми та подолання міфів // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 169-176.

Федорук А. В. Великая война 1409-1411 гг. и Молдавское воеводство // Stratum plus – 2011. – №6. – С. 1-10

Федорук А. В., Озуй О. Д. Рецензія: М. Ф. Котляр Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі // Укр. іст. журнал. – №2. – 2011. – С. 223-227.

Филипчук О. М. Князь Ігор в „Історії” Лева Диякона // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 18-25.

Яценюк Г. М. Становлення політичної кар’єри Івана Мазепи в часи гетьманування Івана Самойловича // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 29-33.

Яценюк Ф. С. Рецензія: Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С. 255-256.

Яценюк Ф. С. Східне партнерство та Україна: співпраця чи інтеграція в Європейський Союз (за матеріалами преси) // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Зб. наук. статей. – Чернівці: ЧНУ, 2011. – Т.23-24. – С. 124-131.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

Балух О. Хотинська фортеця у другій половині XVI – першій третині XVII ст. // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф.

(Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С.11-20.

Ботушанський В. М. Канада – основний напрямок буковинської заокеанської еміграції першої хвилі // Матеріали Першої міжнар. конф. з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С.213-217.

Ботушанський В., Чайка Г. Господарська діяльність Православного релігійного фонду Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайдлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайдля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 38-43.

Ботушанський В. Хотинська битва – визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 40-49.

Брицький П. П. Проскурів та Проскурівський повіт у XIX ст. // Матеріали III наук.-краєзн. конф. „Місто Хмельницький в контексті історії України” / Ред.кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (співголова, відп.редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С.26-30.

Герегова С., Коваль В. Актор і режисер Сидір Терлецький: реалії життя й діяльності // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайдлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайдля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 102-106.

Герегова С. Хотинська війна 1621 року в українській мистецькій спадщині // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 66-73.

Герегова С. В. Українські іммігранти у мистецькій спадщині Василя Курилика // Матеріали Першої міжнар. конф. з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 255-261.

Гуйванюк М. Козацькі традиції в січовому русі Галичини й Буковини початку XX ст. // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 73-78.

Демочко В. К. Участь українського козацтва у релігійній боротьбі в Речі Посполитій наприкінці XVI – на початку XVII ст. // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайдлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайдля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 122-126.

Демочко В. К. Церковно-релігійний чинник у створенні анти турецької козацько-польської воєнної коаліції 1621 р. // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С.78-85.

Добржанський О. В. Загальні тенденції розвитку Буковини в австрійський та австро-угорський періоди // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 132-139.

Добржанський О., Пивоваров С. Хотинська битва 1621 р. // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 9-11.

Добржанський С., Попович М. До питання про історичні передумови та причини виникнення народного руху України // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 140-143.

Добржанський С., Семенюк Т. Роль Німеччини у розв'язанні Бессарабського та Буковинського питань // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 143-146.

Руснак О. В. Лікарняна служба Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 461-464.

Руснак О., Руснак В. Минуле Хотинщини у творчій спадщині О. Хиджеу // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 183-189.

Скорейко Г. М. До проблеми застосування військових ексекцій на західноукраїнських землях у XIX ст. // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 484-489.

Суворцев О. А. Траян Попович – рятівник чернівецького єврейства у 1941-1942 роках // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 493-497.

Федорук А. В., Возний І. П. Классификация городищ X-XIV вв. Северной Буковины за планировкой оборонительных сооружений // Materiały VII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji „Wschodnie partnerstwo-2011” (7-15 wrzesnia 2011 roku) Volume 4. Filologiczne nauki. Politologi. Historia. Geografia i geologia: Przemysl. Nauka i studia. – S. 75-81.

Филипчук О. М. The baptized Rhos in Constantinople (De cerimoniis II, 15) // Proceedings of

the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22-27 August 2011. – Sofia, 2011. – Vol. III. Abstracts of free communications. – P. 231.

Филипчук А. М. Социальные группы русов в Константинополе в X в.: контакты, торговля и формирование политической элиты // Восточная Европа в древности и средневековье. Ранние государства Европы и Азии: проблемы политогенеза. XXIII чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 19-21 апреля 2011 г.) – М.: ИВИ РАН, 2011. – С. 292-297.

Филипчук О. М. Василе Греку і Візантійські студії у Чернівецькому університеті // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 522-524.

Яценюк Г. М. Об'єктивні та суб'єктивні причини арешту Павла Полуботка // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнар. наук. конф. „Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 554-558.

Яценюк Г. І. Самойлович та його роль у Чигиринській поході // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 235-254.

Яценюк Т., Скорейко Г. Якуб Собеський та його записки про Хотинську війну // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 254-262.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 18 березня 2011 р. здобувачем кафедри історії України **Яремко Оксаною Георгіївною** захищено кандидатську дисертацію „**Діяльність політичних партій на Буковині (кінець XIX ст. – 1940 р.)**”. Науковий керівник – д.і.н., проф. Ботушанський В. М.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 15 квітня 2011 р. здобувачем кафедри історії України **Дробіною Лілією Миколаївною** захищено кандидатську дисертацію „**Соціальна політика радянської влади в період її становлення в західних областях України (1939–1941, 1944–1953 рр.)**”. Науковий керівник – д.і.н., проф. Ботушанський В. М.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 27 жовтня 2011 р. здобувачем кафедри історії України **Мизаком Нестором Степановичем** захищено докторську дисертацію „**Боротьба УПА-„Захід” і збройного підпілля ОУН на західно-українських землях (1942–1960 рр.)**”. Науковий консультант – д.і.н., проф. Добржанський О. В.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білан Сергій Олексійович – к.і.н., доц. кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Білецький Борис Федорович – к.і.н., доц. кафедри менеджменту та туризму Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Богачик Тамара Степанівна – к.і.н., заступник директора Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області з науково-методичної роботи.

Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., проф. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Возний Ігор Петрович – д.і.н., проф. кафедри релігієзнавства та теології, заступник декана філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гаврилюк Олександр Никифорович – к.і.н., доц. кафедри нової та новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Галик Володимир Миколайович – к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Герегова Світлана Володимирівна – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гребенюк Олена І. – здобувач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Гуйванюк Микола Романовича – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гунчак Тетяна Іванівна – студентка 3 курсу факультету підготовки молодшого спеціаліста Буковинської державної фінансової академії.

Гучко Оксана Іванівна – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., проф., завідувач кафедри історії України, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Добржанський Сергій Олександрович – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дробіна Лілія Миколаївна – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ільницький Василь Іванович – к.і.н., старший викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.

Ковалець Тарас Романович – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Королько Андрій Зіновійович – к.і.н., доц.

кафедри історії України, докторант Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Левіна Юлія Сергіївна – викладач історії Чернівецького політехнічного коледжу.

Мельничук Галина Леонідівна – к.і.н., заступник директора з наукової роботи та міжнародної співпраці Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

Мизак Нестор Степанович – д.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мустеца Василь Любомирович – здобувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім.Ю. Федьковича.

Полич Мар'яна І. – викладач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Скорейко Ганна Михайлівна – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Суровцев Олег Андрійович – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Тимошенко Юрій Олександрович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри філософії, історії та соціології Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Федорук Андрій Васильович – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Фесенко Дарина Володимирівна – к.мист., н.н.с. Інституту народознавства НАНУ, м.Львів.

Філоретова Лариса Матвіївна – к.і.н., доц. кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Чайка Галина Василівна – к.і.н., викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинського державного фінансового університету.

Чобанюк Ігор Романович – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Чура Василь Іванович – к.і.н., доц. кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Львівської державної фінансової академії.

Шеремета Ярослава Петрівна – магістрантка кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Шилюк Олег Іванович – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Яценюк Галина Миколаївна – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Яценюк Фадей Степанович – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 15

Літературний редактор: ***Ботушанський В. М.***
Технічний редактор: ***Яворська І. Т.***
Комп'ютерний набір: ***Міхавчук О. Ф.***
Дробіна Л. М.
Комп'ютерна верстка: ***Яворський О. С.***

Папір офсетний. Формат 60x84/8
Ум. друк. арк. 11,16. Замовлення № 165. Тираж 200 прим.

Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544